

Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce

Cilt 9: Türk Dünyasında Çağdaş Müslüman Düşüncesi

Editör: Lütfi Sunar

Düşünce Tarihi Serisi

Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce

Cilt 9 : Türk Dünyasında Çağdaş Müslüman Düşüncesi

Editör : Lütfi Sunar

Yayın No : 35-1

ISBN : 978-975-17-5448-6

1. Basım, 2023

Tasarım : Seyfullah Bayram

Baskı ve Cilt : Özel Ofset Basın Yayın

Matbaacılar Sanayi Sitesi 1514 Sk. No: 6, Yenimahalle/Ankara

Tel: 0312 395 06 08

© 2023, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları

Bu eserin bütün hakları Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na aittir. Başkanlığın yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Kütüphane Bilgi Kartı

Sunar, Lütfi. Ed.

Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce (Cilt 9: Türk Dünyasında Çağdaş Müslüman Düşüncesi)

1. Basım: xii + 468 Sayfa

ISBN: 978-975-17-5448-6

1. Çağdaş Düşünce, 2. İslam Dünyası, 3. Türk Dünyası Düşüncesi

Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce

Cilt 9: Türk Dünyasında Çağdaş Müslüman Düşüncesi

Editör: Lütfi Sunar

YURTDIŞI
TÜRKLER
VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

İçindekiler

Sunuş	vi
Takdim	viii
Önsöz	x
Orta Asya'da İslami Canlanma ve Siyasi Uyanış	1
Farkhod Tolipov	
Sovyetler Birliği Sonrası Dönemde Orta Asya'da Devlet-Din İlişkilerindeki Değişim	27
Suat Beylur	
Cedit Hareketi ve Günümüz Türkistan Coğrafyası Üzerindeki Etkisi	55
Yaşar Sarı	
Özbekistan'da Çağdaş Müslüman Düşüncesi	73
Burak Çalışkan	
Rus/Sovyet Yapılanmasında Müslümanların Dinî Kurum ve Örgütlenmeleri	107
Yegane Yiğit	
SSCB Sonrası Orta Asya'da Yükselen İdeoloji: Milliyetçilik	157
Gülşah Köprülü & Murat Çemrek	
Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan Milli Kimliğinin Teşekkülü	181
Ebulfez Süleymanlı	

Azerbaycan'da Liberal Milli Düşüncenin Oluşumu ve Günümüzdeki Yansımaları Elmin Aliyev	219
Kafkasya'da Çağdaş Müslüman Düşüncesi Mokhmad Akhiyadov	267
Bozkırın Manasçı Bilgesi: Cengiz Aytmatov Muhammet Enes Kala	291
Türk (Dünyası) Diasporası ve Türk Kimliğinin İnşası Fırat Yıldız	329
Tatar, Başkurt ve Uygur Türklerinin Japonya'daki İslami Faaliyetleri Higashitotsu Kutluk	353
Orta Asya'da Artan Çin Etkisi ve Çin/Çinli Karşılığı Sevinç Alkan Özcan	383
Türk Dünyasında Çağdaş Müslüman Düşünce Kronolojisi	399
Yazarlar Hakkında	454
Dizin	456

Sunuş

İnsanların, toplumların, devletlerin ve son kertede medeniyetlerin gelişip büyümesi; muhtelif sahalarda oluşan ve zaman içinde muhkem kılınan kavramlara, fikirlere ve hükümlere dayanmaktadır. Üzerinde muayyen bir mutabakatın sağlandığı bu unsurlar, zihnî anlamda olgunlaşarak belirli bir şuur düzeyine ulaşmış toplumların –içinde yaşadıkları ve çevrelerinde yerleşik siyasi, kültürel ve coğrafi hususiyetlerin de etkisiyle– tarihsel süreçte şekillendirip bugüne ulaştırdıkları “çağdaş düşünce”nin temellerini teşkil etmektedir. Kendilerinden önceki teemmül etme biçimlerinden ve ilişki içinde oldukları fikir cereyanlarından da önemli ölçüde etkilenen bu düşünceler dilin, kimliğin, kültürün ve dolayısıyla tefekkür etme usulünün özünü meydana getirmektedir.

Bu bakımdan bizler, bir milletin, bir bölgenin, bir medeniyetin karakteristik özelliklerini, geçmişini, bugününü veya geleceğini anlamaya çalışırken; diğer birtakım tahlil yöntemlerinin yanı sıra mutlak surette onun bir vaka veya olguyu ele alış biçimini, yani akıl yürütme mekanizmasını tetkik etmek mecburiyetinde kalırız. Bunlar çoğu zaman bizi esas olana, öze, murat edilene ulaştırır. Zira çağlar boyu farklı kanallardan beslenmiş, süreç içinde sınanmış, doğrulanmış ve sonunda istikametini, akışını yakalamışlardır.

Müslüman dünyanın çağdaş düşüncesi de bu minval üzere belirli merhalelerden geçerek tedricen oluşmuş, medeniyet havzalarında birikmiş ve nihai şeklini almıştır. Bu düşüncenin etraflıca derlenmesi, bihakkın incelenmesi ve geleceğe nakledilmesi bugün hepimiz için önem arz eden konuların başında gelmektedir. Böylesine mühim ve zorlu bir mesuliyeti elimizdeki imkânlar dâhilinde yerine getirmek amacıyla YTB Yayınları bünyesinde 2020 ve 2021

Mehmet Nuri Ersoy

T.C. Kültür ve Turizm Bakanı

yıllarında sekiz ciltten oluşan “Müslüman Dünyada ağdaş Düşünce” serisini neşretmiştik. Söz konusu alışma Türkiye, İnan, Mısır, Hint Alt Kıtası, Bal-kanlar, Kuzey Afrika, Güney Doğu Asya ve Batı düşüncesine odaklanmış ve bunları sistematik bir şekilde değerlendirmeyi hedeflemişti.

“Türk Dünyası, Sahra Altı Afrika ve Arap Dünyasında ağdaş Düşünce” isimli bu üç ciltlik eser ise “Müslüman Dünyada ağdaş Düşünce” serisinin mütemmim bir cüzünü teşkil etmektedir. Türk dünyası, Sahra Altı Afrika ve Arap dünyasındaki ağdaş ve güncel meselelere ilişkin 38 araştırma bölümünün yer aldığı eserle sözü edilen bölgelerdeki düşünce birikiminin derinlikli bir şekilde açığa çıkarılması amaçlanmış; Müslüman toplumların fikrî yapıları tahkik edilmeye çalışılmış ve bu suretle gelecekte tesis edilebilecek münasebet ve iş birlikleri için sağlam bir zemin oluşturulmak istenmiştir. Türkiye ve mevzu-bahis ülkelerdeki akademisyenler, düşünce kuruluşları, politika üreticileri, yöneticiler, karar alıcılar, araştırmacılar ve öğrenciler için son derece önemli bir başvuru kaynağı olacağını düşündüğüm bu eserin literatüre güçlü bir katkı yapacağı kanaatindeyim.

Eserde emeği geçenleri tebrik ediyor, bu hacimli ve kıymetli çalışmanın ilgili-si ve muhatabında esaslı bir karşılık bulmasını temenni ediyorum.

Takdim

Sınırların aşındığı ve mesafelerin daraldığı bir dünyada, toplumlarımızı şekillendiren farklı bakış açılarını anlamak ve bunların birbiriyle olan irtibatlarını idrak etmek mühim bir husus. Bu kapsamda başlattığımız “Çağdaş Düşünce” projesi önemli neticeler vermeye ve etkiler oluşturmaya devam ediyor.

YTB olarak dünya genelindeki akraba ve soydaş topluluklarımızla etkili bir şekilde iletişim kurmak ve bir arada olmak için çaba gösteriyoruz. Bu çabalarımız sayesinde hem yurt dışında yaşayan vatandaşlarımızla hem de kardeş topluluklarla daha yakın ilişkiler kurarak ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda daha sıkı bağlar oluşturuyoruz. Türkiye Bursları programı ile dünyanın her yerinden nitelikli insanları seçip, onların ülkemizde nitelikli bir eğitim almalarını ve sonrasında ülkemizin gönüllü elçileri olmalarını sağlıyoruz. Ayrıca yürüttüğümüz projeler ve yayınladığımız araştırmalarla ortak sorunların çözümü için farklı bakış açılarını birbirine yaklaştırmaya çalışıyoruz. Bu anlamda, Türkiye'nin dünyaya açılan kalbi ve fikri olma hedefinde önemli mesafeler kat etmenin mutluluğunu yaşıyoruz.

Bu perspektifle beş yıl önce “Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce” projesini başlattık. Bu projedeki hedefimiz, ilişki içinde olduğumuz toplulukların fikrî gelişimlerini ve entelektüel gündemlerini takip etmek ve bu gündemlerden beslenerek katkılar yapmaktır. Geçtiğimiz yıllarda, Türkiye, Mısır, İran, Hint Altı Kıtası, Kuzey Afrika, Güneydoğu Asya, Balkanlar ve Batı'da çağdaş dönemde gelişen düşünceleri ele alan sekiz ciltlik eserler yayımladık. Şimdi ise elinizdeki üç ciltlik çalışma, bu eserleri tamamlar nitelikte, Türk Dünyası, Mısır ve Kuzey Afrika dışındaki Arap Dünyası ve Sahra Altı Afrika'da güncel fikrî eğilimler ve gelişmeleri ele alıyor. Elinizdeki eser inanç, siyaset, kültür ve kimliğin bütünlüğü içinde bu dinamik bölgelerdeki Müslüman âlimlerin,

Abdullah Eren

YTB Başkanı

düşünürlerin ve aktivistlerin zihin ve fikir dünyalarına kapsamlı bir yolculuk sunuyor.

Bu kitaplar, Müslüman toplumların zengin entelektüel geleneğini keşfetmek ve ana akım medyaya sıklıkla hâkim olan basmakalıp anlatıların ötesine geçerek çağdaş İslam düşüncesiyle ilişki kurmak için eşsiz bir fırsat sunuyor. Özenle seçilmiş makalelerden ve tanıtım yazılarından oluşan kitaplar aracılığıyla okuyucu, farklı geçmişlerden ve disiplinlerden gelen Müslüman düşünürlerin sesleriyle tanışıyor.

Üç ciltlik bu eser, yakın ilişkilerimiz olan coğrafyalardaki fikrî, ilmî ve akademik gündemi takip etmek için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. YTB olarak, gönül coğrafyamızla ilişkilerimizi zenginleştirmek için yürüttüğümüz kapsamlı çalışmalarla, coğrafyalar arasında kopmaz fikrî ve duygusal bağlar kurmanın yanı sıra dost, akraba ve kardeş toplulukların birikimlerini birbirlerine aktarmayı da önemsiyoruz. Bakış açılarının ve düşüncelerin birbirine yaklaşması ve ortak gündemlerin oluşması, Türkiye'nin küresel barış ve iş birliği hedefleri için önemli bir katkı sağlayacaktır.

Bu eserlerin hazırlanmasında uzunca bir süredir yoğun emek veren, başta Prof. Dr. Lütfi Sunar olmak üzere, çalışmaya katkı yapan 13 ülkeden 38 yazarımıza çok teşekkür ediyorum.

Bu kitapların, dünyanın bu canlı ve dinamik bölgelerindeki çağdaş Müslüman düşüncesinin zenginliğini keşfetmek isteyen herkes için bir ilham ve anlayış kaynağı olmasını temenni ediyorum.

Önsöz

Bir zamanlar kadim İpek Yolu'nun Doğu'yu Batı'ya bağladığı Orta Asya'nın uçsuz bucaksız topraklarında, zengin ve çoğu zaman yeterince takdir edilmeyen bir kültürel ve entelektüel tarih yatmaktadır. Bu bölgenin kalbinde ortak dil, sel, kültürel ve tarihî köklerle birbirine bağlı toplulukların ve halkların çeşitli ve dinamik bir toplamı olan Türk dünyası yer almaktadır. Türk dünyasındaki çağdaş Müslüman düşüncesinin derinlemesine bir incelemesini sunan bu müstesna kitabı okuyuculara büyük bir heyecan ve derin bir sorumluluk duygusuyla takdim ediyorum. Bu bölgenin karmaşık ve çok yönlü entelektüel, manevi ve sosyal boyutlarını inceleyen bu kitap, küresel Müslüman düşüncesinin genellikle göz ardı edilen bir yönüne önemli bir pencere açmaktadır.

Orta Asya Türk dünyası, bin yılı aşkın bir süredir İslami ilimlerin beşiği ve fikir alışverişinin merkezi olmuştur. İslam'ın 8. yüzyılda bölgeye yayılmasından bu yana, İslam dünyasının entelektüel ve manevi manzarasını şekillendiren en etkili Müslüman âlimler, mutasavvıflar ve şairlerden bazılarının ev sahipliği yapmıştır. Bu zengin tarih çerçevesinde Türk dünyasındaki çağdaş Müslüman düşüncesi hem klasik İslam mirasıyla hem de modern çağın zorlukları ve fırsatlarıyla ilgilenir.

Bu kitabın en ilgi çekici yönlerinden biri, Türk dünyasındaki çağdaş Müslüman düşünceyi oluşturan çeşitli sesleri ve bakış açılarını sergilemeye adanmış olmasıdır. Yazarlar, disiplinlerarası zengin kaynaklardan yararlanarak, bölgenin entelektüel ortamının karmaşıklığı içinde ustalıkla gezinmekte ve Türk dünyasının kendine özgü tarihsel, kültürel ve sosyo-politik bağamlarının Müslüman düşüncesinin gelişimini nasıl etkilediğini vurguluyor. Böylece dikkatli analizleri sayesinde, basit klişelerin ötesine geçen ve bölgenin dinî ve entelektüel yaşamına dair daha incelikli bir anlayış sunan canlı ve dinamik bir fikir dokusunu ortaya koyuyorlar.

Bu kitabın temel odak noktalarından biri, Türk dünyasındaki çağdaş Müslüman düşünürlerin küresel entelektüel söylemlerle nasıl ilişki kurduklarının ve bu söylemlere nasıl katkıda bulduklarının araştırılmasıdır. Yazarlar, Türk dünyasındaki çağdaş düşünürlerin sadece klasik İslami entelektüel geleneği bilmekle kalmayıp aynı zamanda modern dünyayı şekillendiren tartışma ve müzakerelere de aktif olarak katıldıklarını göstermektedir. İlahiyat, felsefe, siyaset bilimi ve sosyoloji gibi alanlarda hem yerleşik hem de yeni ortaya çıkan düşünceleri ve akımları inceleyen bu kitap, Orta Asya Müslüman

düşüncesinin küresel entelektüel topluluğa yaptığı çeşitli ve yenilikçi katkılara genel bir bakış sunuyor.

Orta Asya Türk dünyasındaki çağdaş Müslüman düşüncesini incelemenin önemli bir yönü de din, siyaset ve toplum arasındaki karmaşık ilişkidir. Yazarlar bu konuya büyük bir hassasiyet ve kavrayışla yaklaşarak dinî fikir ve değerlerin bölgenin siyasi ve sosyal gelişimini nasıl şekillendirdiğini ve etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu kitap aynı zamanda, Orta Asya Türk dünyası ulus inşası, modernleşme ve küreselleşmenin karmaşıklığı içinde yol alırken, Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkan zorlukları ve fırsatları ele almaktadır. Yazarlar, bölgedeki çağdaş Müslüman düşüncesinin son yüzyıldaki dönüşümlerini özel bir biçimde özetleyerek kavrayışımızı zenginleştirmektedir.

Türkiye'yle olan entelektüel ve kültürel ilişkiler, bu kitabın bir başka önemli boyutunu oluşturmaktadır. Türkiye, tarih boyunca Türk dünyasıyla güçlü bağlara sahip olmuştur ve bu bağlar günümüzde de devam etmektedir. Türkiye'nin Sovyet sonrası dönemde Türk topluluklarıyla olan tarihsel ve kültürel ilişkileri, bu kitapta detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Türkiye, hem İslami gelenek ve değerlerin korunması hem de modernleşme ve entelektüel yeniliklerin benimsenmesi konularında önemli bir rol oynamıştır.

Özetle, elinizdeki bu kitap Türk dünyasındaki entelektüel gündem bu eserde titizlikle incelenerek, küresel Müslüman düşüncesine yönelik daha kapsamlı ve nüanslı bir anlayışın ortaya çıkarılmasına katkıda bulunmaktadır. Türk dünyasındaki çağdaş Müslüman düşüncenin anlaşılmasını derinleştirmeye ilgi duyan akademisyenler, öğrenciler ve genel okuyucular için bu kitabın önemli bir kaynak olacağı umuyorum. Bölgenin entelektüel, manevi ve sosyal boyutları hakkında kapsamlı ve nüanslı bir inceleme sunan yazarlar küresel Müslüman toplumun giderek iç içe geçen farklı kesimleri arasında daha fazla empati, anlayış ve diyalog geliştirmeye yönelik ortak çabalarımıza değerli bir katkı sağlamaktadır.

Bu yolculuğa birlikte çıkarken, çağdaş Türk dünyasındaki Müslüman düşüncesinin şekillendirdiği zengin ve çeşitli perspektiflerle etkileşim kurma ve öğrenme konusundaki büyük fırsatın farkında olalım. Bu şekilde, bölgenin entelektüel yaşamına ve dünya genelindeki güncel küresel konulara karşı verdiği cevaplara dair daha derin bir anlayışa ulaşabiliriz.

Orta Asya'da İslami Canlanma ve Siyasi Uyanış

Farkhod Tolipov

Giriş

Orta Asya'daki eski Sovyet Cumhuriyetleri (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) 1991 yılında bağımsızlıklarını kazandıklarından bu yana derin sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve dinî dönüşümler yaşamaktadır. Sovyet döneminde bu ülkeler Komünist Parti tarafından yönetilen sosyalist ve ateist ülkelerdi. Diğer şeylerin yanı sıra, bu ateist dönem bölgedeki Müslüman halkların dinî evrimini kesintiye uğratmıştır.

Bağımsızlık, ateist toplumların inançlı toplumlara dönüşmesinin yakın olduğunu müjdeliyordu. Bu sürecin karmaşık ve bazı durumlarda sancılı olduğu görülmüştür. Dinî, siyasi, sosyal, psikolojik, kültürel ve hatta güvenlik boyutları toplumda ve devlette karmaşık bir gerçeklik yaratmıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşü bu beş ülkeye sadece bağımsızlık getirmekle kalmadı, aynı zamanda kamu bilincinde bir kimlik karmaşasını da ortaya çıkardı. Milliyetçiliğe karşı bölgecilik, demokrasiye karşı otokrasi, İslam'a karşı laiklik, bölgenin gelecekteki gelişimi ve beklentileri hakkında ciddi olarak düşünenlerin zihinlerini

dolduran ikilemlerden sadece birkaçıdır. İslam'ın kendisi, günümüzde Orta Asya'da sosyo-politik sürecin üzerinde geliştiği çok sofistike bir arka plan oluşturmaktadır.

30 yıldan fazla süren Sovyet sonrası gelişimin ardından, Orta Asya devletlerinin dinî özgürlüklerin ve hakların Anayasal olarak güvence altına alındığı laik, demokratik yönelimli siyasi sistemleri oluşturdukları rahatlıkla varsayılabilir. Aynı zamanda, toplumsal düzeyde, devlet-din ilişkileri de dâhil olmak üzere dinî sorular ve sorunlar geniş bir şekilde tartışılmaktadır. Genel dinî tartışmalar ve söylemler, insanların siyasi uyanışı olarak adlandırılan süreçle aynı zamana denk gelmiştir. Toplumda, İslam'a yaklaşımları ve yorumlamaları açısından şartlı olarak üç tip kesim seçilebilir: Ateistler, modern hayatı yaşayan hoşgörülü ve ılımlı Müslümanlar (resmî din adamları dâhil) ve radikal gruplar (aşırırcılar ve teröristler dâhil).

Kısa Tarihsel Retrospektif

Orta Asya'da İslam'ın evrimi sürekli bir süreç olmamıştır. Orta Asya halkları, Sovyet ateizmi dönemi de dâhil olmak üzere son üç yüzyıl boyunca çok sayıda zorluk yaşamıştır. Dolayısıyla, yaklaşık 70 yıl süren bu dönemde İslami evrim aslında kesintiye uğramış ve insanların dinî yaşamı güçlü bir devlet kontrolü altına alınmıştır. Büyük kaynaklar Sovyetlerin genel olarak insanları yeniden eğitmesine, sekülerleştirilmesine ve modernleştirmesine yönlendirildi. Eğitim, kültürleşme, sinema üretimi, kadınların özgürleşmesi ve diğer alanlarda büyük projeler üstlenildi.

Ancak insanlar atalarının dininden tamamen vazgeçmedi. Uzun yıllar boyunca Sovyet iktidarına karşı açık ve güçlü direniş devam etti ve Sovyet sisteminin tam olarak kurulmasından sonra da gizli bir şekilde devam etti. dinî yaşam ve seküler sistemin simbiyotik birlikteliği, Müslümanların yeni gerçekliğe uyum sağlamasının sofistike bir yöntemini ortaya çıkarmıştır. Birçok yerel komünist bile dinî kimliklerini

korumuştur. İslami gelenekler, ritüeller ve hafıza Sovyet iktidarı tarafından tamamen ortadan kaldırılmamıştır.

1943 yılında Orta Asya ve Kazakistan (şimdiki Orta Asya) Müslümanları Ruhani İdaresi (SADUM) kuruldu. O tarihten itibaren tüm dinî kurumlar devlet kontrolü altına alındı. SADUM'un kurulması İslam'ın toplumsal alana kısmen kabul edildiğini simgeliyordu ancak devlet, dinî ve din adamlarını resmî bürokratik yapıya dâhil etme eğilimindeydi.

1980'lerin sonu 1990'ların başında, özellikle Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'daki Müslümanların çoğunun hayatı muhafazakârlar ve yeni ortaya çıkan reformistler arasındaki canlı ve çalkantılı tartışmalarla geçti. dinî argümanlar, bu grupların rakiplerini cehalet, kişisel çıkar, ikiyüzlülük, kırgınlık ve kişisel düşmanlıkla karşılıklı suçlamalarıyla desteklenen ahlakçılık biçimlerini aldı. Her iki taraf da kendi "doğru İslam" anlayışını savundu.

Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarının ilk aşamaları oldukça zorlu ve tartışmalıydı. Devletlerin kendileri sadece bağımsız *yaşam tarzının* yeniliği nedeniyle değil, aynı zamanda doldurulması gereken ideolojik boşlukla yüzleşmek açısından da kırılıyordu. Baskın ideoloji pozisyonu için "adaylardan" biri de İslam'dı (Babadjanov ve Tolipov, 2016, s. 71-133).

Dinî Canlanma ve Evrim

Bugün Orta Asya'da din, geniş bir yelpazede işlevleri olan oldukça bütünleşik bir olgu olarak günlük yaşamda giderek ön plana çıkmaktadır: etnik benlik bilincinin pekiştirilmesi, dinî ve dünya toplumunun bir parçası olma bilinciyle birlikte manevi ve ahlaki kültürün şekillendirilmesi; dinî reçeteler aracılığıyla sosyal işlevlerin yerine getirilmesi; sosyal adalet ideallerinin yanı sıra insanın devlete ve devletin insana karşı görevlerinin formüle edilmesi vb. Ancak bu işlevlerden bazıları içsel olarak çelişkilidir. Zira dinî topluluğun birleştirilmesi her zaman toplumu bir araya getirmez. Başka bir deyişle, bazı durumlarda din,

devlet ile toplumun dindar kesimi arasındaki ilişkileri daha da kötüleştirebilir (Laumulin, 2012).

Camilerin ve Kutsal Mekanların dinî Evrimdeki Rolü

Camiler, toplumsal alanın yeniden İslamileştirilmesinin dinamiklerinin ve ölçeğinin hayati derecede önemli bir niteliği ve göstergesidir. Bağımsızlıktan sonra her geçen yıl camilerin ve Cuma namazı için gelen cemaatin sayısı artmaktadır. Daha fazla cami inşa edilmesine duyulan ihtiyaç açıktır. Üstelik bu alanda ülkeler arasında işbirliği de var. Örneğin Özbekistan, Kazakistan'ın güneyindeki Türkistan şehrinde büyük camiler inşa ediyor. Tacikistan'da Orta Asya'nın en büyük camilerinden biri inşa ediliyor. Aynı şey Kazakistan'ın başkenti Astana'daki en büyük cami için de söylenebilir.

Bölge ülkelerindeki camiler sadece ibadet edilen bir yer olmaktan çok daha geniş bir rol oynamaktadır. Rollerini dört yönlüdür:

1. Ana işlevleri elbette ibadet etme yeridir;
2. İmam vaaz vermeye başlamadan önce insanların Kur'an da dâhil olmak üzere dinî kitapları okuyabilecekleri bir "kütüphane" işlevi görüyorlar;
3. Cuma namazı, devletin imamların vaazları aracılığıyla politik mesajlarını halka iletme görevini yerine getirmeye çalıştığı bir fırsattır;
4. Camiler, Müslümanların sosyalleştiği, insanların birbirleriyle tanıştığı ve özellikle yerel topluluk düzeyinde iletişim kurduğu bir yerdir.

Dolayısıyla camilerin işlevleri arasında ibadet etmek, öğrenmek, kültürlenmek ve kulağa ne kadar tuhaf gelse de sekülerleşmek yer alıyor.

Camilerin kendileri, imamların hatiplik yetenekleri ve bilgi kapsamaları nedeniyle çekicilikleri açısından farklı imajlara ve popülerliğe sahiptir. Her hâlükârda, büyük şehirlerin ve ilçelerin yanı sıra yerel toplulukların ve köylerin çoğunun kendi camileri vardır.

2014 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te en büyük cami inşa edildi ve bu caminin inşası dönemin Cumhurbaşkanı İslam Kerimov tarafından başlatıldı ve desteklendi. Dolayısıyla bu sürecin siyasi bir etkisi vardır. Taşkent'in ana merkez camisinde orijinal Kur'an'ın ilk yedi nüshasından biri saklanmaktadır; Üçüncü Halife Hz. Osman'a ait olduğu için Osman Kur'an'ı olarak adlandırılır. Efsanelere göre Hz. Osman bu Kur'an'ı okurken suikasta uğramış ve kitabın sayfalarında kanının izleri görülmüştür.

Cuma vaazları sırasında imamlar genellikle Kur'an surelerinin ve Hadislerin içeriğinden, Peygamber'in hayatıyla ilgili tarihi efsanelerden bahseder ve cemaatin çeşitli sorularını yanıtlar. İnsanların sorularının yelpazesi günlük yaşamla ilgili konulardan namaz kılmanın kurallarına kadar oldukça geniştir. İmamlar, camiye gelen Müslümanları salondaki raflara konulan kitap ve broşürleri alıp okumakta serbest bırakmaktadır. Cuma vaazlarının konuları çok çeşitlidir. Örneğin, Haccın (Mekke ve Medine'ye hac ziyareti) kuralları ve prosedürü; günahlar ve sevaplar; Peygamberin hayat sahnesi ve sözleri; barış ve çatışmalar; aşırılık ve terörizm; İslami bayramlar ve ayrıca güncel devlet politikası ve uluslararası olaylar ve diğerleri.

Camilerin avlusuna bağışların bırakılması için küçük kutular yerleştirilmiştir. Ramazan ayında Müslümanların, diğer Müslüman kardeşleriyle birlikte oruç açması camilere su ve yiyecek getirmeleri bir gelenek haline gelmiştir. Ayrıca camiler, Müslümanların cenaze işlemleriyle ilgili gerekli dinî hizmetleri de sağlamaktadır. Öte yandan, bu kurum Müslüman evlilikleri ile ilgili dinî prosedürleri de sağlamaktadır. Genel olarak camiler, dinî ortamın önemli bir aktörü haline gelmiştir. Ülkedeki barışçıl dinî atmosferi yavaş yavaş ve tutarlı bir şekilde şekillendirdiler.

Resmî bilgilere göre, Kazakistan'da 2022 yılına kadar 2716; Kırgızistan'da 2018'de yaklaşık 2647 cami, 107 medrese ve 2800 imam; Özbekistan'da 2020 yılına kadar 2073 ve 2022 yılına kadar 2101 faal cami bulunmaktadır. Türkmenistan'da 2010 yılında 398 cami vardı ve 2022 yılında

Devlet Başkanı ülkenin her vilayetinde cami inşa edileceğini açıkladı (bkz. kazislam.kz, 2019; 24.kg, 2018; Dunyod Haber Ajansı, 2020; turkmenportal.com, 2022).

Kırgızistan, insanların dindarlığının nasıl hızla arttığına dair çok açıklayıcı bir örnektir. Yine de 1991 yılında oradaki cami sayısı sadece 39 iken, 2019 yılında bu sayı 2669'a ulaşmıştır. Kırgızistan'da okuldan daha çok cami olduğu zaman zaman tartışılmaktadır. Kişi başına düşen cami sayısı kriterine göre Kırgızistan belki de Orta Asya'daki en dindar ülkedir. Dahası, yabancı sponsorlar tarafından finanse edilen dinî vakıfların ve merkezlerin nüfuz alanı artmaktadır (Central Asian Analytical Network, 2020).

Dinî Söylem, Bilim ve Eğitim

Dinî söylemin yelpazesi genişir: laiklik, kıyafet kuralları, Kur'an ve Hadis'in yorumlanması, hac kuralları, dinî eğitim, kadın hakları, dinî aşırıcılık, İslam'ın Hanefi kolunun anlamı ve diğerleri gibi çeşitli meseleleri kapsar. Yakın zamana kadar Özbekistan Birinci Cumhurbaşkanı İslam Kerimov hem İslam'ı destekleme hem de dinî aşırıcılıkla mücadele konusunda özel bir rol oynamıştır. Ancak Kerimov'un Şubat 1999'da "Allah ruhumuzda, kalbimizde" başlığı altında yayınladığı broşür, deyim yerindeyse siyasi liderliğin dinî manifestosu haline geldi. Bu broşürde Kerimov İslam'ın Özbekler için önemi hakkında «Milletimizi bu kutsal dinden ayrı düşünemeyiz... dinî değerler, İslami terimler hayatımızı o kadar derinden doyurur ki onlar olmadan kimliğimizi kaybederiz» demektedir (Kerimov, 1999, s. 5). Broşürde Kerimov ayrıca "Özbekistan'ın bir lideri olarak, kötü güçlerin kutsal İslam dinini, atalarımızın inancını, vatandaşlarımızı aşağılamasına ve toplumumuzun yaşamını tehdit etmesine asla izin vermeyeceğim" demektedir (Kerimov, 1999, s. 12).

Dinî aşırıcılığın önlenmesine yönelik genel devlet kampanyası çerçevesinde ideolojik ve önleyici çalışmalar yapılmaktadır. Örneğin, Özbek devlet televizyonunun birinci kanalı, Taşkent şehir müftüsünün bir din ve yaşam biçimi olarak İslam'la ilgili farklı konuları tartıştığı

“Hidoyat sari” adlı özel programı düzenli olarak yayınlamaktadır. Özbekistan Müslümanları Manevi Otoritesi *Islom nuri* gazetesini ve *Hidoyat* dergisini yayınlamaktadır. Özbekistan'ın eski Şeyhi Muhammed Sodyk Muhammed Yusuf www.islom.uz ve www.islam.uz (sırasıyla Özbekçe ve Rusça dillerinde) web sitelerini oluşturmuştur.

İslam dünyasında ünlü bir ilahiyatçı, popüler ve saygın bir figür olan bağımsız Özbekistan'ın İlk Müftüsü Şeyh Muhammed Sodyk Muhammed Yusuf'un kişiliği ve deyim yerindeyse fenomeni bu açıdan özel bir ilgiyi hak ediyor. Ülke ve bölge Müslümanlarının büyük ilgisini çeken konularda çok sayıda eser kaleme almıştır. Örneğin, Orta Asya Müslümanlarının dogmatik ve sosyal çelişkileri, Sufizm, İslam'da demokrasi ve diğer konular üzerine yazmıştır. En temel eseri şüphesiz “Tefsiri Hilal” (Kur'an tercümesi ve yorumu) ile Hadis tercümesi ve yayınıdır.

Muhammed Yusuf 10 Mart 2015 tarihinde vefat etti. Cenazesinde Özbekistan'ın birçok vilayetinden binlerce Müslüman Taşkent'e geldi. Bu eşi benzeri görülmemiş bir olaydı çünkü başkent bağımsızlık anından itibaren bu kadar büyük bir insan topluluğunu bir arada görmemişti. Ama Muhammed Yusuf, aynı zamanda hükümete karşı eleştirel bağımsız bir din adamıydı. Cenaze töreni sırasında bir tür kitlesel gösteri ve hatta kargaşa yaşanması beklenebilirdi ancak tören son derece barışçıl geçti. Bu özel durum, diğer şeylerin yanı sıra, Özbekistan'da barışçıl İslam'ın bir güvenlik marjı olduğunu gösterdi.

2008 yılından bu yana Özbekistan'da İmam Buhari Cumhuriyet Bilim-Aydınlanma Merkezi faaliyet göstermektedir. Merkez 2017 yılında Uluslararası İmam Buhari İlim-Aydınlanma Merkezi olarak yeniden yapılandırılmıştır (bkz. İmam Buhari Uluslararası İlmî Araştırma Merkezi, 2017). Bu merkez, Müslüman dünyasının büyük düşünürlerinin zengin mirasını derinlemesine incelemek ve geniş çapta yaymak, dünya medeniyetinin ve biliminin gelişimine paha biçilmez katkılarının yanı sıra genç nesli uluslararası ve dinler arası hoşgörü, karşılıklı saygı, barış içinde bir arada yaşama, işbirliği vb. gibi İslami değerler ruhuyla eğitmek amacıyla kurulmuştur.

Nisan 2018'de Cumhurbaşkanı Mirziyoev, ülkedeki dinî-eğitim faaliyetlerinin geliştirilmesi için Uluslararası İslam Akademisi ve Bilimsel Hadis Okulu'nun kurulmasına ilişkin Kararnameyi yayınladı (bkz. iiiau.uz). Ayrıca Özbekistan'da on medrese (biri kadınlar için) ve Taşkent İslam Enstitüsü faaliyet göstermektedir. Bunların hepsi Özbekistan Müslümanları İdaresi tarafından yönetilmektedir.

Özbekistan'da ve bölgenin diğer ülkelerinde üretilen dinî edebiyat türlerine göre aşağıdaki gruplara ayrılabilir:

1. Kur'an ve Hadis çevirileri ve yorumları;
2. Ünlü ilahiyatçılar tarafından yazılmış eserlerin metinleri ve çevirileri veya parçaları;
3. Ünlü ilahiyatçıların ve sufilerin biyografileri ve hayatları;
4. Popüler basım (farklı ritüel uygulamalarının açıklanması, dua broşürleri vb.)

Dinî literatürün üretimi ve dağıtımını bölgede çok güçlü ve kapsamlı bir süreç ve yeniden İslamlaşmanın önemli bir işareti haline gelmiştir.

Bölgenin geçmişte büyük Müslüman düşünürlerin, ilahiyatçıların, filozofların ve diğer bilim adamlarının doğduğu ve yaşadığı yer olduğunu belirtmek gerekir. Musa Harezmi, Ahmed Fargoni, İsmail el-Buhari, Tirmizi, Ebu Nasr Farobiy, Ebi Ali ibn Sina, Ebu Rayhon el Biruni, İsmail Cürcani, Marginani, Zemaşeri, Mahmud Koşgari gibi isimler; Yusuf Hamadoniy, Hocası Ahmed Yesevi, Bahawuddin Nakşibend, Necmeddin Kubro ve diğerleri dünya bilimine ve İslam düşüncesine yaptıkları derin katkılarla dünyada yaygın olarak tanınmaktadır. Özellikle eserleri, eski Büyük İpek Yolu sayesinde Avrupa ve Orta Doğu ülkelerinde tanınmıştır.

Bu isimler Sovyet döneminde halk ve akademisyenler tarafından bilinmesine rağmen, bağımsızlığın kazanılmasından sonra eserleri geniş çapta popüler oldu ve günümüzde büyük İslam düşünürleri Orta Asya halkları ve devletleri tarafından yüceltilir hale geldi. Orta Asya'da bölgenin İslam tarihiyle ilgili yüzlerce kutsal yer vardır ve bunlar artık sadece yerel Müslümanların değil, dünyanın dört bir yanından

gelenlerin de hac yeri olmuştur. Örneğin bunlar arasında Mir-i Arap Medresesi'nin (1536 yılında inşa edilmiştir) bulunduğu Buhara şehri de yer almaktadır. Burası tüm İslam dünyasının en önemli eğitim ve bilim merkezlerinden biriydi ve halen de öyle.

Haccın Dinî Evrim Üzerindeki Etkisi

Hayatta en az bir kez Mekke ve Medine'ye hacca gitmek tüm Müslümanlar için bir farzdır. Bağımsızlık ile birlikte hacca gitmek dinî çevre ve kimliğin normal bir unsuru haline gelmiştir. Örneğin, Sovyet döneminde Özbekistan'dan Mekke ve Medine'yi ziyaret eden hacıların sayısı yılda 50 kişiyi geçmezken, günümüzde bu rakam 8 binden fazladır. Özbek vatandaşları için bu sayı yakında 10 bine ulaşacak. Gençler ve yaşlılar hacca gitmek için can atıyor.

Hac prosedürünün ilgili devlet kurumları tarafından organize edilmesi, iç politikanın bir parçası ve hacılara tam destek sağlayarak siyasi rejimin meşruiyetinin yeniden üretilmesinin bir aracı haline geldiği için özel bir ilgiyi hak etmektedir. Hac sırasında hacılara ulaşımdan, otel konaklamasına, yiyecek tedarikinden tıbbi yardıma kadar gerekli yardım sağlanmaktadır. Hac mevsiminin son günü "Kurban Bayramı" olarak kutlanmaktadır.

Deyim yerindeyse, hac sonrası yaşam ilginçtir çünkü toplumun dinî evriminin yönlerini de yansıtır. Bu kategorideki Müslümanlara, toplumdaki sosyal statülerini bir dereceye kadar yükselten Hacı unvanı verilmektedir. Yaşam tarzları bu unvana uygun olarak önemli ölçüde değişir ancak elbette dinî yaşamlarının "niteliği" açısından farklı hacılar vardır. Genel olarak, birçok Müslüman haccın ahlaki ve dinî değerini kendileri için yüceltmektedir.

Birçok hacı, hacı arkadaşlarından oluşan gruplar veya ağlar/cemaatler oluşturur, arkadaşlıklarını ve bağlarını sürdürür ve düzenli olarak bir araya gelir. Bazıları farklı etkinliklerde ve insanlarla sıradan günlük iletişim sırasında "Emir bi'l-Ma'ruf" (iyiliklerin tavsiye edilmesi) uygulamaya karar verir.

Böylece, Mekke ve Medine'ye hacca gitmek Orta Asya Müslüman toplumlarının dinî evriminde önemli bir unsur haline gelmiştir. Yakın zamandan beri ve günümüzde "küçük hac" (Umre) Orta Asya Müslümanları arasında çok popüler ve kitlesel hale geldi. Umre yapan tüm hacılar bunun ruhlarını ve zihinlerini gerçekten değiştirdiğini söylüyor.

Siyasi Uyanış ve Dinî Canlanma

Orta Asya ülkelerindeki dinî canlanma, bu ülkelerdeki bağımsızlık, küreselleşme ve reformların yol açtığı insanların siyasi uyanışının daha geniş bağlamında gerçekleşmektedir. Bu bağlamda, şartlı olarak üç tür Müslüman siyasi sosyalleşmesi gözlemlenebilir: Dinî, dinî-seküler ve seküler. Bu, Özbek toplumunun (tıpkı diğer Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi) kendi içinde laik olarak sosyalleşmiş insanlar, dinî olarak sosyalleşmiş insanlar ve laik-dinsel olarak sosyalleşmiş insanlar arasında karmaşık bir bileşimi ve etkileşimi temsil ettiği anlamına gelir.

Bu arka planda, yeniden İslamlaşma sürecinin iç içe geçmiş birkaç aşamadan geçtiğini düşünüyorum.

1. İlk aşama İslami kültürün yeniden canlandırılması, insanların İslami kimliklerini hatırlamaları ile ilişkilidir. Bu, tabiri caizse, kimlik odaklı bir aşamadır. Bu aşamada ateist sistem reddedilmiş, siyasi retorik dinî ifadelerle doyurulmuş, İslami geçmişle ilgili tarihi mekanlar yeniden inşa edilmiş, İslam Üniversitesi kurulmuş ve Müslümanlar için Mekke ve Medine'ye hac yolu açılmıştır.
2. Bana göre bir sonraki aşama, tabiri caizse, daha çok bilgi odaklı olacaktır. Bu dönemde İslam'ın, *Kur'an*'ın ve *Sünnet*'in anlamının anlaşılması hayati önem taşıyacak. Daha fazla insan sadece namaz kılmakla kalmayacak, aynı zamanda namaz sırasında Arapça olarak ne söylendiğini anlamaya çalışacaktır. Daha fazla insan Kur'an okuyacak ve onun emirlerini anlayacaktır. Sonuçta, daha fazla Müslüman kendini adamış Müslümanlar olacaktır.
3. Bilgili, olgun Müslümanlardan oluşan "kritik kitle" ortaya çıktığında, eylem odaklı üçüncü aşama başlayacaktır. Müslümanlar devlet

politikasının İslami kurallara göre yürütülmesini ve ülkenin İslami kurallara göre yönetilmesini talep etmeye hazır olacaklardır. Bu, bu aşamada laikliğin sorgulanacağı anlamına gelmez ancak laiklerin bu konuyu tartışacak olan yurttaşları tarafından yeni bir meydan okumayla karşı karşıya kalacakları anlamına gelir.

Bu teorik görüş bugünlerde Orta Asya ülkelerinde yaşanan karmaşık süreç ve olaylarla doğrulanmaktadır. Bir Kazak uzman bu konuda ilginç bir gözlemde bulundu. Bu gözleme göre, İslam etno-kültürel mirasın devredilemez bir parçası olarak kalırken, şimdi dinî ideoloji ve doktrin olarak etki alanını giderek genişletiyor. Küreselleşme de bu süreci hızlandırmaktadır. Müslüman olmanın ne anlama geldiğine dair soyut kavramların yerini daha somut ritüel uygulamaları ve dinî dogmatiklerin mutlaklaştırılması almakta; nasıl doğru şekilde dua edileceği, doğru dinî kıyafetin ne olması gerektiği, İslami yaşam tarzında neyin doğru neyin yanlış olduğu gibi konulara daha fazla dikkat edilmektedir (Sultangalieva, 2011, s. 32).

Mevcut siyasi elitlerin büyük bir kısmı “kaba Sovyet ateizm anlayışı» ruhuyla eğitilmiştir ve yeni laiklik kavramıyla sadece yüzleşmektedir. Örneğin Tacikistan'da 1992-1997 yılları arasındaki iç savaştan sonra başlatılan laikler ve İslamcıların işbirliği modeline ilişkin ülke çapındaki tartışmalar bunun bir kanıtıdır (Zeifert, 2004, s. 38). Bu tartışmalar sırasında taraflar, eski laiklik ilkesinin dinin devletten ayrılması olarak okunduğu, oysa ilkenin Avrupa'daki okumasına göre bunun sadece kilisenin devletten ayrılması anlamına geldiği görüşüne varmışlardır. Böylece Tacik tartışmaları, devlet ve dinî örgütlerin birbirinden ayrılabilir olduğunu, ancak din ve devletin birbirinden ayrılamayacağını “keşfetmiştir”.

Örneğin Kırgızistan'daki dinî canlanma ve yeniden İslamlaşma süreçleri günümüzde halkın siyasi bilincinde etkin bir faktör haline gelmiştir. Kırgızistan'ın diğer Orta Asya ülkeleri arasında ayırt edici özelliği, bağımsızlığın başlangıcından itibaren devletin demokratik ilkelerin hızlı bir şekilde hayata geçirilmesini amaçlayan dinî sektöre karşı oldukça liberal bir tutum sergilemesidir. Özellikle Kırgızistan, Orta Asya'da Tebliğ Cemaati'nin faaliyetlerinin yasaklanmadığı tek ülkedir. Bu

örgütün 2009 yılında yasaklanmasına yönelik girişimler olmuş ancak reddedilmiştir.

Kırgız uzmanlar, Kırgızistan'da İslam'ın siyasallaşmasının aşağıdaki nedenlerine işaret etmektedir:

- Geleneksel kültürün krizi ve ulusal ideolojinin yokluğu, yeni toplumsal örgütlenme biçimleri arayışına yol açmıştır;
- Dinî eğitim seviyesinin düşük olması ve din adamlarının din ve siyaset arasındaki sınırları belirleyememesi;
- Dış dinî faktörlerin etkisi;
- Devlet yapılarındaki yolsuzluk ve yeterli kararlar üretemeyen siyasi sistemin işlevsizliği, seçmenlerin tercihlerini alternatif (dinî) yöneticilere doğru değiştirmekten başka bir işe yaramamaktadır (Usenov, 2020).

Tacikistan'da bir süre önce İslam ve laikliğin rolü üzerine ilginç bir söylem ortaya çıkmıştı. Tacikistan İslami Uyanış Partisi bu bağlamda özel bir ilgiyi hak etmektedir. Henüz 1973 yılında genç bir köylü olan Said Abdullo Nuri tarafından kurulmuş, ancak resmî olarak 1991 yılında kurulmuş ve tescil edilmiş bir muhalefet partisidir. Tüm eski Sovyet topraklarında faaliyet gösteren tek İslami partidir. Nuri, bölgede Özbek ve Tacik gençlere yasadışı olarak İslam'ı öğreten ve yüzlerce müridi olan bir adam olarak bilinen Mevlevi Hindustani'nin takipçisiydi.

Tacikistan İslami Uyanış Partisi, ana hedefi olarak tam inanç özgürlüğüne sahip ancak İslam'a doğru daha güçlü bir eğilim gösteren demokratik bir devletin kurulmasını, özellikle de bazı Şeriat normlarının devlet yasalarına dâhil edilmesini ilan etti. Müslüman çoğunluğa ve inanç özgürlüğüne sahip laik bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ni olası kalkınma modellerinden biri olarak gördüler. Parti, 2015 yılında Tacikistan Yüksek Mahkemesi tarafından bir terör örgütü olarak ilan edilmiştir.

Kazakistan ve Özbekistan'da dinî partiler kurma girişimleri olmuştur. Özbekistan'da Özbekistan İslami Hareketi (IMU) kuruldu ancak bu bir

terör örgütüydü. IMU çökertildi ve liderleri ülkeden Afganistan'a kaçtı. Kazakistan'da Selefilik, Devlet Başkanlığı dâhil olmak üzere devlet yapılarına bile nüfuz etmiştir. Cumhuriyetçi hareket "Ak Orda" temelinde dinî bir parti kurma girişimi olmuş ancak Kazakistan Anayasası ile çeliştiği için bu girişim engellenmiştir (Alniyazov, 2011, s. 42-43).

Bu arada, tüm Orta Asya ülkeleri nihai hedeflerinin demokrasi olduğunu ilan etmiş ve bu yönetim biçimi inanç özgürlüğü de dâhil olmak üzere evrensel normları, değerleri ve ilkeleri tanıyan Anayasalarında sabitlenmiştir. Bu açıdan bakıldığında, İslam ve demokrasinin uyumluluğu ya da tabiri caizse bir arada varoluşu meselesi, bu ülkelerin siyasi ve dinî evrimine ilişkin yakın gelecekteki kamusal ve siyasi tartışmalar için varoluşsal bir soru olmaya devam edecektir.

Bu bağlamda Farid Zakaria'nın argümanlarından bahsedilebilir:

Çoğu Müslüman'ın günlük yaşamı, özünde Batı karşıtı ya da anti-modern olan bir inanç fikrini doğrulamamaktadır... Dünya Müslümanlarının çoğunluğu bugün seçimle işbaşına gelen demokrasilerde yaşamaktadır. Eğer İslam ve demokrasi arasında temel bir uyumsuzluk varsa, 800 milyon Müslüman bunun farkında değil gibi görünüyor (Zakaria, 2007, s. 126-127).

Bu düşünce ve argümanlar Orta Asya bağlamına da uygulanabilir.

Uluslararası İşbirliği

Özbekistan, Ekim 1995'te İslam İşbirliği Teşkilatı'nın (İİT) gözlemcisi, 1996'da ise üyesi olmuştur. Özbekistan düzenli olarak İKÖ zirvelerine katılmaktadır. İKÖ üyeliği Özbekistan'ın İslam dünyasının önemli bir parçası olduğunu göstermektedir. Özbekistan'ın İİT'deki öncelikleri şunlardır:

- Bilim ve kültürün gelişimine katkı;
- İİT üye ülkelerinin güvenlik ve birliğinin güçlendirilmesi;
- Üye devletler arasındaki anlaşmazlıkların azaltılması;

- Terörizm ve aşırılıkla mücadelede üye devletlerin çabalarının birleştirilmesi;
- İİT çerçevesinde işbirliği mekanizmalarının ve karşılıklı fayda sağlayan ticaret ve yatırım bağlarının geliştirilmesi;
- Nükleer Silahlardan Arındırılmış Bölgelerin coğrafyasının, özellikle Orta Doğu'da kademeli olarak genişletilmesi.

Özbekistan, İslam Kalkınma Bankası'nın (IBD) bir üyesidir. IBD ile işbirliği içinde gerçekleştirilen toplam 2,5 milyar dolar tutarındaki projeler eğitim, sağlık, spor, turizm, inşaat gibi alanları içeriyor. Özbekistan ayrıca 2017 yılında İİT'nin İslam Dünyası Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (ICESCO) yapısına katıldı. 2017 yılında Taşkent İslam Kültür Başkenti olarak seçilmiştir. 18 Ekim 2016 tarihinde İİT Dışişleri Bakanları 43. Oturumu Taşkent'te gerçekleşti. Ana tema "eğitim ve aydınlanma: barışa ve yaratıcılığa giden yol" idi.

Diğer Orta Asya ülkeleri de İİT üyesidir ve bu örgüte aktif olarak katılmaktadır. Örneğin, 10-11 Eylül 2017 tarihlerinde Astana'da İİT'nin bilim ve teknoloji konulu ilk zirvesi gerçekleştirilmiştir. İlginçtir ki Astana'da "Bilim, teknoloji, yenilikler ve İslam dünyasının modernizasyonu" başlıklı özel ve oldukça iddialı bir deklarasyon kabul edilmiştir.

Tacikistan henüz 1992 yılında İİT'ye üye olmuştur. Tacikistan, İİT çerçevesinde şu alanlarda işbirliği yapmaktadır: İslami dayanışmanın ve üye ülkeler arasındaki işbirliğinin güçlendirilmesi, her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılması, barışın ve uluslararası istikrarın güçlendirilmesi için önlemler alınması, kutsal mekanların korunmasına yönelik eylemlerin koordinasyonu, Filistin halkının hak ve özgürlüklerinin yeniden tesis edilmesine yardım edilmesi, Müslüman halkın kaderini kurtarma mücadelesinde desteklenmesi vb.

Menkul Kıymetleştirme Meselesi

Bir yandan Orta Asya bölgesinin Müslüman dünyasının bir parçasını oluşturduğuna inanılmaktadır. Ancak diğer yandan, jeopolitik, sosyal,

kültürel ve tarihsel olarak bölge halkları yüzyıllar boyunca muazzam bir dış etkiye maruz kalmıştır.

İslami değerlerin yeniden canlandırılması ve günlük hayata uygulanması, kamu bilincinde ve devlet faaliyetlerinde farklı tartışmalara ve karmaşıklıklara yol açmaktadır. Örneğin, bir yandan bölgedeki tüm devletler laikliği ve dinin devletten ayrı olduğunu ilan ederken diğer yandan, İslami yaşam tarzının vatandaşlar için hızla artan önemi, ideolojik bir sürtüşme olarak adlandırılabilir bir durum yaratmaktadır.

Şiddet ve dinî motifli aşırıcılık, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra tüm Orta Asya ülkelerinde yeniden İslamlaşma sürecinin bir yan etkisi olarak kendini gösterdi. Bu zorluk, genç bağımsız devletler ve toplumlar için varoluşsal bir deneyim haline gelmiştir. İlgili ülkeler dinî aşırılıktan kaynaklanan birçok zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Bunlar arasında Özbekistan şüphesiz tek başına bölgedeki İslam kültürünün merkezini/çekirdeğini temsil etmektedir, ancak Özbekistan, Özbekistan İslami Hareketi (IMU) ve Hizbut-Tahrir (HT) gibi aşırılık yanlılarının ve terör örgütlerinin ilk hedefi haline gelmiştir.

Örneğin Kırgızistan, İslam alanında çok çeşitli sorunlar ve zorluklarla karşı karşıyadır. Bu ülkeden uzmanlar, örneğin toplumda büyük yankı uyandıran eğitim kurumlarında İslami kıyafetlerin giyilmesi gibi konularla ilgili çelişkilere işaret etmektedir. Ülkede, geleneksel Orta Asya Hanefi mezhebinden önemli ölçüde farklılık gösteren Kırgızistan için geleneksel olmayan İslami akımların profili artmıştır. Örneğin, ülkede Tebliğ Cemaati, Nurcular ve faaliyetleri sıradan insanlar tarafından farklı algılanan ve değerlendirilen diğerleri gibi örgütler mevcuttur (Mirsaitov ve Sakeeva, 2013).

Bu arka planda, geçiş sürecinde bazı insanlar radikalleşmiştir. Çok ince de olsa “radikal tabakalar” dinî motivasyonlu farklı gruplardan oluşmaktadır. Bu tabakalardan bazı insanlar kendilerini gerekli yaşam standartlarından yoksun buldular; bazıları dinî takıntı haline getirdi; bazıları ise organize suçlara karıştı. Yoksun bırakılmış, fanatikleştirilmiş ve kriminalize edilmiş insanların patlayıcı karışımı,

İslam'ın radikalleştirilmiş versiyonu için sosyal, ahlaki ve mali alan yaratmıştır.

Böylece, bağımsızlık ve İslam'ın restorasyonu sadece kamu bilincinde tartışmalara yol açmakla kalmamış, aynı zamanda dinî aşırıcılığa karşı kırılğanlığını da ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, aşırılıkçı ve köktendinci dalgaların Orta Asya'ya İslam'ın yerel kolunun içkin bir özelliği olarak uyanmaktan ziyade bölge dışından nüfuz ettiği fark edilmelidir. Yıkıcı bir siyasi hareket olarak İslami silahlı gruplar teokratik bir devlet (Halifelik) kurma nihai hedefinin peşindedir. Bu gruplar demokrasiyi ve her türlü laik devleti tamamen reddederler. Amaçlarına ulaşmak için propagandadan terörizme kadar her türlü aracı kullanmaktadırlar.

Özellikle toplumun büyük bir kesiminin geçim sıkıntısı, yaşam standartlarının düşmesi ve ülkedeki milli servetin adil olmayan bir şekilde dağıtılmasından duyduğu hoşnutsuzluk, radikal İslamcılar tarafından mevcut laik siyasi rejimleri itibarsızlaştırma ve yerlerine teokratik rejimler getirme gayretkeşliği içinde istismar edilebilir.

Orta Asya'da İslami aşırıcılık, bazı durumlarda ciddi bir istikrarsızlaştırıcı faktör olarak ortaya çıkmış ve kendini göstermiştir:

- Namangan, Andican ve Özbekistan'ın Fergana eyaletinin diğer şehirlerinde ilk aşırılık yanlısı grupların ortaya çıkışı (1990'ların sonları);
- Tacikistan'daki iç savaş (1992-1997);
- Özbekistan'da Bakanlar Kurulu ve diğer bazı binalara terörist saldırılar (Şubat 1999);
- Kırgızistan'daki Batken olayları (Özbekistan İslami Hareketi savaşçılarının istilas) (Temmuz 1999);
- Özbekistan İslami Hareketi (IMU) savaşçılarının Özbekistan'a saldırısı (2000);
- Taliban'ın Orta Asya'ya yönelik tehdidi (1998'den 2001'e kadar);

- Mayıs 2005'teki Andican olayları ("Akromiya" terörist grubunun Andican'daki saldırıları);
- Mayıs 2009'da Özbekistan ile Kırgızistan arasındaki sınırda küçük çaplı olaylar;
- 2011'de Atyrau ve Aktobe'de (Kazakistan) flaşlar meydana geldi.

Başlangıçta dinî radikalizm 1990'ların başında kendini gösterdi. 1991 yılında ilk İslamcı gruplar açıkça hareket etmeye başladı: Nefret edilen polise saldırdılar, Andican ve Namangan gibi bazı taşra kasabalarında "adil düzen" kurdular ve Halifelik kurma çağrısında bulundular. Birçok cami *Vahhabi* öğretisinin ve ideolojisinin uygulandığı yerlere dönüştü.

Orta Asya'da İslami radikalizmin taşıyıcıları temelde iki örgüttür: Hizbut-Tahrir (HT) ve Özbekistan İslami Hareketi (IMU). İlki, Halifeliğin kendi propagandalarının ardından gelişeceğini iddia ederek askerî olmayan, barışçıl faaliyet araçlarına bağlılığını resmî olarak ilan etmektedir. İkincisi ise terörist eylemler biçimini alan askerî araçlara başvurmaktadır. Birincisi broşür dağıtmaya ve taraftar toplamaya çalışırken, ikincisi şiddeti yaymaya ve savaşçı kiralamaya çalışmaktadır. Bölgedeki yıkıcı faaliyetleri, hükümetin kolluk kuvvetleri tarafından kendilerine yönelik baskılar nedeniyle şu anda önemli ölçüde azalmış durumda.

IMU'nun Afganistan, Suudi Arabistan ve Türkiye'den bir dizi uluslararası terör örgütü ve Pakistan'daki ISI gibi bazı gizli servislerle yakın temas halinde olduğuna dair raporlar var. IMU Avrupa merkezli vakıflardan da mali destek almaktadır. Günümüzde bu örgütler kendilerini modern koşullara adapte etmekte ve interneti kamu bilincine ulaşma ve etkileme aracı olarak aktif bir şekilde kullanmaktadır.

2004 yılında Özbekistan'da Cumhurbaşkanlığı himayesinde sözde Rehabilitasyon Komisyonu kurulmuştur. Bu Komisyon, aşırıcılık ve terörizm suçlamasıyla gözaltına alınan ve hapsedilen kişilerin özel durumlarını değerlendirmekle yetkilendirildi. Rehabilitasyon Komisyonu'nun tavsiyesi üzerine binlerce tutuklu örgüt mensubu serbest

birakıldı. 2018-2022 yılları arasında Suriye'deki terörist gruplara katılan Özbek vatandaşlarının aile fertlerini geri getirmek için "Mehr" adı verilen özel operasyonlar düzenlendi. Bu, hükümetin insani bir eylemiydi. Nisan 2021'de Mehr-5 tamamlandı ve 93 kişi (24 kadın ve 69 çocuk) Özbekistan'a getirildi. Bu operasyon ABD ve diğer ortak ülkeler tarafından desteklendi. Daha önce, Mehr-1, 2, 3 ve 4 sırasında, 2019'dan beri Suriye, Irak ve Afganistan'dan 438 kadın ve çocuk ülkelere geri gönderildi (gazeta.uz, 2021).

Analiz, İslami radikalleşmenin bir dizi nedeni olduğunu göstermektedir:

- İslamcılığı istismar eden suç unsurları;
- İçişleri Bakanlığı'nın İslamcılara ders vermek amacıyla bazı yerlerde (illerde) hukuku kötüye kullanması;
- Seküler muhalefetin dinî muhalefete dönüşmesi;
- "Dış tahrik edici" (Afganistan, Orta Doğu, jeopolitik) unsurlar;
- Nüfusun sosyo-ekonomik zorlukları, yoksulluk;
- Merkantilist rasyonalite;
- Samimi (sadık) İslamcılar;
- Sovyet sonrası Müslüman yaşam tarzının uyanışı;
- Devlete karşı nefret (adaletsizlik ve yolsuzluk).

Bölgede günümüzde daha fazla radikalleşme potansiyeli devam etmektedir: Kötü yönetim ve otokrasi, Sovyet benzeri önyargılı ideoloji, din politikası ve stratejisindeki eksiklikler radikalleşmeye katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda, İslami aşırıcılığı uzak tutma potansiyeli kesinlikle daha büyüktür. Rehabilitasyon Komisyonu, yaptıklarından pişmanlık duyan ve normal hayata dönmek isteyenlerin sayısının çok fazla olduğunu tespit etmiştir. Devletin din politikası genel olarak bağımsızlığın başından beri olumlu olmuştur. Bunun kanıtları arasında İslam Üniversitesi'nin kurulması; Mekke ve Medine'ye hac

ziyaretlerinin teşvik ve organizasyonu¹; binlerce İslami literatürün yayınlanması; yeni camilerin inşa edilmesi; tarihi yerlerin ve İslam kültür anıtlarının restorasyonu; Buhari, Tirmizi, Yesevi, Nakşibendi gibi büyük isimlerin türbelerinin restorasyonu sayılabilir. Kamuya açık yerlerin çoğunda Müslümanlara namaz kılmaları için özel odalar açıldı. Bazı hapishanelerde bile Müslümanlar için bu tür ibadet odaları sağlandı.

İslami radikal grupların Orta Asya ülkelerinin, özellikle de Özbekistan'ın güvenliğine meydan okumasından ve İslami aşırıcılığın önlenmesinin yollarından bahseden bazı uzmanlar ve analistler, bu gruplarla diyalog olasılığı ve onların devlet yapılarına dâhil edilmesi hakkında çalışmalar yapmışlardır. Bu çerçevede İslami siyasi partilerin ve İslamcılarının yasallaştırılması ve meşrulaştırılması önerilmiştir. Ancak İslamcılarının siyasi pozisyonlarının ve ideolojilerinin şimdiye kadar esnek olmadığı ve Kur'an pasajlarının belirli bir derlemesi, sünnetten örnekler ve İslam tarihinin kutsal yorumuyla sınırlı kaldığı söylenmelidir (Babadjanov ve Olcott, 2005, s. 323-336). Dahası, mevcut durumda hiç kimse, en az iki nedenden ötürü, dinî siyasi partiler kurmaları ve iktidar mücadelesi vermeleri için kendilerine yasal bir fırsat verilmesi halinde siyasileşmiş İslami elitlerin gelecekteki davranışlarını öngöremez:

- Yönetişim sürecinde şiddetle ihtiyaç duyulan özel “teknik” uzmanlıktan ciddi şekilde yoksun olacaklardır;
- Orta Asya toplumunun Müslüman olmayan, dindar olmayan ve yerel olmayan etnik katmanlarını kesinlikle yabancılaştıracaklardır.

Özbekistan ve diğer Orta Asya ülkelerindeki dinî durumu daha iyi anlamak için, sadece devlet ve radikal İslami grupların karşılıklı düşmanlığına değil, aynı zamanda bu gruplar ile yerel Müslümanların çoğunluk arasındaki çelişkiye de bakmak gerekir. Yerel Müslümanlar radikal İslami grupların fikriyatını yabancı bir ideoloji olarak algılamaktadır.

1 2000 yılına gelindiğinde Özbekistan'dan her yıl yaklaşık 5000 Müslüman hacca gidiyordu. Şimdiye kadar bu rakam çoktan ikiye katlandı.

Sonuç

Uyanan İslam'ın dünyanın bu bölgesinde gelecekte oynayacağı genel rolün şüphesiz derin uluslararası ve jeopolitik etkileri olacaktır. Orta Asya, Afganistan, Pakistan, İran ve Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi ile sınır komşusudur ve diğer şeylerin yanı sıra, buralardaki İslam ve Kur'an yorumu Orta Asya ülkelerindekiyle aynı olmaktan çok uzaktır.

Orta Asya'daki insanların dinî (İslami) canlanmaları siyasi uyanışla aynı zamana denk gelmiştir. Bu son olgu, büyük ölçüde, modern kitle iletişim araçlarının ve bilgi teknolojilerinin hızlı gelişimi ve yayılması nedeniyle olduğu çok daha geniş, küresel sürecin bir parçasıdır. "Arap Baharı", "Renkli Devrimler" ve İran'daki siyasi çalkantılar, insanların siyasi uyanışına dair bu küresel süreci örneklemektedir. Bu bağlamda birçok gözlemci İslami radikallerin ve aşırılık yanlılarının bu süreçten faydalanarak kendi yıkıcı amaçları doğrultusunda kullanabileceklerini iddia etmektedir.

Aynı zamanda, Orta Asya'daki İslami canlanma olgusuna ilişkin genel çalışmaların oldukça özel bir gerçekliği ortaya koyduğunu belirtmek gerekir. Bazı güçlü araştırmaların gösterdiği üzere, Orta Asya'da genel olarak yaygın ve artan bir "Müslüman radikalleşmesi" sorunu olduğu düşünülmektedir, ancak bölgede önemli düzeyde İslami aşırıcılık ve siyasi şiddet olduğuna dair çok az kanıt vardır ya da hiç yoktur. Orta Asya'daki güvenlik analistleri tarafından İslam'ın, özellikle de siyasal İslam'ın bu hatalı çerçevelenmesi, konuyu önemli şekillerde çarpıtmaktadır.

- *Orta Asya'da Sovyet sonrası Müslüman radikalleşmesine ilişkin uluslararası bir güvenlik söylemi mevcuttur.* Birçok uluslararası güvenlik analistinin anlatıları, Orta Asya hükümetleri tarafından ılımlı İslam'ın bastırılmasını açıkça eleştirirken, münferit şiddet içeren aşırıcılık vakalarının Sovyet sonrası Müslüman radikalleşme sürecinin bir parçası olduğunu varsaymaktadır. Bu mitin bir parçası olarak, bu tür şiddetin siyasal İslam'ın şiddet içermeyen biçimleri ve dindarlığın kamusal alanda daha fazla ifade edilmesine yönelik toplumsal eğilimlerle ilişkili olduğu varsayılmaktadır.

- *Sovyet sonrası Müslüman radikalleşmesi fikrini destekleyen çok az kanıt vardır.* Özellikle şiddet içeren aşırıçılık tehdidi hem efsanede tanımlanandan daha düşük bir büyüklükte hem de biçim olarak farklıdır. Radikalleşme tarafından yönlendirildiği kadar sekülerleşme tarafından da izole edilmiş, yerelleştirilmiş ve engellenmiştir.
- *Radikalleşme miti siyasi olarak etkili olduğu için önemlidir.* Bu mit ortak ama yanlış bir dizi referans noktası sağlamaktadır. Bu referans noktaları ortak tehdit algılamaları, radikalleşmeyle mücadele girişimlerinde işbirliği ve bölgedeki uluslararası güvenlik yardımı için temel oluşturabilir. Zayıf rejimlerin militan laikliği için meşrulaştırıcı bir araç olarak işlev gören bu mit, şiddet içeren aşırıçılığın kendisinden daha büyük bir sorun olabilir (Heathershaw ve Montgomery, 2014).

Bu açıdan bakıldığında, Orta Asya devletlerinin seküler hükûmetlerinin, siyasi elitlerinin ve sivil toplumun dinî kurumlar, din adamları ve sıradan inananlarla olumlu, işbirlikçi, yaratıcı ve istikrarlı etkileşimler için bir nevi açık çekiye sahip olduğu söylenebilir.

Bir Tacik uzman, 1992-1997 yılları arasında Tacikistan'da yaşanan iç savaşı analiz ederken, İslami muhalefetin bu savaşa aktif olarak katıldığına ve bu çatışmanın laik ve dinî güçlerin diyalogu sayesinde çözüldüğüne dikkat çekmiştir. Tacikistan, farklı seküler-dinî diyalog modellerinin geliştirildiği bir tür sosyo-politik laboratuvar olarak kendini göstermiştir. Perspektifte bu model diğer Orta Asya ülkelerinde de uygulanabilir (Khaydarov, 2011, s. 76.). Muhtemelen Tacik "laboratuvarı" iç savaş yaşayan Tacikistan için verimli olmuştur ancak tüm bölge ülkelerine uygulanabilirliği tartışmalıdır. Aynı zamanda, bölge çapında söylem ve "ilgili tüm tarafların" (hükümetler, din adamları, bilim insanları, teologlar, sivil toplum) işbirliği daha yerinde ve güncel görünmektedir.

Kaynakça

- 24.kg (2018), В Кыргызстане мечетей больше, чем общеобразовательных школ (Kırgızistan'da genel eğitim okullarından daha fazla cami var) (08 Eylül 2018) <http://bit.ly/3J6vAYF>
- Alniyazov N. (2011). Islam in Kazakhstan: contemporary tendencies, in “New tendencies in the development of Islam and their influence on stability in Central Asia”. Almaty: Friedrich Ebert Stiftung.
- Babadjanov B. ve Olcott M. B. *Sécularisme et islam politique en Asie centrale // Islam et politique en ex-URSS (Russie, d'Europe et Asie centrale)*. Ed. M. Laruelle et S. Peyrouse. Paris: “L'Harmattan”, 2005, pp. 323-336.
- Babadjanov, B. ve Tolipov, F. (2016). “Islamization of the social and political space of Uzbekistan: essence, forms, perspectives” (in Russian), in Central Asia on the background of global threats (pp. 71-133), Bishkek.
- Central Asian Analytical Network (2020). Kyrgyzstan between religion and secularity, <https://www.caa-network.org/archives/21022> , 12 Nov. 2020.
- Dunyod haber ajansı (2020), Число мечетей в Узбекистане достигло 2073 (Özbekistan'daki cami sayısı 2.073'e ulaştı), 6 Eylül 2020, <https://bit.ly/3ZuM3wy>
- gazeta.uz (2021), Более 90 женщин и детей возвращено из Сирии (90'dan fazla kadın ve çocuk Suriye'den döndü), <https://www.gazeta.uz/ru/2021/04/30/mehr-5/30.04.2021>.
- Heathershaw J. ve Montgomery D.W. (2014). The Myth of Post-Soviet Muslim Radicalization in the Central Asian Republics, in *Russia and Eurasia Programme*.
- Imam Bukhari International Scientific Research Center (2017), About Center, https://www.bukhari.uz/?page_id=6236&lang=en
- kazislam.kz. (2019) Количество действующих мечетей в республике Казахстан (Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki aktif cami sayısı) 26.07.2019, <https://kazislam.kz/kolichestvo-dejstvuyushhih-mechetej-v-res/>
- Kerimov, İ. (1999) Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда (Allah kalbimizde, yüreğimizde). Taşkent.
- Khaydarov R. 2011. Interaction of the religion and the state in Tajikistan: problems and perspectives, in “New tendencies in the development of Islam and their influence on stability in Central Asia” Almaty: Friedrich Ebert Stiftung.
- Laumulin M. (2012). *Central Asia: the religious situation and the threat of religious extremism*. Central Asia and the Caucasus, 13(1), pp. 53-68
- Mirsaiitov I. ve Sakeeva V. (2013). Baseline Assessment Report in the Framework of the “Strengthening Capacity to Prevent Violent Extremism in The Kyrgyz Republic Project Search for Common Ground, Bishkek, https://www.sfcg.org/wp-content/uploads/2014/07/Baseline-Report_FINAL-draft_eng_21012014-1.pdf
- Ozbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi (Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi) (2023), iiau.uz

- Sultangalieva A. (2011). Changing role of Islam in Central Asian countries: look from inside (in Russian), in "New tendencies in the development of Islam and their influence on stability in Central Asia". Almaty: Friedrich Ebert Stiftung.
- turkmenportal.com (2022). One more mosque will appear in each region of Turkmenistan, 03.05.2022 <https://turkmenportal.com/en/blog/46833/v-kazhdom-velayate-turkmenistana-poyavitsya-eshche-po-odnoi-mecheti>
- Usenov A. (2020). Processes of politization of Islam in Kyrgyzstan: their influence on the parliamentary elections of 2020, Central Asian Bureau for Analytical Reporting, <https://cabar.asia/ru/protsessy-politizatsii-islama-v-kyrgyzstane-vliyanie-na-parlamentskie-vybory-2020-goda> , 03.08.2020.
- Zakaria F. (2007). The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad. N.Y.: Norton & Company.
- Zeifert A.K. (2004). On the advantage of establishing confidence between Islamists and secularists. J-N. Bitter, F. Geran, A. Zeifert, D. Rahmonova-Shvartz, eds., "Confidence building between Islamists and secularists – the Tajik experience" Dushanbe: Devashtich. (in Russian).

MUHAMMED SADIK MUHAMMED YUSUF

(1952 - 2015)

Özbekistan'ın etkili din adamı ve
Müslüman âlim

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf 15 Nisan 1952'de Andican Eyaleti, Asaka İlçesi, Niyozbotir köyünde doğdu. Muhammad Sadık'ın dinî eğitimi babasının yanında başladı ve 1970 yılında ortaokulu tamamladıktan sonra Buhara'daki Mir-i Arab Medresesi'ne devam etti. Daha sonra 1975 yılında Taşkent İslam Enstitüsü'nden mezun oldu. Bunu takiben, Sovyetler Birliği'nin Doğusundaki Müslümanlar adlı dergide editör olarak görev yaptı.

Muhammed Sadık 1976 yılında Libya'daki ad-Dawa al-Islami Milli İslam Üniversitesi'ne kabul edildi ve burada kendini göstererek ün kazandı. Burada geçirdiği süre boyunca dünyanın çeşitli yerlerinden gelen yeni nesil Müslüman imamlarla etkileşim kurma fırsatı buldu. 1993-2001 yılları arasında Libya'daki İslam Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı.

1986-1989 yılları arasında Taşkent İslam Enstitüsü rektörlüğü yaptı. 1989-1993 yıllarında Mart 1989'da Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları

Din İdaresi (SADUM) tarafından müf-tü olarak seçildi. Bu kurum Sovyetler Birliğinde Müslümanların dini işleri için en yüksek kurumdu. Aynı yıl SSCB Yüksek Sovyeti'nde milletvekili oldu. Muhammed Sadık, Mihail Gorbaçov'a Müslümanların karşılaştığı sorunları vurgulayan bir rapor sundu ve dinlerini uygulama ve dinî eğitim alma haklarının iade edilmesini talep etti. Onun çabalarıyla Sovyetler Birliği'nin dine yönelik politikalarında olumlu değişiklikler yapıldı. Çok sayıda cami ve medrese inşa edildi ve Müslümanlara dinî geleneklerini ve törenlerini uygulama özgürlüğü tanındı.

1997 yılında, Suudi Arabistan merkezli uluslararası bir İslami örgüt olan Rabita al-Alam al-Islami'nin Müslüman ülkeler ve Bağımsız Devletler Topluluğu federasyonları başkanlığına atandı. Ayrıca örgütün yönetim konseyinin daimi üyesi olarak görev yaptı. 2001-2015 yılları arasında Özbekistan Müslümanları Âlimler Konseyi Üyesi oldu. Ayrıca

Yaşadığı Yerler: Andican, Taşkent, Moskova, Libya

Görev Yaptığı Kurumlar: Taşkent İslam Enstitüsü, Libya İslam Üniversitesi, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Din İdaresi (SADUM), Özbekistan Müslümanları Âlimler Konseyi

Önemli Eserleri: Tefsir-i Hilal, Hadis ve Hayot, Ruhîy Tarbiya, Xislatli Hikmatlar, Oltin Silsila

Uluslararası İslam Âlimleri Birliği üyesi oldu.

Muhammed Sadık'ın yayınlanmış eserleri İslami ilimlere en önemli katkılarından biri altı ciltlik *Tefsir-i Hilal* (Hilal Tefsiri)'dir. Bu eser, Özbek dilinde Kur'an üzerine yazılmış en kapsamlı ve detaylı tefsirdir. İslam tarihini ve ayrıntılarını sistematik olarak inceleyen kırk ciltlik *Hadis ve Hayot* (Hadis ve Hayat) adlı eserlerinde Muhammed Sadık, ehl-i sünnet düşüncesine dayalı İslamı vurgulamaktadır. Bu eserde, Kur'an ve Sünneti öğrenmeyi ve takip etmeyi, İslami eğitimi yaymayı, hoşgörü ve kardeşliği teşvik etmeyi ve büyük ataların izinden gitmeyi savunmaktadır. Bu önemli ana eserlerinin yanı sıra üç ciltlik *Ruhîy Tarbiya* (Manevi Terbiye) ve beş ciltlik *Xislatli Hikmatlar* (Karakteristik Atasözleri) bulunmaktadır. Ayrıca İmam Al Buhari'in ünlü eserlerini *Oltin Silsila* (Altın Silsile) başlığıyla Özbekçeye çevirmiştir.

Muhammed Sadık, geleneksel Hanefi İslam hukuku ekolünün bir

savunucusuydu, ancak aynı zamanda İslami öğretileri modern dünya ile uzlaştırma ihtiyacını da vurguladı. Müslümanların İslami miraslarına sadık kalarak modern eğitim ve teknolojiyi benimsemeleri gerektiğine inanıyordu. Ayrıca sosyal adaletin önemini vurguladı ve kadınlar ve azınlıklar da dâhil olmak üzere ezilen grupların haklarını savundu.

10 Mart 2015'te kalp krizinden ölen Muhammed Sadık'ın cenaze namazına Özbekistan'ın farklı bölgelerinden ve diğer ülkelerden yaklaşık 250 bin kişi katıldı. Ölümünün ardından adına dünyanın farklı yerlerinde camiler ve merkezler yaptırılmıştır. Genel olarak, Muhammed Sadık, Orta Asya'daki İslami uyanış hareketinin önemli bir figürüydü. İslami öğretilerin modern dünya ile uzlaştırılması gerektiğine yaptığı vurgu ve sosyal adalet ve insan hakları savunuculuğu, dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlar arasında yankı bulmaya devam etmektedir.

Uluslararası Özbekistan İslam Akademisi

Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bulunan bir eğitim kurumu

Kuruluş Tarihi: 1999

Bulunduğu Yer: Taşkent

Kurumun Etkisi: Özbekistan'da dinî eğitimin yaygınlaştırılması ve niteliğinin artırılmasında etkin bir kuruluştur.

Uluslararası Özbekistan İslam Akademisi (Özbekçe: O`zbekiston Xalqaro İslom Akademiyasi), Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bulunan bir eğitim kurumdur. Özbek hükümetinin İslami eğitimi teşvik etme ve geliştirme çabalarının yanı sıra ülkede İslami kültür ve değerlerin anlaşılmasını teşvik etme çabalarının bir parçası olarak kurulmuştur. Kurum öncelikle İslami teoloji, hukuk ve felsefe çalışmalarına odaklanmaktadır.

Akademinin temeli 1999 yılında kurulan Taşkent İslam Üniversitesi'ne dayanmaktadır. Üniversite 16 Nisan 2018 tarihinde Özbekistan İslam Akademisi'ne dönüştürülmüştür. Akademi üniversiteden farklı olarak Özbekistan'da dinî faaliyetlerin ve dinin sosyal hayata aktarılmasının düzenlenmesi işlevini de üstlenmektedir.

Akademi, Özbekistan'ın bağımsızlığının ilk günlerinden itibaren halkın maneviyatının ayrılmaz bir parçası haline gelen İslamiyet'in modern analizlerini yapmak ve çözüm yolları bulmak için derin ve kapsamlı çalışmalar yapmaktadır. Akademide lisans ve

lisansüstü düzeyde Özbekçe ve Rusça dillerinde eğitim verilmektedir. Akademi bünyesinde ayrıca lise eğitimi veren kurumlar da bulunmaktadır.

Akademide verilen eğitimler, öğrencilere İslami çalışmalar hakkında kapsamlı bir anlayış kazandırmanın yanı sıra analitik, eleştirel düşünme ve araştırma becerilerini geliştirmek üzere tasarlanmıştır. Müfredatta İslam tarihi, Arap dili, Kur'an çalışmaları, Hadis çalışmaları, İslam hukuku, İslam felsefesi ve diğer ilgili konularda dersler yer almaktadır. Akademi, İslami çalışmalar alanında hem ulusal hem de uluslararası düzeyde diğer kurumlarla akademik alışverişi ve işbirliğini kolaylaştırmak için konferanslar, seminerler ve çalıştaylar düzenlemeye aktif olarak katılmaktadır.

Akademi ayrıca, farklı kültürler ve dinî gelenekler arasında karşılıklı saygı ve anlayışı geliştirmeye odaklanarak kültürler arası diyalog ve işbirliğini teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Akademi mezunlarının sadece işlerinde başarılı olmaları değil, aynı zamanda toplumda örnek olmaları beklenmektedir.

Sovyetler Birliği Sonrası Dönemde Orta Asya'da Devlet-Din İlişkilerindeki Değişim

Suat Beylur

Giriş¹

Günümüzde Orta Asya ya da Merkezi Asya olarak adlandırılan Uluğ Türkistan halklarının İslam'la tanışması esas olarak 7. yüzyıla rastlamaktadır. 8. yüzyıldan itibaren İslam'ın önemli merkezlerinden birisi olan bu mümbit topraklar, İslam medeniyetinin ikinci bir bahar yaşadığı ve aynı zamanda kadim Türkistan'dan Anadolu'ya ve oradan da Balkanlar'a uzanan geniş bir coğrafyada İslam'ın ve tasavvuf düşüncesinin yayılıp gelişmesinin de kaynağıdır. Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar ve Timurlular'ın idaresinde bu coğrafya yüzyıllar boyu ilim ve irfanın merkezi olmuştur.

Altın Orda'nın ve daha sonra Timurlular Devleti'nin 16. yüzyılda dağılmasıyla Türkistan'da hanlıklar dönemi başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda Rusların yükselişe geçtiğı ve 19. yüzyılın sonlarına doğru bütün Türkistan'da hâkimiyet kuracakları dönemin de başı olmuştur. Rusların bölgedeki yayılmacı politikaları devam ederken Kırım Hanlığı,

1 Bu çalışma yazarın daha önce yayımlanan "Türk Cumhuriyetlerinde Din", "Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi" ve "Sosyal Değişim Sürecinde Kazakistan'da Din-Devlet İlişkileri" adlı eserlerinden üretilmiştir.

Kazan Hanlığı, Buhara Hanlığı, Hiva Hanlığı ve Hokand Hanlığı dönemlerinde de mevcut medeniyet birikimi muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Ancak Çarlık Rusyası'nın siyasi hâkimiyetinin genişlemesiyle Türkistan'ın tarihi yürüyüşü yavaşlamıştır. Devamında Çarlık idaresi, mutlak hâkimiyet için dil, eğitim ve misyonerlik faaliyetleri ile bölge halkları üzerinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarını başlatmış bir yandan da mevcut kurumlar üzerinden dinî alana müdahale etmeye çalışmıştır. Çarlık Rusyası dönemi uygulanan asimilasyon politikaları, Sovyetler Birliği döneminde daha sistematik bir şekilde devam ettirilmiştir. İki asra yakın Çarlık Rusyası ve devamında Sovyetler Birliği idaresine maruz kalan Orta Asya ülkelerinde sosyal ve kültürel alanlarda önemli değişimler yaşanmış olsa da din, tasavvuf düşüncesinin hâkim olduğu sosyal yapı, kolektif hafıza ve bireysel bilinç düzeyinde günümüz kuşaklarına aktarılabildiği görülmüştür.

Orta Asya'daki günümüz devlet-din ilişkilerine, yukarıda kısaca değinilen siyasal, sosyal ve kültürel tecrübenin yadsınamayacak yansımaları olmuştur. Bu zaviyeden bakınca günümüz bölge devletlerindeki devlet-din ilişkilerinde, İslam öncesi inançların; İslam'la birlikte dinî alana tesir eden tasavvuf geleneğinin; Çarlık ve Sovyetler Birliği döneminde uygulanan dinî ve kültürel asimilasyon ve diğer Müslüman coğrafyalardan tecridin bir sonucu olarak ortaya çıkan etnik ve milli kimliklere indirgenen din anlayışının; ateist ideoloji temelinde “sekülerleştirme”nin ve bağımsızlık sonrasında küresel gelişmelere paralel olarak gelişen liberal din politikaları ile güvenlik eksenli politikalar gibi bir kısım tarihsel süreçlerin izleri görülebilir. Bu çalışma, bağımsızlık sonrasında günümüze Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da devlet-din ilişkilerindeki değişimi incelemeyi amaçlamaktadır.

Devlet ve Din İlişkisi

Din kurumu, ilk dönemlerinden itibaren sosyolojinin ana inceleme konularından birisi olmuştur. Çatışmacı kuram hariç, genelde

organizmacı bir yaklaşımla işlevsel yönüyle edilgen bir kurum olarak düşünölen dinin toplumsal değişime etkisi ya da devletle ilişkilerinde edilgen değil bağımsız bir kurum olarak ele alınıp tartışılması 1960'lerden sonra özellikle İran devrimi sonrasına denk gelmektedir. Bu döneme kadar hâkim yaklaşım olan modernleşme çerçevesinde incelenen din, takip eden dönemde modernleşme ile birlikte sekülerleşme teorileri kapsamında yeni bir zeminde tartışılmaya başlanmıştır. Çağdaş yaklaşımlarla birlikte sekülerleşme, günümüzde devlet-din ilişkilerinin incelenmesinde önemli bir kuram haline gelmiştir. Devlet-din ilişkilerini önemli kılan, bir tarafta "meşru şiddet kullanma tekeli" elinde bulunduran devlet ile "aşkın ve fitri" hususiyeti ile birey, siyaset kurumu dâhil olmak üzere bütün kurumlarıyla toplumu etkileme gücüne sahip olan dinin bir fenomen olmasından kaynaklanmaktadır (Berger, 1996, ss. 3-12). Dolayısıyla devlet (siyaset) -din ilişkisinin tarihi, toplumların siyasi bir erk tarafından yönetilmeye başladığı çok eski zamanlara uzanır.

Tarihsel süreç dikkate alındığında devlet ile din arasında ilişkilerin inişli-çıkışlı oldukça çeşitli bir seyir izlediği görölmektedir. Bu sebeple bu ilişkiyi tanımlayacak çok sayıda modele rastlamak mümkündür. Ancak günümüz devlet biçimleri ve din politikaları dikkate alındığında devlet-din ilişki modellerinin araştırmacılar tarafından din devleti modeli, devlet dinî modeli, laik model, uyum modeli ve dışlayan ya da yok sayan model (Albayrak, 2015, s. 64) olmak üzere beş başlıkta incelendiği görölmektedir. Bugün anayasasında lafzen geçmese dahi çoğu devlet laik ve seküler ilkelerin benimsendiği laik model kategorisinde değerlendirilmektedir. Öte yandan başta sosyalist ve komünist rejimlere sahip eski Sovyetler Birliği, Çin ve Kuzey Kore gibi ölkeler de dışlayıcı (ya da yok sayan) model arasında değerlendirilebilir (Cornel, Starr, & Tucker., 2018, s. 18).

Sonuç olarak günümüzde devlet-din ilişkisinin, her toplumun kendi tarihi, siyasi, ekonomik ve kültürel yapısındaki belirleyici iç dinamikler tarafından şekillendiği söylenebilir. Bu nedenle anayasal olarak laik olan bazı devletlerin tarihi ve kültürel nedenlerle dinle çok

farklı ilişkilerinin olabileceği, öte yandan anayasal olarak laik olmasa da toplumsal boyutta seküler ilkelerin benimsendiği ülkelerin olduğu görülmektedir. Bu farklılık, laiklik ilkesini benimsemiş Sovyet sonrası kurulan ülkelerin kendi içerisinde dahi bariz bir şekilde farklılaşmaktadır. Örnek vermek gerekirse Kazakistan ve Kırgızistan'daki yasal ve kurumsal düzenlemeler birbirine çok benzemekle birlikte uygulama da farklılaşmalar olduğu, Özbekistan ve Türkmenistan'daki dinî kurumların ise devletle ilişki biçimlerinde bariz farklılıklar olduğu görülmektedir. Devlet okullarında din eğitimi ile ilgili olarak da benzer durumdan bahsedilebilir. Örneğin, Kazakistan'da "Laiklik ve Din Araştırmalarının Temelleri" adlı temel din dersi bütün inanç grupları için 9. sınıfta zorunlu iken, Rusya'da bölgelere ve dinî gruplara göre farklılaşmakta ve alternatif seçmeli dersler sunulmakta, Tacikistan'da ise din eğitimi zorunlu olarak müfredatta yer almaktadır. Anayasa ve yasalarında laiklik ilkesini benimseyen Kazakistan'daki uygulamalar, tarihi nedenlerle Soyet dönemi izlerini taşımakla birlikte kendine özgü bir karakteristiğe sahiptir. Bu nedenle her ne kadar görünüşte Fransız modeli gibi gözükse de uygulamada Kazakistan'daki devlet-din ilişkisi, din kanununda "Hanefi İslam ve Ortodoks Hristiyanlığa" yapılan özel ve ayrıcalıklı atıf sebebiyle "uyum modeli" içerisinde değerlendirilebilir. Diğer Orta Asya ülkelerindeki dinî ve kültürel çeşitlilik ve bunlar arasındaki barış ve uyuma verilen önem dikkate alındığında, tıpkı Kazakistan modelinde olduğu gibi bu ülkelerde de uyum modelinin karakteristik özelliklerinin bulunduğu söylenebilir.

Marxist-Leninist İdeoloji ve Sovyet Ateizmi

1917 Ekim Devrimi, geleneksel dinlere karşı bireye, aileye ve bütün toplumsal kurumlara yeni bir anlam öneren bir dünya görüşü - Marxist-Leninist ideolojiyi - önermiştir. Sovyetler Birliği'nin resmî ideolojisi olan Marxizm-Leninizm'in felsefik temelleri Karl Marx ve Friedrich Engels'ın düşüncelerine dayanır. Teorik ve pratik çerçevesi V. I. Lenin tarafından belirlenen Marxist-Leninist ideoloji, her ne

kadar Lenin dönemine göre önemli sapmalara maruz kalsa da J. V. Stalin dönemi uygulamaları ile literatürdeki karakteristik formuna kavuşmuştur (Morgan, 2015, ss. 656-662). 20. yüzyıl boyunca Sovyetler Birliği ve onun etkisi altındaki ülkelerin dış politikalarının yanı sıra eğitimden, bilime, sanata ve kültüre uzanan toplumsal kurum ve pratiklerin tamamı üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkileri olan Marxist-Leninist ideoloji, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile tedavülden kalkmıştır.

Sovyetler Birliği'nin son dönemlerini saymazsak yaklaşık yarım yüzyıl Birlik içindeki ve dışındaki uydu ülkelerde resmî ideoloji olarak kabul edilen Marxist-Leninist ideoloji, sosyalist toplumlar için Marx'ın ve Engels'in tarihsel materyalizminden beslenen ateizmi bir dünya görüşü olarak sunmuştur. Sosyal ve ekonomik gelişmelerin diyalektik yasaya göre gerçekleştiğini iddia eden bu dünya görüşü, dinleri ve onların dayandığı temelleri anlamsız kılarak ateizmi sosyalist toplumun ana dünya görüşü yapmayı hedeflemiştir. Çok etnili ve çokkültürlü bir yapıya sahip olan Sovyetler Birliği; düşüncesiyle, yaşam tarzıyla ve görünüşüyle tek tip bir Sovyet insanı (homo-Sovieticus) oluşturmanın meşruiyet aracı olarak ateizmi tasarlamıştır (Waardenburg, 1988, ss. 106-108). Komünist Parti, sosyal, ekonomik ve kültürel sömürünün ve kapitalist düzenin karşısında konumlandırılan bilimsel ateizmin geliştirilmesi ve toplumsal kabulünün hızlandırılması için çeşitli politikaları devreye sokmuştur. Bu dönemde din kurumu başta olmak üzere bütün toplumsal kurumlarda hem toplumsal boyutta hem de algı, bilinç, katılım ve pratiklerin tümünü kapsayan bireysel boyutta ateist ideoloji temelinde seküler politikalar uygulanmıştır.

1918 yılında çıkarılan "Kiliseyle devletin ve okulla kilisenin ayrılmasına dair kararname" bu kapsamdaki politikaların ilki sayılabilir. Bu kararnameye göre herhangi bir inanca sahip olmak ya da olmamak serbest bırakılırken dinî kurumlara yapılan devlet desteği kesilmiş ve bu kurumlar temel düzeyde dinî seremonilerin yapıldığı sembolik mekanlar haline getirilmiştir. Bu kararname esas itibari ile Hristiyan toplum için çıkarılmıştır. Pragmatist bir yaklaşımla dönemin siyasi şartları dikkate alınarak Müslümanlar için ilk etapta bir düzenleme

yapılmamıştır. Ancak 1929 yılında yine Halk Komiserliği Konseyi tarafından çıkarılan ikinci kararname ile dinî alanda faaliyet yürüten bütün kuruluşların faaliyetlerinin çerçevesi belirlenmiştir. Sovyetler Birliği yıkılana kadar yürürlükte kalan (Karimov, 2011, ss. 183-187) bu kararname hükümleri, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra da post-Sovyet coğrafyadaki çoğu devlet tarafından ilgili yasalar aracılığı ile uzun bir süre daha ufak-tefek değişikliklerle kullanılmaya devam etmiştir.

Din kurumunu kayıt ve kontrol altında tutmayı amaçlayan bu kararname ile dinî kuruluşların kayıtlı olması, faaliyet alanlarının sınırlı tutulması (ibadethanelerde) bu mekanlar dışındaki her türlü faaliyetin illegal sayılması kısaca dinin, tamamen bireyin iç dünyasına hapsedilmesi amaçlanmaktaydı. Nitekim söz konusu kararnamenin yayımlanmasından çok kısa bir süre içerisinde “dinlerin temizlenmesi” süreciyle din kurumuna karşı şiddetli bir saldırı başlatılmıştır. Halk Komiserliği Konseyi'ne sunulan 1930 tarihli raporda geçen “Müslümanların dinî kuruluşlarının hemen hepsi tamamen yok olmanın eşiğindedir. Muhtesiplerin %87'si, 12 bin caminin de 10 binden fazlası kapanmıştır. Molla ve müezzinlerin %90 ile %97 arasındaki kısmı, dinî görevlerini yapamaz hale getirilmiştir. Müslüman 'kült'ünün durumu, diğer kültürlere göre daha kötü durumdadır ancak yine de diğer kültürlerin durumu için de bir fikir vermektedir” (Karimov, 2011, ss. 183-187) şeklindeki ifadeler, kısa bir zaman zarfında din kurumunun maruz bırakıldığı durumu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bennigsen ve Lemercier'in, Ekim Devrimi öncesinde Rus idaresi altındaki Müslümanlara ait 30 binden fazla cami bulunduğu, bu sayının 1976 yılına kadar 143'e düştüğü yönünde verdiği bilgi, kurumsal anlamdaki yıkımın çok daha büyük olduğunu göstermektedir (Bennigsen & Lemercier, 1998, s. 33).

1936 ve sonrasındaki Sovyetler Birliği anayasaları, her ne kadar inanç ve ibadet özgürlüğü ile birlikte din karşıtı propaganda özgürlüğünden bahsetmiş olsa da özellikle 1960'ların sonuna kadar bütün inançlara karşı infazlara varan şiddet devam etmiştir. Bu durum zaman

içerisinde sayıları gittikçe azalan ibadethanelere ait istatistiklerde açıkça görölmektedir. Din alanına yönelik kontrolü artırmak üzere Sovyet yönetimi, 1943 yılından başlayarak Müslümanların yaşadıkları Sovyetlerde dört dinî idare açmıştır. Merkezi Taşkent'te bulunan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Din İdaresi (SADUM) bunlardan birisidir (Bennigsen & Lemercier, 1998, ss. 90-96). Moskova'ya bağlı olan bu idarelere sözde bir özerklik verilmiş olsa da müftülerin atanma süreci de dâhil olmak üzere arka planda her zaman ilgili idarenin bulunduğu Sovyetin Komünist Partisi Sekreterliğinin değerlendirmeleri belirleyici oluyor, atanan kişiler de genelde idare-i maslahat cihetinde bir vazife görüyorlardı. Öte yandan ibadethaneler, ibadetler ve dinî yayınlar üzerindeki yasak ve kısıtlamalar devam etmiştir. Zaten, Kruşçev'le birlikte tekrar dine karşı yeni bir mücadele başlatılmış 1954 yılında biri "Bilimsel Ateizm Propagandasındaki Eksiklikler ve Bunların Giderilmesine Yönelik Tedbirler" diğeri ise "Halk Arasında Bilimsel Ateizm Propagandası Yapılırken İşlenen Hatalar" başlıklı iki karar çıkarılarak yeni bir süreç başlatılmıştır (Karimov, 2011, ss. 183-187). Önceki dönemde dinî bireysel alana hapseden katı sekülerist politikalar, bundan böyle komünist ideoloji gereği ateist-sekülerist bir düzlemde devam ettirilmiştir. Kruşçev döneminde (1954-64) uygulanan ateist politikalar sonraki dönemlerde tedrici bir yumuşamaya rağmen devam etmiştir.

Özetle, Marxist-Leninist ideoloji temelinde uygulanan ateist politikalarla sembollerden, toplumsal yaşamdaki bütün ritüellere ve yaşam tarzına uzanan her alanda, yok sayılan geleneksel dinlerin inanç sistemlerini ve dünya görüşlerini ikame edecek bir süreç başlatılmış, bu politikalar yarım yüzyıl kadar devam ettirilmiştir. Ancak hem Ortodoks hem de Müslüman halklar üzerinde beklenen sonuçların alınmaması nedeniyle söz konusu bu politikalar ilk yirmi yılın ardından tekrar revize edilmiştir (Morgan, 2015, ss. 656-662). Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nin Marksist-Leninist ideoloji temelinde uyguladığı ateist politikalar, başta Kazakistan olmak üzere Orta Asya'nın tamamında önemli sosyolojik sonuçlar doğurmuştur. Din, toplumlar

nezdinde itibarsızlaştırılmış, dinî kurumlar yok edilme aşamasına getirilmiş, kamusal alandaki her türlü dinî simge ve sembolün görünürlüğü engellenmiş ve son olarak bireylerin kendi özel alanlarında dahi herhangi bir dinî tutum ve davranışına müsaade edilmemiştir.

Toplumsal Değişim ve Sekülerleşme

Köken olarak Latince “Saeculum” sözcüğünden gelen Fransızcaya “seculere” İngilizceye ise “secular” olarak geçen kelimenin Türkçe anlamı “çağ” ya da “dünya” anlamına gelmektedir. Zaman ve mekan içerimi bulunan seküler kelimesi çağa (şimdiye) ve dünyaya ait (dünyevi) olan demektir. Tschannen, Dobbelaere, Shiner vd. teorisyenlerce farklı şekillerde tanımlanan Sekülerleşme (secularization) ise kutsal olanın (din ya da kilise) sosyal gücünün azalması (Stark, 1999, ss. 249-273), kutsallığını kaybetmesi, dünyevileşmesi anlamına gelmektedir. Laiklik ise ilk olarak ABD’de ve daha sonra da Fransa ve dünyanın farklı ülkelerinde uygulanan “devlet ile dinin (kilise) ayrılığı ve devletin din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından tarafsız olması” anlamına gelmektedir. Çoğu kere birbiri yerine kullanılan bu iki kavram, aslında Batının aydınlanmayla başlayan ve modernleşmeyle devam eden, din kurumunun başta devlet olmak üzere toplumun bütün kurumları üzerindeki sembolik ve fiili egemenliğini zayıflatma ve sonunda yok etme düşüncesine dayanmaktadır.

Bu çalışmanın konusu nedeniyle burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, “Sovyet sekülerizmi” ifadesinin Sovyetlere özgü bir siyasal ve ideolojik temele sahip olduğu, bu yönüyle çağdaş anlamda kullanılan seküler kavramı ile tam olarak örtüşmediğidir. Sovyet yönetimi, laik (svetskiy/светский) ve seküler “mirskoy” (мирской) ve “sekyularny” (секулярный) kavramlarının kullanımında din-devlet ilişkisi çerçevesinde siyasal alan ile bu alan dışındaki bireysel ve toplumsal alan ayırımı yapmamış ve bunu politikalarına da yansıtmıştır. İster laik ister seküler anlamda olsun Sovyet politikalarının temel amacı din-devlet ayrılığı ya da dinin diğer kurumlar üzerindeki etkisini zayıflatmak

şeklinde olmamış, ateizm ideolojisi ile doğrudan dinî bireyin ve toplumun hayatından çıkarmaya yönelik olmuştur.

Bütün kurumlarıyla toplumsal değişimin bir sonucu olduğu kabul edilen sekülerleşme, Batıdaki kilise (din)-devlet ilişkilerinin kesin çizgilerle birbirinden ayrılmasını tanımlayan tedrici bir süreçtir. Rönesans ve reform hareketleri ile başlayan, aydınlanma çağı boyunca devam eden ve modern çağda sosyolojik tartışmalar neticesinde siyasal olarak pek çok modern devlette farklı biçim ve düzeylerde yaşanan sekülerizm günümüzde de toplumsal değişim ve din-devlet ilişkilerini incelemede merkezi kavramlardan birisi olma niteliğini devam ettirmektedir.

Toplumların değişim ve dönüşüm süreçlerinde önemli bir fenomen olan din, sosyolojik olarak uzunca bir dönem organizmacı bir yaklaşımla ele alınmıştır. 1960'lara kadar yoğun olarak modernleşme tartışmaları çerçevesinde edilgen bir kurum olarak değerlendirilen din, İran devrimi ve sonrasında Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun dağılmasının ardından yaşanan gelişmelerin de etkisiyle farklı yaklaşım ve bakış açılarıyla incelenmeye başlanmıştır.

Din-toplum ve din-devlet ilişkileri Comte, Durkheim, Weber ve Marx gibi sosyolojinin kurucularının düşünceleri ile şekillenen kuram ve yaklaşımlara göre rasyonelleşme ve beraberinde yaşanan süreçler sonunda "büyünün tasfiye edilerek" dinin toplumsal alandaki etkisinin zaman içerisinde azalacağı (Weber, 2005, ss. 104-114) varsayılmıştır. Onlardan sonra klasik sekülerleşme yaklaşımının iki önemli temsilcisi Bryan Wilson ve Karel Dobbelaere gibi düşünürler de, kendilerinden önceki normatif yaklaşımlara daha eleştirel yaklaşımlar da modernleşme ile birlikte dinde bir gerileme yaşanacağını iddia etmişlerdir. Ancak özellikle 1980 sonrası dönem, Peter Berger'in ifadesiyle "sekülerleşmenin yanlışlandığını" (Berger, 2008, ss. 271-284) gösterdi. Bu olgu üzerinden Berger'le birlikte Thomas Luckman ve Rodney Stark'ın öncülüğünü yaptığı bazı çağdaş düşünürler, din-devlet ve din-toplum ilişkilerini klasik sekülerleşme yaklaşımlarından farklı bakış açılarıyla ele almaya başlamışlardır. Zira bu yeni paradigmanın temsilcileri,

sekülerleşmeyi, bireysel, kurumsal ve toplumsal olarak farklı boyutlarıyla ele alınması gereken süreçler olarak incelemiştirlerdir. Kısaca ifade edecek olursak, toplumsal sekülerleşme siyaset, eğitim ve ekonomi kurumları başta olmak üzere bir kısım toplumsal kurumların dinin, etki ve egemenliğinden arındırılması, dinî kurumların zayıflaması ve bunun sonucunda sanatsal ve kültürel alanlardaki dinî sembollerin görünürlüğünün giderek azalması olarak tanımlanmaktadır. Berger'in daha çok üzerinde durduğu bireysel sekülerleşme ise toplumsal boyutta yaşanan değişimin, daha mikro düzeyde -bireyin bilincinde- bir sekülerleşmeye neden olmasıdır. Bilinçteki değişim, toplumsal düzeyde var olan “nesnel gerçekliği”, sorgulanır hale getirerek “öznelleştir”. Dolayısıyla, birey için din fenomeni, diğer birçok seçenekten birisi haline gelerek referansları, algıyı, tutumu, katılım ve pratikleri etkiler. Bu iki boyut, kendi içlerinde olduğu gibi aralarında da birbirini etkileyen, rasyonel ve döngüsel süreçleri barındırır (Berger, 2005, ss. 465-471).

Özetle, çağdaş sekülerleşme paradigması, sekülerleşme tartışmalarında Avrupa merkezli bakışın terk edilmesi gerektiğini (Stark, 1999, ss. 249-273), zira toplumların tarihi geçmişleri ve kültürel yapılarından kaynaklı çok sayıda sekülerleşme yaşandığını dolayısıyla her bir deneyimin tam olarak anlaşılabilmesinin, tarihsel ve kavramsal bağlamlarının birlikte analiziyle mümkün olabileceğini savunmaktadır (Casanova, 2006, ss. 7-22).

Sekülerleşmeye dair yapılan bu kısa değerlendirme sonrasında Türk Cumhuriyetlerindeki devlet-din ilişkileri bağlamında “geleneksel İslam”, “milli İslam” anlayışı ile aşırı dinî akımlar gibi bazı kavramlara ilişkin kısa açıklamaların yapılması da yerinde olacaktır. Zira Sovyet ideolojisinin izlerini sürdüren ya da tarihsel ve sosyolojik olarak Batı merkezli bazı kavramların, günümüz Türk toplumlarındaki değişimi anlamada eksik kaldığı düşünülmektedir.

Çok yaygın kullanılmakla birlikte bölge çalışmalarında akademik olarak yeterince tartışılmamış kavramlardan ilki “geleneksel İslam”dır. Çok genel bir ifadeyle, Kur'an ve Sünnet gibi İslam'ın ana kaynaklarına dayanan ve bu çizgide günümüze uzanan “iman-amel” birlikteliğini

esas alan anlayış (Çalışkan, 2012, s. 397) olarak tanımlanan geleneksel İslam anlayışının², tasavvufun etkili olduğu Orta Asya ve Türkiye'deki İslam anlayışını çağrıştırdığı bilinse de bu coğrafyalardaki her ülkenin farklı "geleneksel İslam" algılamalarının olduğu bir gerçektir. Türkiye'deki "geleneksel İslam" anlayışı, Sünni dairede daha geniş bir coğrafyaya referans yaparken, Türkmenistan örneğindeki "geleneksel İslam" anlayışının, Türkmen örf ve adetleri ile özdeşleştirilen daha yerle referans yaptığı söylenebilir.

Değinilmesi gereken diğer iki kavram ise "aşırı dinî akımlar" ve "zararlı akımlar"dır. Bu kavramlara ilişkin genel kabul gören bir tanımlama bulunmasa da sıkça "ekstremizm", "terörizm", "fundamentalizm" gibi kavramlarla birlikte kullanıldığı dikkate alınarak dinin, siyaset başta olmak üzere toplumsal kurumlara hâkim kılınması amacıyla din kisesi altında meşru idareye müdahale dâhil olmak üzere şiddet ve terörü savunan hareketler olarak tanımlanabilir (Çalışkan, 2012, s. 397). Özellikle 11 Eylül 2001 saldırıları ve sonrasında Avrasya coğrafyasında yaşanan bir dizi terör olaylarının bölge ülkelerinin sosyal ve siyasal yaşamından önemli etkileri olduğu bilinmektedir.

Kazakistan'da Devlet-Din İlişkileri

Devlet-din ilişkileri Kazakistan Anayasasının 1. maddesinde geçen laiklik (*zayırlı*) ilkesi doğrultusunda kabul edilen dinî Faaliyetler ve dinî Kuruluşlar Kanunu (1992), Milli Eğitim Kanunu (1992), Siyasi Partiler Kanunu (1996), Aşırılığa Karşı Durma Kanunu (2005), Kazakistan Vatandaşlarının Vatanperverlik Terbiyesine İlişkin Devlet Programı (2006), dinî Aşırılıklar ve Terörizmle Mücadele Programı (2017) çerçevesinde şekillenmiştir. 1992 yılında kabul edilen ve son olarak 2011 yılında revize edilen dinî Faaliyetler ve dinî Kuruluşlar Kanunu, din, devlet ve toplum ilişkilerinin çerçevesini belirleyen ana düzenlemedir.

2 Bazı araştırmacılar söz konusu tartışmayı "İslami yerellik" bağlamında değerlendirmekte ve geleneksel İslam'ı yerel geleneğin esas alındığı bir tipoloji olarak tanımlamaktadır. Bkz. Okumuş, (2006)

Din kanununun (Kazakistan Din Kanunu, 2020) girişinde, laik bir devlet olan Kazakistan'da herkesin vicdan özgürlüğüne sahip olduğu, ait olunan dinî inanç fark etmeksizin herkesin eşit haklara sahip olduğu, Kazakistan toplumunun manevi ve kültürel gelişiminde Hanefi İslam ile Pravoslav (Ortodoks) Hristiyanlığın tarihi rolünün önemsendiği, bütün inançlara karşı saygının esas olduğu; 3. maddesinde, devletle dinî kuruluşların ayrılığı, hiçbir inancın devlet dinî olarak kabul edilemeyeceği, laiklik ilkesi gereği resmî dinî kuruluşlar dışında eğitim ve öğretim sisteminin dinden ayrı yürütüldüğü, herkesin istediği inancı seçmekte ve yaymakta, merasimlerine katılmakta ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmakta özgür olduğu, kayıtlı olmayan hiçbir dinî yapının eğitim dâhil olmak üzere faaliyette bulunamayacağı belirtilmektedir (Beylur, 2019, s. 113).

Belirtilen yasal düzenlemeler doğrultusunda, dinî alanı düzenlemek üzere bir dizi yapılanmalara gidilmiştir. Bu çerçevede 2006 yılında Din İşleri Komitesi kurulmuştur. dinî kuruluşların kayıt altına alınması ile söz konusu kuruluşlarla yürütülecek ilişkilerin çerçevesini belirleyen Komitenin yetki alanı genişletilerek, 2011 yılında Din İşleri Ajansı'na dönüştürülmüştür. Adı geçen Komite, 2018 yılında yeniden yapılanırılan Sosyal Kalkınma Bakanlığı'na bağlanmıştır. Kurumsal düzeyde oluşturulan yapılanmaların yanında Kazakistan, bir kısım ulusal ve uluslararası girişime de öncülük etmektedir. Bu girişimlerden en önemlisi, kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in önerisi ile başlatılan "Dünya ve Geleneksel dinî Liderler Kongresi"dir. Her üç yılda bir uluslararası katılımı yapılan Kongre, gündeme getirdiği önemli konuların yanı sıra sembolik bir öneme de sahiptir. Ulusal düzeyde gerçekleştirilen diğer bir yapılanma da inanç gruplarının temsilcileriyle iletişimin güçlü tutulmasına yönelik kurulan Dinler ve Kùltürler Uluslararası Merkezi'dir (Beylur, 2019, s. 150).

Kazakistan, 120'nin üzerinde etnik topluluk ve çok sayıda dinî grubun barış ve uyum içerisinde yaşadığı nadir ülkelerden birisidir. Hali hazırda, Kazakistan'da resmî olarak kayıtlı 18 din ve inanç grubu bulunmaktadır. Bunlardan, Müslümanlar (%70,6), Hıristiyanlar (%26,3),

Yahudiler (5281 kişi) ve Budistler (14663 kişi) (Stat.gov.kz, 2020) olmak üzere dört inanç grubu, devlet tarafından “semavi ve geleneksel” kategoride değerlendirilen inanç gruplarıdır. Kazakistan'da, 2019 yılı itibariyle kayıtlı olan 18 farklı inanç grubuna ait 4112 dinî kuruluş (dinî organizasyon) bulunmaktadır (mckr.kz, 2020).

Çoğu eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi günümüzdeki dinî gruplar ve bunların temsil edildikleri kuruluşlar, Sovyetler Birliği döneminden bağımsız Kazakistan'a miras kalan yapılardır. Rus Ortodoks Kilisesi ile Sovyet döneminde oluşturulan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Din İşleri Başkanlığı'ndan (SADUM) ayrılarak 1990'da yeniden yapılandırılan Kazakistan Müslümanları dinî İdaresi Başkanlığı da (KMDB) bu kuruluşlardandır (Beylur, 2019b, ss. 99-133). KMDB, Kazakistan Müslümanlarının temsil edildiği en üst kuruluştur. Merkezi, Nur-Sultan'da olan KMDB'nin Almatı'da da bir şubesi, 19 şehir ve bölgede ise imamlardan oluşan temsilcileri bulunmaktadır. KMDB merkez teşkilatında, idari birimlerin yanı sıra fetva birimi, helal gıda standardizasyonundan sorumlu birim ile cami ve medreselerden sorumlu birimler bulunmaktadır (muftiyat.kz, 2020).

Tarihi, coğrafi konumu ve içinde barındırdığı etnik, dinî ve kültürel çeşitlilik devlet-din ilişkileri bağlamında Kazakistan'ı büyük oranda diğer bölge ülkelerinden farklılaştırmaktadır. Özellikle, %20'nin üzerindeki etnik Rusların varlığı, Kazakistanlı ulusal kimliği altında uyum ve barışı oldukça kritik bir konu haline getirmektedir. Bu nedenle dinî Faaliyetler ve dinî Kuruluşlar Kanunu'nda, Kazakistan'ın ruhani ve kültürel gelişimindeki rolü dolayısıyla İslam'ın Hanefi mezhebi ile birlikte Ortodoks Hristiyanlığa (Kazakistan Din Kanunu, 2020) özel bir atıf yapılmıştır. Bu bağlamda Kazakistan'ın din politikasında belirtilmesi gereken diğer bir konu ise “aşırılık yanlısı” veya “yıkıcı” olarak tanımlanan akımlara karşı (özellikle de dış kökenli) “geleneksel İslam” anlayışının benimsendiği ve güçlendirilmeye çalışıldığıdır. Son söz olarak, Kazakistan'daki devlet-din ilişkilerinin yasal ve siyasal söylem boyutunda laik ve seküler vurgulu olmasına rağmen uygulamada daha geleneksel ve korumacı bir görünüm arz ettiği söylenebilir. Dönem

dönem insan hakları örgütlerinin eleştirilerine maruz kalsa da Kazakistan, bölgesel düzeyde özgürlükçü politikaların görüldüğü ve bunu zamanla daha da iyileştirme yönünde adımların atıldığı ülkelerin başında gelmektedir.

Kırgızistan'da Devlet-Din İlişkileri

Anayasada açıkça laik ve seküler ifadeleri bulunmamakla birlikte Kırgızistan'da dinin devlet işlerine karışmaması ilkesi kabul edilmiştir (mamleketik başkaruuga din aralaşpagan). Anayasanın ilgili diğer maddelerinde din ve diğer bütün inançların devletten ayrı olduğu ve dinî amaçlı siyasi parti kurulamayacağı (md. 8), herkesin din ve vicdan özgürlüğüne sahip olduğu, dinî kuruluşların devletin işleyiş ve karar mekanizmalarına müdahale edemeyeceği (md.16) hükümleri bulunmaktadır (Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası, 2020). Kırgızistan'da, dinî alanı ve din devlet ilişkilerinin esasını belirleyen İnanç Özgürlüğü ve dinî Kuruluşlar Kanunu, bağımsızlığın ilk yılında kabul edilmiştir. İlk aşamada Sovyetler Birliği döneminde yürürlükte olan "Vicdan Özgürlüğü ve dinî Kurumlar Kanunu" ile pek çok açıdan benzerlik taşıyan din kanununda, ilerleyen dönemde pek çok değişiklik yapılmıştır.

Bağımsızlığın ilk yıllarında ülke içinde dinî alanda yaşanan gelişmeler Kırgızistan'ı, dinî alanı düzenleyecek ve denetleyecek bir kurum oluşturmaya zorlamış, 4 Mart 1996 tarihinde Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle hükümet bağlı Kırgızistan Din İşleri Komitesi kurulmuştur. Adı geçen Komite, ülkede faaliyet gösteren bütün dinî grupların kayıt işlemleri, ilgili yasal düzenlemeler ve dinî kuruluşların faaliyetlerinin denetlenmesi ile her türlü yayının kontrolünden sorumlu en üst kurumdur. Merkezi Bişkek'te bulunan Komitenin, Oş'ta bir şubesi bulunmaktadır. Ülkedeki iki büyük dinî topluluğu temsil eden Kırgızistan Müslümanları dinî İdaresi (Müftiyat) ile Rus Ortodoks Kilisesi de bütün işlemlerinde adı geçen Komite'ye bağlı olarak faaliyet yürütürler. Nüfusunun %80'den fazlası Müslüman olan Kırgızistan'da Pravoslav Hristiyanlar (%17) dışında az sayıda da olsa Yahudi, Budist ve Bahai

cemaati ile Hristiyanlığın farklı yapılanmalarına ait çok sayıda dinî hareket (misyoner) bulunmaktadır. 2020 yılı verilerine göre kayıtlı 3257 dinî kuruluştan 2865'i Müslümanlara, 402'si Hristiyanlara aittir. Yahudî cemaati ile Budistlerin de Bişkek'te birer ibadethanesi bulunmaktadır (religion.gov.kg, 2021).

Kırgızistan, bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren dinî alandaki özgürlüklerin diğer bölge ülkelerine göre daha demokratik ve liberal düzeyde seyrettiği bir ülkedir. Örnek vermek gerekirse ortaöğretim müfredatına din kültürü ve ahlak bilgisinin konulduğu ilk uygulama 1992 yılında "İman Sabacı" adlı dersle Kırgızistan'da gerçekleşmiştir. Bugün devlet okulları dışında Kırgızistan Müslümanları dinî İdaresi'ne bağlı olarak dinî eğitim veren 50 medrese ve 4 ilahiyat fakültesi bulunmaktadır. Bununla birlikte çoğulcu ve demokratik atmosferin de etkisiyle dinî alana ilişkin düzenlemeler ile bazı uygulamalar, bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren laiklik ilkesi ekseninde tartışılmaya devam etmektedir (Myrzabaev, 2009, s. 6). Yukarıda belirtilen yasal ve kurumsal düzenlemelere rağmen Kırgız yönetiminin, dinî alandaki devlet kontrolünü sağladığı söylenemez. Bundan dolayı yönetim aşırılıklar ve dinî motivasyonlu teröre karşı "geleneksel İslamî" desteklerken aynı zamanda Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, Şangay İşbirliği Örgütü ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ile işbirliklerini geliştirmektedir.

Özbekistan'da Devlet-Din İlişkileri

Özbekistan'da devlet-din ilişkilerinin genel çerçevesi, içinde açıkça laik ya da seküler ifadelerinin geçmediği anayasanın ilgili maddeleri, "Dinî Özgürlükler ve Dinî kuruluşlar Kanunu" ve "Eğitim Kanunu" ile belirlenmiştir. Anayasada, hiç bir ideoloji ve düşüncenin devlet katında kurumsallaşmasına müsaade edilmeyeceği (md. 12), cinsiyet, ırk uyruk, dil, din, sosyal köken, bireysel ve sosyal statüden bağımsız bir şekilde herkesin kanun önünde eşit olduğu (md.18) ve dinî kuruluşların devletten ayrı olduğu ve yasalar önünde eşit sayıldığı (md.61) hükümleri bulunmaktadır (president.uz, 2020). İnanç Özgürlüğü ve dinî

Kuruluşlar Kanunu'nda ise vicdan özgürlüğünün bir gereği olarak hiç kimsenin, herhangi bir dinî ibadeti yapmaya ya da yapmamaya zorlanamayacağı (md. 3), devlet okullarında herhangi bir dine özel dinî eğitim verilemeyeceği (md.4), din ve devlet işlerinin ayrı olduğu (*dunyoviy*) (md.5) ve din eğitimi ile genel eğitimin birbirinden ayrı olduğu (president.uz, 2020) hükümleri bulunmaktadır. Eğitim Kanunu'nda da, Özbekistan eğitim sisteminin seküler ilkelere oturtulduğu belirtilmektedir. İslam Karimov sonrası dönemde yeni yönetim, düşünce ve inanç özgürlüğüne yönelik mevcut mevzuatta çok sayıda yeni düzenleme yapmıştır. Bunlardan en önemlisi, 2018 yılında kabul edilen Din Eğitimi Çalışmalarının İyileştirilmesi Hakkındaki Hükümet Kararnamesi'dir (president.uz, 2020).

1992 yılında kurulan Din İşleri Komitesi, devlet-din ilişkilerini düzenleyen temel kurumdur. Devlet-din ilişkilerinin düzenlenmesinin yanında Komitenin görevleri arasında, din alanında yapılacak düzenlemeler hakkında hükümet çalışmalarına katkı sağlamak, inanç gruplarının hak ve menfaatlerini korumak, toplumsal barış ve uyumun pekiştirilmesine yönelik çalışmalar yapmak, baskı ve dağıtım yapılacak her türlü dinî yayın ve materyalin onayını vermek bulunmaktadır (religions.uz, 2020). dinî alanda kamusal niteliği haiz diğer bir kurum ise ülke nüfusunun yaklaşık %90'ını oluşturan Müslüman toplumun temsil edildiği Özbekistan Müslümanları İdaresi'dir (Müftiyat). Din görevlilerinin seçimi, cami ve mescitlerin idaresi, fetva verme ve dinî alana yönelik bilgilendirmeler gibi temel görevlerinin yanında Müftiyat, ortaöğretim düzeyindeki (medrese) dinî eğitim ile yüksek din öğretiminin sorumludur.

Özbekistan'ın dinî yapısı, Müslümanlar (%88-90), Ortodoks Hristiyan (%3,5) ve Hristiyanlığın diğer oluşumları ile Budist, Bahai gibi çeşitli inanç gruplarından oluşmaktadır. 2019 yılı itibari ile 2.093'ü (uzbekembassy, 2020) Müslümanlara, 36'sı Ortodokslara, 150'si diğer Hristiyan oluşumlara, 8'i Yahudi topluluğuna, 6'sı Bahailere ve kalanı diğer inanç gruplarına ait olmak üzere ülke genelinde toplamda 2.276 dinî kuruluş bulunmaktadır (uzembassy, 2020). Bu kuruluşlardan Müslümanlara ait

din eğitimi ve öğretiminin yapıldığı 1 üniversite, 1 enstitü ve 9 medrese; Ortodokslar ve Protestanlara ait 1'er Seminer okulu bulunmaktadır.

Bağımsızlığının ilk yıllarında yaşanan dinî canlanmanın bir sonucu olarak dinî alanın oldukça serbest bırakıldığı Özbekistan'da kısa süre içerisinde başta Müslümanlar olmak üzere bütün inanç gruplarına ait dinî kuruluşların sayısı artmış ve bu durum doğal olarak bütün toplumsal kurumlara yansımıştır. Yeterli denetim ve kontrolden uzak olarak devam eden bu süreçte, 1999 yılındaki Taşkent'te gerçekleşen bombalı saldırı ile başlayan ve devamında bölgesel ve küresel düzeyde devam eden bir kısım terör olaylarını da dikkate alan Özbekistan yönetimi, din kurumu dâhil olmak üzere kamusal alanda ciddi kontrol ve kısıtlamalara gitmiştir (Beylur, 2020, s. 111).

Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev döneminde "İnsanın çıkarları önceliklidir" ilkesi doğrultusunda hazırlanan yol haritasında "Özbekistan Cumhuriyeti'nin Kalkınması İçin Beş Öncelikli Yön Eylem Stratejisi 2017-2021" de inanç özgürlüğü ve toplumsal barışın geliştirilmesine özel bir yer vermiştir (OHCHR, 2020). Bu kapsamda bir yandan aşırı dinî akımların ve terör örgütlerinin 1990'lardan beri neden olduğu tehdit algısını canlı tutulurken diğer taraftan geleneksel İslam vurgusu ile dinî alana yönelik yeni düzenlemeler yapılmaktadır. Laik ve seküler devlet vurgusunun yapıldığı bu yeni dönemde din eğitim ve öğretiminin geliştirilmesine özel çaba gösterilmiştir. Mirziyoyev'in talimatı ile 2017 yılında İmam Buhari Uluslararası İslam Araştırmaları Merkezi, yine aynı yıl Özbekistan İslam Akademisi bu amaca yönelik açılan iki önemli kurum olmuştur. Yeni dönemde bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştiren Özbekistan bazı din ve bilim insanlarının da ülkeye geri dönmesi için özel çaba göstermiştir (Cornell ve Zenn, 2018, s. 8). Özetle, yeni dönemde devlet-din ilişkilerinde yeni bir sayfa açılarak toplumsal beklentiler karşılanmaya çalışılmaktadır. Bu kapsamda yeni eğitim kurumları, araştırma merkezleri ve ibadethaneler açılmakta, dinî içerikli yayınların dağıtımı ve erişimi noktasında uygun şartlar oluşturulmaktadır.

Türkmenistan'da Devlet-Din İlişkileri

Anayasasının 1'inci maddesinde, Özbekistan'ın demokratik, hukuk ve seküler (dünyevi) bir devlet olduğu hükmü bulunmaktadır. Yine anayasaya göre inanç özgürlüğü ve kanun önünde eşitlik, dinî kuruluşların devletten ayrılığı ve devlet işlerine müdâhil olamayacağı, genel eğitimin dinî eğitimden ayrı olduğu, herkesin bağımsız bir şekilde dinî tutumunu belirleme, ifade etme ve ibadet özgürlüğüne sahip olduğu (md.11) hükümleri bulunmaktadır (Türkmenistan Anayasası, 2021).

Din alanıyla ilgili temel yasa, Sovyetler Birliği döneminden kalan din kanununda yapılan düzenleme ile ilk kez 1991 yılında kabul edilmiştir. Söz konusu yasada 1995, 1996, 1999, 2003 ve son olarak 2016 yılında çok sayıda değişiklikler yapılmıştır. Anayasanın amir hükümleri çerçevesinde devlet-din ilişkilerinin ayrılığına, eğitimin seküler karakterine, din ve vicdan özgürlüğüne vurgu yapılan kanunda dinî kuruluşların kayıt işlemlerinin yapılan son düzenlemelerle zorlaştırıldığı dikkat çekmektedir (OSCE, 2021).

Nüfusun %95'ten fazlasının Müslüman olduğu Türkmenistan'da, 2018 yılı itibariyle kayıtlı 131 dinî kuruluş bulunmaktadır. Bu kuruluşlardan 108'i Müslümanlara ait iken, 12'si Ortodoks Hristiyanlara, kalan 11 dinî kuruluş ise Katolik, Protestan, Baptist ve Bahailere aittir (state.gov, 2018). Türkmenistan'daki dinî alanı ve devlet-din ilişkilerini belirleyen tek kurum dinî Materyal Değerlendirme ve dinî Organizasyonlar Komisyonu'dur. Türkmenistan Müslümanları dinî İdaresi (Müftiyat) ve Rus Ortodoks kilisesi dâhil olmak üzere ülkedeki bütün dinî kuruluşların her türlü işlemi bu Komisyon tarafından yürütülmektedir (Clement, 2020, s. 34).

Saparmurat Niyazov döneminde, Kur'an'ın Türkmen diline çevrilmesi başta olmak üzere çok sayıda dinî eserin çevirisi ve dağıtımı yapılmıştır. dinî yayınlar yanında çok sayıda mescit ve camii açılmıştır. Niyazov tarafından yazılan Ruhnama, uzunca bir dönem Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği asimilasyonuna maruz kalmış Türkmen toplumunda milli, manevi ve kültürel değerleri yeniden canlandırıp milli kimliği

inşa etmeyi amaçlamıştır. 2000'li yılların başında bölge genelinde yaşanan bir kısım gelişmeler, Türkmenistan'da da devlet-din ilişkilerinde bazı kırılmalara neden olmuştur. Bu durum, yönetimi bir dizi kısıtlayıcı önlem almaya itmiştir. Zaman içerisinde dinî alandaki devlet kontrolü daha da artırılmıştır. Son düzenlemelerin 2016 yılında işlendiği dinî Kuruluşlar ve Din Özgürlüğü Kanunu'nda diğer bölge ülkeleri ile kıyaslandığında dinî kuruluşlara “dinî törenler düzenlemek ve din eğitimi alanında faaliyet yürütmek” gibi daha sınırlı bir alan tanındığı söylenebilir. Buna karşılık merkezi ve yerel idarelere dinî kuruluşlar üzerinde tam bir denetim ve kontrol yetkisi tanındığı görülmektedir. Türkmenistan'da genel eğitimde din eğitimi, resmî kayıtlı dinî kuruluşlar aracılığı ve velilerin izin ve onayı ile haftada dört saate kadar verilebilmektedir (state.gov, 2020).

Bağımsızlık sonrası dönemde milli kimliğin inşa sürecinde İslam'ın, Türkmen kimliğinin ayrılmaz bir unsuru olmasına ilişkin işlevsel boyut, dönemin yönetimi tarafından her yönüyle değerlendirilmiştir. Orta Asya genelinde yaygın olarak görülen “geleneksel İslam” vurgusu, siyasi düzeyde Türkmenistan'da da kullanılmaktadır. Hatta denilebilir ki milli ve manevi değerleri kapsayan “edep,” “dâp-dessur,” “adat”la dinî bakış Türkmen modeli diyebileceğimiz daha milli³ bir anlayışa çekilmiştir. Son söz olarak, bölgedeki diğer Türk devletleriyle kıyaslandığında devlet-din ilişkilerinde Türkmenistan'ın Özbekistan'a benzer bir şekilde kademeli de olsa bir politika değişiminin toplumsal beklentileri karşılayacağı düşünülmektedir.

Sonuç

Bağımsızlıklarından bugüne, aradan geçen 30 yıllık dönemde Orta Asya ülkelerinde her alanda önemli değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde Marxist-Leninist ideoloji temelinde

3 Bu bakış, Türkmen Müslümanlığının Suudi Arabistan, İran vd. ülkelerdeki uygulamalardan farklı olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşım “Türkmen İslamı” anlayışını güçlendirmektedir. Bkz. Clement (2020, s. 7).

uygulanan politikaların hedefinde bulunan din kurumu, şüphesiz bu değişimin yaşandığı toplumsal kurumların başında gelmektedir. Tarihsel süreç dikkate alındığında ortak dil, din, kültür ve coğrafyayı paylaşan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan, bazı farklılıklarına rağmen devlet-din ilişkilerinde benzer değişim ve dönüşüm süreçlerini yaşamaktadırlar. Sovyetler Birliği döneminde Sovyet ateizmine maruz bırakılan bu toplumların kamusal ve özel alanlardaki yaşam tarzı da Sovyet tarzı seküler ilkeler doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu dönemde ateizm gibi sekülerizm (ateist sekülerizm) de bir ideoloji haline getirilmiştir. Çağdaş anlamda laiklik uygulamalarından ve seküler ilkelerden oldukça uzak olan bu yaklaşım Sovyet sonrası dönemde de bazı ülkelerde etkisini devam ettirmiştir. Öte yandan uygulanan milliyetler politikası ile etnik ve ulusal kimliklerin öne çıkarılması suretiyle üst kimlik olan dinî ve kültürel kimliklerin aşındırılması hedeflenmiştir.

Ülkeler bazında bir karşılaştırma yapacak olursak öncelikle, günümüz ulus devletlerinde yaygın olarak görülen devlet-din ilişki modelleri çerçevesinde belirli ton farklılıklarına rağmen bütün bölge ülkelerinde “laik devlet” ilkesi doğrultusunda laik devlet modelinin tesis edilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte farklı tarihsel deneyimler ile laiklik, sekülerizm, geleneksel İslam gibi kavramların algı ve anlamlandırılmalarındaki farklılıklardan ötürü politikalarda, bölge ülkeleri arasında görünür farklılıklar olduğu bilinmektedir. Örneğin, Kazakistan ve Kırgızistan’daki yasal ve kurumsal düzenlemelerin, birbirine çok benzemekle birlikte uygulamalarda ayrıştığı, devletle ilişki biçimlerinde ise Özbekistan ve Türkmenistan’daki dinî kurumların farklılaştığı görülebilir.

Özbekistan dışında Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan anayasalarında, “laik, demokratik ve hukuk devleti” ya da ilgili ülke dilindeki laikliğe karşılık gelen ifadeler bulunmaktadır. Bölge ülkelerindeki dinî alanı belirleyen temel düzenlemeler olan din ve eğitim kanunları da temelde benzerlik göstermektedir. Sovyetler Birliği’nden küçük değişikliklerle devralınan inanç özgürlüğü ve dinî kuruluşlar kanunu,

bütün bölge ülkelerinde 2011 yılına kadar pek çok kere değişikliğe uğramıştır. Yeni dönemde Kazakistan'a benzer bir şekilde aşırılıklarla mücadelenin önemsendiği ancak Özbekistan'ın İslam tarihi ve medeniyetindeki yeri ve öneminin göz ardı edilmediği "Özbek modeli" İslam anlayışının oturtulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bölge ülkelerinden önemli ölçüde farklılaşan Türkmenistan'da da eğitim sistemi seküler ilkeler üzerine oturtulmuş, eğitimde herhangi bir inancın ya da ideolojinin propagandasının yapılması yasaklanmıştır.

Aradan geçen 30 yıllık dönemi bölge genelinde din kurumu açısından değerlendirecek olursak bütün inanç gruplarında bir canlanma yaşandığı söylenebilir. 70 yıllık Sovyet idaresinin ateist temelli seküler politikalarına rağmen dinî alanda yaşanan bu değişimin arkasında, İslam dininin Türk halklarının ortak kimliğinin ayrılmaz bir unsuru olması ve dinin kolektif hafıza aracılığıyla kuşaktan kuşağa kesintisiz bir şekilde aktarılmış olması gibi bir kısım tarihsel olgular bulunduğunu belirtmek gerekir.

Bağımsızlık sonrası dönemde, Orta Asya'da yeni kurulan devletlerin liderleri, kimlik inşa sürecinde dinin birleştiren ve bütünleştiren işlevsel boyutunu dikkate alarak ilk on yıl oldukça özgürlükçü politikalar izlemişlerdir. Ancak 1990'ların sonunda bölgesel düzeyde yaşanan bir kısım gelişmeler ve terör olayları, din kisvesi altındaki bazı grupların aşırılık yanlısı faaliyetleri, ülkelerin hem yasal hem de kurumsal alanlarda bazı düzenlemeler yapmalarını zorunlu kılmıştır. Ülkeler arasında farklılaşmakla birlikte başta din ve eğitim kanunları olmak üzere ilgili diğer mevzuat ile devlet-din ilişkilerini denetleyen kurumlarda önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu durumun bazı ülkelerde inanç ve ibadet özgürlüğü bağlamında mağduriyetlere neden olduğu yönünde uluslararası örgütlerin raporlarına yansıyan iddialar bulunmaktadır. Ancak 1990'ların başından itibaren din toplumsal konumuna verilen önem devam etmiş, liderler ve üst düzeye bürokratlar düzeyinde "sekülerlik" ve "geleneksel İslam" vurgusu sıklıkla kullanılmıştır. Benzer şekilde laiklik ilkesine rağmen devletler, özellikle "geleneksel" ya da "semavi" olarak kabul edilen inanç gruplarına karşı korumacı

tutumlarını devam ettirmekte, gerektiğinde doğrudan ya da dolaylı yollarla maddi olarak desteklemektedirler. İlk bakışta paradoksal gibi görünen bu politikaların arkasında ortak bir dizi faktör bulunmaktadır. Tarihi miras, kültürel hafıza ve toplumsal yapılarıdaki etnik ve dinî çeşitlilik bunların başında gelmektedir.

Toparlayacak olursak Orta Asya'daki Türk devletlerindeki devlet-din ilişkileri, laik ve seküler ilkeler temelinde düzenlenmeye çalışılmaktadır. Bu süreçte yukarıda ifade edilen tarihi ve kültürel deneyim ile bölgesel ve küresel dinamiklerin de dikkate alındığı görülmektedir. Genel olarak çok etnili ve çok inançlı bir toplumsal yapıya sahip olan bölge devletlerinde toplumsal barış ve uyumun korunmasına büyük önem gösterilmektedir. Bu doğrultuda laiklik ve seküler politikalara, üniter yapının korunmasında garantör bir işlev yüklendiği söylenebilir. Öyle ki Sovyet ateizmi tecrübesi sonrasında her ülkenin kendi kültürel yapısı ve toplumsal hassasiyetleri çerçevesinde sekülerizmi, hem devlet-din ilişkilerinde hem de din-toplum ilişkilerinde ikame eden yeni bir ideoloji olarak benimsediği söylenebilir. Bu yeni sekülerist anlayışın çağdaş diğer sekülerist uygulamalarla ne kadar örtüş-tüğü ise hala tartışılmaya devam etmektedir. Sekülerizm vurgusunun yanında bölge ülkelerinin hemen hemen tamamında sıkça kullanılan "geleneksel dinler" ve "geleneksel İslam" vurgusu da incelenmesi gereken diğer bir husustur. Geleneksel dinler ifadesi başta Rusya olmak üzere Sovyet sonrası coğrafyada esas itibarıyla Hristiyanlık, İslam, Yahudilik ve Budizm'i kapsarken "geleneksel İslam" daha ulusal düzeyde her ülkenin kendi toplumsal ve kültürel koşulları ile şekillenen inanç sistemini ifade etmektedir. Liderler düzeyinde kullanılan dinî söylemler, dinî kurum ve kuruluş sayılarında her yıl gözlemlenen önemli artış, devletlerin doğrudan ya da dolaylı olarak dinî kuruluşlara sağladığı destekler, dinî simge ve sembollerin kamusal alanda görünürlüğü de zaman içerisinde artış göstermektedir.

Klasik sekülerleşme yaklaşımları, modernleşme ile birlikte toplumsal kurumların tamamını kapsayan toptan bir sekülerleşme sürecinin yaşanacağını öngörmekteydi. Ancak, 1980 sonrası izlenen genel eğilim

bu öngörünün yanlışlandığını göstermiştir. 70 yıla yakın bir dönem Sovyet sekülerizmine ve ateizmine maruz kalmış olan bölge ülkelerinde yaşanan toplumsal değişimi de çağdaş sekülerleşme paradigması çerçevesinde açıklamak mümkündür. Sekülerleşmeyi bireysel, kurumsal ve toplumsal olmak üzere üç boyutta inceleyen çağdaş sekülerleşme paradigması, bu boyutlar arasında diyalektik bir ilişki olduğunu kabul etse de sekülerleşme derecelerinin farklılık arz edebileceği üzerinde durmaktadır. Zira bölge ülkelerinde kurumsal düzeyde, özellikle de eğitim ve siyaset kurumlarında yaşanan sekülerleşmenin, bireysel ve toplumsal boyutlarda aynı oranda sekülerleşmeye neden olmadığı yapılan araştırmalarda görülmektedir. Özetle, bağımsızlıktan günümüze geçen 30 yıllık süreçte Orta Asya'daki Türk devletlerindeki devlet-din ilişkileri, bütün eleştirilere rağmen yapılan yasal ve kurumsal düzenlemelerle daha demokratik bir düzeye çekilmeye çalışılmaktadır. Çokkültürlü toplumsal yapıların ve bölgesel dinamiklerin neden olduğu bir kısım zorluklara rağmen bu sürecin önümüzdeki dönemde de özgürlük ve güvenlik dengesinin gözetildiği bir yaklaşımla devam ettirileceği beklenmektedir.

Kaynakça

- Akiner, S. (2002). Sovyet sonrası Orta Asya Cumhuriyetlerinde modernleşme, siyaset ve İslam. *Yeni Türkiye*, 4, 1-46.
- Akorda.kz (2021). https://www.akorda.kz/en/national_projects/kazakhstans-chairmanship-in-the-organisation-of-islamic-cooperation (Erişim Tarihi: 24.02.2021).
- Albayrak, Ş. (2015). Batı ülkelerinde din-devlet ilişkilerindeki alternatif modeller ve Türkiye örneği. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48, 185-198.
- Bayram, M. ve Kinahan, J. (2017). *Uzbekistan: Religious freedom survey*. <https://www.refworld.org/docid/59b7f11b4.html> (Erişim Tarihi: 07.05.2020).
- Bennigsen, A. ve Lemerrier, Q. (1998). *Sufi ve komiser: Rusya'da İslam tarikatları*. (O. Türer, Çev.) Ankara: Akçağ.
- Berger, P. L. (1996). Secularism in retreat. *National Interest*, 46, 3-12.
- Berger, P. (2005). Dinî kurumlar, (A. Çiftçi, Çev.) *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 9, 425-465.

- Berger, P. (2008). Sekülerleşme yanlışlandı. (M. A. Kirman, Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XLIX(1). 271-281.
- Beylur, S. (2019a). *Sosyal değişim sürecinde Kazakistan'da din-devlet ilişkileri*, (Doktora Tezi), AYBU, Ankara, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beylur, S. (2019b). Kazakistan'da din-devlet ilişkilerini etkileyen faktörler. *Avrasya Etüdüleri*, 56(2), 99-133.
- Beylur, S. (2020). Özbekistan Cumhuriyeti'nin din siyaseti ve din eğitimi, İçinde İ. Erpay ve S. Beylur (Ed.), *Türk devletlerinde din-devlet ilişkileri ve din eğitimi*. Ankara, Akademisyen Yayınevi.
- Çalışkan, İ. (2012). Orta Asya'da üç İslam anlayışı. İçinde M. Kafkasyalı (Ed.), *Orta Asya'da İslam: Temsilden fobiye* (Cilt 1, ss. 371-389). Ankara: Ahmed Yesevi Üniversitesi Mütevelli Başkanlığı Yayınları.
- Casanova, J. (2006). *Rethinking Secularization: A global comparative perspective*. The Hedgehow Review, Spring&Summer, v.6.
- Clement, V. (2020). *Religion and the secular state in Turkmenistan*. Lithuania: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.
- Cornel, S., Starr, F.S. ve Tucker, J. (2018). *Religion and the secular state in Kazakhstan*. Washington: Central Asia. Washington D.C: Caucasus Institute & Silk Road Studies Program
- Cornell, S. ve Jacobb Zenn (2018). *Religion and secular state in Uzbekistan*. Washington D.C: Caucasus Institute & Silk Road Studies Program
- Karimov, E. (2011). Sovyet yönetiminin sekülerleştirme politikası ve günümüz Orta Asyasına etkileri. (N. Güney, Çev.). *Marife*. 11(1), 183-187.
- Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası (2019). Kazakistan Parlamentosu İnternet Sitesi. <http://www.parlam.kz/en/constitution> (Erişim Tarihi: 19.09.2019).
- Kazakistan Cumhuriyeti dinî Faaliyetler ve dinî Kuruluşlar Kanunu (2020). Adalet Bakanlığı İnternet Sitesi, www.edilet.gov.kz (Erişim Tarihi: 21.9.2020).
- Kazakistan Cumhuriyeti dinî Faaliyetler ve dinî Kuruluşlar Kanunu (2018). Kazakistan Adalet Bakanlığı İnternet Sitesi, www.edilet.gov.kz (Erişim Tarihi: 22.09.2018).
- Kazakistan İstatistik Kurumu (2020). *2009 Nüfus Sayımı*. <http://stat.gov.kz/census/national/2009/general> (Erişim Tarihi: 13.04.2020).
- Kazakistan Müftiyatı (2020). <https://www.muftyat.kz/kk/> (Erişim Tarihi: 28.09.2020).
- Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası (2021). Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İnternet Sayfası. <http://president.kg/kg/konstitutsija> (Erişim Tarihi: 18.02.2021).
- Mckr.kz (2020). *The International Centre of Cultures and Religions*. www.mckr.kz (Erişim Tarihi: 15.10.2020).
- Morgan, W. J. (2015). Marxism-Leninism: The ideology of 20th century communism. İçinde James D. (Ed.). *International Encyclopaedia of the Social and Behavioral Sciences* (Vol 14, ss. 656-662). Oxford: Elsevier.
- Myrzabaev, M. (2009). *Kırgızistan'da din-devlet ilişkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara. Ankara Üniversitesi SBE.

- OHCHR (2020). *United Nations High Commissioner for Human Rights, preliminary findings of country visit to Republic of Uzbekistan by the Special Rapporteur on freedom of religion or belief*. Tashkent, 2018, <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=22224&LangID=E>, (Erişim: 02.05.2020).
- Okumuş, E. (2006). İslam'ın yerel bağlamları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4(11), 69-100.
- OSCE Report (2021). Freedom of Religion in Turkmenistan. <https://www.osce.org/files/f/documents/d/a/17184.pdf> (Erişim Tarihi: 16.02.2021).
- Özbekistan Anayasası (2020). Özbekistan Cumhurbaşkanlığı İnternet Sayfası, www.president.uz (Erişim Tarihi: 10.05.2020).
- Özbekistan Din İşleri Komitesi İnternet Sayfası (2020). *Din İşleri Komitesi'nin Yapısı*. <https://religions.uz/pages/2> (Erişim Tarihi: 05.05.2020).
- Özbekistan Dinî Özgürlükler ve Dinî kuruluşlar Kanunu (2020). Özbekistan Cumhurbaşkanlığı İnternet Sayfası, <https://president.uz/ru/lists/category/12> (Erişim Tarihi: 20.04.2020).
- President.uz (2020). Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası. president.uz (Erişim Tarihi: 01.05.2020).
- President.uz (2020). Özel İstihdamlar Kanunu. <https://president.uz/ru> (Erişim Tarihi: 20.04.2020).
- Qogam.gov.kz (2019). Sosyal Kalkınma Bakanlığı ile Dinler ve Kültürler Uluslararası Merkezi. www.qogam.gov.kz; <http://mckr.kz/en/religions-in-kazakhstan> (Erişim Tarihi: 20.09.2019).
- Refworld. Org. Türkmenistan Anayasası, refworld, <https://www.refworld.org/pdfid/3df0739a4.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.02.2021).
- Religion.gov.kg (2021). Kırgızistan'da Kayıtlı Olarak Faaliyet Yürüten dinî Kuruluşlar. http://religion.gov.kg/ru/religion_organization/registered/%D1%81hristian (Erişim Tarihi: 18.02.2021).
- Stark, R. (1999). *Secularization, R.I.P., Oxford Journal-Sociology of Religion*. 60(3), 249-273.
- The Organization of Islamic Cooperation (2021). Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs' Official Web Site, <https://mfa.gov.az/en/content/395/organization-of-islamic-cooperation-oic> (Erişim Tarihi: 24.02.2021)
- Türkmenistan Eğitim Kanunu. CIS Legislation. <http://cis-legislation.com/document> (Erişim Tarihi: 15.05.2020).
- US Department of State (2018). *Report on international religious freedom*. www.state.gov (Erişim Tarihi: 19.05.2020).
- van den Bercken, W. (1988). *Ideology and atheism in the Soviet Union*. Berlin: Mouton De Gruyter.
- Weber, M. (2005). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Routledge.

MUHTAR SHAKHANOV

(1942 –)

Kazakistan'ın önde gelen şair
ve entelektüeli

Muhtar Shakhanov (Kazakça: Muxtar Şaxanov) 1942 yılında doğmuştur. Kazakistan Halk Yazarı ve Kırgızistan Halk Şairi unvanlarını almıştır. Muhtar Shakhanov, bağımsızlık dönemi Kazak edebiyatının önemli temsilcilerindedir.

1969'da Şimkent Pedagoji Enstitüsü'nden mezun olmuştur ve ardından gazetelerde, radyo ve televizyon kuruluşunda çalışmıştır. 1976'dan itibaren Kazakistan'ın çeşitli devlet kurumlarında görev almış ve 1984-1993 yıllarında Jalın dergisinin baş redaktörü olarak çalışmıştır. Shakhanov, 1988'de Orta Asya'da Nevruz bayramının yeniden kutlanmasına öncülük eden isimlerden biri olmuştur. Kazakistan Yazarlar Birliği'nin sekreterliği görevini üstlenmiş ve 1993'ten sonra Kazakistan'ın Kırgızistan Büyükelçiliği görevini yürütmüştür.

Shakhanov, Kazakistan ve Kırgızistan Cumhuriyetleri tarafından saygın unvanlar almış ve eserleri 50'dan fazla dile çevrilmiştir. 1972'de "Kazakistan Lenin Komsomolu" ödülüne layık görülen Shakhanov UNESCO Brooker kulübü tarafından "Orta Asya'da Yılın Merhametli Adamı" seçilmiş ve

2000 yılında TARLAN ödülüne layık görülmüştür. Kazakistan demokrasinin oluşmasına katkıda bulunan Shakhanov, 1986'da Almatı'da gerçekleşen demokratik harekete aktif olarak katılmıştır.

1986'da totaliter sisteme karşı çıkarak tutuklanan Shakhanov, genç tutukluları savunmak için mücadele etmiştir. Aral Gölü çevresinde yaşayanları koruma konusunda toplumsal düzeyde mücadele veren Shakhanov, 1992'de bu faaliyetleri ile ilgili faaliyetleri nedeniyle Birleşmiş Milletler Çevre Programı Ödülü almıştır.

Muhtar Shakhanov, Cengiz Aytmatov ile olan dostluğu ve mankurtizm terimini kullanmasıyla bilinir. İkili, Şafak Sancısı adlı Türkiye Türkçesine aktarılan itiraf kitabı niteliğindeki bir kitap çıkarmışlardır. Shakhanov, ana dilin önemine vurgu yaparak Kazaklara yol gösterir ve dil, milliyetçilik ve kozmopolit akımlar hakkında yazdığı eserleriyle Kazak Türklerini etkiler. Shakhanov'nun felsefi düşünceleri "Shakhanov dünyası" olarak da adlandırılır.

Eserlerinde Kazak halkının güncel ve kültürel sorunları ile Kazak Türkçesi

Yaşadığı Yerler: Otrar, Kaliforniya, Almatı, Bişkek

Görev Yaptığı Kurumlar: Baqıt , Balladalar, Ay Tuvıp Keledi, Qırandar Töbege Qonbaydı, Senim Patşalığı, Maxabbat Zañı

Önemli Eserleri: Kaliforniya Uluslararası Endüstri, Eğitim ve Sanat Bilimleri Akademisi, Şimkent Pedagoji Enstitüsü, Jalın Dergisi, Kazakistan Yazarlar Birliğı

üzerine düşüncelerini ve endişelerini ele alır. Sık sık milli, insani meseleleri, hayat, ölüm, aşk ve kadın temalarını işleyen Shakhanov, Kazak edebiyatında fikir tartışmalarını başlatan ve demokratik süreç, söz özgürlüğü ve manevi değerlere farklı bakış açılarıyla yaklaşarak toplumun eleştirel bakış açısını geliştiren önemli bir şair ve yazardır. Son dönemlerde yazdığı *Medeniyetin Kaybı* adlı şiirinde kültürel ve güncel problemleri ele alan Shakhanov, uluslararası konferanslarda da bildiriler sunmuştur.

Shakhanovun otuza yakın şiir kitabı yayımlanmıştır. Eserleri 25 farklı dile çevrilmiş ve dünyanın çeşitli merkezlerinde şiir geceleri düzenlenmiştir. Tiyatro oyunları da sahnelenen Shakhanov, felsefi düşünceleri ağırlıklı şiirler yazmıştır. Ayrıca, sözleri ve bestesi kendisine ait olan şarkıları da bulunmaktadır.

Shakhanov'nın eserleri arasında şiir kitapları ve tiyatro oyunları

bulunmaktadır. Ayrıca çok sayıda popüler şarkının yazarıdır. Şarkıları ve şiirlerinde felsefi düşünce hâkimdir. Hem metnini hem de müziğini yazdığı *Zhubailar zhyr*, “Tugan kun keshinde”, *Gul dauren*, *Men sekhe sekhe yyiv tyyy* şarkıları halk tarafından geniş çapta bilinmektedir. “Aşk Yasası”, “İnanç Krallığı”, dramaları Kazakistan'da ve dünyanın farklı yerlerinde tiyatrolarda oynandı. *Karların Başındaki Avcının Ağlaması* adlı deneme kitabı ve Aytmatov ile birlikte yazdıkları *Sokrates'i Anma Gecesi* adlı drama birçok dile çevrildi ve pek çok ülkede sahnelendi. Ukraynalı Dovzhenko Film Stüdyosu, “Cengiz Han'ın Medeniyeti Sırrı” dramasına dayanan iki bölümlük bir TV filmi yayınladı. Shakhanov'un *Medeniyet Kaybı*, *Cezalandırıcının Hafızasının Kozmoformülü* (Cengiz Han'ın İnsanlığın Sırrı) adlı romanları UNESCO çerçevesinde incelendi ve dünya çapında hararetli tartışmalara neden oldu.

Taşkent Doğu Bilimleri Devlet Üniversitesi

Özbekistan'da bulunan saygı bir eğitim kurumu

Kuruluş Tarihi: 1918

Bulunduğu Yer: Taşkent

Kurumun Etkisi: Özbek ve diğer Doğu kültürlerinin korunması ve tanıtılmasına önemli katkılar yapmıştır.

1918 yılında kurulan Türkistan Doğu Bilimleri Enstitüsünde Doğu dillerinin yanı sıra Özbekçe, Tacikçe, Kırgızca, Türkmençe, Tatarca gibi yerel diller ve İngilizce, Almanca ve Fransızca gibi Avrupa dilleri de öğretiliyordu. 1944 yılında Şarkiyat Fakültesi olarak yeniden açılmış ve 1991 yılında Taşkent Devlet Doğu Bilimleri Enstitüsü olarak yeniden düzenlenmiştir. 2020 yılında da ismi Taşkent Devlet Doğu Bilimleri Üniversitesi (Özbekçe: Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti) olarak değiştirilmiştir.

Orta Asya'nın eski ve önde gelen bir yükseköğretim kurumlarından biridir. TSUOS, Doğu filolojisi, tarih, kültür, ekonomi, hukuk ve uluslararası ilişkiler dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda lisans ve lisansüstü programlar sunmaktadır. Üniversite özellikle Orta Asya, Orta Doğu ve Güney Asya dilleri ve edebiyatları alanındaki programlarıyla tanınmaktadır. TSUOS, 400'ün üzerinde profesör, araştırmacı ve destek personelinden oluşan geniş bir öğretim kadrosuna sahiptir.

Üniversite, Doğu El Yazmaları Enstitüsü, İran Araştırmaları Enstitüsü ve Orta Asya Tarih ve Kültür Araştırmaları Merkezi gibi çeşitli araştırma merkezlerine

ev sahipliği yapmaktadır. Üniversite, başta Orta Doğu, Güney Asya ve Orta Asya olmak üzere diğer ülkelerdeki üniversiteler ve araştırma kurumlarıyla güçlü bağlarını sürdürmekte ve çok sayıda uluslararası değişim programına katılmaktadır. Aktif bir mezun ağına sahip olan Üniversite'nin mezunları akademi, devlet, iş dünyası ve diğer alanlarda başarılı kariyerler sürdürmektedir. Üniversite, Özbekistan'ın ve daha geniş bölgenin kalkınmasına katkıda bulunmaya devam etmektedir.

Üniversite, tarihi boyunca çok sayıda önde gelen doğulu akademisyen, tarihçi, edebiyatçı, ekonomist ve diplomat yetiştirmiştir. Üniversite, Orta Asya'nın kültürel ve tarihi mirasının korunmasına yardımcı olarak bölgede dilbilimsel, kültürel ve tarihi araştırmaların gelişmesine katkıda bulunmuştur. Üniversite, bölgedeki kültürel ve dinî çeşitliliğin anlaşılmasında ve kültürlerarası iletişimin geliştirilmesinde hayati bir rol oynamıştır. Kurum, özellikle diplomatik alanda verdiği mezunlarla bölgesel kalkınma için önemli bir kaynak olmuş ve ülkenin uluslararası arenadaki güçlü konumuna katkıda bulunmuştur.

Cedit Hareketi ve Günüümüz Türkistan Coğrafyası Üzerindeki Etkisi

Yaşar Sarı

Giriş¹

Sosyal bilim dünyasında kültürel ve medeniyet değerleri üzerine yoğun çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar genellikle batı merkezli olup, yani batı sosyo-ekonomik anlayışına göre yapılmaktadır. Bu sebeple medeniyetleri temel olarak birbirine çatışan birliktelikler olarak gören Samuel Huntington'un Medeniyetler Çatışması gibi çatışma eksenli çalışmalar batı akademik dünyasında büyük rağbet görmektedir. Oysa Türk Dünyası için medeniyet, birbiri ile ortak özellikleri olan toplumları bir araya getiren ve diğer toplumlar ile birlikte insanlığın yararı olan kültürler ve değerlerin paylaşımı ile oluşur. Bu medeniyet anlayışı ile hareket eden Türk Müslüman toplumları ve kurdukları devletler diğer halklar ve toplumlar ile etkileşime açık bir medeni yapıları farklı coğrafyalarda kurmuşlardır. Bu coğrafyaların bütününe de Türk Dünyası adını verebiliriz.

Türk Dünyası adını verdiğimiz temelde aynı sosyal, kültürel ve kimlik kodlarına sahip fakat farklı coğrafyalara dağılmış topluluklardan, bu topluluklarının yaşadığı coğrafyadan bahsetmekteyiz. Bugün daha

1 26-28 Mayıs 2014 tarihinde Türk Dünyası Kültür Başkenti 2013 Eskişehir'de yapılan Türk Dünyası Bilgiler Zirvesinde sunduğum "Gaspıralı İsmail'den Cengiz Aytmatov'a Türkistan Coğrafyasında Medeniyet" başlıklı bildirdiden de yararlanmış, geliştirilmiş özgün bir çalışmadır.

sıklıkla Orta Asya olarak tanımlanan fakat yüzyıllar içinde sadece o coğrafyada yaşayanların değil, 19. yüzyılın ikinci yarısında o toprakları ele geçiren Rus Çarlığının da bir idari birimi olan Türkistan, adı üzerinde Türklerin ve diğer halkların bir arada yaşadığı mekan olmuştur. Mekan olarak ifade etmemizin temel sebebi de coğrafyaya üzerinde yaşayan halkların kattığı değeri de vurgulamaktadır. Nitekim, son iki yüzyıl Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliğinin egemenliği altında olmalarına rağmen Türkistan coğrafyasına ruh veren medeniyetlerini ve kimliklerini bütün baskılara rağmen unutmadılar. Medeniyetlerini ve kimliklerini unutturmaya yönelik bütün baskı ve sosyal mühendislik çalışmalarına rağmen mücadele ettiler. İşte bu mücadelenin önemli aktörlerinden Kırım Türklerinden Gaspıralı İsmail, Ceditçiler ve bugün Türkistan coğrafyasında devam eden etkilerini bu bölümde inceleyeceğiz.

Gaspıralı İsmail ve Ceditçi Düşünce

Türk Dünyası düşüncesinin, 20. yüzyılın başında, bir medeniyet ülkesi olarak ortaya çıkışında Gaspıralı İsmail'in Cedit Hareketinin önemli bir yeri vardır. Çünkü Gaspıralı İsmail, ortak değerler, dil, kültür ve eğitim ile insanlığa olumlu katkı sağlayacak “İslami Türk” medeniyetinin canlandırılabilceğine inanıyordu.

19. yüzyılın milliyetçilik akımlarının Avrupa'daki siyasi ve kültürel hayat üzerinde etkisini gören Gaspıralı İsmail ve diğer Ceditçiler, Rusya Türkleri ve Müslüman halklarının da bu gelişmelerden yararlanmaları, ortak kimliğe, kültüre vurgu yapmak ve siyaseten de birlikte olmanın, ancak Türk toplumların eğitim seviyesinin yükseltilmesi ve ortak bilincin oluşturulması ve bir arada hareket edilmesine dayandığını görmüş ve fikirlerini “Dilde, Fikirde ve İşte Birlik” düsturu çerçevesinde ilan etmiş ve bu yolda da adımlar atmışlardır. 1883'te yayınlanmaya başlanan “Tercüman” gazetesi Kırım dışında Rusya Türklerinin yaşadığı bütün bölgelerde ve Osmanlı Devleti içinde de okunmaktaydı (Eroğul, 2013, ss. 156-157).

Cedit Hareketi adından anlaşılacağı gibi, eskinin zıttı yani yenileşme anlamına gelmektedir. Bu anlamda Cedit Hareketinin önderleri “Kadim”, eski metotların yetersiz olduğunu ve kullanılan yöntemin

değiştirilmesi gerektiği ve bu değişikliğin nasıl yapılması konusunda da önerileri dayanmaktadır. Bir yenileşme hareketi olarak Rusya Türkleri aydınları arasında tartışmalara da sebep olmuştur. Nitekim “Usul-i Cedit” eğitimde yeni metot, reforma dayanan bir yaklaşım, hatta uygulanması sebebi ile yeni bir düşünce okuldur. Kadimciler ise, yani eski eğitim metotlarını kullanan, medreselerdeki eğitim metotlarının değiştirilmesine karşı çıkanlardan oluşmaktaydı. Ceditçilerin bu karşı olma tutumu, sadece kullanılan eğitim metotları için değil, Rusya Türklerinin dünyadaki siyasal ve kültürel değişimlerden habersiz olmaları, ortak tutum belirleyememeleri üzerine idi. Nitekim başta Şehabeddin Mercani, Gaspıralı İsmail olmak üzere Rusya’daki Türk aydınları arasında, asrın gereklerine ayak uydurulması, yeni eğitim metotlarının geliştirilmesi, medreselerin ıslah edilmesi konusunda yazılar yazdılar, uyarıda bulundular. Eğitim ile ilgili metot tartışmaları dışında, Rusya Türklerinin siyasi, kültürel olarak birlik oluşturabilmeleri için ne yapmaları gerektiği de tartışılır oldu. O dönemin Rus Çarlığındaki siyasi koşullarını da göz önüne alarak eğitim ve basın alanından başlanması düşüncesi ile harekete geçtiler (Zeki, 2019, ss. 11-22).

Rus Çarlığı egemenliği altındaki topraklarda Cedit Hareketi çok hızlı bir şekilde yayıldı. Türkistan dâhil Rusya Türklerinin yaşadığı topraklarda 5000 yakın Cedit okulu kuruldu. Kurulan okullarda yeni yöntemler ile okuma yazma seferberliği başlatıldı. Rus Çarlığı idaresi Ceditçileri sıkı takibe aldı. Zaman zaman faaliyetlerini sınırladı. Fakat Türkistan bölgesindeki faaliyetlerine müsemma göstererek, yerel ulemanın gücünü kırmak için kullanmaya da çalıştılar (Golden, 2014, ss. 202-203).

Gaspıralı’nın yayınladığı kitaplar, çıkardığı Tercüman gazetesi ve bunlardan daha önemlisi olarak Rus Çarlığı idaresi altındaki Türk Dünyası topraklarında açtığı Cedit okulları ile ortak medeniyet bilincini yeşertmeye çalıştı. Bu sebeple, Türk Dünyası düşüncesinin, 20. yüzyılın başında, bir medeniyet ülküsü ve aksiyon olarak ortaya çıkışında Gaspıralı İsmail’in Cedit Hareketinin önemli bir yeri vardır. Çünkü, Gaspıralı İsmail, ortak değerler, dil, kültür ve eğitim ile insanlığa olumlu katkı sağlayacak “İslami Türk” medeniyetinin canlandırılabilceğine inanıyordu. Özellikle dilde, fikirde ve işte birlik düsturu hem Gaspıralı’nın

yaşadığı döneme (19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başı) hem de günümüz dünyasının gerçekliğine de uygun düşmektedir.

Gaspıralı'nın yetiştiği Kırım, Çarlık Rusya'nın işgalinden sonra sadece siyasi alanda değil sosyal, demografik ve yabancı bir kültür tarafından kuşatılmış ve asimilasyona tabii bir sömürülen toprak ve toplum haline dönüşmüştür. 1853-1856 yılları arasındaki Kırım Savaşı sonrası Ruslar arasında Panslavizm duyguları güçlenmeye ve Rus aydınları arasında yayılmaya başladı. Misyonerlik faaliyetleri yanında, Kırım'ın nüfus yapısını değiştirme çalışmaları artmıştır (Türkyılmaz, 2018, s. 51). Bu özellik sadece Kırım için değil diğer batı devletlerinin sömürge imparatorlukları tarafından da dünyanın batı dışındaki diğer halklarına karşı da yapılmıştır. 19.yüzyıl bu anlamda batı tesiri ve hegemonyasının dünyaya yayıldığı bir asırdır. Müslüman topluluklar olduğu kadarı ile Türkistan coğrafyası ve Türk halkları da, Osmanlı Devleti hariç, bundan etkilenmiştir.

Gaspıralı İsmail, İslam kültürünü özümsemiş ve kendisi İslam medeniyeti dairesinde gören biri olarak Rus ve Batı düşüncesine de uzak değildir. Bu kültürler arasında karşılaştırma yapabilecek ve “Müslüman halkların geri kalmışlığı” sorunun nasıl çözüleceği üzerinde kafa yormuştur. Bunu gerçekleştirmek için en iyi araçında eğitim olduğuna kanaat getirmiştir (Akpınar, 2014, s. 825).

Gaspıralı, cehaletin en büyük sosyal sorun olduğunu kabul etmiş ve eğitimin bir toplumdaki değişik sosyal sorunların üstesinden gelmek için önemli bir araç olduğunun farkındaydı. Bu sebeple, çocukların temel eğitimlerini kısa zamanda tamamlamalarını sağlayacak metotlar geliştirdi. Böylece ortak bir dilin oluşması için çaba sarf etti. Ortak dil sayesinde, toplumların sorunları çözebilmek için fikir birliğinde daha kolay yapabileceğine inandı. Fikir birliğine sahip toplumların sorunlarını çözmede el ele vererek yaptıkları işleri ile sorunları çözebileceklerine ve çağdaş toplumlar ile bir medeniyet seviyesine gelebileceklerine düşünüyordu. Bu düşüncesini de ‘dilde, fikirde ve işte birlik’ şeklinde özetlemiştir.

Gaspıralı fikirlerini yaymak için önce Rusya egemenliği altındaki Türk dünyasında gezilere çıkar, gittiği bölgelerdeki aydınlar ile görüşür.

Böylece yapacağı çalışmalar için bir zemin oluşturmaya çalışır. Gaspıralı'nın ülküsü ise, Tercüman gazetesi ve okuyucuları ile oluşturduğu “Boğaziçi'ndeki balıkçıdan Kaşgar'daki deveciye kadar” herkesin kullandığı ortak bir dil ve benimsediği ortak medeniyetin tekrar canlandırılması düşüncesidir. Gerçekten de Tercüman gazetesi ve Cedit Hareketi Türk dünyasında ortak edebi dilin oluşmasında çok önemli bir rol oynamış, bugün Orta Asya Türk devletlerinde siyasi elit ve aydınlar arasında az da olsa görülen Türk dünyası vurgusuna Sovyetler Birliği dönemindeki tüm engellemelere karşın katkıda bulunmuştur (Akpınar, 2014, s. 833).

Gaspıralı İsmail medeniyet anlayışının temellerinden biri de Türk Müslüman toplumlarının çağa ayak uydurabilmek için birlikte değişmesi ve ortak üretme kapasitesine sahip olmasıdır. Bu anlamda zamanın ruhuna uygun medeniyeti değerlere ve ortak değerler üzerinden inşa etmeye odaklanmıştır. Dil ve bilgi birikimi medeniyet temelini oluşturur. Cedit okulları da hem ortak kendi dilinde eğitim sağlarken hem de Türk Müslüman toplumların iktisadi yeniliklere ayak uydurmasını, Batı tekniklerini kullanabilmesini hedeflemektedir.

Rus Çarlığı ve Ceditçiler

Rusların hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar çeşitli dönemlerde baskıya maruz kalmışlar, dinlerini değiştirmeye zorlanmışlardır. Bu özellikle, Kazan ve Astarhan Hanlıkların Rus hâkimiyeti altına girdiği 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın ortalarına kadar böyle devam etmiştir. Rus Çarlığında Aydınlanmanın etkisi görülmesi ile bu baskılar azalmış ve II. Katerina döneminde ise özellikle Tatar Müslümanları imparatorluğun genişlemesi için bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum 19. yüzyıl ile birlikte hâkim Batı Medeniyeti ve onun getirdiği değerler karşısında Müslümanlar kendi kabuğuna çekilmiş ve eziklik içindeydi. Ne kendilerinin sahip olduğu medeniyeti ve bu medeniyetin meziyetlerini öne çıkarabilmişler ne de Batı medeniyeti dairesi içine girmişlerdir. İşte böyle bir durumda, Gaspıralı düşünceleri ile önce toplumu aydınlatmak ve güçlü bir medeniyet duygusuna sahip yeni bir aydın sınıfı oluşturmayı hedeflemiştir. Böylece hem siyasi olarak hâkim

olan Rusya yönetimi ile hem de Batı medeniyeti ile rekabet edebilecek bir hareket meydana gelecekti. Bunu yaparken de hâkimiyeti altında yaşadığı Rus devletinin kanunları çerçevesinde hareket etmiştir.

Nikolay İlminski, kendisi Hristiyanlaşmış bir Tatar ailenin mensubu, Rus Çarlığına tamamen itaatkar bir eğitimci olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus Çarlığında yaşayan Türk-Müslüman halklar arasında potansiyel birlikte hareket etmelerinin Rus Çarlığı için tehdit olduğunun farkındaydı. Bu gelişmeyi engellemek için ne yapılması gerekir düşüncesi ile Rus Çarlığı idarecilerine bazı tavsiyelerde bulunuyordu. Bu tavsiyelerinde Türk halklarının dil ve düşünce birliğinin bozulması, sahip oldukları ortak din ve kültür anlayışının parçalanması gibi düşünceler ve bir bakıma eylem planları vardı (Geraci, 2009, s. 150). Fakat bu tavsiyelerinin uygulama fırsatı olmadı. Aksine, 19. yüzyılın son çeyreğinde şekil almaya başlayan Rusya içindeki medeniyet-milliyetçi uyanışın Rus Çarlığı içinde yaşayan Türk ve Müslüman halkları arasında da hareketliliğine sebep oldu.

Rus Çarlığı altındaki Türk topluluklar arasındaki uyanışa sebep olan, yaygın ve bir ölçüde de başarılı olan Ceditçiliktir. Aslında, Cedit Hareketi Rus Çarlığı egemenliği altındaki Türk halklarının aydınları arasında da yeni bir arayışın adıdır. Gaspıralı İsmail ve çevresindekilerin şahsiyetinde ortaya çıkan bu hareket “Dilde, İşte ve Fikirde Birlik” şiarı ile hareket ettiler. Gaspıralı’nın gayreti ile Ceditçiler Türk lehçeleri arasında farklılıkları en aza indirgeyerek ortak bir dil çerçevesinde aydınları bu düşünceler çerçevesinde bir araya getirmeye çalıştılar. Özellikle de 1905 Devrimi ile daha aktif hale geldiler. Temelde eğitim kurumları açarak ve basın-yayın çalışmaları ile gündeme geldiler. Bu çalışmaları 20. yüzyılın başında Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliği’nin ilk on yılında Orta Asya ve Kafkasya’daki Türk aydınları Türk toplumlarının kültürel, sosyal ve siyasal olarak gelişmesine büyük katkıda bulundular. Örneğin, Türkçe eğitim verilmesi, kültürünün yaşatılması amacıyla okullar, kültür merkezleri açıldı, gazete ve dergiler yayınlandı. Böylece Türk kültürünü ve dilini koruma, Türk toplumunun eğitim ve kültürel hayatını geliştirme amacına matuf faaliyetlerde bulundular. Yaptıkları çalışmalar ile farklı

ve geniş coğrafyalara dağılmış Rusya Çarlığı ve sonrasında Sovyetler Birliği egemenliği altındaki Türk halkları arası ortak bir kimlik ve fikir birliğinin inşa edilmesi için mücadele ettiler.

Sovyetler Birliği ve Ceditçiler

Bu mücadele Rus Çarlığının yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin kurulması ile de devam etti. Sovyetler Birliği ve onun kurucu Lenin, Rus Çarlığını "milliyetler hapishanesi" olarak tanımlaması Sovyetler Birliği'nde yaşayan halklara kendi kaderini tayin etme hakkı vereceklerini ilan etmesi ve sosyal eşitlik üzerine vurgu yapması bazı Ceditçilerin desteğini de almasına yol açtı. Her ne kadar kendi aralarında Ceditçi önde gelen aydınlar Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı ele geçirmelerine ilişkin iki farklı tutum taşısalar da ortak düşünceleri Türk kimliğinin korunması ve bu kimliğe dayanan kültürel ve siyasal tutum alınması konusunda aynı fikre sahiptirler.

Cedit Hareketinin siyasi olarak devrimci bir karakteri yoktur. Fakat Ceditçilerin bazıları devrimci Bolşevikler ile de beraber hareket etmiştir. Açıkçası, uzun ve meşakkatli bir mücadele öngörmekteydi. Bunu gerçekleştirmek içinde ortak kimlik ve hedefin sıkı bir şekilde korunması gerektiğine inanmaktaydı. Bu özelliği ile Gaspıralı'nın fikir babası olduğu Ceditçiler farklı rejimler (hem Rus Çarlığı hem de Bolşevik rejimleri) altında çalışmalarına devam etmişlerdir. Yani var olan rejimler ile de işbirliği yapmışlardır. Bu sebeple 1920'lerde ve 1930'ların başında Orta Asya'daki Sovyet yerel yöneticileri arasında Ceditçiler ve Ceditçilerden etkilenmiş olan aydınları görürüz. Bu yönetici ve aydınlar Orta Asya'da kurulan birlik cumhuriyetlerin fikir babaları ve kurucuları olmuşlardır. Bu cumhuriyetlerin kimliklerin oluşmasında önemli katkıda bulunmuşlardır. Fakat ne yazık ki, 1930'larda Sovyetler Birliği lideri Josef Stalin'in baskı ve sindirme politikalarının kurbanı olarak milliyetçilik, Turancılık ve Pan-Türkçülük ile suçlanarak ortadan kaldırılmışlardır (Eroğlu, 2013, s.10).

Bir tarafta, daha muhafazakâr ve milliyetçi çizgide hareket eden, Sovyetler Birliği'nin kurulmasına ve Türk coğrafyasında egemen olmasına

karşı mücadele eden Mustafa Çokay, Zeki Velidi, Münevver Kari gibi aydın-siyasetçiler vardı. Nitekim, bu aydınlar Bolşeviklerin bütün eski Rus Çarlığı topraklarında egemenlik kurması sonucu, bu toprakları terk edip bir kısmı Türkiye, bir kısmı da Avrupa ülkelerine gittiler. Mücadelelerini ve fikirlerini yamaya devam ettiler.

Diğer taraftan, Bolşevik devriminin lideri Vladimir Lenin'in kendi kaderini tayin hakkının "milletler hapishanesi"nde yaşayan milletlere verileceği ve ayrımcılığının, eşitsizliğin ortadan kaldırılacağı, insanların ve toplumların kendi kimliklerine dayanan siyasi yapılar oluşturabilecek özgürlükler tanınacağı sözüne inanan özgürlük merkezli sol değerleri taşıyan Turar Riskulov, Feyzullah Hocayev, Kasım Tınıstanov gibi Türk kökenli sosyalist aydın ve siyasetçilerde bulunmaktaydı.

Bolşevikler ile işbirliği yapan Ceditçilerin, daha doğru bir ifade ile sol Ceditçiler baktığımızda sosyalizmin ana ilkelerini benimsemelerine rağmen kendilerini Türk, Müslüman ve Turani olarak da tanımlamaktadırlar. Bunların Sovyetler Birliğine bağlı adında Türk, Müslüman veya Turan geçen sosyalist birlik cumhuriyetleri kurmak istedikleri ve bu fikirlerini çeşitli platformlarda ifade ettikleri bilinmektedir. Bu Ceditçiler hayatlarının sonuna kadar hem milli kimlik ve değerlerini hem de sosyalist inançlarını taşıdılar. Kurmak istedikleri Türkistan, Turan, Müslüman karakterli Sosyalist Cumhuriyet fikirlerini 1920'li yılların göreceli özgürlük ortamında açıkça ifade ettiler. Bu durum, Sovyet merkezi hükümetini rahatsız etmeye başladı. Özellikle önce Milletler Komiseri, sonra da Sovyetler Birliği'nin tartışmasız tek lideri olan Josef Stalin hareket geçti ve Sovyetler Birliği içinde sosyalist Moskova merkeze tam olarak bağımlı sosyalist cumhuriyetler oluşturarak, Türkistan coğrafyasını beş parçaya böldü. Oluşturulan her cumhuriyette de kendi yerel etnik, lehçe ve kültürüne göre parçaladı. Lehçeler arasındaki farkı vurgulayan politikalar ve çalışmalar desteklendi. Türk halkları tarafından kullanılan alfabe önce Arapçadan Latinceye sonra da Latinceye Rus Kiril alfabesine çevrildi (Saray, 2021, ss. 61-62). Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin kuruluşunu destekleyen Sol Ceditçi aydınlarda 1920'lerin sonundan itibaren Josef Stalin'in direktifi ile başlayan tutuklamalar ve infazlar sürecinde ortadan kaldırıldılar. Böylece baskılanmış, aydınları katledilmiş, dil, kültür ve medeniyet

birliği bozulmuş Türk-Müslüman halkların Ceditçiler tarafından oluşturulmaya çalışılan birliği de imkansız hale geldi.

Sovyetler Birliği yönetimi de sadece milliyetçi-muhafazakâr Türk kimliği ifade edenleri değil, sosyalist eşitlikçi yaklaşım ile kimliğini özgürce ifade etmek isteyenleri de hedef alması ve onları ortadan kaldırmasının temel bir amacı vardı. Tek kimlik olarak “Homo Sovietus” yani Sovyet insanı vurgusu oluşturulması ve milli kimlik ve değerlerin Sovyetler Birliği’nin bütünlüğüne bir tehdit olarak görülmesidir. Cedit aydınlarının ortadan kaldırılması ile Sovyetler Birliği’nde yaşayan Türk halkları ile Sovyetler Birliği dışındaki Türk toplumlar arasındaki ilişki de kesildi. Bu Sovyetler Birliği’nin son yıllarına kadar böyle devam etti. Nikita Kruşev’in Stalin’in yaptığı zulümler ifa ettiğini 1956 yılındaki 20. Sovyetler Birliği Komünist Partisi toplantısı sonrası bazı Ceditçi aydınlar sosyalizm düşmanı, milliyetçi olarak suçlamalar tekrarlandı. Bu durum Gorbaçov’un açıklık (glasnost) politikası sonucu 1987 yılında Özbekistan’da Ceditçi aydınlarını anan toplantılar yapılmaya başlandı. Ceditçi aydınlar, Sovyetler Birliği’nin yıkılmasından sonra yeni kurulan Türk devletlerinde, özellikle de Özbekistan ve Kazakistan’da, kahramanlar olarak adları ve fikirleri yaşatılmaya, düşünceleri de yayılmaya başlandı (Zeki, 2019, ss. 19-21). Bu süreçte, Ceditçi düşüncelere sahip olanlar “Pan-Türkist”, sosyalizme ihanet suçlamaları ile tevkif edildiler.

Nitekim, 1980’lerin sonuna doğru başta Azerbaycan, Özbekistan ve Kazakistan olmak üzere Türk dünyasında 20.yüzyılın başındaki Ceditçi hareketten etkilenen aydınlar, siyasi ve kültürel yapılar ortaya çıktı. Örneğin, 1930’larda Stalin’in soykırımına uğramış Abdurrauf Fırat, Münevver Kari gibi Özbek, Turar Rıskulov, Muhammed Tınışnay gibi Kazak Ceditçi Türkistanlı aydınları ortak kimliğinin önemini vurgu yapan çalışmalar yapmış, Sovyetler Birliği’nin ilk on yılında çeşitli görevler yapmışlardır. Fakat 1930’lardaki Stalin’in milli aydınlara yönelik ortadan kaldırma politikasının kurbanları olmuşlardır. Fırat’ın 1956 yılında suçlamalardan aklanmış ve 1991 yılında kendisine öldürülmesinden yarım yüzyıldan fazla bir zaman geçmiş Fırat’a Ali şir Nevai Devlet ödülü layık görülmüştür (şimşir, 2008, ss. 156-157).

Sovyet Sonrası Ceditçilerin Etkisi

Sovyetler Birliği'nden kalma Glasnost (açıklık) ortamı yeni bağımsızlığını kazanan Orta Asya Türk devletlerinde bir süre daha devam etti. Sovyetler Birliği'nin sosyalist ve Rus karakterli eğitimini almış ve Partide de üst düzeyde görev almış (dönemin Kırgızistan Cumhurbaşkanı hariç) yeni bağımsız Cumhuriyetin liderleri kısa sürede hem siyasal hayatı hem de sosyal hayatı kontrol almaya başladılar. Yönetici elitin Sovyet eğitimini almış ve yönetim kademelerinden çalışmış siyasal elitler olarak otorite yaklaşım benimsediler. Sovyetler Birliği tarzı Rusya'nın önderliğinde yeni bir siyasal yapılanmanın beklentisi ve korkusu içinde bütün siyasal ve kültürel talepleri kontrol altına almaya çalıştılar. Örneğin, Kazakistan ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 1994 yılında Moskova Devlet Üniversitesinde yaptığı konuşmadan Rusya önderliğinde yeni bir "Avrasya" birliğine ihtiyaç olduğunu ilan etti. Nazarbayev'in ortaya koyduğu "Avrasya Birliği" düşüncesi Rus-Tatar Etnograf Lev Gumilev'in Avrasya steplerinde yaşayan halkların aynı coğrafi topraklarda yaşamalarından dolayı aralarında geliştirdikleri düşünülen barış için ortak yaşama ve birbirilerini kültürel olarak etki ledikleri düşüncesine dayanıyor ve dönemin siyasal konjonktürüne de uygun düşüyordu (Karasar ve Kuşumbayev, 2009, ss.56-62).

Türkistan coğrafyasının diğer önemli ülkesi Özbekistan'da Ceditçi düşünceleri bağımsızlık sonrası dile getirenler ve bunu Muhammed Salih gibi siyasete taşıyanlar ile Özbekistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı İslam Kerimov arasındaki siyasi mücadele, Ceditçi muhalefetin Özbekistan iç siyasetinden silinmesi ile sonuçlandı. Kerimov istikrar odaklı mevcut siyasal yapıyı tamamen kontrol eden yaklaşımı sadece siyasi oluşumlar için değil, siyasi düşünceleri de tehdit olarak görüyordu. Fakat zaman ile, Özbekistan hem Türkistan coğrafyasındaki önemli tarihi manevi merkezlere sahip olması, hem de Özbekistan'ın merkezi konumu sebebi ile "Türkistan" kavramı Özbekistan'ın dış politikasında önemli bir söylem haline geldi (Karasar ve Kuşumbayev, 2009, ss. 68-72). Nitekim, Kerimov bu söylemi sık sık kullanmaya başladı. Bu matuf edebi ve ilimi çalışmaların da önü açıldı. Özbekistan Latin alfabe sine geçti. Fakat bütün bu açılımlara rağmen, Özbekistan ile Türkiye

arasındaki siyasi gerilimler akademik çalışmalara da olumsuz etkisi oldu. Özbek siyasi elitleri Türkiye ile Türkistan arasındaki kültürel ortaklığı görmeyen ayrıştırıcı dil kullanmaya devam ettiler.

Bu süreç 2000 sonrası değişmeye başladı. Zaman ile ülkelerinin bağımsızlığı konusunda, üzerlerindeki Rusya'nın etkisinin azaldığını gören Orta Asya Türk Cumhuriyetlerin liderleri (Türkmenistan hariç) tutumlarını yumuşattılar. Örneğin, Nazarbayev, 2009 yılında Nahcivan Antlaşması ve Türk Konseyinin kurulması ile ilgili olarak yaptığı konuşmada, Avrasya coğrafyası, Türk halkları ekseninde tarif eden yeni bir yaklaşım benimsedi. İslam Kerimov'un vefatı ile yerine gelen Şavkat Mirziyoyev hem Türkiye ile ilişkilerini geliştirirken hem de Sovyet zulmüne uğrayan Ceditçi aydınları kahraman olarak ilan ederek, onlar ve fikirleri hakkında çalışmalarına destek vermektedir.

Devlet-inşasına paralel milliyet-inşası sürecinde siyasal elitlerin yeni arayışlara girmesi ile Ceditçi düşünceler tekrar gün yüzüne çıkmaya başladı. İşte bu ortamda, Ceditçi geleneği taşıyan Türkistanlı aydınlar fikirlerini toplumlarında seslendirebilmek için farklı yollar benimsediler ve bunların sonucu olarak da Ceditçi düşünürlerin ve fikirlerinin yeni kurulan Türk devletleri ve aydınları üzerinde üç açıdan etkisi görmekteyiz: Alfabe tartışması, ortak Türk tarihi ve medeniyeti düşüncesi ve ortak siyasal ve ekonomik tutum oluşturulması.

Dil'de Birlik-Ortak Alfabe

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile yeni arayışa giren ve devletleşme süreci ile paralel milletleşme ve kimliklerini yeniden tanımlama çabasına da girdiler. Bu çabaların ilk adımlarından bir tanesi ise alfabe çalışmalarıdır. Rus Kiril alfabesinden, Türkiye'nin de kullandığı Latin alfabesine geçiş Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da 1990'lı yılların ilk yarısında gerçekleşti. Kazakistan'da alfabenin değiştirilme çabaları 2010'ların son yıllarına başladı. 2019 yılında alınan karar ile de süreç resmen başlamış oldu. Alfabenin değiştirilmesi konusu yeni değildir. Alfabe konusunda 20. yüzyılın başında benzer bir durum vardı, Türk aydınları arasında konu ile ilgili yoğun tartışmalar söz konusu idi (Rustamov, 2020, ss. 81-87).

Benzer tartışma Türkistan coğrafyasında bağımsızlık sonrası devam etmektedir. Alfabeği değiştirmek isteyenlerin iki temel argüman sahiptiler. Birincisi, alfabe değişikliği ile Türkler arasında dil birliğinin sağlanacağı düşünesidir. Örneğin, bağımsızlık sonrası yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimine muhalefetin adayı olarak da katılan Özbek yazarı Muhammed Salih, Ceditçilerin temel fikirlerini benimsemiş bir Türk aydını olarak ülkesinin en kısa zamanda Latin alfabesine geçmesini Türklerin dil birliğinin sağlanması için önemli bir aşaması olarak tanımlamaktaydı (Can, 2022, s.128). Nitekim, Türk devletleri liderlerin 1990'lı yılların başında yaptığı toplantılarda konu gündeme gelmiş, alfabenin değiştirilmesi, ortak alfabenin oluşturulması konusunda Türk dünyasının farklı ülkelerinden gelen uzmanların olduğu toplantılar yapılmış, komisyonlar kurulmuş, raporlar hazırlanmıştır. Son olarak da Kasım 2021 yılında kurulan Türk Devletleri Teşkilatında konu gündeme tekrar gelmiştir.

Fikirde Birlik-Ortak Medeniyet ve Tarih Düşüncesi

Gaspıralı İsmail'in Ceditçi düşüncesinin temelini Türk ve Müslüman halklarının ortak kimlik ve kültür vurgusu yapan, ortak tarihi dikkate alan, ama aynı zamanda var olan dünyanın koşullarını da dikkate alan kültürel ve sosyolojik yaklaşım oluşturur. Bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri, ilk yıllarında kendi yerel tarihlerine dayanan bir tarih anlayışı benimsediler. Bu anlayışın iki temel kökeni vardı. Birincisi, 1920'lerde Türkistan coğrafyası Sovyet merkezi yönetim tarafından etnik, lehçe temelli siyasi yönetsel parçalara ayrılırken, her bir cumhuriyeti için kendi yerel tarihini merkez alan, bazen abartıların kullanıldığı, bazen de farklılıkların derinleştirildiği yaklaşımlar benimsenmişti. Fakat Stalin döneminde yerle vurgu yapam aydınlarda yok edildi. Bu süreç akamete uğradı.

Stalin sonraki Sovyet liderleri Kruşçev ve özellikle de Brejnev dönemlerinde Sovyetler Birliği içindeki Cumhuriyetlerde yönetim kademelerinin yerelleştirilmesi (Korenizatsiya) sürecinde uzun süre aynı yerel kişilerin iktidarda kalması ile yavaşta olsa, 1920'lerdeki yerel kültürel değerler ve bu değerler ekseninde yapılan çalışmalar da teşvik edildi. Cengiz Aytmatov'un çalışmaları buna örnektir. Her ne kadar, yazdığı eserlerinin önemli

bir kısmını Rusça yazsa da seçtiği konular ve geçmişe dönük yaptığı vurgular sebebi ile romanlarında ve hikayelerinde yerel vurgusu vardır.

Böylece, her ne kadar Türkistan coğrafyası Stalin'in 1930'larda gerçekleştirdiği aydınların soykırımından olumsuz etkilense de Cedit Hareketi bir kültürel birikim olarak ileriki nesillere edebiyat yoluyla aktarılabilir. Örneğin, Muhtar Şahanov ve Cengiz Aytmatov'un yaptığı gibi sanat, edebiyat üzerinden medeniyet ve milli kimlik çalışmaları yapılmıştır. Her iki yazarda zamanın ruhunu çok iyi okumuş yaşadıklarını dönemde meydana gelişmeleri ile toplumlarının değerlerini, geçmişin kültürünü yansıtan eserler verdiler. Çünkü her ikisi de ortak değerlerin ve dilin fikirleri birbirlerine bağlayan köprü olduğunu bilincine sahiptirler. Her ne kadar her iki yazarda eserlerinin önemli bir kısmını Rusça yazsa da Türkistan toplumunun sosyal hafızasını, hatırasını ve vicdanını yansıttığı için bir Türk Dünyası yazarı kabul edilebilir.

2009 yılındaki Nahcivan Antlaşması ile Türk Dili Konuşan Ülkeler konseyi oluşturuldu, Kazakistan'ın başkenti Astana'da Uluslararası Türk Akademisi kuruldu. Türk Akademisinin kurulmasının amaçlarından biri de ortak tarih, ortak medeniyet anlayışını vurgulayacak çalışmaların yapılmasıdır. Bu Ceditçilerin hedeflerinden biri idi.

İşte Birlik-Ortak İş

Ceditçiler, dilde ve fikirde birlik sağlanması ile Türk toplumları ve devletler arasındaki ortak iş yapma bilincinde yapılabileceğine inanıyordu. Ortak iş yapmanın birliği ve beraberliği arttırdığı gibi, aynı zamanda hedefledikleri birliğin kurulmasının da en önemli aşaması olarak görüyorlardı. Nitekim, 20. yüzyılın başında uluslararası sistemdeki rekabetin ekonomi üzerinden ve ekonomik olarak güçlü ülkeler arasında yapıldığı görmüşlerdi. Fakat o dönemde ne Osmanlı İmparatorluğu ne de Türkistan coğrafyası güçlü bir ekonomik yapıya sahip değildi, aralarındaki ticaret de çok sınırlı idi.

Siyasal bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetlerinin, sömürge merkezi olan Moskova'ya ekonomik olarak bağımlılıkları devam

ediyordu. 1990'lı yıllar Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik olarak dönüşüm geçirdikleri ve arayış içinde oldukları bir dönem oldu. 2000'li yıllardan itibaren, ekonomilerini belli ölçülerde dengeli hale getiren Türk devletlerinin Türkiye ile olan ekonomik ilişkileri de gelişmeye başladı. Tabii ki uluslararası ekonomik sistem içindeki değişim ve bu ülkelere komşu olan Çin'in de ekonomik olarak güçlenmesi, bu ülkeleri etkiledi. Her ne kadar bu ülkelerin Rusya ve Çin ile olan ekonomik ilişkileri ağırlıklı olsa da Türkiye ile ilişkileri de güçlenmektedir. Bunda sadece var olan ekonomik avantajlı durumun değil, aynı dilin ve kültürün parçası olmasının da işte birliği kolaylaştırdığı söylenebilir.

Sonuç

Orta Asya Türk Dünyasının bağımsız devletler olarak ortaya çıkmasından önce Türkiye'de Türkistan bölgesi erişilmesi uzak ve sadece edebi eserlerde geçmişte kalan bir Kızıl Elma olarak görülmekteydi. Hem coğrafyanın hem de Soğuk Savaşın siyasi ortamı Türk toplumları arasındaki iletişimi kopartmıştı. Aynı zamanda her ne kadar Osmanlı devleti ile Türkistan'daki Hive ve Hokand Hanlıkları ve Buhara Emirliği arasında sınırlı siyasal, kültürel ve ekonomik ilişki var olsa da Batı Türkleri ile Doğu Türklerinin etkileşimi yüzyıllardan beri sınırlı idi.

20. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen siyasal ve teknolojik devrimler Batı-Doğu Türkleri arasında yeni ilişkilerinin geliştirmesine fırsat verdi. Bu fırsat sadece ilişkilerinin geliştirilmesine değil, aynı zamanda Türk toplumlarının kendilerini tanımlamalarında, sahip oldukları ortak medeniyetin, tarihlerinin, dillerinin, dinî anlayışlarının yani ortak noktaları olan toplumları önce millet sonra da medeniyet yapan karakterlerinin bir olduğunu anlamalarına yol açtı. Başka bir ifade ile bir topluluğu millet yapan en önemli öğelerin, paylaştıkları kültür ve medeniyet değerleri olduğunu ve siyasal ve ekonomik konjonktürün de uygun olması halinde bu milletlerin ortak hareket etmelerinin ve medeniyetini tekrar canlandırabilmelerinin mümkün olduğunu göstermektedir.

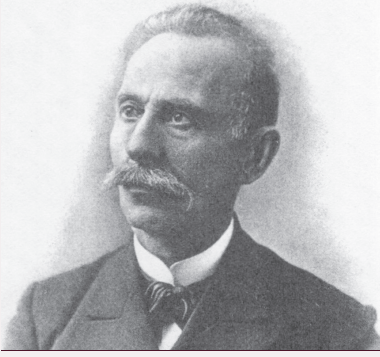
Gaspıralı İsmail, Türk milletinin, Türk dünyası coğrafyasının medeniyet kodlarının ortak olduğunu ve bu ortak medeniyet kodlarının

“dilde, fikirde ve işte birlik” şiarı ile ayağa kalkabileceğine inanmış, Türk halklarının ortak medeniyet değerlerinin gelecek nesillere aktarılması ve yayılması içinde eğitimin şart olduğuna inanmış ve bu yolda çok büyük çabalar sarf etmiştir.

Türk toplulukları arasında tarih, dil, soy ve kültür birliği düşünceden kuvveye dönüşmesini yani 20. yüzyılda çağına uygun tekrar ortak bir Türk medeniyeti oluşması için Gaspıralı İsmail Bey hem fikir hem de eylem adamı olarak mücadele etmiştir. Her ne kadar Gaspıralı ortak medeniyet konusunda beklentileri gerçekleşmemiş ise de bugün Türk dünyasından söz edebiliyorsak şimdilik bunda Gaspıralı İsmail’in katkılarını yad etmemiz gerekir. Özellikle de az daha olsa, Sovyetler Birliği egemenliği altında Türkistan’da varlığını devam ettirebilmiş ortak Türk Dünyası anlayışının oluşmasında büyük katkıları olmuştur.

Kaynakça

- Akpınar, Y. (2014). İsmail Gaspıralı ve Türk Dünyası. İçinde B. Sayılır (der.). *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı* Eskişehir: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı.
- Alptekin M.Y. ve Çevik Z. (Der.), *Türk Dünyasında Ulus İnşası*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Can, M. (2022). *S.S.C.B. hâkimiyeti altındaki Türk topluluklarında yapılan alfabe değişikliklerinin Türk kültürüne etkisi*. İstanbul, Akçağ Basım.
- Eroğlu, N. (2013). Ütopyalar ışığında Gaspıralı’nın *Darürrahat* Müslümanları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Eroğlu, D. (2021). Türk Dünyası kültür birlik çalışmaları. İçinde V. Özdemir (der.). *30 Yılın Ardından Türkiye ve Türk Dünyası* Ankara: Pankuş Yayınları.
- Geraci, R.P. (2009). *Window on the East: National and imperial identities in the late Tsarist Russia*. Ithaca: Cornell University Press.
- Golden, P.B. (2014). *Dünya tarihinde Orta Asya*. (Y.K. Taştan, Çev.). 3. Baskı, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Karasar H.A. ve Kuşumbayev, S.K. (2009). *Türkistan bütünleşmesi: Merkez Asya’da birlik arayışları 1991-2001*. İstanbul, Ötügen Yayınları.
- Saray, M. (2021). Türk Dünyasında birliğin kurulması şart. İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- Rustamov, R. (2020). Ortak Türkçenin oluşmasında ortak alfabenin yeri. İçinde O. Yeşilot, Ö. Deniz Yılmaz, Y. Çağlar, B. Gürışık Köksal (Haz.) *Türk Dünyasında ortak alfabe uygulamalar, arayışlar, teklifler*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Şimşir, S. (2008). *XX. yüzyıl Türk Dünyasında Türk düşünürleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Türkyılmaz, S. (2018). İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde milli uyanış: Usul-i Cedit eğitimi. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Zeki, İ. (2019). *Türkistan ceditçileri*. Konya: Çimke Kitabevi Yayınları.

GASPIRALI İSMAİL BEY

(1851 – 1914)

Kırım Tatar aydını, yazar, yayıncı ve siyasi aktivist

Gaspıralı İsmail Bey (İsmail Gasprinski olarak da bilinir), 1851 yılında, Kırım'ın Bahçesaray şehrinde doğdu. Kırım Tatarlarının ve Türk dünyasının çağdaş kültürel ve entelektüel tarihinin en önemli figürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eğitim, modernleşme ve kültürel alışverişin önemine inanarak hayatını halkının ilerlemesine adanmıştır. Diğer kültürlerden ders alınması gerektiğini ve kendi geleneklerinin bu değişen dünyaya uyarlanması gerektiğine inanmıştır.

1883 yılında Tatar ve Rusça konuşan topluluklar arasında fikir ve bilgi alışverişi için bir platform haline gelen etkili Tercüman gazetesini kurdu. Gazeteyi, ünlü "Dilde, fikirde, işte birlik!" sloganıyla tüm Türk halklarına birlik ve beraberlik çağrısında bulunmak için kullandı.

İsmail Gaspıralı, *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene* adlı eserinde, Avrupa medeniyeti ve Batı düşüncesinin özgünlüğünü analiz ederken Doğu kültürüne de dikkat çekmiştir. Kitap, birçok Doğu toplumunun Batı'nın üstünlüğü karşısında kendini ezilmiş hissettiği bir dönemde yazılmıştır. Gaspıralı, Batı medeniyetinin neden Doğu medeniyetinden üstün olduğuna dair bir açıklama sunar ve aynı zamanda Doğu toplumlarının

Batı medeniyeti karşısında nasıl bir pozisyon alabileceğini tartışır. Eser, Batı medeniyetinin teknolojik ilerlemesi ve ideallerinin yanı sıra, Doğu toplumlarının Batı medeniyetine nasıl uyum sağlayabileceği konusunda da önemli bir görüş sunar. *Medeniyet-i İslamiye* isimli eserinde de Gaspıralı, İslam medeniyetinin tarihine, kültürüne ve değerlerine önemli bir katkı sağlamıştır. Eser, İslam medeniyetinin bilim, sanat, felsefe ve diğer alanlardaki başarılarına dikkat çekerek, İslam dünyasının geçmişteki ve gelecekteki önemini vurgulamıştır.

Gaspıralı, eğitimin teşvik edilmesinin güçlü bir savunucusuydu ve Tatar toplumu arasında bilgi ve enformasyonun yayılmasına yardımcı olmak için çeşitli okullar ve yayınlar kurdu. Eğitimin halkının ilerlemesi ve gelişmesi için gerekli olduğuna ve modern dünyada karşılaşmaları zorlukların ve engellerin üstesinden gelmelerine yardımcı olabileceğine inanıyordu. Gaspıralı, Müslüman kızların eğitiminin teşvik edilmesinde öncü bir rol oynadı. Kırım'da kızlara hem dinî hem de seküler konularda eğitim vermeyi amaçlayan ilk modern kız okulunu kurdu. Ayrıca, tüm Türk halklarının anlayabileceği ortak bir edebi dilin geliştirilmesinin birlik ve ilerleme için

Yaşadığı Yerler: Bahçesaray, İstanbul

Görev Yaptığı Kurumlar: Tercüman Gazetesi, İttihad-ı Müslimin

Önemli Eserleri: Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene,
Medeniyet-i İslamiye, Mirat-ı Cedid, Müslüman Kongresi

gerekli olduğuna inanıyordu. Daha sonra tüm Türk halkları tarafından edebi dil olarak kullanılan Osmanlı Türkçesi'nin karmaşık Arapça ve Farsça kelime dağarcığından arındırılarak daha basit Türkçe kelimelerle değiştirilmesi yoluyla sadeleştirilmesini savundu.

Gaspıralı, Rusya'daki Müslüman halk için sosyal ve dinî reformları teşvik etmeyi amaçlayan İttihad-ı Müslimin'in önde gelen üyelerinden biri olmuştur. İlk Rus Müslüman kongresinin organizatörlerinden biri olan Gaspıralı, Rus imparatorluk yetkililerinin Tatar toplumuna yönelik politikalarına muhalif olarak Tatarların özgür ve bağımsız yaşayabilmesi için çalışmıştır. Tatarların özgür ve bağımsız yaşayabilmeleri ve kendi geleceklerini belirleme hakkına sahip olmaları gerektiğine inanmıştır. Tatarlara daha fazla siyasi ve kültürel özerklik verilmesi çağrısında bulunmuş ve Tatarların hak ve çıkarlarını savunmak için yorulmadan çalışmıştır.

Gaspıralı'nın Rus imparatorluk yetkililerinin Tatar toplumuna karşı baskısı ve

zulüm kampanyası başlatmasının ardından 1908 yılında Kırım'dan kaçmak zorunda kaldığı bilinmektedir. İstanbul'da yaşamını sürdüren Gaspıralı 11 Eylül 1914'te vefat etti. Ölümü Kırım Tatar toplumunun yanı sıra Müslüman dünyasındaki aydınlar ve aktivistler tarafından da büyük bir üzüntüyle karşılandı.

Ölümünden sonra Tercüman birkaç yıl boyunca yayınlanmaya devam etti ve Rus Devrimi'ne giden yıllarda Rus yetkililerin artan baskısıyla karşılaşmalarına rağmen okulları faaliyet göstermeye devam etti. Bu zorluklara rağmen, Gaspıralı'nın fikirleri ve mirası sonraki yıllarda Tatar entelektüellerine ve aktivistlerine ilham vermeye devam etti ve Kırım Tatarlarının kültürel ve entelektüel yaşamına yaptığı katkılar günümüzde de kutlanmaya ve incelenmeye devam etmektedir. Hayatını Türk halklarının ilerlemesine ve eğitim, modernleşme ve kültürel alışverişin teşvik edilmesine adanmış vizyoner bir lider ve düşünürdü. Kırım Tatarlarının kültürel ve entelektüel yaşamına yaptığı katkılar geniş çapta kutlanmakta ve incelenmektedir.

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)

Türk devletleri ve topluluklarının kültürel işbirliğini teşvik eden uluslararası kuruluş

Kuruluş Tarihi: 1993

Bulunduğu Yer: Ankara

Kurumun Etkisi: Türk halklarının kültürel birlikteliğini güçlendirmektedir.

Türk Dünyasında kurulan ilk kültürel işbirliği teşkilatı olan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY); 1993 yılında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti kültür bakanları tarafından imzalanan anlaşmayla kurulmuştur. Türk Devletleri Teşkilatı, Uluslararası Türk Akademisi, Türk Parlamenterler Assamblesi ve Türk Kültür ve Mirası Vakfı, TÜRKSOY'un eş güdüm içerisinde çalıştığı kardeş örgütlerdir. TÜRKSOY ayrıca benzer ilke ve amaçları paylaştığı, UNESCO ve ISESCO gibi uluslararası örgütlerin yanı sıra pek çok belediye, üniversite ve sivil toplum kuruluşları ile iş birlikleri gerçekleştirmektedir.

TÜRKSOY; kurulduğu günden bu yana Türk halklarının gönül birlikteliğini ve kardeşliğini güçlendirmek, ortak Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmak ve dünyaya tanıtmak için çalışmaktadır. TÜRKSOY, Türk Dünyasında ve küresel ölçekteki kültür-sanat evreni arasında sürekli ve kalıcı bir etkileşim sağlamaktadır. TÜRKSOY, müzik ve dans festivalleri, sanat sergileri, edebiyat etkinlikleri ve akademik konferanslar da dâhil

olmak üzere geniş bir yelpazede kültürel programlar ve etkinlikler düzenlemektedir. Kuruluş ayrıca Türk kültürü ve tarihi üzerine araştırma ve yayınlara da sponsorluk yapmaktadır.

TÜRKSOY, Türk Dünyası'nın kültürel mirasını korumak ve tanıtmak amacıyla çeşitli etkinlikler düzenleyen bir kuruluştur. Bunlar arasında ressamlar, fotoğrafçılar, heykeltıraşlar ve opera günleri gibi etkinlikler yer almaktadır. Ayrıca, TÜRKSOY her yıl anma yılları belirleyerek, Türk Dünyası'nın mümtaz şahsiyetlerinin kültürel mirasını gelecek nesillere aktarmaktadır. Nevruz kutlamaları da Türk dünyasının ortak geleneği olarak TÜRKSOY tarafından düzenlenmektedir. Türk Dünyası Kültür Başkenti uygulaması ile de şehirlerin kültür ve sanat hayatına katkıda bulunmaktadır.

Genel olarak TÜRKSOY, Türk dili konuşan halkların kültürel mirasının tanıtılması ve korunmasında, üye ülkeler arasında işbirliği ve alışverişin teşvik edilmesinde ve dünya çapında Türk kültürü ve tarihinin daha iyi anlaşılması ve takdir edilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Özbekistan'da Çağdaş Müslüman Düşüncesi

Burak Çalışkan

Giriş

Özbekistan, Orta Asya'nın nüfus yönüyle en kalabalık, alansal olarak da üçüncü en büyük ülkesidir. Denize sınırı olmayan Özbekistan, jeopolitik anlamda Orta Asya devletleriyle çevrelenmiş tek bölge ülkesidir. Binlerce yıllık geçmişe sahip, zengin bir kültürel mirası bulunan ülke, tarihi İpek Yolu'nun en önemli güzergahlarından biri olmuştur. Özbek şehirleri olan Buhara, Semerkant, Hive, Hokand ve Fergana ise siyasi, dinî, ticari ve kültürel merkezler olarak hem İslam dünyasında hem de Türk dünyasına önemli roller üstlenmişlerdir. Uzun yıllar dinî hareketler ve eğitimle birlikte kültürel faaliyetlerin merkezi olan bu bölge, Orta Asya içinde farklı özellikler kazanmıştır.

Bu noktada 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Özbekistan ve kullanılan Orta Asya kavramı daha kapsamlı incelenmelidir. Orta Asya, siyasi ve coğrafi açıdan oldukça farklı tanımlara sahiptir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tarafından yapılan dar tanımlamada, Orta Asya Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın oluşturduğu bölgeyi belirtmek için kullanılmıştır. SSCB'nin dağılmasının

ardından bu tanımlamanın içerisine Kazakistan da eklenmiştir. Tarihsel açıdan ise Türk uygarlığının beşiği olan bölge, asırlar boyu Türkistan olarak kavramsallaştırılmıştır.

Tamamen karayla çevrili olan bölge, doğuda Çin, güneyde Afganistan ve İran, kuzeyde ve batıda Rusya ile sınır komşusudur. Orta Asya coğrafi olarak batıda Hazar Denizi, doğuda Tanrı Dağları, güneyde Hinduğuş ve Pamir Sıradağları ile çevriliyken, kuzeyde düz Kazak bozkırları nedeniyle sabit bir coğrafi sınıra sahip değildir. Türkmenistan'da Karakum ve Batı Özbekistan'da Kızılıkum başta olmak üzere bölgenin önemli bir bölümü çöl topraklarından oluşmaktadır. Ancak bölgenin tarihi ve mitolojisinde çok önemli bir yer tutan Ceyhun (Amuderya) ve Seyhun (Siri Derya) nehirleri, bölgenin su kaynaklarının önemli bir kısmını karşılamaktadır (Rashid, 1994).

Orta Asya tarihsel olarak doğu ile batı, Çin, Hindistan, Rusya, İran ve Akdeniz toprakları arasında bir köprü olmuştur. Bölge birçok farklı göç ve kültürden etkilendiği için zaman içinde değişen etnik, dilsel ve siyasi sınırlara sahiptir. Tüm bu süreçlerin bölge insanı için yarattığı en temel fark, iki farklı yaşam biçiminin ortaya çıkmasıdır. Bu durum daha çok kuzey bölgelerde yoğunlaşan bozkır göçebelerini ve güneyde yerleşik halkı temsil etmektedir. Bazı tarihçiler bölgeyi Avrasya'nın "kalbi" veya mihveri olarak tanımlamıştır (Golden, 2011).

Bölgenin bugünkü haritası, bir asır önce tamamen farklıydı. Bahsedildiği gibi bölge halkı güneyde yerleşik hayatın olduğu Türkistan ve kuzeydeki bozkır bölgesi olarak ayrılmaktaydı. Bu iki farklı hayat tarzı dini, kültürü ve düşünceyi etkileyen en temel etkendi. Bu noktada bir ulus-devlet olarak Özbekistan'ın ve diğer bölge devletlerinin ortaya çıkışı oldukça geç bir tarihte gerçekleşmiştir. Etnik tanımlar bölgede çok daha erken ortaya çıkmasına rağmen, ulusal isimler ve tanımlar yerine coğrafi ve dinî adlandırmalar daha fazla kullanılmıştır. Bölge halkları için en yaygın kullanım ise "Türkistan Müslümanları" olmuştur (Khalid, 2016). Bu ortak yaşam kültürü asırlarca devam ederken bugünkü Özbekistan'ın (ve diğer bölge devletlerinin) temelleri büyük ölçüde 1924-1936 yılları arasında atılmıştır.

1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ortaya çıkan yapı, çeşitli değişimlerle 1991 yılında siyasi bağımsızlığını elde etmiştir. Ancak bölgenin taşıdığı önem ve dünyaya bıraktıkları miras, bu kısa siyasi anlatıdan çok daha fazlasıdır. Tarihin çeşitli dönemlerinde kurulan medrese, kütüphane ve rasathanelerin yanında fen bilimleri ve dinî ilimler alanında yetişen âlimlerle bölge dünyanın sayılı ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Özbekistan'da fıkıh, tasavvuf, hadis, tefsir, kelim gibi dinî ilimlerin yanında astronomi ve tıp gibi alanlarda da eserleri temel başvuru kitabı haline gelmiş çok sayıda âlim yetişmiştir (Türkoğlu, 2007).

Türkistan'da İslam'ın Yayılışı ve Medrese Kültürü

7. yüzyıl ile başlayan Arap fetihleriyle, İslam Orta Asya'ya da yayılmıştır. 650'li yıllarda Sasaniler'i yenerek Orta Asya'ya giren Arap orduları, 673 yılında Ceyhun'dan geçerek Buhara'ya yerleşmişlerdir. Arap kuvvetleri 715 yılında Kuteybe İbn Müslim liderliğinde Orta Asya'nın fethini tamamlamıştır. Araplar, Orta Asya halklarının ciddi direnişiy-le karşılaşsalar da Türklerin dağınık topluluklar halinde olması bu toprakların ele geçirilmesini kolaylaştırmıştır (Botakarayev, 2019). İlk fetih hareketlerinden önce de ticari ve sosyal ilişkilerle İslam dininin bölgede tanınmaya başlandığı bilirse de sistematik bir İslamlaştırma faaliyet Emeviler döneminde başlamıştır. Emeviler'in Müslüman Araplarla farklı milletlerden Müslüman olanlar arasında gerçekleştirdikleri ayırım, bölge halkının zaman zaman ayaklanmasına neden olmuş ve İslam'ın toplu olarak yayılmasını geciktirmiştir (Er, 2020).

Ömer bin Abdülaziz döneminde Emeviler'in uyguladıkları ayrımcılık kırılırken, bölge halkının İslamiyet'i kabul edişi de hızlanmıştır. Nitekim bu dönemde Müslüman olanların sayısı hızla artmıştır. Yine de Orta Asya, Emeviler döneminde askerî hareketlerle İslam hâkimiyetine alınsa da toplumsal, siyasi ve ekonomik açıdan bölgedeki değişim Abbasiler döneminde gerçekleşmiştir. Abbasi hilafetinin ilk yılı olan 751 yılında gerçekleşen Talas Savaşı, Orta Asya'nın İslamlaşması açısından

önemli bir dönüm noktasıdır (Starr, 2013). Arap güçleriyle birlikte bazı Türk boylarının Çinlilere karşı birlikte kazandıkları zafer, ikili ilişkileri olumlu bir noktaya getirmiştir. Bir anlamda Sasani Devleti'nin yıkılmasıyla başlayan ve yaklaşık bir asır süren Türk-Arap mücadelesi, Talas Savaşı sonrası yerini iş birliğine bırakmıştır. Nitekim sağlanan bu barışla İslamiyet Türkler arasında hızla yayılmış ve Türkler Abbasi halifeliğinin askerî ve siyasi kadrolarında yer almaya başlamışlardır (Er, 2020).

Abbasi hilafetiyle birlikte Maverâünnehir, bir asır içinde İslam dünyası için oldukça değerli bir bölge halini almıştır. Özellikle bu dönemde Irak ve Horasan'dan gelen âlimler ve seyyahlar, sahip oldukları bilgi ve deneyimleri yerel kültürle harmanlayarak Maverâünnehir'i İslam medeniyetinin eğitim ve kültür merkezine dönüştürmüşlerdir. Samaniler ile bölgede cami ve mescitler inşa edilirken, Karahanlılar ise ilk Müslüman Türk devletini kurmuşlardır. Karahanlılar döneminde özellikle Buhara ve Semerkant, başlıca ilim ve kültür kentlerine dönüşmüştür. Kısa süre içerisinde bölgedeki pek çok şehir, âlim yetiştiren ve tüm İslam coğrafyasını kültür, bilim ve yeni fikirlerle etkileyen bir merkez haline gelmiştir (Yıldırım, 2012).

İslam dini, Orta Asya toplumunun yerleşik kesimleri arasında hızla yayılırken, göçebe halkları arasındaki yayılma süreci daha yavaş bir şekilde gerçekleşmiştir. Din göçebeler arasında yüzeysel olarak algılanırken, kitlelerin düşüncelerini derinleştirmemiştir. Bunun temeli, göçebelerin Orta Asya'nın kültür merkezlerinden uzak olmasıdır. Yine de eski dinî inançlar, zamanla halkın manevi ihtiyaçlarını karşılamazken, göçebe elitlerin oynadığı önemli rollerle İslam dinî göçebeler arasında da yaygınlaşmaya başlamıştır. Modern Özbekistan topraklarında yer alan Buhara, Semerkant ve Kokand gibi şehir medreselerinde, zamanla göçebe Kırgız ve Kazak toplumunun üst tabakalarının çocukları eğitim alması için gönderilmiştir. Bu medreselerde verilen eğitimle İslam'ın etki alanı, özellikle manevi ve kültürel değerleri göçebe topluluklar içerisinde de daha iyi kavranmıştır (Botakarayev, 2019).

Yerleşik hayatın ve kent kültürünün olduğu Harezmi, Fergana ve Maverâünnehir gibi bölgelerde yaşayan Türk toplulukları arasında Sünni

İslam yaygınlaşmıştır. Kur'an ve Sünneti esas alan Hanefilik ve Maturidilik mezhepleri, Buhara başta olmak üzere, Semerkant, Merv ve Belh gibi şehirlerin medreselerinde en önemli eserlerini vermiştir. Hukuk ve inanç temelli bu iki mezhep, Karahanlılar'dan itibaren Gazneliler ve Büyük Selçuklular gibi Türk devletlerinin resmî mezhebi olurken, halkın büyük çoğunluğunun benimsediği Müslümanlık anlayışı da ortaya çıkmıştır. Nitekim Türklerin İslamiyet'i kabulünün ardından oluşturdukları İslam anlayışının fıkhi tarafını Hanefilik, itikadi tarafını Maturidilik ve tasavvufi boyutunu ise Yesevilik oluşturmuştur. İlk Müslüman Türk devletlerinde ve Türk kültür coğrafyasında da hukuk, ekonomi ve ceza kanunları Hanefi-Maturidi anlayışı çerçevesinde düzenlenmiştir (Ocak, 2003); (Kutlu, 2012). Günümüz Özbekistan'ı ve genel Orta Asya halkları arasında da Hanefi-Maturidi anlayışı hâlâ etkisini devam ettirmektedir.

İslam'ın Orta Asya'da yaygınlaşmasıyla birlikte medreseler de bölgenin önemli birer kültürel değeri haline gelmiştir. Karahanlılar ile Buhara, Semerkant, Kokand, Nesef, Tirmiz ve Merv gibi şehirler, Sünni İslam'ın ilahiyat ve fıkhnın işlendiği medreselerin merkezine dönüşmüştür. Bölgede ilmî faaliyetlerin yaygınlaşmasıyla, yaşadığı şehirlerle anılan pek çok âlim ortaya çıkmıştır. Fıkıh, hadis, kelam, tefsir ve tasavvuf alanında tüm İslam dünyasında tanınan âlimler yetişmiştir. Hadislerin ana yurdu Hicaz olsa da bu konudaki en önemli eserler, Türkistan coğrafyasındaki Horasan-Maveraünnehir bölgesinden çıkmıştır. Kütüb-i Sitte olarak bilinen altı ana hadis kitabının yazarı da bu bölgede yetişmiştir (Yıldırım, 2012).

En önemli hadis kitabı olarak kabul edilen *Buhari-i Şerif* kitabının yazarı, Muhammed bin İsmail bin İbrahim bin Mugire bin Merdizbeh el-Cu'fi'dir. Buharalı olduğu için de İmam-ı Buhari olarak anılmaktadır. 810'da Buhara'da doğmuş ve 870'te Semerkant'ın Hertenk kasabasında vefat etmiştir. Diğer büyük hadis yazarlarından İmam-ı Tirmizi ise Buhara'nın Tirmiz kasabasında doğduğu için bu isimle anılmaktadır. Anadolu başta olmak üzere yazıları ve düşünceleriyle İslam dünyasını derinden etkileyen İmam Maturidi, Ahmet Yesevi ve Bahaeddin

Nakşibend de Özbekistan topraklarında yetişmiştir. Bu isimler, günümüz Özbek toplumunu da derinden etkilemeye devam etmektedir (Türkoğlu, 2007).

Bunlarla birlikte bu medreselerde İbn-i Sina, Harezmi, Farabi, Biruni, Uluğbey ve Nevai gibi eserleriyle farklı bilim dallarına oldukça önemli katkılar sunan pek çok bilim adamı da yetişmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim ve sünnetin açıklanması ve öğretilmesine yönelik kurulan medreselerde, Arap dili ve edebiyatı, matematik, mantık ve fen bilimleri dersleri de okutulmuştur (Botakarayev, 2019). Medrese kültürü zamanla güçlenerek bölge açısından temel bir unsur haline gelmiştir. Başlangıçta daha çok camilerin yanında cami imamaları yahut bölgesel liderler tarafından inşa edilen medreseler, zamanla prestijli bir hale geldiği için hanedanlar, emirler yahut vezirler tarafından yaptırılmıştır. Büyük Selçuklulardan itibaren medreseler, devlet himayesi ve sıkı denemi altında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bilim, kültür ve sanat açısından Türkistan'ın altın çağı olarak kabul edilebilecek Timur ve Timurlular döneminde yapılan çok sayıda medresenin, sınırlı bir kısmı günümüze ulaşmıştır (Starr, 2013).

Rus Çarlığı Döneminde Türkistan'ın İşgali

15. yüzyıldan itibaren fetihlerle birlikte sürekli olarak genişleyen Rusya, Astrahan, Kazan ve Sibiryaya hanlıklarını topraklarına katmasının ardından, 16. yüzyılla birlikte Türkistan'a yönelmiştir. Bu yüzyılla birlikte Rusya, Orta Asya'nın siyasi sınırlarını şekillendirmeye başlarken, bölge halkının kültür ve düşünce hayatında da artan bir faktör haline gelmiştir (Beckwith, 2009). Bu dönemde İngiltere'nin Türkistan'daki faaliyetlerinden rahatsız olan Çarlık yönetimi, güney sınırlarının güvenliğini sağlama düşüncesiyle bölgeye yönelik askerî faaliyetlere başlamıştır. Özellikle Timurlular sonrası bölgede merkezi büyük bir siyasi gücün kalmaması, Rusya açısından önemli bir fırsat yaratmıştır. Nitekim bu dönemde Orta Asya'nın kuzeyinde yani göçebe yaşam tarzının hâkim olduğu bölgede Kazak Hanlığı yer alırken, yerleşik yaşam

tarzının oturduğu güney bölgesinde ise Buhara, Kokand ve Hive Hanlıkları hüküm sürmüştür (Çalışkan, 2018).

Bölge hanlıkları I. Petro dönemine kadar saldırılara karşı koyabilse de Petro sonrası dönemde 1735'te Orenburg, 1754'te İletsk, 1773'te Orsk şehirlerinin kurulması Orta Asya'nın işgalini hızlandırmıştır. Ülkesini bir imparatorluk haline getirmek ve Hindistan ile ticari bağlantılar kurmak isteyen Petro için Orta Asya kilit bir önem taşımıştır. Petro 1720'de kuzeydeki Kırgız topraklarını ele geçirse de bölgenin tam hâkimiyeti kendisinden çok sonra gerçekleşmiştir. Rusya ve İngiltere arasında 19. yüzyılda yaşanan küresel mücadelede Orta Asya'nın önemi zamanla artmıştır. 1822-1848 yılları arasında Rusya, tüm Kazak topraklarını işgal etmiş ve yerel liderlerin gücünü ortadan kaldırmıştır. Rus yöneticiler, bölgede hâlâ etkili olan Hive ve Kokand hanlıklarına karşı isyanları teşvik etmişlerdir. 1850'lerde Kırgız boyları tamamen kontrol altına alınmıştır (Hopkirk, 1990).

Özellikle Çar II. Aleksandr döneminde, 1865 yılında Kokand Hanlığı'nın mülkü olan Taşkent, 1866'da Cizzak ele geçirilmiş ve 1867 yılında ise Rusya'ya bağlı Türkistan askerî bölgesi kurulmuştur. Bu topraklar işgal edilirken Rus Komutan General Mihail G. Cherniaev'in Müslüman halkı ikna etmek için şeriat yasasının geçerli olacağına dair güvence vermesi ve işgal öncesi bölgedeki adaletsiz yönetim, Rus işgal-leri için kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur (Crews, 2009). 1873'te Hive Hanlığı'nın ve 1876'da Kokand Hanlığı'nın Rus yönetimi altına girmesi bölge için oldukça önemli bir dönüm noktasıdır. 1884 yılında son Türkmen merkezi olan Merv'i işgal eden Rusya, Orta Asya'nın neredeyse tamamını ele geçirmiştir (Rashid, 1994). Böylece Rusya'nın bölge üzerindeki gücü Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasına kadar devam etmiştir.

Rus Çarlığında İslam ve Müslümanlara Yönelik Politika

Orta Asya'nın işgali, Rus Çarlığı'nın nüfusuna milyonlarca Müslüman'ın eklenmesine neden olmuştur. Erken dönemde Tataristan ve Kırım'ı işgal ederek Müslümanlarla karşılaşan Rus yönetimi, başlangıçta İslam'ı düşman olarak algılasa da yeni fetihlerle birlikte Müslümanlara yönelik yeni bir politikaya yönelmiştir. Kırım, Orenburg ve Ufa gibi bölgelerde açılan müftülükler, Rus Çarlığı'nın Müslüman tebaayı kontrol altında tutabilmesi için önemli roller üstlenmiştir (Çalışkan, 2018). Moskova ile yakın ilişkiye sahip Müslüman din adamları, Müslüman halk içinde Rus siyasetinin benimsenmesi için uğraşmışlardır. 2014 yılında yeniden işgal edilen Kırım'da bile bu siyaset takip edilmektedir.

Aslında Çarlık yönetiminin Türkistan'a bakışı ve Müslümanlar üzerindeki tutumu, göçebeler ve yerleşikler olmak üzere kuzey ve güney üzerinden iki ayrı politika olarak takip edilmiştir. Özellikle bölgenin işgal edilmeye başlandığı ilk dönemde, Kazak ve Kırgız bozkırlarında dolayısıyla göçebe bir hayat süren halklara karşı çok katı bir politika izleyen Rus yönetimi, bölgede var olan kültürel yapı ve dinî değerleri tamamen ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Göçebe halklar üzerinde uygulanmaya çalışılan Hristiyanlaştırma politikasının başarısız olduğu kısa sürede anlaşılmıştır. Güneydeki yerleşik Özbek bölgelerinde ise ilk dönemde daha dikkatli politikalar izleyen Ruslar, bölgede bulunan bazı dinî yapılara, vakıflara ve cemaatlere uzun süre müdahale etmemiştir. Ancak zamanla bu dinî kurumların öncülüğünde çıkan isyanlar, Rusların otoriteyi sağlayabilmek için daha sert politikalar izlemesine neden olmuştur (Barthold, 2015).

Bu noktada Rus yönetimi, Müslümanlara yönelik zaman zaman asimilasyon ve baskı, zaman zaman ise kontrollü bir yaklaşım sergilese de karşılıklı güven hiçbir zaman oluşmamıştır. Nitekim Rus Çarlığı içinde 1583-1917 yılları arasında Müslüman hiçbir vali, elçi yahut üst düzey bir bürokrat yoktur (Yaman, 2012). Her zaman ikinci sınıf ve öteki olarak nitelendirilmişlerdir. Ayrıca İngiltere ile yaşanan jeopolitik

rekabetin yanında Türkistan Müslümanlarını etkileme potansiyeli olan Tatar, İran ve en önemlisi Osmanlı İmparatorluğu da bölgeden uzak tutulmaya çalışılmıştır. İngiltere ve Fransa'nın yardımlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'na karşı 1854-1856 Kırım Savaşı'nda kaybeden Ruslar, bu yenilgiyi telafi etmek amacıyla 1860'lı yıllardan itibaren Türkistan'ın işgaline daha fazla yoğunlaşmışlardır. Bölgenin dış dünya ile ilişkisi kesilmeye çalışılmıştır (Özcan, 2012).

Bu politikalarla birlikte Müslümanların Çarlık rejimine bağlılıklarını artırmak amacıyla, kendi şeriatlarını uygulamasına, camilerini inşa etmesine ve medreselerde dinî eğitim yapılmasına izin verilmiştir. Demiryollarının gelişmesiyle hacca gidenlerin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Bölgeden ekonomik olarak yararlanmak amacıyla tarımsal alanlar yoğun şekilde kamulaştırılrsa da vakıf mallarına uzun süre dokunulmamıştır. Tarımsal ürünler için daha modern bir sulama sistemi uygulanmıştır. Bu yapı görünürde özgürlükçü olsa da Müslümanlara yönelik sıkı kontrol ve takip stratejisi devam etmiştir. Özellikle halk üzerindeki nüfuzu fazla olan tarikatlar yakından takip edilmiş ve baskı altında tutulmuştur (Abdullaev vd., 2011)

Hanlıklar döneminde prestij ve güç sahibi olan siyasi liderler ve han ailesine mensup kişiler, Rusya'nın bölgeyi işgal etmesiyle birlikte otoritelerini ve saygınlıklarını kaybetmiştir. Bu durum zaten tarihsel olarak etkili olan tarikat şeyhlerinin ve dinî liderlerin daha fazla güçlenmesine ve bölge halkının, han liderlerinin otoritesinden ziyade tarikat şeyhlerine bağlanmasına yol açmıştır. Toplum içerisinde asırlardır önemli bir güç olarak yer alan tarikat şeyhleri, ayrıca önemli toprak sahipleridir (Kangas, 2018). Takipçileri ve destekçileri arasında kabile liderleri ve hanların da olduğu tarikat şeyhleri, oluşan yeni dönemde dinî nüfuzlarıyla birlikte sosyal ve siyasal güçlerini de yükseltmişlerdir

Nitekim Türkistan'da Rus işgaline yönelik isyanlarda Sufi, Nakşi ve Kadiri şeyhleri başat bir rol oynamıştır. Yalnızca Fergana Vadisi'nde 1870-1900 arasında iki yüzden fazla işgal karşıtı protesto düzenlenmiştir (Abdullaev vd, 2011). Rus idaresine karşı olan Türkistan Müslümanları, 1917

Ekim Devrimi'ne kadar tarikat şeyhleri liderliğinde altı büyük ayaklanma gerçekleştirmişlerdir. İsyanlar Ruslar tarafından kanlı bir şekilde kontrol altına alınsa da halkın Ruslara karşı bakışını göstermesi açısından değerlidir. Çarlık yönetimi zamanla sadece isyanlara müdahale etmekle kalmamış, 1884'teki gibi isyanın itici gücü olan Kalenderi tarikatının faaliyetlerini de yasaklayarak bu oluşumlara mesaj vermiştir. Yine de Türkmenlerin sürekli olarak vur kaç taktiğiyle yürüttükleri gerilla savaşı, 1930'lara kadar sürdürülmüştür (Yemelianova, 2002; Yayoi, 2018).

Türkistan'da Reform ve Ceditcilik Hareketi

Rus işgalleri öncesi vakıf malları ve dinî kurumların kontrolü Hanlık yönetimlerinde gerçekleştirilmekteydi. Çarlık idarecileriyle birlikte bu kurumların üzerindeki denetim gevşedi ve vakıf gelirlerine yönelik yolsuzluklar arttı. Bu sebeple çoğu cami, vakıf merkezi ve medrese ilgisizlik ve bakımsızlıktan kullanılamaz hale geldi. İşgal sonrası Ruslar şeriat kanunlarını tanıırken, her bölgeye kadı atadılar. Ancak kadı seçimlerinde Hanlık döneminde gözetilen liyakat ortadan kalkınca toplumdaki adalete olan güven de sarsılmıştır. Halk nezdinde kadı ve mollaların prestijinin azalması, medreseleri de etkilemiştir. Ayrıca 17. yüzyıla kadar Türkistan medreselerinde dinî eğitimle birlikte bugünkü üniversitelere benzer bir müfredat söz konusuysa, bu yüzyılla birlikte dünyevi ilimler olarak kabul edilen dersler kaldırılmıştır (Er, 2020). Bu durum bölgeyi, dış dünyadaki gelişmelerden soyutlayan bir yer haline getirmiştir. Bir anlamda eğitim merkezleriyle asırlarca aydınlanmanın merkezi olan Türkistan, karanlık bir çağa terkedilmiştir.

Medrese sistemindeki bozulma, Rus işgali sonrası bölgedeki geleneksel kurumlarda yaşanan çöküş, Türkistan'da yeni bir sistem arayışını da beraberinde getirmiştir. Aslında 19. yüzyıldaki bu yeni bir sistem arayışı sadece Türkistan Müslümanlarında değil tüm İslam dünyasında başlamıştır. Nitekim Çarlık rejiminin baskıları, Rusya'daki Türkler arasında reform arayışlarını hızlandırırken, entelektüel bir uyanış oluşturmuştur. Kırım'da İsmail Gaspıralı, Kazan'da Şehabeddin Mercani ve

Azerbaycan'da Mirza Ahunzade önderliğinde Batılı ideolojilerle eğitime dair reform çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Daha sonradan "Ceditciler" olarak anılan bu grup, Rusya'daki Türkler arasında yeniliğe açık ve reform taraftarı aydınları tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır (Kanlıdere, 2004).

Ceditciler Batı'daki gelişmeleri yakından takip eden ve kendi toplumlarındaki gerilikten rahatsızlık duyan bir grup olarak, Türk kültür ve kimliğinin Rus politikaları karşısında asimile olmaması için Batı tarzı bir eğitim reformu önermişlerdir. Kelimenin ilk defa ortaya çıkışı Gaspıralı'nın 1884'te Kırım'da açtığı Usul-i Cedit Mektebi ile olmuş ve Ceditciler tanımlaması bu tarihten sonra yaygınlaşmıştır (Erşahin, 1999). Ayrıca Gaspıralı'nın bu düşünceleri yaymak amacıyla Bahçesaray'da çıkardığı *Tercüman* gazetesi kısa sürede bütün Türkistan'da okunmaya başlanmıştır. Nitekim Tercüman'ın bu etkisi, Özbekistan'da Turan, Semerkant, Buhara-yı Şerif ve Türkistan gibi çok okunan dergilerin basılmasına vesile olmuştur. Ayrıca ilki Buhara'da açılmak üzere kısa sürede Özbekistan'da sayıları 300'e varan Usul-i Cedit mektepleri, toplumun değişimine önemli katkılarda bulunmuştur (Kanlıdere, 2004).

Bolşevik Devrimi ve Sovyet Politikaları Karşısında Türkistan'ın Değişimi

I. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle 1917 yılında Rusya'da başlayan Bolşevik Devrimi, 1922 yılına kadar süren bir iç savaşla karşılaşmıştır. Kızılların 1922 yılında kontrolü tamamen ele geçirmesinin ardından Moskova başkent olmak üzere Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kurulmuştur. Basmacı olarak adlandırılan direniş gruplarına rağmen, Bolşevikler 1923'te Orta Asya'daki kontrollerini pekiştirmişlerdir. Türkistanlılar ortak bir tarih, din ve dili paylaşıyorlar da Sovyetler Birliği "Türkistan" kavramını kaldırmıştır. Bölgeye yönelik olası pan-Türkçü ve pan-İslamcı hareketlere bir yanıt olarak algılanan bu adım, Orta Asya'nın daha küçük parçalara bölünmesinin de başlangıcıdır.

Nitekim Stalin, klasik “böl ve yönet” politikasını Sovyetler Birliği çatısı altında Orta Asya için “Ulusal Bölgesel Sınırlandırma” (National Territorial Delimitation) süreciyle uygulamıştır. Bu politikayla birlikte 1924 yılında Kazak, Türkmen ve Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştur. Aynı tarihte bugünkü Kırgızistan, Kara-Kırgız Özerk bölgesi olarak Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’ne dâhil edilmiştir. 1929’da Tacikler Özbeklerden ayrılarak Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ni (SSC) kurmuşlardır. Nihayet 1936 yılında Kırgızlar, Kırgız SSC’yi oluşturduklar (Golden, 2011; Babadjanov vd., 2011). Böylece bugünkü Orta Asya’nın temel görüntüsü ortaya çıkmıştır.

Bu noktada Sovyet sistemi, bölgeyi ve toplumu dönüştürmüştür. Büyük ölçüde okuma yazma bilmeyen ve salgın hastalıklardan muzdarip kırsal kesim için zorunlu ücretsiz eğitim ve modern sağlık hizmetlerinin getirilmesi, Sovyetlerin en temel başarısı olarak gösterilebilir. Tüm şehir ve büyük köylerde klinikler ve tıp merkezleri açılmıştır. Kitleleşmeyle birlikte sıtma, tifüs, difteri, kolera gibi pek çok bulaşıcı hastalık ortadan kaldırılmıştır. 1938’de ilkokul ağı tüm SSCB’de olduğu gibi Orta Asya’da da yaygınlaşmıştır. Genel olarak okullarda, matematik ve fen bilimlerinin yanı sıra dil, edebiyat ve tarihe özel ilgi gösterilmiştir. 1950’lerin sonunda neredeyse tüm Sovyet vatandaşları okur yazar hale gelmiştir (Abdullaev vd., 2011).

1940’ların sonunda Fergana Vadisi’nde gerçekleştirilen elektrik ve enerji tedarik sistemlerinin entegrasyonu, sıradan Müslümanların yaşam standartlarını iyileştirmiş ve modern yaşamın önünü açmıştır. Sovyet yapımı film ve müzikler, halka açık merkezlerde gösterilmiştir. Evlerde elektrik ve su sistemleri kısa sürede sistemleştirilmiştir. Ana tarım makineleri, aletler ve traktörlerle tarım modernleştirilmiştir. Ancak Sovyet ekonomi sistemi, Fergana Vadisi’ni Rus tekstil fabrikalarının hammadde kaynağı olarak görmüştür. Bu sebeple Özbekistan’ın verimli arazileri, diğer tüm mahsul alanlarını bırakarak pamuk üretimine yönelmiştir. Ayrıca benzersiz hayvan ve kuş türlerine ev sahipliği yapan Türkistan ormanları, pamuk tarlaları için yok edilmiştir. Bu

sistem bağımsız Özbekistan'ı da derinden etkileyen bir ekonomik ve sosyal problem oluşturmuştur (Abdullaev vd., 2011).

Sovyetler Birliği her alanda toplum mühendisliğine yönelik çalışmalar yapmıştır. Çarlık rejimi azınlıklara karşı çok katı bir Rus dili ve kültür empozisi politikası takip etmişken, Bolşevikler iktidara geldiklerinde bu tarz bir siyasete karşı olduklarını belirtmişlerdir. Özellikle Lenin, Rus Şovenizmine karşıydı ve Sosyalizmin oturması için Rus milliyetçiliğinin bastırılması gerektiğini düşünüyordu. Bu bağlamda da Orta Asya'da bilhassa Müslüman halklar arasında Sosyalizmin benimsenmesi için ilk dönemde yerel kültür ve dillere karşı daha açık bir politika izlenmiştir. Ancak Lenin'in yerel dillerde eğitim hakkı uygulaması çok olumlu bir politika gibi yansıtılsa da işleyişi ve sonuçları Türk halkları açısından çok yıkıcı olmuştur. Sovyetler Birliği, Orta Asya'yı dil merkezli cumhuriyetlere bölerek yerel milliyetçiliğin yükselmesini sağlarken, Türk dünyasının dile dayalı birliğini de parçalamıştır. Böylelikle bölge çok daha yönetilebilir bir hale getirilmiştir (Karabulut, 2009).

Bununla birlikte yine de Lenin döneminde yerel dillere verilen serbestlik Orta Asya halkları arasında Türk dili ve alfabe konusunda yeni arayışları gündeme getirmiştir. 1920'li yıllarda Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan Türkler arasında başlayan Latin alfabesi esaslı "Yeni Türk Alfabesi"ne geçiş tartışmaları, 1930'da hemen hemen bütün Türklerin "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabesi"ni kabul etmesi ve kullanması ile sonuçlanmıştır. Özellikle 1928 yılında Türkiye'nin de Latin alfabesini kabul etmesiyle bütün Türkler arasında alfabe birliği sağlanmış ve sonuçta dil birliğine giden yol açılmıştır (Bushkovitch, 2012).

Ancak Stalin, Lenin'in tam tersi olarak Rus milliyetçiliğini değil azınlık milliyetçiliğini tehlikeli buluyordu. Bundan dolayı da Stalin ile Ruslaştırma politikası tekrar başlamıştır. "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabesi" de Sovyetler Birliği'nin geleceği adına bir tehdit olarak görülmüş ve Rus idareciler bu yeni alfabeği ortadan kaldırarak Kiril alfabesinin kullanımını zorunlu tutmuşlardır. Ayrıca Türklerin ortak Latin alfabeğine geçişi konusunda çalışan pek çok bilim insanı ve düşünür, sürgün

ve idamlarla cezalandırılmıştır (Arslan, 2009). Nitekim dil ve alfabenin değişimi, Türkistan Müslümanlarının düşünce sistemini de derinden etkilemiştir.

Bu değişim bölge insanını hem dinî hem de kültürel olarak İslam dünyasından uzaklaştırmıştır. Sovyet yönetimi, Müslümanların rejime bağlılığını artırmak amacıyla Orta Asya'ya dair tarih yazımında “fetih” kelimesinin kullanımını yasaklamıştır. Bu kitaplarda Rus dönemi, Orta Asya halklarının tarihindeki medeniyet ve aydınlanma döneminin başlangıcı olarak sunulmuştur. Resmî yazıma uymayan tarih ve edebiyat yazıları, sosyalizm karşıtı ilan edilerek yasaklanmıştır. Azerbaycan destanı Dede Korkut, Özbek destanı Alparmış, Kazak destanı Er Sayın ve Kırgız destanı Manas gibi yapımlar bu listeye girmiştir (Yemelianova, 2002).

Sovyetlerin Din Karşıtı Politikaları ve Türkistan'ın Tutumu

Bolşevikler iktidara gelir gelmez Müslüman halkların desteğini alabilmek amacıyla dinî özgürlükler konusunda pozitif açıklamalar yapmışlardır. Ancak her türlü dinî anlayışa karşıt olan Sovyet ideolojisi, 1920'lerin sonunda din karşıtı uygulamalar için bir dizi kararname çıkarmıştır. Bu politikaların uygulanmaya başlamasıyla birlikte, Türkistan Müslümanları büyük bir darbe almıştır. Vatandaşların Sovyet sistemine tam olarak entegre olmasının önündeki en büyük engelin din olduğunu düşünen Moskova yönetimi, uyguladığı sert politikalarla bölgede ulemanın etkisini kırmıştır. 1930'larla birlikte Müslüman dinî liderler tutuklanmış ve yaklaşık otuz bin din adamı sürgün ve idam cezası almıştır. Şeriat mahkemeleri kapatılırken, binlerce din adamı ve molla, İran ve Afganistan'a gitmek zorunda kalmıştır (Hosking, 2015).

Sovyet rejimi, Türkistan'daki oturmuş tüm geleneksel kültür ve dinamikleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Nitekim dinî dernek ve vakıfların kapatılmasına yönelik kararname, binlerce yıllık vakıf geleneğine sahip olan Türkistan'ı derinden etkilemiştir. Vakıf mallarına önce

el konulmuş, ardından vakıflar tamamen ortadan kaldırılmıştır. Hem geleneksel hem de Usul-i Cedit okullarına son verilmiştir. Buhara'daki Mih-i Arab ve Taşkent'teki İmam İsmail el-Buhari medreseleri dışındaki tüm medreseler kapatılırken, İslami kitap ve süreli yayınların basımı durdurulmuştur. Medreseler ve mektepler gibi neredeyse tüm camiler ve İslam ile ilgili diğer tüm kurumlar yıkılmış yahut kapatılmıştır. Kapanan kurumlar laik okullara, yayınevlerine, sosyal kulüplere, kreşlere ve fabrikalara dönüştürülmüştür (Yemelianova, 2002). Bu dönüşüm Müslümanlara yönelik bir aşağılama olarak algılanmıştır.

Bu politikaların yanında Türkistan toplumundaki elitlerin ve geleneksel liderlerin de etkisi kırılmaya çalışılmıştır. Bu noktada gerçekleştirilen toprak reformuyla, çoğu toprak ağası olan yerel dinî liderin yahut güçlü aşiretlerin tüm varlıkları ellerinden alınmıştır (Yemelianova, 2002). Sovyet rejimi bu politikalarla, halkı geleneksel anlayıştan koparmaya çalışmış ve Sovyet insanı yetiştirme stratejisinin bir adımı olarak görmüştür. Özellikle rejime sadakatin önündeki en önemli engel olarak görülen dinin, halk üzerindeki etkisinin kırıldığı düşünülmüştür. Ancak Sovyet politikaları, Türkistan'daki entelektüel ve kurumsallaşmış İslami anlayışı yok etmiştir. Müslüman halkın dinî ve geleneksel hayatı, tarikatlar ve tasavvuf anlayışıyla Orta Asya'da kendisine bir çıkış alanı bulmuştur. Bu tasavvuf anlayışı ve tarikatlar da Sovyet rejimi tarafından engellenmeye çalışılsa da yeraltında gizli varlığını sürdürmeyi başarmıştır (Babadjanov vd., 2011).

Bununla birlikte Sovyet rejimi, Müslümanların sosyal ve siyasi hayatlarını tüm yönleriyle kontrol etmeye çalışmıştır. dinî halkın afyonu ilan eden Komünist ideoloji, özellikle 1925-1940 arasında Orta Asya'da yoğun bir ateist propaganda gerçekleştirmiştir. Ateist teşkilatlar, kitap, gazete ve dergilerle bu politikayı yaygınlaştırmıştır. 1930'ların sonunda Ateist teşkilatların, Özbekistan'da yüzbinlerce üyesi oluşmuştur. Okullardaki eğitim ve bürokrasideki ilerleme için öğrenci, yazar ve idareciler bu faaliyetlere yoğun katılım göstermiştir. II. Dünya Savaşı'nda Almanların işgal ettikleri topraklarda Sovyetlerin kapattığı cami ve kiliseleri yeniden açması ve uyguladıkları din politikası, bazı yerlerde

kurtarıcı gibi karşılanmalarına neden olmuştur. Bu sebeple SSCB, dinle olan mücadelesinde yumuşamıştır (Yemelianova, 2002; Babadjanov vd., 2011).

II. Dünya Savaşı'nda Müslümanların savaşa katılımı ve dine karşı tutumda yaşanan yumuşama, 1943'te Stalin'in Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Din İdaresi'nin (SADUM) kuruluşuna izin vermesine yol açmıştır. Sovyet rejimi; Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan'dan sorumlu olan SADUM'un bürokratik gözetimle gerçekleştireceği çeşitli dinî aktivitelerin dinin tamamen yer altına inmesini engelleyeceğini düşünmüştür. Bir anlamda resmî İslam sıkı bir şekilde kontrol altına alınmıştır. Bu oluşumun sınırlı sayıda medrese ve cami açmasına, imamları atayıp, vaazları hazırlamasına izin verilmiştir. Ayrıca bu kurum vasıtasıyla yurt dışına öğrenci yollanmasına ve Sovyetler Birliği dışındaki Müslümanlarla bağlantı kurulmasına izin verilmiştir. 1991'de SSCB'nin çöküşüne kadar nüfuzlu bir Özbek aşireti tarafından yönetilen SADUM, yine de Fergana Vadisi'ndeki Hanefi Sünni Müslümanların yaşamlarında önemli bir rol oynamamıştır (Yemelianova, 2019)

Sovyet rejimi, doğunun ezilen kadınları sloganıyla özellikle Özbek ve Tacik toplumu üzerinde geleneklere karşı bir saldırı başlatmıştır. Kadınların çarşaf, peçe ve başörtüsü takmaması için çağrılar yapılmıştır. Kadınların toplumsal yaşama katılımı desteklenmiş ve tüm bu politikalar toplumsal bir çatışmayı da beraberinde getirmiştir. Ancak Sovyet politikaları kısa bir süre içinde sonuç vermiştir. 1940'larda okulların yarısı kadın öğrencilerden oluşurken, devlet kurumlarında da kendilerine pozisyon bulmuşlardır. Bu dinî baskı ve yasaklara rağmen, Orta Asya Müslümanları namaz, düğün, sünnet, cenaze, helal gıda ve hijyenle ilgili İslami kural ve alışkanlıklarını sürdürmüştür. Bu noktada Müslümanların kamu ve özel hayatları, ciddi bir şekilde ayrılmıştır (Abdullaev vd., 2011).

1960'ların sonunda başlayan yumuşama, Sovyet eğitimiyle büyümüş olan yeni nesil Özbeklere, ulusal ve kültürel kökenlerini yeniden

keşfetme imkanı sunmuştur. Özbek kültür ve geçmişi, İslam ile iç içe olduğu için yeniden İslam'a yönelik artmıştır. Rejim kontrolündeki resmî İslam anlayışı, bu ilgiyi tatmin etmemiş ve gayri resmî dinî faaliyetler kuvvetlenmiştir (Hiro, 2009). Kapatılan cami ve dinî merkezler yerine tasavvuf türbeleri, kahvehaneler, fırınlar veya diğer bazı dinî olmayan halka açık yerler, yeraltı camilerine dönüştürülmüştür. Fergana Vadisi'nde hemen hemen her köyde en az bir gayriresmî cami olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple resmî olmayan camilerin sayısı, kayıtlı olanlardan çok daha fazladır. Örneğin, 1970'lerde Orta Asya'da 230 tescilli cami varken, en az 1800 gayriresmî cami olduğu tahmin edilmektedir. Gayriresmî camiler ve tasavvuf türbeleri; evlenme, boşanma, yeni doğanlara isim verme, sünnet, cenaze ve benzeri önemli İslami aile ritüellerini yürüten molla ve şeyhler tarafından korunmuştur (Yemelianova, 2019).

Nitekim 1960'larla birlikte din ve dindarlarla mücadele daha çok gençler, eğitilmiş insanlar, Komünist Parti üyeleri ve devlet memurları üzerine yoğunlaştırılmıştır. Bu gruptan insanların, dinî aktiviteleri takip edilirken, eğitimsiz ve köylülerin ibadetlerine karışılmamıştır. Türbe, tekke ve camilerin kapatılarak başka amaçlar için kullanılmasına devam edilmiştir. Ancak 1970'lerle birlikte din karşıtı propaganda ortadan kaldırılmıştır. 1979 İran Devrimi ve Afganistan'ın SSCB tarafından işgaliyle başlayan yeni dönem, Orta Asya Müslümanları üzerinde eski politikaların devam ettirilemeyeceğini göstermiştir. Nitekim uluslararası siyasette yaşanan gelişmelere bağlı olarak 1980'lerle birlikte Orta Asya'daki İslami hareketlerde bir canlanma başlamıştır. Özellikle Fergana Vadisi kökenli hareketler ve din adamları önderliğinde yeni bir süreç başlamıştır (Yemelianova, 2019).

Bağımsız Özbekistan ve Yeni Kimlik Arayışları

Uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeler, oluşan yeni konjonktür ve Sovyetler Birliği'nin yönetilemez hale gelmesi, birlik üyelerinin bağımsızlık talepleriyle sonuçlanmıştır. 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını

elde Özbekistan, Orta Asya'nın nüfus yönüyle en kalabalık, alansal olarak üçüncü en büyük ülkesi haline gelmiştir. Jeopolitik olarak Orta Asya ülkeleriyle çevrelenirken, denize sınırı da bulunmamaktadır. Özbekistan ile Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Kırgızistan da bağımsız devletler olarak Orta Asya'yı oluşturmuştur. Ancak özellikle Özbekistan'ın yaklaşık %60'ına, Tacikistan %25'ine ve Kırgızistan %15'ine sahip olduğu Fergana Vadisi, nüfus yoğunluğu ve etnik çeşitlilikle, bölgedeki dikkat çekici merkez haline gelmiştir. Ayrıca bölgenin en kalabalık etnik grubu olan Özbeklerin, 2022 verilerine göre Tacikistan ve Kırgızistan'ın %20'sini oluşturduğu tahmin edilse de etnik bir azınlığın tam nüfusunu bilmek mümkün değildir. Yine de bu güçlü Özbek diasporası, Özbekistan'ı siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan derinden etkilemektedir.

Bununla birlikte İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden biriyken, Rus işgali ve Sovyetlerin sert politikalarıyla karşılaşan Özbekistan, bağımsızlığı bu tarihsel sürecin ardından elde etmiştir. Bu sebeple bölge halkı ve yönetici elitler, yeni bir ulus kimlik oluşturma sürecinde bu tarihi mirastan etkilenmiştir. Bağımsızlığı koruma ve yeni bir doktrin arayışı, bu tarihsel bağlantılar üzerinden şekillenmiştir. Özbekistan'ın ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, Özbek milliyetçiliğini Timurlulara dayandırarak inşa etmiştir. Nitekim Özbeklerin Orta Asya'da baskın bir siyasi ve kültürel güç olduğunu iddia eden Özbek ulusal ideolojisi, 1993 yılında Karl Marx'ın yerine Taşkent'in merkezine etkileyici Emir Timur heykelini dikmiştir. Timurlu kültü üzerinden yeni bir devlet inşası oluşturulmuştur. Ayrıca zaman zaman Ruslara karşı direnişin sembolü olmuş kişilere ve İslam'a atıf yapılmıştır (Roy, 2005).

Kerimov ve yönetici sınıf, 1991 yılında kazanılan bağımsızlığı, Özbek milletinin asırlık tarihindeki en önemli olay olarak nitelendirmişlerdir. Bu sebeple, bağımsızlıktan sonra tarihçiler ve akademisyenler Rusya'nın Orta Asya'yı işgali hakkında oldukça eleştirel metinler yazmışlardır (Megoran, 2017). Kerimov, geleneksel toplumun kurumlarını ustaca dönüştürerek, onları yeni ihtiyaçlara hizmet etmesinin yolunu açmıştır. Sovyet kurumlarının kaldırılmasıyla bu geleneksel yapılar,

devletten doğrudan mali destek alarak ulusal bağımsızlığa hizmet etmiştir. Ayrıca yabancı ideolojilere karşı devlet için bir siper oluşturmuşlardır. Bir anlamda yeni devlet ile yeni bir sistem oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak Özbek yönetici kadrosunun büyük kısmının SSCB dönemindeki elitlerden oluşması, otoriterliği ve halkla olan ilişkilerdeki kopukluğu beraberinde getirmiştir (Hiro, 2009).

Özbekistan'da İslamiyet ve Devlet Desteği

Özbekistan, bahsedildiği gibi Orta Asya nüfusu içerisinde İslami kültüre ve geleneklere en fazla bağlı olan ülkedir. Özbek yönetimi, 70 yıl devam eden İslamsızlaştırma politikası karşısında bile Özbek toplumunun İslam'a olan saygısının ve bağlılığın farkında olmuştur. Bu sebeple Kerimov, "altın miras" olarak tanımladığı İslami geçmişi, ulus-inşa sürecinin önemli bir parçası olarak tasarlamıştır. Ülkedeki İslami canlanma ve bilinci kendi kontrolü altında tutarak, bağımsız ve milli bir İslami anlayış düşüncesini oluşturmaya çalışmıştır. Özbek elitler kimlik oluşturma konusunda milliyetçiliği benimsese de İslam'ı toplumu bir arada tutacak manevi bir aparat olarak kullanmak istemişlerdir. Bu noktada Müslüman kimliğinin Özbek kimliğinin önüne geçmesinden endişe edilmiş ve süreç kontrol edilmeye çalışılmıştır. Aslında kurucu ideoloji, Özbek kimliği ve Müslümanlığı iç içe geçmiş milli ve kültürel bir miras olarak kodlamıştır. Ancak İslam'a sadece dinî pratikler içinde yer açılmış ve siyasal tarafı törpülenmiştir (Yemelianova, 2019; Babadjanov vd., 2011).

Bağımsızlıkla birlikte İslam Kerimov, Müslüman bir lider portesi oluşturmaya çalışmıştır. Cumhurbaşkanlığı görevine Kur'an-ı Kerim üzerine yemin ederek başlayan Kerimov, Suudi Arabistan'a gerçekleştirdiği resmî ziyarette Hac vazifesini yerine getirmiştir. Siyasal konuşmalarında zaman zaman Kur'an-ı Kerim'den alıntılar yaparken, camilerde namaz kılma görüntüleri medyada sıkça yer almıştır (Çaman & Dağcı, 2014). Bahaeddin Nakşibendi, Buhari, Maturidi ve Tirmizi gibi İslam âlimleri altın miras söylemi içerisinde yer almış ve bu milli

kahramanları anmak için görkemli törenler düzenlenmiştir. Ramazan ve Kurban Bayramları, resmî tatil olarak ilan edilmiştir.

Bunlarla birlikte Özbek hükümeti, dinî eğitimi de yeniden düzenlemiştir. Arapça, Kur'an-ı Kerim ve dinî konularda ders veren kurs ve okullar açılmıştır. Yüksek İslami öğrenim için birkaç medrese faaliyete geçmiştir. Taşkent'te İslam felsefesi üzerine Uluslararası İslami Araştırmalar Merkezi kurulmuştur. Bağımsızlıktan hemen sonra ülkedeki cami sayısı 300'den 5000'e kadar yükselmiştir. 1992'de Kur'an-ı Kerim Özbekçeye çevrilip basılmıştır. SSCB döneminde yasaklanan dinî fikirler, yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Bu sebeple dinî kitap ve dergilerin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Özbek toplumu için kültürel olarak yerli olan türbe ziyaretleri¹ canlanmıştır (Peimani, 2009).

Bu noktada bağımsızlık sonrası Özbekistan'da "slam Felsefesi" çalışmaları, İslam rasyonalizmi, İslam Medeniyeti yahut İslam kültürü gibi başlıklar altında yükselişe geçmiştir. Çalışmalarda daha çok pozitif bilim alanlarında adını duyuran ve felsefi yönü ağır basan milli isimler üzerinde durulmuştur. Farabi, İbn Sina, Biruni gibi İslam filozofları üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Orta Asya'da ilk uyanış devri, maneviyat yıldızları, Sufizm üzerine, Maveraünnehir'de kültürel ve manevi hayat, Maturidi'nin hayatı gibi çalışmalarla, Türkistan'ın ilim dönemi araştırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Taşkent Biruni Şarkiyat Enstitüsü'nün arşivinde bulunan 26.000 cilt klasik döneme ait yazma eser, UNESCO Medeniyet Mirası listesinde dâhil edilmiştir (Celal, 2018).

Aslında Özbek hükümeti, hem İslam'ı ulus inşa sürecinde kullanmak isterken hem de laik bir devlet oluşturmak istemiştir. Tüm resmî söylemlerde, İslam milli din olarak yüceltilmiştir. Resmî kurum olarak görevlendirilen Özbekistan Müslümanlar İdaresi (ÖMİ), cami imamlarını atarken, vaazları belirlemiştir. Hanefi mezhebi ve Tasavvuf anlayışı, Özbek ulusunun geleneği ve altın mirasın önemli bir parçası

1 Ancak bu tasavvuf ve İslam ilişkisi tartışılmaya başlanmış ve tasavvuf kimi çevrelerce evliya kültürü olarak nitelendirilmiştir. İlahiyat mensupları ve radikal çevreler, bu evliya kültürünü eleştirmiş ve insanları türbelerden camilere yönlendirmeye çalışmıştır.

olarak sunulmuş ve radikal akımlara karşı bir panzehir olarak desteklenmiştir. Dünyanın her yerine dağılmış tarikatların çıkış noktası olan Özbekistan da yeni dönemde tasavvufun yüzeysel taraflarına odaklanılmıştır. Dinin siyasallaşması endişesine karşı tasavvuf, ılımlı İslam olarak algılanmış ve uzun süre tehlikeli görülmemiştir (Khalid, 2021).

Radikal İslamcı Akımlar ve Derin Ayrılık

Hükümetin öncülük ettiği bu gelişmelere rağmen, ülkedeki bazı dinî gruplar tatmin olmamıştır. Özellikle 1970'lerle birlikte Fergana Vadisi'nde canlanan ve 1989'dan itibaren açıkça siyaset sahnesine çıkmaya çalışan İslami gruplar, devletin kontrol etmeye çalıştığı İslami anlayışla çelişmiş ve ülkeyi derinden etkilemişlerdir. Ayrıca bağımsızlıkla birlikte Suudi Arabistan'dan İran'a Türkiye'den Mısır'a Pakistan'dan Körfez ülkelerine kadar bütün Müslüman ülkelerden tarikatlar ve vaizler, tüm Orta Asya gibi Özbekistan'a da tebliği için gelmiştir. Özellikle Fergana'yı etkileyen Selefi düşünce, bölgede çeşitli milis gruplarının kurulmasına neden olmuştur. Nitekim bağımsızlığın hemen ardından Fergana'nın bazı bölgelerinde yerel dinî lider ve tarikat şeyhlerinin etkisi, kamu otoritesinin önüne geçmiştir (Bichsel, 2009).

Aslında Hanefilik ve Tasavvuf anlayışı, Orta Asya Müslümanlığının temelini oluşturmaktadır. Nitekim bu anlayış ve takipçileri, Rus rejimine direnişin sembolü olmuşlardır. Rus yetkililer, biraz da bu güçlü anlayışı dengeleyebilmek amacıyla 1910'lu yıllarla birlikte Selefi anlayışın bölgeye girmesine göz yummuştur. 1945'ten sonra sınırlı sayıda da olsa Arap ülkelerine gönderilen din adamları ve Muhammed Kutub, Seyyid Kutub ve Mevdudi gibi tanınmış ideologların eserlerinin bölgeye girmesiyle, Selefilik düşüncesi Taşkent ve Fergana'da yayılmıştır. Ayrıca Sovyet dönemindeki bazı gayri resmî cami ve okullarda, Hanefi fikhını reddeden düşünürler, Selefi düşünceyi aktarmıştır. Ayrıca bağımsızlıkla birlikte Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinden gelen vaizler ve bu ülkelerde dinî eğitim alan Özbekler ile Selefilik ülkedeki etkisini artırmıştır (Baran vd., 2006; Roy, 2005).

Özbekistan'daki siyasal İslam'ın toplumsal tabanı, bağımsızlık sonrası yönetime dâhil edilmeyen bazı bölgesel elitler üzerinden gelmiştir. Fakirlik ve işsizlik gibi ekonomik sebepler de bölge halkının dinî örgütlere başvurmasına neden olmuştur. Bu kuruluşlar sadece yerel halk tarafından değil yerel yetkililer tarafından da desteklenmiş ve güçlerini arttırmışlardır. Aslında daha bağımsızlık gelmeden Ocak 1990'da Adalet (Adolat) hareketi mensupları, neredeyse kolluk kuvveti görevini yürütmeye başlamıştır. Bölgenin asayişini sağlarken, alkol satan dükkanları kapatmaya yahut kadınları İslami kıyafetler giyme konusunda zorlamaya başlamışlardır. Özellikle Andican ve Namangan'da yoğunlaşan bu grup, şeriat temelli bir düzeni ve hilafet talebini dillendirmeye başlamıştır. Bu şehirlerdeki birçok cami Selefi öğretimi ve ideolojisinin eğitim merkezine dönüşmüştür (Roy, 2005; Babadjanov vd., 2011; Baran vd., 2006).

Adalet gibi İslam'ın Savaşçıları (İslom Laşkarları) ve Tevbe (Tovba) gibi kuruluşlar da Namangan, Andican ve Kokand'da otorite boşluğundan yararlanarak kamu düzeninin korunmasında yerel kolluk kuvvetlerine yardım eden yarı militer birimler oluşturmuştur. Bir süre sonra yardımcı rolleriyle yetinmeyip, önce yerel makamları ardından iktidarı devralma politikası izlemişlerdir (Baran vd., 2006). Nitekim Aralık 1991'de Nemangan'da kitlesel gösteriler yapan bu gruplar, Kerimov'u bölgeye çağırmıştır. Daha sonradan radikal bir terör örgütüne dönüşecek olan Özbekistan İslami Hareketi'nin (IMU) kurucuları arasında yer alacak Tahir Yuldaşev, kendisini Fergana Vadisi'nin filli yönetici olarak taktim etmiş ve Kerimov'dan çeşitli taleplerde bulunmuştur. Nemangan'daki idari binaların bu İslami kuruluşlara devredilmesi, muhalefetin yasallaşması ve en önemlisi Özbekistan'ın bir İslam devleti ilan edilmesi istenmiştir. Yeni yönetimde henüz kontrolü sağlayamayan Kerimov, bu büyük meydan okuma karşısında, isteklerin çoğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. İdari binalar hızlıca bu gruplara devredilirken, İslam devletinin kurulması konusunda parlamentoda görüşeceğine dair söz vermiştir (Cornell, 2005; Peimani, 2009).

Bu gelişmelerle birlikte daha başlangıçta Fergana Vadisi ve Selefi gruplar, iktidar için büyük bir endişe kaynağı olarak kodlanmıştır. Özbek

hükümeti birkaç ay sonra gücünü toplamış ve Fergana Vadisi üzerindeki kontrolünü yeniden sağlamıştır. Radikal grupları bastırmak amacıyla 70 kişi hapis cezasına çarptırılmıştır. Aslında her şeye rağmen Kerimov, İslam üzerinden meşruiyet arayışına devam etse de 1992'de iktidar ile İslamcı muhalefet arasında Tacikistan'da başlayan iç savaş süreci değiştirmiştir. Tacikistan muhalefetindeki Afganistan bağlantılı radikal İslamcılara, ülkeden sürülen Özbek militanların da dâhil olması Taşkent'in güvenlik endişelerini giderek artırmıştır. Tacikistan örneği, Özbekistan'ın istikrarı için mücadele düşüncesini belirginleştirmiştir. Nitekim Kerimov, komşusundaki savaşın ülkesine yayılması için Tacik hükümetine yardım etmiştir (Bichsel, 2009).

Bu gelişmelerle birlikte Kerimov, ülkedeki İslamcı gruplara yönelik daha net bir söylem gerçekleştirmiştir. Hükümeti devirmek ve çıkar sağlamak amacıyla İslam'ın siyasete alet edilemeyeceğini belirten Kerimov, bu gruplara yönelik sert politikalar izleneceğinin mesajını vermiştir. Bu noktada tutuklamalar artmıştır. 1992-1993 arasında Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nden yaklaşık 50 vaiz Özbekistan'dan sınır dışı edilmiştir. Medreseler yeniden kapatılırken, dinî vakıf ve kurumlar kısıtlanmıştır (Roy, 2005). Hükümet, din adamlarını ve toplulukları uyuşturucu ve silah bulundurma suçlamasıyla cezalandırmıştır. İktidarın karşı karşıya kaldığı tehditle mücadelesi, giderek sertleşmiş ve keyfi bir hal almıştır. Nitekim bazen sakal bırakan erkekler veya başörtüsü takan kadınlar, şüpheli olarak değerlendirilmiştir (Cornell, 2005). Bir anlamda Özbek yönetiminin radikal gruplara karşı yürüttüğü sert mücadele, zaman zaman sıradan Müslümanların sosyal ve dinî hayatlarına karışmaya kadar ilerlemiştir.

Bu noktada ülkede çapında görülen çeşitli terör eylemleri, hükümetin bu tarz adımlar atmasının yolunu açmıştır. Nitekim 1998'den itibaren İslamcı muhalefet, cami ve sokaklarda çok daha geniş bir söylem başlatmıştır. Köylerde ve şehirlerde broşürler dağıtılırken, özellikle Fergana Vadisi'ndeki çeşitli camiler siyasi toplantı merkezlerine dönüştürülmüştür. İktidar klanlık, fakirlik ve rüşvet üzerinden eleştirilirken, ülkenin pek çok yerinde protestolar düzenlenmiştir. 1999'da ülkede

yaşanan darbe girişimi ise Özbekistan'ın hem iç hem dış politikasını radikal bir şekilde değiştirmiştir (Baran vd., 2006). Ayrıca bu olay, Müslümanlara yönelik politikaları da oldukça olumsuz bir hale getirmiştir. Devlet ve halk arasında ciddi bir kopukluk oluşmuştur.

Özbekistan İslami Hareketi ve Diğer Gruplar

SSCB'nin son dönemleri ve bağımsızlığın ilk yıllarında Namangan ve Andican'daki otorite boşluğu, çeşitli İslamcı grupların bölgede güçlenmesine neden olmuştur. Suudi Arabistan tarafından finanse edildiği düşünülen yapılar, Vahhabi medrese eğitimlerinin merkezi haline gelmiştir. Nitekim Özbekistan İslami Hareketi'nin kökenleri de Fergana'daki bu oluşumlardan gelmektedir (Roy, 2005). Adalet Partisi'nin lideri Tahir Yuldaşev, Özbekistan'da şeriat ve hilafet talebiyle Kerimov yönetimine karşı cihad ilan etmiştir. Kerimov yönetimi bu gruplara karşı sert önlemler alırken, ülkeyi terk etmek zorunda kalan binlerce militan Tacikistan'daki iç savaşa katılmıştır (Peimani, 2009).

1998 yılında Taliban ve El-Kaide'nin destekleriyle Tahir Yuldaşev liderliğinde Özbekistan İslami Hareketi kurulmuştur. Şubat 1999'da Taşkent'in merkezinde patlayan bombalar 16 kişinin ölümüne sebep olurken, Kerimov suikast girişiminden son anda kurtulmuştur. Bu olayın ardından hükümet sürgündeki muhalifleri sorumlu tutarken, yüzlerce kişi tutuklanmıştır. Binlerce insan Özbekistan İslami Hareketi veya Hizb'ut Tahrir üyesi olmakla suçlanmıştır (Çaman ve Dağcı, 2014). Özbekistan İslami Hareketi gibi Hizb'ut Tahrir ve Andican olaylarıyla anılan İslami Cihad Örgütü ve Ekremiye Hareketi gibi pek çok grup, Özbekistan'da sorunlu bir yapı oluşturmuştur. 2004'te ülkenin pek çok yerinde gerçekleşen terör saldırıları, Özbek hükümetini çok daha katı bir tutuma sürüklemiştir (Baran vd., 2006).

Nitekim bu durumun en dramatik örneği, 13 Mayıs 2005'te Andican'da yaşanmıştır. İktidarı protesto etmek amacıyla meydanlara toplanan binlerce kişinin üzerine askerlerin açtığı ateş sonucu hükümete göre

187 kişi, insan hakları savunucularına göre binlerce kişi ölmüştür. Kerimov olayları silahlı bir isyan olarak tanımlarken, göstericileri de hükümeti devirmek isteyen radikal İslamcılar olarak nitelendirmiştir. Ancak olayların bağımsız şekilde araştırılmasını isteyen uluslararası toplumun girişimleri kabul görmemiştir. Bu olayın ardından Kerimov yönetimi iç politikada daha baskıcı bir hale gelirken, dış politikada ABD ve Batı ile yakınlaşma süreci dondurulmuştur. Ülkedeki Amerikan üssü kapanırken, Özbek yönetimi Çin ve Rusya ile yakınlaşmaya çalışmıştır. Andican olaylarının en önemli sonuçlarından biri, Özbekistan'ın uluslararası toplumdan uzun süre soyutlanması olmuştur (Çalışkan, 2018).

Şevket Mirziyoyev ve Yeni Dönem

Çeyrek asırdan uzun bir süre Özbekistan'ı yöneten İslam Kerimov'un Eylül 2016'da hayatını kaybetmesi, ülke için bir dönüm noktası olmuştur. Aralık 2016'de yapılan seçimleri kazanan Şevket Mirziyoyev, Özbekistan Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı olmuştur. Göreve gelir gelmez iç politikada radikal bir değişim başlatan Mirziyoyev, dış politikada ise komşularla ve uluslararası toplumla Kerimov rejiminin bozmuş olduğu ilişkileri hızlı bir şekilde onarmaya çalışmıştır. Özbek lider en baştan itibaren "halkın başkanı" imajını oluşturmaya çalışmış ve insan haklarının iyileştirilmesi için çeşitli adımlar atmıştır. Siyasi mahkumların serbest bırakılması ve dinî özgürlüklerin güvence altına alınması gibi konularda kısa sürede ilerleme kaydedilmiştir.

Dinî faaliyetler üzerinde geçmişte baskıların olduğunu belirten Mirziyoyev, bu sorunların çözüleceğini pek çok kez dile getirmiştir. Önceki yıllarda yasaklanan kamusal alanda iftar, ibadet ve yüksek sesli ezan gibi uygulamalar yeni dönemde serbest bırakılmıştır. 1992 yılından beri ilk kez ülkede Kur'an-ı Kerim basılmıştır. Ayrıca ibadet için ülke genelinde birçok mescit yapılması kararlaştırılmış ve hayata geçirilmiştir. Önceki dönemde Özbek emniyeti tarafından aşırılıkçı gruplarla ilişkisi olduğu gerekçesiyle kara listeye alınmış 17 bin kişiden 16

bini bu listeden çıkartılmıştır. Özbek lider tarafından bireysel af ilan edilmiş ve siyasi nedenlerle hapse atılmış yüzlerce kişi serbest bırakılmıştır. Mahkumlara karşı uygulanan işkence yasaklanmıştır. Bununla birlikte, 2002'den beri ilk kez Özbekistan'daki insan haklarının incelenmesi için BM İnsan Hakları Komisyonu Taşkent'e davet edilmiştir (Çalışkan, 2019).

Komşularıyla var olan sorunlu ilişkilerini önemli ölçüde düzelter ve aktif bir dış politikaya yönelen Özbekistan, ilerleyen yıllarda bölgesel ve küresel siyaset de daha etkin bir konuma gelebilir. Ancak Çin ve Rusya'nın Orta Asya üzerindeki nüfuzlarını artırmaya yönelik politikaları ve Afganistan'ın kuzeyinde yeniden güçlenmeye başlayan radikal gruplar, Taşkent yönetiminin önümüzdeki yıllarda karşılaşılabileceği dış tehditler olarak görülmektedir. Özellikle Afganistan'daki hareketliliğin Özbek toplumunu etkilememesi için devlet-toplum ilişkilerini yeniden düzenleyen reformlar hız kazanmıştır.

Sonuç

İslamiyet'in Orta Asya'da yaygınlaşmasının ardından, asırlarca İslam medeniyetinin ilim ve kültür merkezi olan bölge, Tasavvuf anlayışı ve yetiştirdiği âlimlerle anılmıştır. Hanefi-Sünni İslam anlayışı çerçevesinde, hareketli bir düşünce ortamı tüm bölgeye hâkim olurken, bu coğrafyadan çıkan fikirler bütün İslam dünyasını etkilemiştir. 15. yüzyılla birlikte zayıflayan siyasi güç Rus işgaline ortam hazırlarken, bölgedeki ilim ve kültür ortamı da gerilemeye başlamıştır. Özellikle SSCB döneminde gerçekleşen katı ve ideolojik din karşıtı politika, tüm Orta Asya'yı olduğu gibi Özbekistan'ı da hem yönetim hem de toplumsal bazda derinden etkilemiştir. Türkistan, Müslüman, Sovyet ve Özbek arasındaki kimlik karmaşası da bu durumu daha fazla derinleştirmektedir.

SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Özbekistan'ın yeni bir kimlik ve yol arayışı, devlet ve toplum ilişkilerini karmaşıklaştırmıştır. Özellikle ülkede İslam'ın ele alınış şekli ikiye ayrılmıştır.

Özbek hükümeti devlet tarafından desteklenip kontrol edilebilen bir “resmî İslam” anlayışı oluşturmak isterken, bazı gruplar İslam’ın siyasette de etkin olduğu bir arayış içerisine girmiş ve hükümet karşıtı bir noktada konumlanmışlardır. Kökenleri ve finansal destekleri dışarıdan karşılanan Özbekistan İslami Hareketi ve Hizb’ut Tahrir başta olmak üzere radikal militanlara evrilen bu gruplar, yasal siyasi zeminin dışına çıkmış ve ülke yönetimine talip olmuşlardır.

Yıllarca saldırıya uğramış olan İslami bilgiyi, üretme ve öğrenme biçimlerini yeniden düzenlemekte zorlanan bazı Özbek gruplar, geleneksel İslami kültürleriyle çelişecek radikal akımları takip etmişlerdir. Özellikle Hanefilik ve Tasavvuf anlayışlarıyla örtüşmeyen Selefilik düşüncesi, baskıcı yönetimlere rağmen Fergana Vadisi başta olmak üzere otorite boşluğunun olduğu alanlarda güç kazanmıştır. SSCB’nin dağılma sürecinde ortaya çıkmaya başlayan İslamcı gruplar da hem içeriden hem de dışarıdan aldıkları destekle bir pozisyon elde etmişlerdir. Özellikle Afganistan ve Tacikistan gibi komşu ülkelerdeki militan hareketlerin etkisine açık olan Fergana Vadisi, hükümetler açısından giderek endişe verici bir yer haline gelmiştir.

Uluslararası ilişkilerde değişen konjonktür ve bölgesel dengeler de bu grupları derinden etkilemiştir. Özellikle 11 Eylül saldırılarıyla ABD’nin radikal hareketlere yönelik başlattığı savaş ve Afganistan’ın işgali, bu gruplara yönelik siyasi koşulları değiştirmiştir. Özbek hükümetinin sert ve baskıcı politikalarına rağmen dışarıdan aldıkları finansal destek ve ideolojik fikirlerle, Özbekistan’da iktidarı ele geçirme ve hilafet kurma stratejilerini yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Aslında Özbekistan İslam Hareketi yahut Hizb’ut Tahrir gibi gruplar, sadece Özbekistan’da değil Fergana Vadisi’ni oluşturan Tacikistan ve Kırgızistan’ı da içine alan Türkistan’da hâkimiyet söylemini yaygınlaştırmıştır. Bir anlamda ulusal kimliklerden ya da ulus-devletlerden ziyade doğrudan teokratik bir oluşum amaçlanmıştır.

Bu radikal gruplara karşı İslam Kerimov döneminde gerçekleştirilen stratejik mücadele hem devlet ile toplum ilişkilerine hem de Özbekistan’ın dış dünyayla olan bağlantılarına büyük zarar vermiştir. Yönetici

elitin güvenlik odaklı yaklaşımı ve devleti ayakta tutma düşüncesi, sıradan Müslümanların dinî özgürlük alanlarına müdahaleyi de beraberinde getirmiştir. Bir anlamda radikal gruplarla mücadele stratejisi, genel Özbek toplumun sosyo-kültürel yaşantısının kısıtlanmasına da yol açmıştır. Bu durum Özbek toplumu ile devlet arasında yıllar süren bir kopukluk yaratmıştır. Ayrıca 2005'te gerçekleşen Andican olaylarından 2016'da Kerimov'un vefatına kadar geçen sürede Özbekistan, dışa kapalı bir ülke konumuna gelmiştir. İslam Kerimov'un ardından göreve gelen Şevket Mirziyoyev, ilk olarak hem iç hem de dış politikada huzuru sağlamaya çalışmıştır. Mirziyoyev, dış politikada komşularıyla ve uluslararası toplumla Kerimov rejiminin bozmuş olduğu ilişkileri hızla onarıırken, toplumla olan diyalogunu da yeniden düzenlemiştir.

Bu yeni dönem Özbekistan'daki geleneksel dinî ve kültürel değerlerin yeniden keşfedildiği ve dış dünyayla iletişimin daha sağlıklı olduğu bir noktaya gelmiştir. 2019 yılında Türk Konseyi'ne tam üye olarak katılan Özbekistan, Türkiye başta olmak üzere Türk dünyasıyla birlikte yeni bir vizyon oluşturmuştur. İslam dünyasının ilim ve medeniyet merkezi olmuş bu bölge, tekrardan İslam dünyası için bir umut olabilir. Ancak küresel güçlerin Orta Asya kavramına Afganistan'ı da dâhil edilerek, Özbekistan ve genel olarak Orta Asya'yı "yabancı savaşçılar" ve "radikal gruplar" üzerinden gündeme getirmesi hem Özbek yöneticileri hem de toplum açısından büyük bir meydan okuma olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Abdullaev, R., Khotamov, N., ve Kenensariiev, T. (2011). Colonial rule and indigenous responses: 1860-1917. Starr, F.S., Beshimov, B., Bobokulov, I.I., & Shozimov, P. (Ed.), *Ferghana Valley: The Heart Of Central Asia* içinde (ss. 69-93). New York: M.E. Sharpe.
- Arslan, B. (2009). Sovyet Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türklerin ortak birleştirilmiş Türk alfabesi'nden Rus Kiril alfabesine geçirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, ss. 357-374.
- Babadjanov, B., Malikov, K., & Nazarov, A. (2011). Islam in the Ferghana Valley: between national identity and Islamic alternative. Starr, F.S., Beshimov, B., Bobokulov, I.I., & Shozimov, P. (Ed.), *Ferghana Valley: The Heart Of Central Asia* içinde (ss. 296-372). New York: M.E. Sharpe.
- Baran, Z., Starr, F., ve Cornell, S.E. (2006). Islamic radicalism in Central Asia and the caucasus: Implications for the EU. Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Barthold, V.V. (2015). *Orta Asya Türk tarihi*. İstanbul: Divan Kitap.
- Beckwith, C.I. (2009). *Empires of the Silk Road: A History of Central Asia from the Bronze Age to the Present*. New Jersey: Princeton University Press.
- Bichsel, C. (2009). *Conflict Transformation in Central Asia: Irrigation disputes in the Ferghana Valley*. New York: Routledge.
- Botakarayev, B. (2019). *Orta Asya'da Sovyet Dönemi sonrası İslami hareketler*. Erciyes: İKSAD.
- Bushkovitch, P. (2012). *Rusya'nın kısa tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Celal, V. (2018). Özbekistan'da İslam felsefesi çalışmaları. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16, ss. 67-82.
- Cornell, S.E. (2005). Narcotics, radicalism, and armed conflict in Central Asia: The Islamic movement of Uzbekistan. *Terrorism and Political Violence*, 17(4), ss. 619-639.
- Crews, D. R. (2009). *For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia*. Boston: Harvard University Press.
- Çalışkan, B. (2018). *Orta Asya Raporu: Dönüşüm Sürecinde Türk Cumhuriyetleri*. İstanbul: İNSAMER.
- Çalışkan, B. (2019). Özbekistan'da değişimin ilk iki yılı. Anadolu Ajansı Analiz.
- Çaman, E., ve Dağcı, K. (2014). Özbekistan'da İslam, siyasi sistem ve radikalizm. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(8), ss. 8-22.
- Er, P.D. (2020). *Bağımsızlık sonrası Özbekistan'da İslam*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri, Ankara.
- Erşahin, S. (1999). Buhara'da ceditcilik-egitim ıslahatı tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları). *dinî Araştırmalar Dergisi*, 1(3), ss. 213-255.

- Golden, P. B. (2011). *Central Asia in world history*. New York: Oxford University Press.
- Hiro, D. (2009). *Inside Central Asia: A political and cultural history of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey and Iran*. London: Overlook Duckworth.
- Hopkirk, Peter. (1990). *The great game: On secret service in high Asia*. London: John Murray.
- Hosking, G. (2015). *Rusya ve Ruslar: Erken dönemden 21. yüzyıla*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kangas, R. (2018). Legal reform in Central Asia: Moving past history. Burghart, D.L. ve Sabonis-Helf, T., (Ed.), *Central Asia in the Era of Sovereignty: The Return of Tamerlane?* içinde (ss. 27-56). London: Lexington.
- Kanlıdere, A. (2004). Sovyet ve Türk tarih yazıcılığında Rusya Müslümanlarının düşünce tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 149-181.
- Karabulut, F. (2009). İktidar ve meşrulaştırma mücadelesinin odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları. *Bilig*, S. 50, ss. 71-73.
- Khalid, A. (2016). The roots of Uzbekistan: Nation making in the early Soviet Union. *CAP Papers*, S. 167, ss. 1-6.
- Khalid, A. (2021). Islam in Central Asia 30 years after independence: Debates, controversies and the critique of a critique. *Central Asian Survey*, 40(4), ss. 539-554.
- Kutlu, S. (2012). Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru. Kafkasyalı, M.S. (Ed.), *Orta Asya'da İslam: Temsilden fobiye, Cilt II: Türk'ün Tanrısı'ndan, Tanrı'nın Türk'üne* içinde (ss. 737-765). Türkistan : Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Megoran, N. (2017). *Nationalism in Central Asia: A biography of the Uzbekistan-Kyrgyzstan Boundary*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Ocak, A.Y. (2003). *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım ve Yorum Denemeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özcan, A. (2012). Rus Çarlığı ve İngiltere'nin Türkistan üzerinde nüfuz mücadelesi ve İslam faktörü. Kafkasyalı, M.S. (Ed.), *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt II: Türk'ün Tanrısı'ndan, Tanrı'nın Türk'üne* içinde (ss. 1121-131). Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Peimani, H. (2009). *Conflict and security in Central Asia and the Caucasus*. California: ABC-CLIO.
- Rashid, A. (1994). *The Resurgence of Central Asia: Islam or nationalism?* London: Oxford University Press.
- Roy, O. (2005). *The New Central Asia: The Creation of Nations*. New York: New York University Press.
- Starr, F.S. (2013). *Lost enlightenment: Central Asia's golden age from the Arab Conquest to Tamerlane*. Oxford: Princeton University Press.
- Türkoğlu, İ. (2007). *Özbekistan: Kültür ve medeniyet*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.

- Yaman, A. (2012). *Türk dünyasında İslam: Sovyet ateizmi ve kültürel süreklilik*. Ankara: Elips Kitap.
- Yayoi, K. (2018). Vali Khan Tura: A makhdumzada leader in Marghinan during the collapse of the Khanate of Khoqand. DeWeese, D., & Gross, J. (Ed.), *Sufism in Central Asia: New Perspectives on Sufi Traditions: 15th-21st Centuries* içinde (ss. 162-190). Boston: Brill.
- Yemelianova, M. G. (2002). *Russia and Islam: A historical survey*. New York: Palgrave.
- Yemelianova, M. G. (2019). *Muslims of Central Asia: An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Yıldırım, A. (2012). Orta Asya'da İslami ilimlerin ortaya çıkışı ve gelişimi. Türk dünyasında dinî hayat üzerinde Cengizli etkisi. Kafkasyalı, M.S. (Ed.), *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt II: Türk'ün Tanrısı'ndan, Tanrı'nın Türk'üne* içinde (ss. 647-682). Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

ADİL YAKUPOV

(1927 – 2009)

Özbek yazar ve devlet adamı

Özbek yazar Adil Yakupov (Özbekçe: Ädil Yakwpov), Kazakistan'ın Türkistan ilçesindeki Atabay köyünde doğdu ve ilkokulu burada tamamladı. Babası önemli görevlerde bulunan Egamberdi Yakupov, Sovyet hükümeti tarafından tutuklanarak sürgüne gönderildi ve 1943'te milliyetçilik suçlaması ile kurşuna dizildi. Annesi, babasının ölümünden sonra ailesinin geçimini sağlamak için çalışmak zorunda kaldı ve Adil da küçük yaşta çalışarak ailesine yardım etmek zorunda kaldı. Askerlikten sonra 1951 ve 1956 yılları arasında Taşkent Devlet Üniversitesi'nde Filoloji Fakültesi'nde eğitim aldı.

1955-1959 arasında Özbekistan Yazarlar Birliği'nde danışman olarak çalıştı. 1956-1963 ile 1967-1970 yıllarında Literaturnaya Gazeta'nın Özbekistan muhabiri oldu. 1970-1982 arasında Gafur Gulam yayınevinde başmuharrirlik görevini üstlendi. 1982-1989 yıllarında Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı gazetesinin

başkanlığını ve Özbekistan Yazarlar Birliği başkanlığını sürdürdü.

Yakupov, 1985'te Mihnet Kızıl Bayrak ve Özbekistan Halk Yazarı ödüllerini, ayrıca *Ulubey'in Hazinesi* romanı için Hamza ödülünü kazanmıştır. Özbek edebiyatına olan katkılarından dolayı Dostluk ve El Yurt Hurmati madalyaları ile ödüllendirildi.

Eserlerinde genellikle otobiyografik unsurlar bulunan Yakupov, hikâye, uzun hikâye, roman ve piyes türlerinde eserler vermiştir. Eserlerinde özellikle Sovyet dönemi yaşantısına ve toplumsal sorunlara dikkat çekmiştir. Yakupov eserlerinde adaletsizlik, kanunsuzluk, haksız suçlamalar, çıkar düşkünlüğü, vicdan ve ahlaki sorunlar gibi temalar ele almıştır. Yakupov, gerçekçi bir üslupla yazmıştır. Bu sayede, eserleri tarihî ve sosyal bağlamda önemli bir yer tutar ve Özbekistan'ın o dönemki sosyo-politik yaşamını anlamak için önemli bir kaynak niteliği taşır.

Yaşadığı Yerler: Türkistan, Taşkent, Almatı

Görev Yaptığı Kurumlar: Literaturnaya Gazeta, Özbekistan Yazarlar Birliği, Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı Gazetesi

Önemli Eserleri: İki Muhabbet, Mukaddes, Er Başige İş Tüşşe, Bir Feleton Kıssası, Ulugbek Hazinesi

Ayrıca, Yakupov'un eserlerinde insanların iç dünyalarını ve karakterlerini incelemesi, onun insan doğasını anlamaya yönelik bir yaklaşım sergilemesine yol açmıştır.

Yakupov, çeşitli hikâyeler ve romanlar yazmış olsa da 1951'de yazdığı *Tengdaşlar* adlı uzun hikâyesi onun ilk eseri olarak kabul edilir. İki Muhabbet adlı hikâye kitabı 1956'da yayınlanmıştır. Yazarın tanınmasını sağlayan eser ise 1961'de yayımlanan *Mukaddes* adlı uzun hikâyesidir. Bu eserde hayattaki durgunluk, heyecanlar, karışıklık ve zıtlıklar anlatılır. Eserin ana teması, kişinin kendi çıkarı için başkalarını hiçe saymasıdır.

1963'te yayınlanan *Bir Feleton Kıssası* adlı uzun hikâye, Mukaddes ile benzerlik gösterir ve insanın ahlaki yönlerini eleştirir. *Kanat Çift Boledi* adlı uzun hikâye, 1960'ların sosyal sorunlarını ele alır. 1973'te yazdığı *Diyanet* adlı romanında Sovyet rejimini eleştirirken, toplumda hâlâ saf ve vicdanlı insanların olduğunu

göstermeye çalışır. 1988'de yayınlanan *Ak Kuşlar Appak Kuşlar* romanı, *Diyanet* romanının devamı niteliğindedir ve Sovyet döneminin adaletsizlikleri, adam kayırmacılık ve kanunsuzluk gibi konuları ele alır. Bu romanda daha sert ve derin eleştiriler yapıldığı görülür.

Yakupov, tarihi roman türünde önemli eserler vermiş bir yazardır. 25 dile çevrilen en ünlü romanı olan *Ulugbek Hazinesi*'nde, Uluğbey ve oğlu Abdüllatif arasındaki taht mücadelesini, *Köhne Dünya* ise Gazneli Mahmud dönemini konu almaktadır. Yakupov, edebi hayatının başlarında tiyatro eserleri yazmıştır. İlerleyen dönemlerde yeniden tiyatro eserleri yazan Yakupov, 2000 yılında *Bir Köşk Sırları* adlı tiyatro eseriyle de beğeni toplamıştır.

Yakupov, eserleriyle genç yazarlara ve edebiyat dünyasına ilham kaynağı olmuştur. Onun edebi mirası ve etkisi, Özbek edebiyatının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

İmam Maturidi Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi

Özbekistan'da kurulan yakın tarihli
ilahiyat araştırmaları merkezi

Kuruluş Tarihi: 2020

Bulunduğu Yer: Taşkent

Kurumun Etkisi: İmam Maturidi'nin öğretilerinin ve İslam düşünce tarihinin daha derinlemesine anlaşılmasını teşvik etmektedir.

İmam Maturidi Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi (Özbekçe: Imom Moturidiy Xalqaro İlimiy-Tadqiqot Markazi) 2020 yılında Özbekistan'da kuruldu. Bu araştırma merkezi adını, MS 9. ve 10. yüzyıllarda bölgede doğan ünlü İslam ilahiyatçısı ve âlimi İmam Ebu Mansur el-Maturidi'den almıştır.

Merkezin amacı, İslam teolojisi, felsefi ve tarihi üzerine araştırma, bilgi ve anlayışı teşvik etmektir. Dünyanın dört bir yanından İslami çalışmalara ilgi duyan akademisyenler ve araştırmacılar arasında akademik işbirliği ve değişimi kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Merkezin başlıca hedefleri, büyük İslam düşüncüsü, Maturidilik doktrininin kurucusu İmam Ebu Mansur Maturidi ve takipçilerinin mirasını derinlemesine incelemektir. Merkezin ana odak noktası, İslam düşünce mirasının (özellikle kelim ilminin) derinlemesine incelenmesi ve modern dönemin meseleleri etrafında yorumlanmasıdır. Merkez ayrıca ılımlı ve geleneksel İslami anlayışı öğretmeyi ve yaymayı da amaçlamaktadır.

Merkez, bilimsel diyalog ve işbirliğini teşvik etmek amacıyla konferanslar,

seminerler, çalıştaylar ve çeşitli etkinlikler düzenlemektedir. Merkezin ilk bilimsel sempozyumu çevrimiçi olarak 17 Mart 2021'de düzenlendi. İkinci sempozyum 26 Mayıs 2022'de IRCICA ile işbirliği içinde iki kurum tarafından düzenlenmiştir. Ayrıca, akademik çalışmaların yayınlanmasını desteklemekte, araştırmacılar için kaynak sağlamakta ve İslami ilimlerin çalışılmasını teşvik etmek için diğer kurumlarla işbirliği yapmaktadır. Merkez bünyesinde Maturidiyye Çalışmaları Araştırma Bölümü, Modern İslam Çalışmaları Bölümü bulunmaktadır ve ayrıca kütüphane, tercüme ve yayın hizmetleri verilmektedir.

Yakın zamanda kurulduğu göz önüne alındığında, İmam Maturidi Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi muhtemelen hala programlarını ve girişimlerini geliştirme sürecindedir. Merkez, İmam Maturidi'nin öğretilerinin ve İslam düşünce tarihinin daha derinlemesine anlaşılmasını teşvik ederek Özbekistan'ın ve daha geniş İslam dünyasının entelektüel ve kültürel mirasına katkıda bulunmaktadır.

Rus/Sovyet Yapılanmasında Müslümanların Dinî Kurum ve Örgütlenmeleri

Yegane Yiğit

Giriş

Bu çalışmada tarihsel perspektifte Rus/Sovyet yapılanmasında dinin yeri, rolü ve önemi ele alınmış, bu politik ve ideolojik sistem çerçevesinde Müslümanların dinî, siyasi, kültürel ve geleneksel yaşam koşulları incelenmiştir. Bir dinî kimlik olarak Müslüman kavramının Rus yönetim kültüründe gelişen ve değişen kilise-devlet ilişkilerine paralel olarak nasıl bir değerlendirilmeye ve muameleye tabi tutulduğu Çarlık Dönemi kapsamında araştırılmıştır. Bunun yanı sıra makalede tarihsel süreçte Müslüman ve Slav halkları arasında din temelli gerçekleştirilen ayrıştırma stratejilerinin hangi temel kaynaklardan beslendiğine değinilmiş ve bu yaklaşım doğrultusunda Müslümanlara yönelik gerçekleştirilen ötekileştirme eylemleri kimlik ve kültür politikaları üzerinden ele alınarak tartışılmıştır.

Sovyet sistemine geçiş sürecinde değişen siyasi koşullar doğrultusunda oluşan modern düşünce biçimlerinin Müslümanların dinî, siyasi ve kültürel yaşam şartlarını nasıl etkilediği hususunda araştırmalara yer verilmiş, dönemin dinî ve entelektüel aydınlarının toplumsal gelişim

üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu çerçevede makalede, yeni kurulacak Bolşevik sistemde bir statü belirleme hususunda dönemin Müslüman aydınları tarafından gerçekleştirilen siyasi temsil ve katılım girişimleri, geliştirilen modern ideolojik düşünce ürünlerinin oluşturduğu toplumsal bir siyasi kültürün çıktısı olarak da değerlendirilmiştir.

Çalışma, Volga Boyu, Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde yaşayan Müslüman halkları kapsamaktadır. Bu çerçevede Sovyetlerin din politikası da çalışmada Müslümanlarla sınırlandırılarak incelenmiştir. Komünist sistemindeki din karşıtı politik uygulamalara karşın Müslüman yaşam tarzının kendinî koruma ve yaşatma noktasında geliştirdiği savunma mekanizmaları örgütsel, geleneksel, kültürel ve siyasi boyutlarıyla ele alınmıştır. Şöyle ki din, Müslüman halkların geleneksel, kültürel, etnik ve tarihin ilerleyen aşamalarında ise milli bir değeri olarak onların Sovyet sistemi içindeki varlık dinamiklerini oluşturmuştur (Alekberey, 2014, s. 36-37). Odur ki din, Sovyetlerin “homojen toplum”, “Sovyetleştirme”, “Ruslaştırma” ve bu türden geliştirilen “bütünleştirme” stratejilerine doğrudan bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu çerçevede din, her daim Rus emperyalistlerin saldırgan eylemlerinin hedef noktası olmuştur.

Sovyet Dönemi boyunca Müslümanlar dinî değer ve inançlarını aynı zamanda geleneğin bir parçası olarak da yaşatmaya ve korumaya çalışmışlardır. Bu çerçevede Müslümanlar örgütlenme ihtiyacı duymuş, tarikat ve cemaat özelinde geliştirilen oluşumlarda yer almışlardır. Bu oluşumlar devlet tarafından resmî olarak tescil edilmemiş örgütler olarak bağımsız bir ortamda İslami geleneği yaşatmış ve öğretilerini müritleri aracılığıyla farklı bölgelerde yaşayan Müslümanlar arasında yaygınlaştırmışlardır (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, s. 216-217).

Oluşan kapsamlı kitlesel ağlar Sovyet yönetiminin kontrol ve denetim gücünü bir hayli zayıflatmıştır. Öyle ki Sovyetlerde kontrol mekanizması devlet içinde oluşturulan merkeziyetçi bürokratik aygıtları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu aygıtların dışında yer alan tüm oluşumlar devlete karşı pozisyon alan usulsüz dinî hareketler olarak

nitelendirilmişlerdir (Roy, 2009, s.207-208). Bu bağlamda çalışmada Sovyet yönetim sisteminde dinî alana yönelik geliştirilen kontrol mekanizmaları ve bunların uygulayıcıları olarak kadrolaşan din adamlarının sistem ve toplum içindeki pozisyonu ele alınmış, onların dinî kimlik ve siyasi sorumlulukları bağlamındaki toplumsal tutumları incelenmiştir.

Bunların yanı sıra Sovyetlerde farklı dönemlerde oluşan siyasi koşulların talepleri doğrultusunda dinî alana yönelik politik esneklik durumu da söz konusu olabilmıştır. Bu politik yaklaşım birtakım iç ve dış siyasi gelişmelerden kaynaklanmıştır. Bu durum dinî ve siyasi alan arasında sağlanan uzlaşa doğrultusunda ilerleme sağlamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşıyla birlikte dinî alana yönelik açık baskıcı uygulamalar yerini dolaylı yaptırımlara bırakmıştır. Genel çerçevede ise bu dönemeç dine ve dinî temsilcilere yönelik şiddet eğilimlerinin kırılma noktası aynı zamanda “dinî bir gerçeklik” olarak kabul görmesi şeklinde de değerlendirilebilmektedir.

Buradan hareketle Rus tarihinin her aşamasında manevi gücünü ve toplumsal etkinliğini yitirmeyen din, bir değer olarak varlığını her daim koruyabilmiştir. Bu gerçeklik doğrultusunda din, en katı ateist bir sistemde bile yeniden muhatap olarak alınmış ve onun gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Bu çerçevede çalışmada, din bağlamında “kabullenme” ve “yok sayma” arasında sıkışan Sovyet yöneticilerinin izlemeye çalıştıkları politika da Müslümanlar özelinde ele alınarak incelenmiştir.

Rus Tarihsel Arka Planında Din Olgusu ve Müslüman Halklar

Eski Rus topraklarında Hristiyanlığın yayılmasından (10-11. yüzyıl) Bolşevik Devrimi'ne (1917) kadarki süreçte din (Hristiyanlık), birleştirici ve kimlik belirleyici özelliğiyle hem toplumsal hem de yönetsel alanda etkin olmuştur. Ortak değerlerin önemli bir üreticisi misyonunu da benimseyen Hristiyanlık özelinde Ortodoksluk, farklı halklar

arasındaki kültürel çeşitlilikleri aynı potada eriterek Rus devletinin oluşum sürecini de hızlandırmıştır (Likhacev, 1978, s. 120-124). Dinin bu etkinliği toplumsal nüfuz bağlamında Kiliseyle Rus Çarlarını kimi zaman karşı karşıya getirmiş, kimi zaman da çıkar ilişkileri devreye girerek onları uzlaşılı doğrultusunda aynı çizgide birleştirmiş ve devletin iç ve dış politik stratejilerinin uygulanmasında her iki alanı ortak paydada buluşturmuştur (Voronina, 2014, s.77-81). Bu bağlamda Rusların Müslüman topraklara gerçekleştirdiği saldırılarda da Kilise, Rus halkını politik, ekonomik ve askerî sıkıntılara hazırlayarak onları ruhsal olarak motive etmiş, vatanseverlik duygusunun yüksek maneviyatlı bir değer olduğunu topluma aşlamaya çalışmıştır (Runkevich, 2013, ss. 37-40). Böylece işgallerle birlikte genişleyen Rus topraklarına farklı dil, din ve ırklara sahip halkların girişi mevcut homojen kültürel yapıya, dinî değerlere ve dolayısıyla da siyasi düzene güçlü bir “tehdit” olarak algılanacaktır. Bu doğrultuda devlet Kiliseyi Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma stratejilerinde etkin bir silah olarak kullanacaktır.

Bu coğrafyada Müslümanların yoğun olarak yerleştiği bölgelerin başını günümüz Rusya'nın İdil (Volga) boyu toprakları oluşturmaktadır. Bu topraklarda devletleşme sürecinde İslam önemli bir rol oynamış, bu durum halklar arasındaki etnik bütünleşme süreçlerini de hızlandırmıştır. Dinler etnik bütünleştirme işlevlerinin yanı sıra farklılaştırıcı özellikleriyle de Müslüman halklar ve Slavlar arasındaki sınırı belirginleşmiştir (Faizov, 2010, s. 32).

Rusların (Volga) İdil-Ural bölgelerine ilk saldırılar Çar IV. İvan (1533-1584) döneminde gerçekleştirilmiş; Kazan (1552), ardından da Astarhan (1554) Çar Rusya'sı tarafından işgal edilmiştir (Acar, 2017, s. 101). 1598 yılında ise Sibiry'a'nın da işgali gerçekleştirilmiş ve bu topraklarda yaşayan Müslüman Türklerin önemli bir kısmı etnik temizleme politikaları kapsamında yurtlarından sürülmüş, bu topraklara Rus köylülerin göç etmesinin önü açılmıştır (Benningesen ve Quelquejay, 181, ss. 4-5). Bununla da sınırlı kalmayan Çar yönetimi, Müslüman Türklerin Ruslaştırılması ve Hristiyanlaştırılması yönünde sert adımlar atmış, camiler yıkılmış, din adamları (mollalar) öldürülmüştür. Hatta öyle

ki işgal edilen topraklarda din eğitimi verecek, İslam'ı anlatacak neredeyse okur-yazar bir Müslüman dahi bırakılmamıştır (Voronina, 2014, s. 79). Hristiyanlığı kabul edenler ise vergi muafiyetine tabi tutulmuş, aynı zamanda devlet kurumlarında da görev alma hakkına sahip olmuşlardı (Faizov, 2010, s. 45). İşgal politikalarında en başından beri dinî hoşgörü yaklaşımı hiç söz konusu olmamış, saldırılar “kafirlerle karşı haçlı seferi” olarak nitelendirilmiştir (Faizov, 2010, ss. 46-47).

Ancak kilise-devlet iş birliği çerçevesinde gerçekleştirilen misyoner faaliyetleri yeterli düzeyde etkili bir dönüş sağlamadığı gibi, devletin rüşvet ya da cebir, tehdit ve baskılarla uygulamaya çalıştığı stratejiler de beklenen sonuç vermemiştir. Öyle ki 1729 yılında vaftiz olanların durumunu değerlendiren Kazan Metropoliti Silvestr Rus Ortodoks Kilisesi'ne göndermiş olduğu mektubunda “170 yıl bundan önce vaftiz olmayı kabul eden Tatarların Hristiyan yaşam tarzı hiçbir şeye yaramamaktadır. Onlar ibadet etmeyi bilmez, kiliseyi ziyaret etmez, Rusça konuşmaz, çocuklarını vaftiz ettirmez ve ölülerini Müslüman Türk geleneklerine göre defnederler” tespitlere yer vermiştir (Faizov, 2010, ss. 46-47).

Müslümanların işgalci yönetime karşı direnişi, dinî değer ve inanışlarından taviz vermemeleri Çar Rusyası'nı politik ve stratejik değişikliğe zorlamıştır. Bu bağlamda I. Petro (1672-1725) dönemi Müslümanlar açısından kısmi rahatlama dönemi olarak da görülmüştür. 1716 yılında İslam dinî değer ve öğretilerine vakıf olma adına Kur'an ilk defa Rusçaya çevrilmiştir. Ancak Müslümanların ibadetlerine yönelik kısıtlamalardan asla vazgeçilmemiştir (Zhitenev, 2010, s. 37). I. Petro döneminde 1719 yılında Çar yönetimi tarafından ilgili birimlere verilen talimatta “Hristiyan olmayanlar (inoverets) iradeleri dışında vaftiz olunmayacaktır” doğrultusunda hareket edilmesi emri verilmiştir (Landa, 2003, s. 23).

II. Ekaterina (1762-1796) döneminde de işgal politikasında Hristiyanlaştırma stratejileri reddedilmiş, Müslüman halkların Çar yönetimiyle iş birliğine teşvik edilmesi amaçlamıştır (Robert, 2003, s. 24). Kraliçenin 1773 yılındaki kararnamesi de Müslümanlarla ve ibadetlerle ilgili

olmuştur. Kararnamede “Dinî hoşgörü kapsamında Müslümanların ve diğer Hristiyan olmayanların ibadetlerine ve izinli bir şekilde inşa edilen cami ve diğer ibadet yerlerine müdahaleler yasaklanmıştır” belirtilmiştir (Zhitenev, 2010, s. 37).

Bu yaklaşımın yanı sıra II. Ekaterina, Müslümanlar üzerinde kontrol ve denetim mekanizması olarak dinî kurumsallaştırmaya gitmiş ve 1789 yılında tüm Volga boyu Müslüman halkları kapsayacak ve birleştirecek Ufa Müftülüğünü tesis etmiştir (Chicherina, 1906, s. 9). 23 Ocak 1794 yılında da II. Ekaterina'nın talimatıyla Kırım ve Kuban bölgelerinde yaşayan Müslümanların dâhil edildiği “Tavr Müslüman Ruhani İdaresi” oluşturulmuştur (Arapov, 2005, s. 20). 1817 yılında ise Din İşleri Başkanlığı ihdas edilmiştir. Başkanlığın kuruluşundaki başlıca amaçlarından biri de “özgürlükçü düşünce”ye karşı mücadelede kontrolün güçlendirilmesi olmuştur. Bunun yanı sıra 1826 yılında Müslüman halkın “güvenilirliğini” kontrol etme adı altında bizzat çara bağlı başka bir birim de oluşturulmuştur (Dashkovskiy ve Shernyovskiy, 2020, s. 23-24). Güney Kafkasya'da ise 1823 yılında merkezi Bakü olan “Zakafkasya Müslümanları Ruhani İdaresi” ihdas edilerek çoğunluğu Şiilerden oluşan Müslüman toplumun bu kurum özelinde yönetilmesi amaçlanmıştır (İsgenderov ve Mövlayi, 2016, s. 6).

Ruslar, Kafkasya saldırıları (1817-1864) sırasında ise Volga boyundaki bölgelerle kıyaslamada ciddi bir direnişle karşılaşmışlardır. Kafkasya'nın yerli halkları olan Edilge, Kabardlar, İnguşlar, Çeçenler ve Dağıstanlılar dağlara çekilerek Ruslarla savaşmışlardır (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, s. 7-15). Böyle bir direniş karşısında Ruslar uzun bir süre bölgede istedikleri sistemi oturtmakta zorlanmışlardır (Hklnina vd., 2012, s. 31-32).

Rus emperyalist işgalci politikalarının son durak noktası ise Orta Asya (Türkistan) bölgesi olmuştur. 1865 yılında başlayan saldırılar sonucu sırasıyla Türkistan, Çimkent, Taşkent, Buhara, Semerkant Hive ve Kokand işgal edilmiştir (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, s. 9). Bu topraklarda din adamları bölgenin nüfuzlu ve saygın kesimini oluşturuyor,

toplum üzerindeki etki ve güçlerini kullanarak onları yönlendirebiliyorlardı. Bundan olacak ki Rus emperyalist güçleri Orta Asya topraklarında Müslümanların merkezî bir dinî idareye bağlanmasını istememiş ve burada dinî kurumsallaşmaya gidilmemiştir (Hayit, 1995, s. 192-193).

Ilımlaştırılmış incelikli politik yaklaşımlara rağmen Müslümanlar bu topraklarda tüm yönetsel güç ve kurumlarını kaybetmiş ve zamanla İslam “halk dini”ne dönüşmeye başlamıştır. İslam yaşam biçimi bir taraftan aşiret ve topluluklar şeklinde aksakallar idaresinde, diğer taraftan da tarikat ve cemaatler olarak din adamları önderliğinde gelişim göstermiştir. Bunların yanı sıra 16-18. yüzyıllarda yaygınlaşan Tasavvufi akımlar da Müslümanlar açısından önemli bir motivasyon kaynağı olarak öne çıkmıştır (Şangarayev, 2020, ss. 47-48).

18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Kazan ve Orenburg bölgelerinde dinî eğitim veren medrese ve kurumların da sayısında ciddi bir artış gözlemlenmiştir. Bu kurumlar özel statü taşımış, kendilerine devlet tarafından her hangi bir maddi destek sağlanmamıştır. Bu medreselerde eğitim ücretsiz olarak mollalar tarafından veriliyor, bunların da çoğu dinî eğitimlerini Buhara’da tamamlayarak memleketlerine dönüş yapmış din adamlarından oluşuyordu. Din eğitimi veren medreselerin inşası çoğunlukla zengin Tatarların maddi desteğiyle sağlanıyordu. Bunun yanı sıra binlerce dinî içerikli kitap ve Kur’an basılmış ve bu eserler düşük fiyatlarla kitlelere dağıtılmıştır (Nisiyama, 2003, s. 204). Böylece dinî eğitim alanındaki söz konusu canlanma Çar Rusyası’nın ilerleyen yıllarında daha da geliştirilecek, dönemin dinî önder ve entelektüelleri tarafından oluşturulan dinî ve ideolojik kurumlar Müslümanları işgalci yönetime karşı daha dirayetli ve bilinçli kılacak ve onların hızlı bir şekilde örgütlenmelerini sağlayacaktır.

Geçiş Sürecinde Müslümanların İdeolojik Düşünce Biçimleri

Dinî çağdaş düzenin gereksinimleri çerçevesinde ele alan ve siyasi kültür oluşturma deneyimlerini bu yönde geliştiren din adamları ve entelektüel kesimin yönlendirmeleri sonucu oluşan örgütlenme ve cemaatleşme süreçlerinde Müslüman topluluklar Sovyetlerin kuruluş yıllarına giden kısa bir süreçte (1900-1917) aktif bir siyasi ve entelektüel hayat tarzına sahip olmuşlardır. Bilhassa özerk yapı oluşturma hususundaki düşüncelerini dönemin de oluşturduğu elverişli ortamdan kaynaklanarak özgür bir şekilde dile getirmişlerdir. Örneğin Kazan ve Kuzey Kafkasya'nın siyasi önderleri iç savaş ve devrimden faydalanaarak ilkel bir biçimde olsa da hükûmet tarzında birtakım yapılar oluşturabilmişlerdir (Benningsen, 2009, s. 9-10).

Bu bağlamda geçiş sürecinde Kuzey Kafkasya'da İslam muhafazakâr yönüyle halkların yaşam tarzında yerini korumuş ve onların ortak kimliklerini oluşturmuştur. Burada din adamları dışında halkı yönetecek veya yönlendirecek hiçbir yerli oluşum veya hareket olmamıştır. Tüm örgütlenmeler din temelli muhafazakâr nitelik taşımış ve tüm çağdaş düşünce ve öğretilere kapalı olmuştur. Ruslara yönelik direniş de muhafazakâr ve geleneksel değerlerin korunmasına yönelik seyretmiştir. Bu doğrultuda Çar yönetimi de açık baskıcı politikalarından uzak durarak, bölgeyi daha temkinli yaklaşımlarla yönetmeye çalışmıştır (Benningsen ve Quelquejay, 1981, s. 15).

Rusya iç savaş yıllarında özellikle Kuzey Kafkasya'nın Müslüman halkına yönelik "sakinleştirme politikası" uygulamış, bölge valisini değiştirerek uzlaşa kapsamında yeni arayışlar içinde bulunmuştur. Bu bağlamda yeni atanan Vali Vorontsov-Dashkov aracılığıyla siyasi istikrar sağlanılmaya çalışılmıştır. Onun politik değerlendirmeleri sonucu 1906 yılında Kuzey Kafkasya Müslümanlarının bağımsız ruhani idaresinin oluşturulması için Kuban ve Terek bölgelerinin din adamlarından oluşan temsilcilerinin toplantısı gerçekleştirilmiştir. 1913 yılında ise Dağıstan'da vali tarafından atanan Rus memurları ve bölgenin yerel

temsilcilerinden oluşan “Arabuluculuk Kurumu” tesis edilmiştir (Hklnina vd., 2012, ss. 69-70). Böylece bölge sorunlarının çözümünde yerli halkı temsil eden bir heyetin de katılımıyla karşılıklı iş birliği çerçevesinde anlaşma yolları aranmıştır. Dolayısıyla Müslümanların İslami çerçevede örgütlenmesi ve hak arayışları Rus yönetimini onlarla aynı masaya oturtmaya zorlamıştır.

Rusları Kuzey Kafkasyalılarla anlaşmaya sevk eden nedenlerde biri de bölgede ulemanın etkin bir kimliğinin varlığı olmuştur. Toplumsal yönlendirmelerde ulema önderliğinde “Müritler Tarikatı” hareketi Çar yönetiminin baskılarını azaltmanın yanı sıra yönetsel anlamda da onun işini hayli güçlendirmiştir. Ruslar bu bölgede daha ılımlı ve liberal düşünce tarzına sahip olan “Milli Hareket” üyelerini desteklemeye çalışsalar da söz konusu örgüt tabandan yeteri düzeyde destek alamamış ve Müslümanların rağbetini kazanamamıştır (Benningsen ve Quelquejay, 1981, s. 86). Böylece Bolşevik Devrimi’ne kadarki süreçte Rus yönetimi bu bölgeyi yönetmekte güçlük çekmiş, çeşitli stratejiler doğrultusunda onlarla buluşma yolları aramıştır.

Bu bağlamda siyasi ayaklanmaları ve örgütlenmeleri körükleyen gelişmelerde düşünsel gelişim ve değişim sürecide önemli olmuştur. Müslümanların sadece dinî değil aynı zamanda etnik birliğinin de ön plana çıkarılarak siyasi örgütlenmelerinin sağlanmasına yönelik atılan adımlar ve ortaya konulan düşünsel yaklaşımlar olmuştur (Roy, 2009 ss. 71-72). Siyasi faaliyetlerin temeline Türklük anlayışı da oturtularak bir taraftan tüm Rusya Müslümanlarının makro düzeyde birleştirilmesine, diğer taraftan da ulus inşası bağlamında mikro çerçevede yeni bir kimlik belirlenmeye çalışılmıştır. Bu gelişmeler aynı zamanda millî ideolojileri ortaya çıkarma çabası olarak da değerlendirilebilir.

Kuzey Kafkasya halklarının aksine Güney Kafkasya (Zakafkasya) bölgesinde yerleşen Azerbaycan’da iki siyasal ve düşünsel akım hâkim olmuştur: Bunlardan birincisi makro çerçevede İslamlaşmak, Türkleşmek, Modernleşmek ve nihayet ulus sınırları içinde Millî Azerbaycanlı kimliğini öngören Doğu kültürünün benimsenmesi olmuştur. İkincisi

ise Batı kültürünü ön plana çıkararak Rus-Avrupa-Batı endeksinde millileşen daha sonraları ise Bolşevizm, Sosyalizm özelinde temellendirilen Sovyet Azerbaycanlısı yaklaşımı entelektüel kesimi böylece iki kola ayırmıştır (Aleksberov, 2014, ss. 34-37). Bununla birlikte her iki düşünsel akımı aynı paydada buluşturan modernleşme ve millileşme olmuştur.

Bu çerçevede Hasan Bey Zardabi (1842-1907) tarafından temeli atılmış Türkçülük anlayışı yalnızca din bağlamında İran'la olan bağlılık ve yakınlık sınırlarını aşarak Osmanlı, İran, Rusya ve Çin'de yaşayan Müslüman Türklerin birliğini ifade etmiştir. O, Türklük yaklaşımın yanı sıra çağdaşlaşma yolunda eğitimin ön plana çıkarılması gerektiğine dair düşüncelerini de *Ekinci* gazetesi aracılığıyla okurlarıyla paylaşmıştır (Nesibli, 2017).

Onun bu ideolojik çizgisi daha sonralar başarılı bir şekilde Ali Bey Hüseyinzade, Memmed Emin Resulzade, Ahmet Ağaoğlu gibi önderler tarafından da geliştirilmiştir. Onlar Türk-İslam birliğini savunmanın yanı sıra modernleşmeyi de gelişmenin çığır açan önemli bir etkeni olarak görmüşlerdir. Buna karşın M. A. Şahtahtlı, N. Nerimanov C. Memmedkuluzade gibi entelektüeller Avrupalılaşmayı öngörsele de daha çok Batılı değerlerin milli unsurlarla örtüştürülmesini savunmuşlardı (Aleksberov, 2014, s. 36-37). Dolayısıyla aslında geliştirilen tüm teoriler ilk başlarda bir ulus inşasına hizmet etmiştir.

Bu bağlamda Resulzade 1903 yılında ilk siyasi "Müslüman Gençlik Örgütü"nü, 1904'te Müslüman Sosyal Demokrat olan "Himmet"i oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Şarki Rus, İrşat, Tekâmül ve *Terakki* gazeteslerinde çok sayıdaki yazılarıyla dinî, etnik ve siyasi temelde bir kimlik inşasına çalışmıştır. O, bir taraftan bu değerler etrafında halkın örgütlenmesine önem verirken diğer taraftan da eğitimin milli diriliş açısından ne denli önem arz ettiğini her fırsatta dile getirmiş ve paylaşmıştır (Yagublu, 2018, s. 11-12).

Önce İran'da, daha sonra da Türkiye'de siyasi çalışmalarına devam eden Resulzade, 1911 yılında İstanbul'da faaliyete başlayan "Türk Yurdu" oluşumu ve onun aynı adla yayınlanan *Türk Yurdu* dergisindeki

faaliyetleri, Türkçülük olgusunun yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Müslümanların siyasi ve kültürel hayatlarında önemli bir rol oynayacak Azerbaycanlı aydınlar, Türk dünyasının çıkarlarının korunmasında, halkların etnik temelde birbirine yakınlaşmasında, karşılıklı iş birliği ve yardımlaşma geleneğinin oluşturulmasında önemli çaba sarf etmişlerdir (Yagublu, 2015, s. 66). Dolayısıyla İslam-Türk birliği ekseninde ilerleyen ve Müslüman halkları aynı çatı altında birleştiren siyasi bir çizgi izlenmiştir.

Dinî ve kültürel değerlerin yanı sıra Türkçülük anlayışı üzerine ulusal birliği oluşturan Müsavat Partisi lideri Memmed Emin Resulzade önderliğinde 1918 yılında ülkenin bağımsızlığı ilan edilmiştir (Abutalıbov, 2011, s. 8-11). Osmanlı'nın da askerî ve siyasi desteğini alan Azerbaycan halkı, Doğu'nun ilk Müslüman bağımsız devletini kurmuştur (Yagublu, 2015, s. 57).

Böylece Türkçülük, İslamlaşma ve Çağdaşlaşma ekseninde ilerleyen bağımsızlık mücadelesi milli bir nitelik taşımıştır. Din de etnik kimlik de ulusal sınırları çizen değerler olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Yagublu, 2018, ss. 13-17). Bu değerler bir taraftan ulusal sınırları aşan ve tüm Rusya Müslümanlarını, hatta Osmanlı'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsarken, diğer taraftan da bağımsız Müslüman devletlerin sınırlarının belirlenmesinde önemli rol oynayan unsurlar olarak siyasilerin ideolojik düşüncelerinin temelini oluşturmuştur.

Bu bağlamda 19. yüzyılın ortalarında başlayan modernleşme temelinde İslam-Türk birliğini geliştiren eğitsel ve düşünsel nitelikli diğer bir akım da Kazan ve diğer Tatar şehirlerinde baş gösteren dinî reform hareketleri olmuştur. Bu hareketlerin ana gayesi gelenekselci ve muhafazakâr İslam anlayışı çerçevesinin genişletilerek modern düzene ayak uyduracak, liberal ve entelektüel düzeyde sorunların tartışılması ve çözüm yollarının aranması olmuştur. Bu hareketlerin önderleri arasında Tatar ruhanileri Şihabeddin Mercani (1818-1889), Abdul Kayum Nasırı (1825-1902), Musa Carullah Bigi (1857-1949) ve başka diğerleri olmuştur (Bennigsen, 2009, s. 6).

Bu hareketin en önemli önderlerinden birisi de eğitimci ve yazar İsmail Gaspıralı (1851-1914) olmuştur. Özellikle Kazan ve Kırım topraklarında Ruslar tarafından gerçekleştirilen politikalar bir kimliğin tümüyle yok oluşunu hedefleyen nitelikte olmuştur. Öyle ki bu topraklarda yerli halk Çar yönetiminin etnik temizleme stratejileri sonucu azınlık bir konuma düşürülmüştür. Bunun yanı sıra asimilasyon politikaları dinî değerler üzerine kurulmuş kültürel mirası da hedef almış, hatta Kırım'ın ismi Yunan kökenli bir sözcük olan Tavrida olarak değiştirilmiştir. Bu tehlide karşın tüm İdil (Volga) boyunca Müslümanların İslam ve Türk sentezi çerçevesinde birlik oluşturmasında Gaspıralı önemli çalışmalara imza atmıştır (Devlet, 2011, ss. 404-405).

O, gelenekselci din anlayışının gerçek İslam öğretilerinin ve yaşam tarzının önünü kapattığı düşüncesinden hareketle eğitimin önemine vurgu yapmış, Müslümanların bu hususta aydınlanmasıyla ilgili çaba sarf etmiştir. Onun inisiyatifleriyle okul ve medreseler faaliyete geçmiş, çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanan yazılarıyla Müslümanların bilinçli bir şekilde örgütlenmesini sağlayacak düşünceler ortaya konulmuştur. Özellikle o, Türklük ve Türkçe üzerine dikkatleri çekerek mezhepsel farklılıklar temelinde ortaya çıkan bölünmelerin Müslümanlar açısından ciddi sorunlara yol açacağına vurgu yapmıştır (Yücebaş, 2020, ss. 395-404).

Onun bu üstün faaliyetleri doğrultusunda Ufa, Kazan, Orenburg, Troitsk, Bahçesaray ve Bakü'de "ceditçilik" okulları faaliyete başlamıştır (Bennigsen, 2009, ss. 6-7). Hatta Bakü ceditçiliğın merkezlerinden birine dönüşmüştür. Ceditçilik öğretileri doğrultusunda faaliyet gösteren okullar Azerbaycan'ın hayırsever zengin işadamı, petrol milyoneri olan Hacı Zeynelabidin Tağıyev (1823-1924) tarafından maddi bağlamda finanse edilmiştir. Tağıyev, Müslüman öğrencilere burs bağlamış, okullar yaptırmış ve gazeteleri finanse etmiştir. Onun yanı sıra dönemin petrol zenginlerinden olan Murtuza Muhktarov (1855-1920) tarafından yeni okullar ve medreseler inşa edilmiştir. Dolayısıyla bu dönemin zengin iş adamlarının neredeyse tamamı söz konusu gelişimin önünü açacak tüm eğitim öğretim alanlarının gelişimine katkı sağlamış, yanı

sıra yurt dışında eğitim almak isteyen gençleri de maddi olarak desteklemiştir (Mukhetdinov, 2019, s. 177).

Azerbaycan'la kıyaslandığında Kazan ve Kırım Tatarları ise Türkçülük akımını etnik ve dil temelinde geliştirerek, Rus yönetimi altında kendilerine bir kimlik ve statü belirlemeye çalışmışlardır. Ceditçilik okulları çerçevesinde başlatılan reform hareketi de bu anlayışa hizmet etmiştir. Azerbaycan'dan farklı olarak onların Rus yönetimine yönelik ciddi bir bağımsızlık iddiaları olmamıştır. Bu durumu Gaspıralı kendi yazılarında da dile getirerek kabullendiğini belirtmiştir (Roy, 2009, s. 71). O, seminer ve yazılarında bu doğrultudaki düşüncelerini şu şekilde savunmuştur: “Rus kültürü Müslümanlara Batı kültüründen daha yakındır”. O, bu yöndeki düşüncelerini siyasal çerçevede de değerlendirmiş aslında Batı'nın Müslümanlar açısından daha büyük bir tehdit oluşturabileceğine işaret ederek “Doğu'nun Batı'dan hayır bekleyeceği hiçbir şey yoktur” şeklinde temellendirmiştir (Landa, 2003, s. 25). Dolayısıyla Gaspıralı, Rusya'yı Doğu oryantasyonu çerçevesinde değerlendirerek, birlikte yaşamının, kazanılan makul imtiyaz, kanun ve statü çerçevesinde gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüştür.

Geçiş sürecinde Orta Asya'daki durum ise diğer Müslüman bölgelere nazaran daha farklı bir nitelik taşımıştır. Burada bir taraftan muhafazakâr/gelenekselci, diğer taraftan ise reformcu çabaların seyir ettiği bir süreç yaşanmıştır (Benningsen ve Guelquejay, 1981, ss. 84-85). Gelenekselci yaklaşımlar dinî korumanın yanı sıra Çar yönetimine karşı ciddi bir direnişi temsil etmiş olsa da, Müslümanları tek çatı altında birleştirmeye yeterli olmamıştır. Zira farklı tarikat ve cemaatler şeklinde gerçekleşen direniş, Ruslar tarafından kolayca bastırılmıştır. Reformcu yaklaşımlar ise Tatarlar tarafından bu topraklara getirilen ceditçilik hareketi olmuştur. Her iki yaklaşım arasında ciddi farkın oluşu, Rusların işlerini kolaylaştırmıştır. Bu süreçte Rus yönetimi politik gereksinimleri doğrultusunda dolaylı veya gizli yollarla kimi zaman reformcuları kimi zaman da gelenekselcileri destekleyerek, onların birleşmesini stratejik hamlelerle önlemiştir (Roy, 2009, s. 67-68).

Tüm bu verilerden hareketle Bolşevik Devrimi öncesi yani yeni sisteme geçiş sürecinde Müslüman halklar millet ve ümmet kavramları arasında bir ayrıma giderek yeni bir örgütlenme arayışı içinde bulunmuşlardır. Bu yaklaşımlar modernleşme ve gelenekselcilik olarak iki kola ayrılmıştır. Birinciler modernleşme çerçevesinde liberal görüşü savunan ve etnik temelde bir kimlik belirleme çabası içerisinde Türklük kavramını ön plana çıkarmaya çalışırken, ikinciler de muhafazakâr bakış açısına sahip ve din ekseninde geleneksel değerleri koruyan ve ümmet anlayışı etrafında birlik oluşturma stratejisini sürdürerek Ruslara karşı bir hareketlilik içinde bulunmuşlardır.

Bu bağlamda Kuzey Kafkasya ve Orta Aysa halkları genel olarak reformist yaklaşımlardan uzak, din önderleri etrafında örgütlenerek Çar yönetimine karşı mücadele yolunu devam ettirmişlerdir. Buna karşın Güney Kafkasya bölgesinde bulunan Azerbaycan, yanı sıra asıl merkezi Kırım ve Kazan olan İdil sahili halklar ise İslami değerlerin çağın gereksinimlerine cevap veren yeni ideolojik bakış açıları ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu ideolojik yaklaşımlar halkın eğitim düzeyinin yükseltilmesine, siyasi kültürünün oluşturulmasına aynı zamanda idari katılımın sağlanılmasına hizmet etmiştir.

Reformist hareket de siyasi bağlamda halklara göre farklılık arz etmiştir. Örneğin Kırım, Kazan Tatarlarının ceditçilik okulları kapsamında başlattıkları hareket eğitim kapsamında dil ve etnik kimliklerin ön plana çıkarılmasını hedeflerken, bunu Rus siyasi sistemi çerçevesinde gerçekleştirmeyi öngören bakış açısı sergilemişlerdir. Yeni sistem içinde bir statü, bir konum kazanmaya çalışmışlardır. Bu yaklaşım bir ulus olarak yeni sistem tarafından kabulleniş, muhataplık ve dolayısıyla da siyasi temsil talepleri içermiştir.

Azerbaycan'da ise dinî ve modernist hareket ulusal sınırları net bir şekilde çizebilmiştir. Dil, din ve etnik temelde bir millet kavramı ve buna dayanan toplumsal bir aidiyet duygusu oluşturulmuştur. Etnik kimliğin ön plana çıkarılması Şii ve Sünni gibi mezhepsel ayrımcılıkların da önüne geçmiş, Türklük, İslam'dan sonra toplumsal kesimleri aynı çatı altında birleştiren yeni ve önemli bir değer olmuştur. Bu bağlamda ideolojik

çalışmaların daha geniş kapsamda gerçekleştirildiği Azerbaycan bağımsızlığını ancak ilan edebilmiştir. Böylelikle kimlik belirleyici unsurlar arasında yer alan dil, din ve etnik etkenler ilerleyen dönemlerde Sovyetlerin de mücadele ederek silmeye çalışacakları değerler olacaktır.

Komünist Sisteme Geçişte Müslümanlar

Müslümanların kimliklerini korumaya yönelik oluşturdukları ideolojik örgütlenmeler onların siyasi hayata katılımını da hareketlendirmiştir. Özellikle Bolşevik hareketin öncülleri devrim yolunda Müslümanların siyasi ve dinî taleplerini hoşgörüyü karşılamış, ilk başlarda sorunun dinsel ve etnik farklılıklar olmadığını savunarak “Halklara kendi kaderlerini belirleme” çerçevesinde siyasi vaatlerde bulunmuşlardır. Bu yaklaşım çerçevesinde Bolşevikler saflarını genişletmeyi yanı sıra yüz yıllarca dinî kimliklerinden dolayı Çar rejimi tarafından zulme maruz kalan Müslümanların desteğini kazanmayı hedeflemişlerdir.

Bolşevik Devrimi ve Sosyalist rejimin kuruluşuyla birlikte söz konusu politik strateji radikal bir değişime uğrayacak, Çarlık dönemi'nde bütünleşme önünde engel olarak görülen din, yeni sistemde tümüyle yok sayılmaya çalışılacaktır. Komünist sistemde ateist bakış açısı çerçevesinde dinsiz bir toplum inşası hedeflenecektir. “Sovyet vatandaşı” özelinde homojen toplum yapısına bir “tehdit” olarak algılanan din, topyekun bir şekilde yok edilmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla Çar yönetiminde Ruslaştırma politikası özelinde öngörülen Hristiyanlaştırma stratejisinde tecrübe edilen “dinî gerçeklik”, Komünist sistemde baskı, takip, güç, ateizm ve bilimsel öğreti gibi çeşitli yöntemlerle karşı karşıya kalacaktır.

Müslümanların Siyasi Katılım Girişimleri

1905 yılında Çar yönetimine yönelik gerçekleşen başkaldırı, ülkede süregelen siyasi ve ekonomik sorunların yanı sıra Rus olmayanlara yönelik devam eden kısıtlama ve baskılar devrim öncesi halkların ayaklanmasına sebep olmuştur. Bu süreçten faydalanan Bolşevikler

Çar rejimine karşı saflarını genişletmeye çalışıyorlardı. Böyle bir dönemde Çar II Nikolay tarafından 17 Nisan 1905 yılında “Dinî Hoşgörü Beyannamesi” çıkarılarak, tüm dinlere Ortodokslukla eşit haklar tanınmıştır (Minçenko, 2005, s. 192). Bu beyanname Müslümanları yalnızca dinî değil, aynı zamanda siyasi hareketlenme açısından da cesaretlendirmiştir.

1905-1907 yılları siyasi katılım ve temsil bağlamında Müslümanların hareketli sürecini kapsamıştır. Rusya'nın farklı bölgelerinde yaygınlaşan Ceditçilik okul liderleri kendi aralarında koordinasyon sağlayarak ortak siyasi girişimlerde bulunmuşlardır (Mukhetdinov, 2019, s. 80). Modern ve gelenekselci olarak ikiye ayrılan Müslümanlar arasında milli değerler baskın bir şekilde ön plana çıkarılmıştır. Müslüman aydınlar delegeler şeklinde Rus yönetiminden siyasi taleplerde bulunmuşlardır (Bozkurt, 2008, s. 120).

İlk adım Kazan'dan Abdürreşid İbrahim tarafından gelmiş, onun girişimleri sonucu reformist aydınlar olan İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Azerbaycan'dan Ali Merdan Bey Topçubaşov ve Seyit Geray Alkin'in katılımıyla Ağustos 1905 yılında Nijni-Novgorod'da Müslümanların ilk kongresi gerçekleştirilmiştir. İlk kongre Türk aydınlar için yeterli düzeyde verimli olmasa da “İttifak'ı Müslimin” birliğini oluşturarak ikinci kongreye teşkilatlanmış bir şekilde katılmayı amaçlamışlardır (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, ss. 48-49). Zira katılımcı aydınlar farklı ideolojik ilkeleri paylaşan, Pan-Türk ve Pan-Rus yaklaşımlarına sahip heyetten oluşmuş, söz konusu yeni oluşum ise onları Müslüman kimliği altında birleştirmiştir.

Oluşturulan İttifak'ı Müslimin gelenekselci ve Ceditçi oluşumları birbirine yakınlaştırmış ve 13 Ocak 1906 yılında Rus yönetiminden gizli bir şekilde Kafkas, Volga (İdil) bölgesi, Kırım ve Orta Asya'yı temsil eden 100 delegenin katılımıyla ikinci Müslüman kongresi Azerbaycanlı A. Topçubaşov başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Kongrede Rus parlamentosu olan Duma seçimlerine katılım kararı alınmış ve söz konusu oluşum siyasi partiye dönüştürülmeye çalışılmıştır (Mukhetdinov, 2019, s. 182).

Müslümanların üçüncü kongresi ise devlet tarafından resmî bir şekilde tanınmış, bu toplantıda siyasi seçime katılım stratejisi ve yöntemleri üzerine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu kongrede Rus siyasi partisi olan Kadet tarafından Duma seçimlerine katılım kararı alınmıştır. Zira İttifak'ı Müslimin Rus yönetimi tarafından resmî olarak tanınmamıştır. Hatta öyle ki söz konusu kongreden sonra devlet, Müslümanlara yönelik istişare toplantılarını onların gıyabında gerçekleştirmiş ve katılımlarını engellemiştir. Buna rağmen Müslümanlar 1914 yılında dördüncü kongreyi de gerçekleştirmişlerdir. Kongrede din ve eğitim meseleleri gündem olarak tartışılrsa da Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarının belirginleştiği gözlemlenmeye başlanmıştır (Bayhan ve Poyraz, 2019, ss. 68-69).

Tüm bu zorluklara rağmen 1907-1917 yılları arasında dört defa gerçekleştirilen Duma seçimlerinde parlamentoya girmeyi başaran ve aralarında dinî temsilcilerinde bulunduğu Müslüman milletvekilleri kendi aralarında fraksiyonlar oluşturarak siyasi etkinliklerini ve birliklerini korumaya çalışmışlardır (Zhitenev, 2010, s. 39).

Ancak bu siyasi süreç Müslümanlar açısından oldukça zor bir dönemec olarak tarihin kayıtlarına geçmiştir. Şöyle ki Rus yönetimi Müslümanların dinî eğitim ve yaşantıları üzerindeki baskıcı politikalarından hiç vazgeçememiştir. II. Duma seçimlerinde 36 milletvekili koltuğu kazanan Müslümanların sayısı III. Duma seçimlerinde 11'e, IV. Duma'da ise 6'ya düşürülmüştür. Yanı sıra dinî eğitim veren okulların kapatılmasına, İslam öğretilerini içeren kitapların basılmasının engellenmesine yönelik kararlar da alınmıştır (Mukhetdinov, 2019, ss. 183-184).

Böyle bir durumda Duma'ya seçilen milletvekillerinin bir kısmı Türkiye'ye giderek siyasi faaliyetlerine orda devam etmek durumunda kalmışlardır (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, s. 50). Böylece Müslüman aydınlar Çar yönetiminden umutlarını kesmiş, onların bir kısmı Bolşeviklerin siyasi desteğiyle çözüm yolları ararken, diğerleri de tüm umutlarını dinî ve milli bağlamlarda yakınlıkları olan Osmanlıya yöneltmişlerdir.

Rusya Müslümanları açısından Osmanlı en önemli ve güvenilir bir liman olmuştur. Bu dönemde Osmanlı'da oluşan "Genç Türkler" hareketi de milli nitelik taşımış ve Rusya Müslüman aydınlarının bir kısmı Türkiye'ye giderek bu oluşuma katılmış ve siyasi faaliyetlerini yurt dışından devam ettirmişlerdi (Mukhetdinov, 2019, s. 185). Ancak Osmanlı'da "Jön Türkler" olarak da bilinen bu oluşum sadece milliyetçi bir ideolojiyi içermiş olsa da, onlarla aynı saflarda yer alan ve mücadele eden Rusya Müslüman aydınlar ise Türkçülük anlayışını etnik bir kavramla sınırlandırmamış, İslami kimliği de ön plana çıkararak Çarlık'a karşı siyasi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Roy, 2009, s. 73).

Özellikle Müslüman Türkler Rus esaretinden kurtuluşu çoğunlukla Osmanlı'nın I. Dünya savaşındaki zaferine bağlamışlardır. Rusya'nın I. Dünya Savaşı sırasındaki yenilgileri Müslümanlar arasında bağımsızlık veya özerklik umutlarını da arttırmıştır. Özellikle Orta Asya'da Rus saflarında asker olarak savaşmak istemeyen Orta Asya Türkleri tepkilerini ortaya koymuş ve Müslüman tarihinin çok önemli hareketi olan "Basmacı" isyanına katılmışlardır (Hayit, 1997, s. 9). Çar güçleri tarafından isyanın acımasız bir şekilde bastırılmasına rağmen bu hareket 1941 yılına kadar sürmüş ve tüm Rusya Müslümanlarının mücadele sembolüne dönüşmeyi başarmıştır. Emperyalist güçlere karşı mücadeleyi sürdürmek isteyen Müslümanlar dağlara çekilerek Rus güçlerine karşı silahlı mücadeleye devam etmişlerdir (Mukhetdinov, 2019, s. 186).

Tüm bu söylenenlerden hareketle, Rusya Müslümanları dinlerini, dinî yaşam biçimlerini ve kimliklerini korumak için farklı ideoloji ve stratejiler etrafında örgütlenseler de hep ortak paydada birlik olabilmişlerdir. Öyle ki amaç da, düşman da ortak olmuştur. Emperyalist güçlere karşı verdikleri mücadele yolunda fikir ayrılıkları değişen siyasi durum ve süreçlere göre şekillenmeye tabi tutulmuş olsa da bu onlar arasında radikal bir ayrıma işaret etmemiştir. Siyasi değişkenlikler onları çözümü içeride veya dışarıda, uzlaşma veya mücadelede, yenilik veya gelenekselcilikte aramaya itmiştir. Ne yazık ki tüm bu arayış çabaları Müslümanları sömürge esaretinden kurtarmaya yeterli olamayacak ve

Sosyalizmin kuruluşuyla birlikte Müslümanlar kendilerini daha zor ve katı bir mücadelenin içinde bulacaklardır.

Ekim Devrimi ve Müslüman Halklar

1917 Ekim Devrimi öncesi politik vaat ve parti programlarıyla Müslümanlar arasında rağbet toplamayı başaran Bolşevikler, kurdukları geçici hükûmet döneminde emperyalist yönetimden farklı siyaset izlemiş, her türlü etnik, dinî ve kültürel ayrımcılıkları reddederek, oluşabilecek olası ayaklanmaları bertaraf etmenin yanı sıra halkların desteklerini de kazanmayı amaçlamışlardır. Bu bağlamda Bolşeviklerin devrimi izleyen aylarda çıkardığı iki önemli karar bu politik yaklaşımı geçici de olsa ispatlamıştır.

Bu yaklaşım doğrultusunda Bolşevik yönetimi 2 Kasım'da eşitlik ve egemenliğe vurgu yapan "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"ni yayımlayarak onlara kendi kaderlerini belirleme hakkı tanımıştır. 3 Aralık tarihinde ise kurulan geçici hükümet "Rusya ve Doğu'nun tüm emekçi Müslümanlarına" çağrıda bulunarak, Volga, Kırım, Sibirya, Orta Asya ve Kafkas halklarının inanç, gelenek, milli ve kültürel değerlerini temsil eden kurumların dokunulmazlığını ilan etmiştir (Mukhetdinov, 2019, s. 193). Bu yaklaşım hem gelenekselci hem de liberal Müslümanları Sovyet yönetimiyle yakınlığa teşvik edecek nitelik taşımıştır. Hatta öyle ki şeriat taraftarları bile söylemlerinde "Sovyet ve Şeriat" kavramlarını yan yana getirecek sloganlar eşliğinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Zhitenev, 2010, s. 39).

Bu süreçte Bolşevikler Müslüman halklara yönelik ılımlaştırılmış politika izlemiş olsalar da onlara herhangi bir özerklik veya bağımsızlık hakkı tanıma durumu söz konusu olmamıştır (Hayit, 1978, ss. 22-23). Aksine Müslüman aydınlar içinden kendilerine yakın ve onlarla iş birliğine hazır olacak birileri aracılığıyla Müslümanları yeni sisteme entegre etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Bolşevikler ilk başlarda Müslümanlara çağrıda bulunarak İhtilali desteklemelerini sağlamaya çalışmışlardır: "Vakit kaybetmeyin! Asırlık işgalcileri topraklarınızdan

atın! Ülkenizin efendisi kendinîz olun! Hayatınızı kendinîze göre düzenleyin! Sizin buna hakkınız vardır, çünkü kaderiniz kendi ellerinizdedir!” (Zakharov, 2020, ss. 28-29).

Bu çağrılar Müslümanlar arasında da yankı uyandırmıştır. Hatta öyle ki “Veysi Tarikatı” Bolşeviklerle aynı saflarda mücadele ediyor ve böylece cihat ettiklerine inanıyorlardı. Lakin Bolşeviklerin Müslümanlara yönelik tanıdıkları imtiyazlar yüzeysel nitelik taşımıştır. Şöyle ki 1917 yılında Kazan’da kurulan “Kazan Halk Komiserler Konseyi”ne Tatar olarak sadece Sultan Galiyev seçilmiştir. Buna karşın 19 Aralık 1918’de kurulan ve Molla Nur Vahidov tarafından başkanlığı üstelenen “Müslüman İşleri Merkez Komitesi” de Müslümanların Bolşevikleştirilmesi için Stalin tarafından ihdas edilmiş olsa da yöneticileri milliyetçi düşünceye sahip olmuşlardı (Benningsen ve Quelquejay, 1981, ss. 99-100).

23 Ocak 1918 yılında ise Halk Komiserler Konseyi “Kilisenin devletten ve okulun kiliseden ayrılmasına ilişkin” kararname çıkarmış ve devletin laikliğini ilan etmiştir. Bu kararname kapsamında Sovyet Rusya topraklarında tüm dinî kuruluşlar özel statüye tabi tutulmuş, okullar laik olarak belirlenirken, devletin tüm resmî belgelerinde herhangi bir dinî ibareye yer verilmesi de yasaklanmıştır (Mukhetdinov, 2019, s. 196). Müslüman halklara verilen vaatler yerini bulmadan böylece rafa kaldırılmıştır.

Daha Ekim Devrimi’nden önce Kuzey Kafkasya bölgesinde Sufi şeyhlerinin önderliğinde milli ve dinî hareket başlatılmış, bağımsız Kuzey Kafkasya Cumhuriyetinin kurulması için mücadele verilmiştir. Hareket “tek ve bölünmez” Rusya düşüncesini savunan “Beyaz” oluşumuna karşı savaşmış, daha sonra halkların haklarını “savunan” Bolşeviklerle yaklaşsa da Sovyetlerin kurulmasıyla birlikte bu hareket dağıtılmış ve 1921 yılında Sovyet Dağlık Cumhuriyeti kurulmuştur. Hareket yatırılmış olsa da 1924 yılına kadar bölgede Müslüman ruhanilerinin konumuna ve şeriat mahkemelerine dokunulmamıştır (Zhitenev, 2010, s. 39).

1918 yılında bağımsızlığını ilan etmeye muvaffak olan Azerbaycan’da da siyasi ve ideolojik durum Bolşevik hareketinin etkisiyle parçalı nitelik

taşımıştır. Bağımsızlığın korumasında Müslümanların bir kısmı Bolşeviklerle yakın ilişkiler kurmaya çalışırken, diğer bir kısmı ise umudunu Osmanlı'nın dünya savaşındaki zaferine bağlamıştır. Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgisi ve Mondros Mütarekesi sonucu Türk askerleri Azerbaycan'ı terk etmek durumunda kalmış ve böylelikle durum Bolşeviklerin lehine değişmiştir. 27-28 Nisan 1920 senesinde Azerbaycan'daki Komünistlerle de iş birliği sonucu Rus XI. Kızıl Ordusu Bakü'ye girerek devlet kurumlarını ele geçirmiştir (Hayit, 1971, s. 9-12).

Bu süreçte iç politik gelişmeler içinde yer alan ve Tatar-Başkır Devleti kurma yolunda çaba gösteren Sultan Galiyev de 1917 yılında Komünist Partiye üye olarak siyasi etkinliğini Müslümanların çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır. Dil, kültür ve etnik etkenleri ön plana çıkararak ilerlemeye çalışan Galiyev, Müslümanların kendi kurdukları Komünist Partisi altında örgütlenmelerine çalışmıştır (Roy, 2009, s. 80-81). Aynı zamanda "Müslüman Askerî Heyeti" başkanı olarak da Galiyev, Müslümanların askerî olarak örgütlenmesini "Kızıl Sosyalist Müslüman Ordusu" altında sağlamaya, ilerleyen süreçlerde ise tamamen Rus esaretinden kurtulmayı amaçlamıştır. Fakat bu stratejik yaklaşım da hedefe ulaşmadan Bolşevikler tarafından engellenmiş, Müslüman askerî birlikler Rusya'nın dört bir tarafındaki Kızıl Ordunun aralarına dağıtılmıştır (Benningsen ve Quelquejay, 1981, ss. 108-109).

Volga boyu topraklarda bağımsız bir devlet kurma hayali böylece XI. Kızıl Ordu'nun baskınıyla ortadan kaldırılmış, kademeli olarak bölgeye yönelik uygulanan yönetsel mekanizmalar değişkenlik gösterse de 1924-1925 yıllarında söz konusu topraklar bütünüyle Komünist işgali altına girmiştir (Hayit, 1971, s. 32). Galiyev gibi önderler bağımsız bir devlet kurma isteklerini değişen politik şartlar çerçevesinde geliştirdikleri stratejilerle gerçekleştirmeye çalışsalar da hedeflerine ulaşan ihtilalciler Bolşevikleştirme girişimlerini siyasi uzlaşıyla sınırlı tutmamış, işgallerle sonuçlandırmışlardır.

Benzeri durum Orta Asya bölgesi için de geçerli olmuştur. Rusların elinde bulunan Taşkent'te kurulan yönetim bu topraklarda cereyan

eden bağımsızlık girişimlerini kırmakta kararlı olmuştur. Müslümanları temsil eden ve geçici hükûmet olarak kurulan “Türkistan Komitesi” yönetsel bağlamda herhangi bir resmî işleve sahip olmamıştır. Yanı sıra ülkedeki bağımsızlık hareketine önderlik eden reformist ve muhafazakâr kanatlar da ihtilalcılara karşı koymada güçlerini birleştireler de bu girişimler Bolşevik işgalini önlemede yetersiz olmuştur (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, ss. 84-85).

Bu çerçevede 22 Şubat 1918 yılında Muhtar Kokand Hükûmeti, Rus ve Ermenilerden oluşan Kızıl Ordunun saldırısıyla işgal edilmiş, 10 bine yakın insan öldürülmüş, hükûmet yetkililerinden 50’ye yakın tutuklanma gerçekleştirilmiştir. Bu saldırı “Basmacı” hareketinin başlamasına sebep olmuştur (Hayit, 1995, ss. 249-250). Orta Volga Bölgesi’ne komşu olan Kazakistan’da 1917 yılında “Alaş Orda” lideri Bükeyhan tarafından kurulan “Milli Hükûmet” de Mart 1920’de Bolşeviklerle gerçekleştirilen iç savaş sonrası dağıtılmıştır (Mukhetdinov, 2019, s. 199).

Aynı zamanda bölgede bağımsızlığını koruyan Buhara ve Hive hanlıkları da İhtilalcılarla gerçekleşen mücadele sonucu yenilgiye uğramışlardır. XI. Kızıl Ordu’nun yardımıyla Bolşevikler Nisan 1920 yılında Hive Hanlığı’nın bağımsızlığına son verilmiş, Ekim’de ise Buhara emirliği düşürülmüştür. Kokand’ın işgali sonucu oluşan Basmacı Milli Kurtuluş Hareketi Osmanlı komutanı Enver Paşa tarafından yönetilmiştir. 1922 yılında Enver Paşa’nın savaş sırasında ölümünden sonra, hareket liderliğini üstlenen İbrahim Bey Lokay da 1932 yılında Sovyet güçleri tarafından esir alınarak infaz edilmiştir (Mukhetdinov, 2019, s. 203).

Böylelikle Müslüman halkların bağımsızlık mücadelelerindeki stratejik ve ideolojik yaklaşımlar bölgesel olarak farklı formlarda gerçekleşmiş olsa da onların ortak gayeleri özgür bir şekilde dinî değer, kültür ve kimliklerini koruyarak yaşatmak olmuştur. Bu durum gerek Çarlık, gerekse de Sovyet yönetimini her zaman tedirgin etmiş, uzlaşma ve anlaşma durumlarında bile Müslümanlara yönelik çifte standart uygulanmış ve son olarak da verilen tüm vaatler yerini bulmadığı gibi kanlı eylemlerle bastırılmıştır.

Sovyetlerde Din Olgusu Özelinde Dil, Kültür ve Kimlik Politikaları

30 Aralık 1922 yılında Moskova'da gerçekleştirilen Komünist Parti Kurultayında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği resmen ilan edilmiştir (Hayit, 1971, s. 17). Kurulan Sovyet sisteminin 20'li yıllarının ortalarından başlayarak devlet, İslami yaşam biçimine ve kültürüne karşı doğrudan saldırıya geçmiştir. Zorla ateizm kabul ettirilmeye çalışılmış, Arapça ilk önce Latin, daha sonra ise Kiril alfabesiyle değiştirilmiştir. Arapça yazılan neredeyse tüm kitaplar imha edilmiş, 12 bine yakın cami kapatılmış veya yıkılmıştır. Din adamlarının %90'nı görevlerini icra etmekten men edilmiştir. Stalin'in yönettiği terör yıllarında 30 bin ile 50 bin arasında Müslüman ruhani öldürülmüştür. Neredeyse tüm Müslüman yönetsel ruhani kesim ortadan kaldırılmış ve böylece Müslümanların örgütlenmesi ve kültürlerini yaşatmaları engellenmeye çalışılmıştır (Zhitenev, 2010, s. 39).

Baskıcı politik yaklaşımların yanı sıra 1921-1927 yılları arasında dinî topyekun olarak ortadan kaldırılmaya acele edilmemiş ve Sovyet yönetimi Komünist ideolojiye yakın din adamlarıyla ilerleme stratejisini de uygulamıştır. Buradaki başlıca amaç hem iç hem de dış dinamikleri dengelemek olmuştur. Zira Müslümanlar tarafından oluşan tepkilere karşın devlete yakın olan molla ve müftülerin atanması sağlanmış, gelenekselci İslam anlayışından hareketle din adamlarına yüzeysel dinî bilgilerle Müslüman toplumun dinî taleplerinin karşılanması talimatı verilmiş, derin, bilimsel ve ideolojik ayrıntılı bir İslam öğretileri yasaklanmıştır. Yanı sıra söz konusu din adamları yurt dışında gerçekleşen toplantılarda Sovyet yönetiminin faaliyetlerini doğrulayıcı nitelikte konuşma ve tanıtımlar yapmışlardır (Roy, 2009, s. 90).

Dil ve din politikasının yanı sıra Sovyetler, aslında Çarlık stratejisinin de bir devamı olarak Müslüman topraklarda etnik özelde asimilasyon siyaseti uygulamaya devam etmişlerdir. Özellikle mikro milliyetçiliği ön plana çıkararak Müslüman halkların Türklük anlayışı etrafında birleşmesini önlemeyi hedeflemişlerdir. Bu bağlamda Kuzey Kafkasya'yı

yedi farklı bölgeye ayırarak onlar arasında çizilen yönetsel sınırın yanı sıra bu topraklarda yaşayan Müslüman halkların etnik temelde birleşmesini önlemek amacıyla Kabartay-Balkar ve Karatay-Çerkez olmak üzere farklı mikro kimlikler belirlemişlerdir (Ayan, 2010, s. 36).

Buradan hareketle 1924 yılında Orta Asya'da birliği vurgulayan ve çağrıştıran "Türkistan" ismi kaldırılmış ve bölge 5 Sovyet Cumhuriyetine ayrılmıştır. Söz konu Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan Tacikistan Cumhuriyetleri daha sonralar SSCB'ye katılmıştır (Hayit, 1978, s. 102). 1936 yılında ise Zakafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri dağıtılarak Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sosyalist Cumhuriyetlerine dönüştürülmüştür (Yalçınkaya, 2006, s. 18). Dolayısıyla parçalı bir şekilde yönetme stratejisi, farklı halk ve milletleri aynı çatı altında bir bütün olarak tutmayı hedefleyen Sovyet emperyalizminin ilke edindiği başlıca siyasi bir yaklaşımı olmuştur. Sovyet yönetimi İslamcılık anlayışına karşın mikro milliyetçiliği, Müslümanların Türkiye ile yakınlaşmasını önlemek için ise gelenekselci akımı reformculara karşı desteklemiştir (Roy, 2009, s. 89).

Bunun yanı sıra Ruslaştırma temelinde Sovyetleştirme politikası güdülmüş ve bu strateji hem etnik bütünleşme hem de kültürel değerler üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Rusçanın yaygınlaştırılması ve bunun ikinci "ana dil" olarak kabul ettirilmesi, okullarda Müslüman çocukların Rusça eğitim alması asimilasyon ve entegrasyonun önemli kollarını oluşturmuştur. Rus kültürünü empoze etme bakımından Müslümanların yaşadığı bölgelere çeşitli merkezler; sinema, tiyatro, eğitim kurumları açılarak onlara "modernleşme" ve "gelişme" adı altında yeni değerler aşılarmaya çalışılmıştır (Hayit, 1971, ss. 54-55).

Bu bağlamda Türk kimliğinin de bir ırk olarak Rusya Müslümanlarının hafızalarından silinmesine yönelik stratejiler Sovyet politikasında önemli yer edinmiştir. Eğitim müfredatlarında tarih tahrif edilerek, Müslümanlara Türk olmadıkları, Avrupa ve Asya ırkına mensup oldukları aktarılmış, Türk kavramı sadece Türkiye Türklerine ait olduğu düşüncesi on yıllarca aşılarmaya Müslümanların etnik bağlamda dış güçlerden uzak tutulması ve aynı zamanda kendi aralarında bağlarının

sıklaştırılmasının engellenmesi hedeflenmiştir (Hayit, 1971, s. 56). Buradan hareketle emperyalist güçler tarafından Müslümanların milli değerleri “sosyalist kültür”le özdeşleştirilmeye, Türk kimliği ise “Sovyet vatandaşı” kavramına dönüştürülmeye çalışılmıştır.

Bu ayrıştırılma politikalarının yanı sıra, etnik ve dinî temelde baş gösterebilecek tüm çatışma noktaları da Sovyet yönetimi tarafından saptanmış ve değerlendirilmiştir. Etnik kimliği bir taraftan ortadan kaldırmaya yönelik politika uygulayan Rus yönetimi diğer taraftan da bu durumu bir çatışma ortamına dönüştürerek “birliği” sağlamaya çalışmıştır. Bu kapsamda Kuzey Kafkasya’da etnik çatışmalar kapsamında Ermeniler Azerilere karşı kullanılırken, kendi inançlarına yakın olan Ortodoks Gürcistan’a karşı da Müslüman Abhazlar desteklenmiştir. Bu kapsamda ülkede bulunan diğer dinî azınlıklar (Yahudiler, Jogiler Çingenerler) ülkenin siyasi hayatını yönlendirecek güce sahip olmasalar da ekonomik durum ve sorunlar onların da gündemini meşgul etmiştir (Roy, 2009, s. 109-110).

Bunların yanı sıra sürgün politikası da etnik stratejiler kapsamında emperyalistlerin Müslümanlara yönelik baskıcı politikaları arasında yer almıştır. Şöyle ki 20. yüzyılın 30-40’lı yıllarında entelektüel seçkinlere ve Müslümanlara karşı takip ve baskı dalgası uygulanmıştır. Bu yıllarda herhangi bir yeni düşünce ve milli kültürel değerlere dikkat çekici en ufak ince ayrıntı bile anti devrimci başkaldırı olarak değerlendirilmiş ve “vatana ihanet” veya “casusluk” olarak nitelendirilmiştir (Mukhetdinov, 2019, s. 212).

Bu çerçevede II. Dünya Savaşının ilk yıllarında Müslümanlara yönelik takip ve baskılar güçlendirilmiş, Almanlarla iş birliği yapmakla suçlanan özellikle Kuzey Kafkasya Müslüman halkları Sibiryaya ve Orta Asya’ya sürgün edilmişlerdir (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, ss. 196-197). Gerekece olarak gösterilen casusluk iddiaları ise gerçeğe aykırı nitelik taşımıştır. Zira Sovyetlerin dört bir tarafında yaşayan Müslüman halklar Vatan Savaşı yıllarında (1941-1945) Sovyet saflarında yer alarak mücadele vermiş ve kahramanlık madalyalarıyla de ödüllendirilmişlerdir. Buna karşın Ermeni ve Gürcülerden oluşan birliklerin Almanlarla iş birliği yaptıkları

gerçeği ise Sovyetlerin gündemini pek meşgul etmemiştir. Onların Türk karşıtı eylemlerini dinî ve milli çerçevede değerlendirmeye alan Sovyet yönetimi Müslüman olmayanlara yönelik daha ılımlı politika izlemiştir (Yalçınkaya, 2006, s. 18). Bu politik yaklaşım çerçevesinde Sovyetler kendilerine etnik destek sağlamak amacıyla Müslümanları demografik sorunlara muhatap etmişlerdir. Bu bağlamda emperyalist güçler Ermeni ve Gürcülerin yanı sıra diğer Müslüman olmayan halkları da bu topraklara yerleştirmişlerdir. Stalin bu politika kapsamında demografik sorunlara neden olacak zemin oluşturarak, Müslümanların ulusal bir ayaklanma gücünü kırmayı hedeflemiştir (Ayan, 2010, s. 37). Dolayısıyla problem dinî nitelik taşımış olsa da, politik gerekçelerle olay farklı zeminlere kaydırılmaya çalışılmıştır.

Göç ve sürgün politikaları sonucu Müslüman topraklarında oluşan nüfus dağılımı aşağıdaki şekilde değişim göstermiştir (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, ss. 200-201).

Orta Asya Müslümanlarının Genel Nüfusa Oranla Yüzdellik Verileri

1926	1939	1959	1965
%78	%67,5	%59,4	%55

1959 Yılı Verilerinde Rus Nüfusun Müslüman Topraklarındaki Yüzdellik Oranı

Edige	Karaçay Balkar	Çeçen İnguş	Tatar Cumhuriyeti	Kazakistan	Başkır	Kırgızistan	Dağıstan
%70	%51	%49	%44	%43	%42	%30	%20

Buradan hareketle Sovyetlerin kurulduğu yılları müteakip din baskı ve takiplere maruz kalsa da bir gerçeklik olarak yeni sistemi kendisine muhatap kılacak bir gücü her zaman elinde bulundurmıştır. Zira Müslüman halkların dil, kültür ve kimlikleriyle özdeşleşen ve hatta bu

değerleri belirleyici unsur olarak ön plana çıkaran din, farklı halk ve kültürleri aynı potada eritmeye çalışan Sovyet sistemi tarafından her zaman bir tehdit olarak algılanmıştır. Aslında Komünist sistemde din-siz bir toplum inşa etme ideolojisi hâkim olsa da, Sovyet sistemi siyasi stratejilerini kurulan tarihsel temeller üzerinden devam ettirme zorunluluğundan kendisini uzak tutamamıştır. Bir taraftan dinî yok sayan sistem ve ideoloji, diğer taraftan ise Müslümanlara karşı eylemlerde dinî yakınlık çerçevesinde Hristiyan halklarla kurmaya çalıştığı yakınlık ve hamilik durumu olayın gerçeklik boyutunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Dolayısıyla, gerek Çarlık gerekse de Sovyet Dönemi'nde Müslümanlık özelinde din, milli, kültürel ve tarihsel bir değer olarak toplumsal ve siyasal düzenin bir parçası olmaya her zaman devam etmiştir.

İslam'a Yönelik Değişen Stratejik Yaklaşımlar

Çarlık Dönemi'nde temeli atılan dinî kurumsallaşma siyaseti Sovyetler tarafından da uygulanmıştır. Dinî alanın denetim, kontrol ve yönlendirilmesini sağlamak için Sovyetler, devrim sonrası kapattıkları dinî kurumları tekrar gözden geçirmek durumunda kalmışlardır. Bu durum Komünist rejim açısından dinî kabullenmenin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Nitekim II. Dünya Savaşı sırasında oluşan siyasi gelişmeler dinînin yeri ve konumuna yönelik tartışmaları tekrardan gündeme getirmiştir.

Bu çerçevede Büyük Vatan Savaşı döneminde (1941-1945) Sovyet yetkilileri dinî alana yönelik baskıcı uygulamaları azaltmış, bizzat müdahale yöntemlerinden geçici olarak vazgeçmişlerdir. Öyle ki Stalin, savaş yıllarında oluşan ekonomik, sosyal ve politik sorunların halklarda yol açtığı ruhsal düşüşü önlemek, içeride olası ayaklanmaları kontrol altında tutmak, dindar kesimleri saflarına çekebilmek için dine ve onun manevi gücüne ihtiyaç duymuş, dolayısıyla bir motivasyon kaynağı olarak dinî "yardıma" çağırmıştır. Bu kapsamda ibadet yerleri açılmış ve halk dua etmek için cami ve kiliselere davet edilmiştir (Yiğit, 2022, s. 162).

Bu çerçevede Hitler, savaş sürecinde dine yönelik yeni politikasını yakın çevresinde özetleyerek şu ifadelerle yer vermiştir: “Her köyün kendi mezhebine sahip olacağı, Tanrı hakkında kendi özgür düşüncelerini geliştirebileceği durum lehimize olabilir. Bu Rusya topraklarını küçük birimlere bölecek faktörlerin sayısını arttıracaktır” (Dashichev, 1973, s. 66). Dolayısıyla yeni politikanın, dine kapı aralasa da dindar kesimi kendi içinde parçalamayı öngören stratejiyi de ihmal etmediği görülebilmektedir.

Stalin’in dine yönelik politik tutumunu yumuşatan bir diğer önemli durum ise din düşmanlığı sonucu uluslararası arenada Sovyetlere karşı oluşan olumsuz bakış açısı olmuştur. Stalin din adamlarıyla birlikte yol alarak, uygulanan din düşmanlığı stratejilerini perdelemeye çalışmıştır. Bu bağlamda din adamlarına ve dinî alana tanıdığı imtiyazlar sonucu kapatılmaya çalışılan mesafe olumlu dönüşler sağlamış, patriğin Stalin’le yan yana görüntülenmesi, devleti destekler nitelikte konuşmalara yer vermesi gibi durumlar da din-devlet ilişkilerindeki “olumluluklara” işaret etmiştir (Paspelovski, 2000, ss. 209-210).

Bu politika Müslümanları da kapsamış ve Sovyet yönetimi tarafından din adamları harekete geçirilmiştir. 1942 yılında Ufa’da gerçekleşen kongrede Müftü Abdurrahman Rasulov Müslümanlara “Sevgili Müslüman Kardeşlerim! Yüce Allah’ın ve Peygamberinin adıyla sizleri hiçbir çabadan kaçınmadan, Müslüman dünyasını, tüm insanlığı ve büyük vatani hain faşist boyunduruğundan kurtarmak için savaşmaya çağırıyorum...” şeklinde seslenerek onları ana vatani korumaya çağırmıştır (Nurimanov, 2017, s. 75).

Din bağlamında uygulanan bu strateji Müslüman halkları, onların dinî yaşantılarını da kapsamıştır. İbadete açık cami sayısında artış gözlemlenmiş, din adamları Sovyet temsilcileri olarak yurt dışında konferanslara katılmış, yanı sıra dinî konulara ilişkin seminerlerin yapılmasına ve dinî yazıların basılmasına izin verilmiş, hac ziyaretlerine kısıtlı sayıda da olsa Müslümanların katılımına müsaade edilmiştir (Akiner, 1995, s. 33).

Dine yönelik bu yaklaşım Müslümanların savaşa katılımını da olumlu etkilemiştir. Müslümanlar Kızıl Ordu saflarında savaşmış, gösterdikleri

kahramanlıklar Stalin'in konuşmalarında şükranlıkla anılmıştır. Bu çerçevede Stalin'in de onayıyla Ekim 1943 yılında gerçekleşen I. Müslüman Ulema Kurultayı'nda hapisten çıkarılan dinî önder Eşon Babahan Müslümanlara, Almanlara karşı savaş çağrısında bulunmuş ve bu toplantıda merkezi Taşkent olan "Orta Asya ve Kazakistan Dinî İdaresi" (Orta Asya ülkelerini kapsamıştır) ihdas edilmiştir. Kurumun ilk Müftüsü olarak Babahan atanmıştır (Mukhetdinov, 2019, s. 232). Ardından merkezi Bakü olan Zakafkasya Müslümanları Dinî İdaresi Nisan 1944 yılında yeniden faaliyete geçirilmiştir. Sünni ve Şii idareleri birleştirilmiş, idare başkanı Şii Şeyhülislam, (Rusya'nın tüm Şii Müslümanlarını kapsamıştır) yardımcısı ise Sünni müftüden oluşturulmuştur (Roy, 2009, s. 91). Aynı yılın Haziran ayında ise merkezi Buynaks olan Kuzey Kafkas ve Dağıstan Müslümanları İdaresi kurulmuştur. Dördüncü dinî idaresi ise merkezi Ufa olan Rusya ve Sibirya Müslümanları (Volga-Ural, Sibirya ve Doğu Rusya Müslümanlarını kapsamıştır) İdaresi olmuştur (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, s. 204).

Oluşturulan dinî idareler SSCB Din İşleri Başkanlığına bağlı kılınmıştır. Merkezîyetçi anlayış kapsamında tüm Rusya Müslümanları yönetilmeye çalışılmıştır. Bu mekanizma çerçevesinde dinî idarelere sadece dinî ve manevi işlevleri uygulama hakkı tanınırken, eğitim konuları ve yerelerde kurumsallaşma işlevleri ise merkezin yetkisine bırakılmıştır. Aynı zamanda merkez tarafından her bir bölgeyi temsil eden kadılık sistemi de tesis edilmiştir (Mukhetdinov, 2019, s. 233).

Nitekim dine yönelik baskıcı stratejilerin Almanlara karşı direnişi zayıflatacağı durumu daha savaşın başlarından beri Sovyet yönetsel çevrelerce hissedilmeye başlanmıştır. Anti din ve ateist öğretilerle savaşın olumlu sonuçlanamayacağı düşüncesi dinin toplumsal önem ve konumunu ön plana çıkarmıştır. Bu durumu Churchill şöyle özetlemiştir: "Sovyetler Birliği savaşı Komünistlerin gücü ile değil, ancak söz konusu vatan ve inanç olunca kazandı" (Nurimanov, 2017, s. 79).

Bu ılımlaştırma stratejileri geçici de olsa dinî alanda canlanmaya neden olmuş, 1948 yılında 418 yeni cami devlet tarafından tescil edilmiştir. Bununla birlikte 1000'e yakın cami ve bir o kadar da molla kayıttır.

dışı bir şekilde faaliyet göstermeye devam etmiştir. Öyle ki “Takiye” anlayışı çerçevesinde Müslümanlar dinî kimliklerini gizli tutabilmiş, devletin baskı ve takiplerinden kendilerini koruyarak dinî değerlerini yaşatmaya ve aktarmaya çalışmışlardır (Zhitenev, 2010, s. 40). Tarihsel süreçte yaşanan olumsuzluklar taraflar arasında uçurum ve güvensizlik ortamı oluşturmuş ve bu durum Müslümanları tüm Sovyet Dönemi boyunca tedbirli davranmaya itmiştir. Öyle ki daha 1944 yılında tüm bu olumlu gelişmelere paralel olarak Müslümanlara yönelik sürgün politikaları da devam ettirilmiştir. Topraklarından sürgün edilen Müslümanların bir kısmı ancak 1956 yılında beraat ederek yurtlarına dönüş yapabilmişlerdir (Mukhetdinov, 2019, s. 234).

II. Dünya Savaşı’ndaki din-devlet ilişkileri normalleşme sürecine geçiş yapsa da Komünist Parti dine karşı soğuk tutumunu devam ettirmiştir. Anti din propagandaları, bilimsel düzeyde geliştirilmiştir. Sovyet yöneticileri Marksizm ile dinin bir arada yaşamayacağı iddiasından hareketle dinî, Müslümanların sosyal yaşantılarından silmeye çalışmış, hatta Kur’an ayetleri tartışılmaya açılarak, eşitsizlik üzerine kurulu olduğu öne sürülmüştür. Bunun yanı sıra dinin, emperyalist güçlerin asırlarca kullandıkları meşruluk ve farklı sosyal kesimlerin ellerinde bulundurdukları bir “sömürge aracı” olduğu düşüncesi çeşitli kurum ve yayın organları aracılığıyla halka aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda kurulan *Siyasal ve İlmi Bilgiler Derneği* de bu türden düşüncelerin yaygınlaşmasında misyon edinmiştir. Söz konusu dernek çeşitli bölgelerde halka açık konferanslar düzenleyerek ikna yöntemleriyle sadece sivil halkı değil din adamlarını bile etkilemeye çalışmıştır (Benignsen ve Quelquejay, 1981, s. 208-210).

Bu bağlamda Büyük Vatan Zaferi’nden sonra Sovyetlerin dine yönelik açık baskılardan kaçınmasının başlıca sebeplerinden biri de uluslararası arenaya liberal devlet görünümü vermek olmuştur. Öyle ki Müslüman dünyasıyla ilişkilerin geliştirmesi ve yakınlığın tesis edilmesinde dinî alana yönelik ılımlı yaklaşımların uygulanması Sovyetlerin önüne sürülen koşullar arasında yer almıştır. Bu bağlamda Moskova Merkez Camisi yurt dışı Müslüman davetlerinin kabul edildiği ilk durak

noktalarından biri olmuştur. İran Şahı, Suriye, Mısır, Endonezya ve başka ülkelerin Cumhurbaşkanı bu caminin avlusunda törenle karşılanmış, ilişkiler dinî mekan ve motiflerle pekiştirilmeye çalışılmıştır (Nurimanov, 2017, s. 83).

Bu doğrultuda Tüm Rusya Müslümanlarının merkezi ruhani idaresi kontrolü altında olan Batı Rusya ve Sibirya bölgesinde 129, Orta Asya bölgesinde 146, Kuzey Kafkasya'da 52, Güney Kafkasya'da ise 20 cami faaliyet göstermiştir. SSCB'nin Moskova, Leningrad, Taşken ve Bakü gibi büyük şehirlerindeki camiler aynı zamanda yabancı heyetlere dinî hayatı teşhir eden oluşumlar olarak da gösterilmiş ve değerlendirilmiştir (Mukhetdinov, 2019, s. 239, 244).

1970'li yıllarda Sovyet yönetimi Müslüman din adamlarıyla ilişkileri daha da sıkılaştırdığı bir sürece girmiştir. Özellikle Batı'ya yönelik dış politikada Müslüman dinî kadrolarca düzenlenen "Kardeşlik" ve "Müslümanlık" üzerine gerçekleşen konferans ve yurt dışı gezileri Sovyet rejiminin dış politikasında önemli bir rol oynamıştır.

Bu bağlamda ruhanilerin Sovyetlerin din bağlamındaki faaliyetlerini olumlama ve doğrulama yönündeki konuşmalarının yanı sıra ABD, İsrail, Güney Afrika ve Çin emperyalist güçlerini hedef alan görüşleri de din adamlarının politik dilini oluşturmuştur. Sovyet sisteminde Müslümanların "özgür" olduğu, kalkınma yolunda istikrarla ilerlediği ve İslami gelenek ve mirasın SSCB tarafından özenle korunduğu, dinî adamlarının devletin bir aracı değil ortağı olduklarına yönelik savunmaları bu dönemin önemli stratejik boyutunu oluşturmuştur (Bennigsen, 1997, ss. 63-70).

Bu politik sürece karşın SSCB yönetsel kadro konusunda Müslümanları "yurttaş" kavramı kapsamı dışında bırakacak politik uygulamalarda bulunmaya devam etmiştir. Yüksek kadrolara Rus veya Ukrayna kökenli vatandaşları getirerek Müslümanlara karşın itimatsızlık ortamını sürdürmeye devam etmiş, etnik ve dinî ayrımcılık stratejisini her daim canlı tutmada kararlı olmuştur. Hatta öyle ki Federal Müslüman Cumhuriyetlerde bile I. Sekreter yerli halkın temsilcisiyken onun

yardımcısı çoğunlukla Slav kökenli biri olmuştur. Böylece Müslüman yöneticinin aldığı karar ve uygulamalar sürekli bir gözetim altında gerçekleşmiştir (Monteil, 1992, s. 199-200).

Böylece kontrol altına alınan din ve onun yaşam koşullarını sağlayacak öğretiler tamamen merkezi yönetim tarafından gözetim altına alınmış, Sovyet yönetimi tarafından oluşturulan dinî kadrolar baskı ve yönlendirme altında görevlerini icra etmeye zorlanılmışlardır. Dinî ve geleneksel değerlerin aşamalı olarak ortadan kalkmasına yönelik uygulamalar devlet tarafından titizlikle işlenmeye çalışılmıştır. Bu koşullar altında Müslüman halklar İslam ve Türk kimliğini koruma ve yaşatmanın yollarını aramışlardır. Müslüman halkların direnişi tüm Sovyet süreci boyunca aralıksız devam etmiştir.

Müslümanların Dinî Yaşam Biçimi ve Koşulları

Komünist rejimde gerçekleştirilen din karşıtı eylemler dinî toplumda zayıf düştüğü görünümünü vermiştir. Özellikle gençler arasında kültürel ve bilimsel öğretilerle dindarlık oranı düşürülmeye çalışılsa da geleneksel değerler eşliğinde süregelen yetiştirilme tarzları onları kimliklerinden koparamamıştır. Her bölge veya mahallede cami bulunmasa bile Müslümanlar uzak mesafeler kat ederek camileri ziyaret etmeye devam etmiş, dinî bayramları kutlamış, oruç tutmuş ve kurban kesmişlerdir. Cenazeler İslami usullere göre defnedilmiştir (Akıner, 1995, s. 34).

Tüm bu ibadetler belirli kısıtlamalar ve yasaklar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Cami ziyaretlerine yaş sınırlaması getirilmiştir. 18 yaşını doldurmayanların camiye gitmesi engellenmiş, bunun yanında namaz kılmak isteyen herkesin bilgileri alınmıştır. Devletin ilgili birimleri tarafından isim ve soy isimleri kaydedilmeyen Müslümanların ibadetleri hukuka aykırı sayılmıştır. Bununla birlikte Müslümanları namazdan uzaklaştıracak ve alıkoyacak baskılar da uygulanmıştır. İş yerlerinde namaz kılmak yasaklanmıştır. Özellikle kolektif iş yerleri olan, Ruslaştırma ve Sovyetleştirme politikasının önemli bir kolunu oluşturan Kolhoz ve Sovхозlarda çalışanların mesai sırasında namaza vakit ayıramayacakları

hususunda ciddi baskılar olmuştur. Bu yasakları delenler çeşitli yöntemlerle cezalandırılmışlardır. Bu bağlamda Müslümanlar ibadet yeri olarak çoğunlukla evlerini kullanmışlardır. Hatta evlerinde bile dinî ibadetleri düzenli bir şekilde gerçekleştirenler bile kimi zaman devlet tarafından tespit edilerek yaptırımlara maruz kalmışlardır (Hayit, 1978, s. 335).

Dinî vecibeler konusunda sert tutum sergileyen Sovyet yönetimi, Müslümanlar arasında dayanışma ve birliği sağlayacak unsurlara tahammül etmemiştir. Bu kapsamda Müslümanların maddi bağlamda yardımlaşmasını önlemek adına devlet, dinin farzları arasında yer alan bir değer olarak zekatı da yasaklanmıştır. Zekatın yalnızca camilerin, dinî oluşum ve merkezlerin idame ettirilmesi açısından kullanılması uygun görülmüştür. Bunun yanı sıra bir diğer dinî farz olan Hac hakkı da yalnızca Sovyet rejimi tarafından özel olarak seçilmiş ve belirlenmiş kişilere tanınmıştır. Burada da devletin çıkarı gözetilmiştir. Arapçaya hâkim olan kişiler kutsal topraklara gidebilmiş ve karşılığında onlardan Komünist sistemi övecek propagandalar yapmaları talep edilmiştir (Bennigsen ve Quelguejay, 1981, ss. 212-213). Dolayısıyla Sovyetlerin Müslüman politikası yalnızca siyasi algı üzerine kurulan bir dinî yaşam biçimini öngörmüştür.

Müslümanların beş vakit namaz konusunda yaşadıkları zorluklara rağmen cuma günleri camileri ziyaret, geleneğin bir parçası olarak aralıksız devam ettirilmiştir. Bunun yanı sıra Ramazan ayında oruç tutma konusu sıkıntılı ilerlese de bu dinî değerlerin uygulanmasından Müslümanlar alıkonulamamıştır. Dinî vecibe konusunda devlet, din adamlarının eliyle bir takım fetva ve vaazlar verdirerek bu değerleri zorunluluk kapsamından çıkarmaya çalışmıştır. Dinî vecibelerin insanın iç dünyasıyla bağlı olduğu, dışı vurmadan içtenlikle de yaşanabileceği şeklinde bir algı oluşturulmaya çalışılmıştır (Roy, 2009, s. 210).

Müslümanlar tarafından dinin yaşatılması ve korunmasında önemli bir kıstas da geleneksel davranış biçimlerinin manevi değerler üzerine kurulu oluşundan kaynaklanmıştır. Şöyle ki devletin eğitim ile kendi safına sözde çektiğini iddia ettiği gençlik bile dinî değerlerinden koparılamamıştır. Dinî alanın dışında, hatta karşısında oldukları ileri

sürülen genç kesim bile dinî merasimlere, ayinlere katılım sağlamadığı aidiyet duygusu bağlamında zorunlu hissetmiştir. Örneğin sünnet, dinî nikah, Kurban Bayramı ve bu gibi başka dinî değerler aynı zamanda kültürel ve geleneksel olanın bir parçası olarak Müslümanların toplumsal yaşamını kuşatıcı nitelik taşımıştır. Bu bağlamda Sovyetlerin “Allahsız” diye tanımlayacakları bir kuşak yetiştirme çabaları da yersiz olmuştur (Bennigsen, 1997, s. 57).

Buradan hareketle dinî geleneklerini yaşatma konusunda ısrarcı olan Müslümanlar ağır koşullarda bile geleneksel ve manevi değerlerine sahip çıkmışlardır. Özellikle evlilik konusunda hassasiyet gösteren Müslüman aileler genellikle Ruslarla akrabalık bağları kurmazlardır. Müslüman olmayanlara kız verilmezdi. Buna karşın çok olmamakla birlikte Hristiyan inancına sahip ailelerden kız alma eğilimleri de olmuştur (Hayit, 1978, s. 345).

Sovyet totaliter rejimin devam eden kısıtlama ve baskılarına rağmen Müslümanlar, her fırsatta kendi imkanlarıyla cami yapmaya çalışmışlardır. İzinsiz inşa edilen camiler devlet tarafından mahalli kültür merkezlerine dönüştürülüyor, insanların kalbinde yaşamaya devam eden dinî inancı siyasi, kültürel ve ideolojik devrimle bitirmeye çalışıyorlardı. Devlete yakın olan din adamları aracılığıyla din ve komünizm arasında bir bağ kurulması hedefleniyordu (Hayit, 1978, s. 339, 353). Bu bağlamda *Sovyet Doğu Müslümanları* dergisi dinî “dili” politik yönüyle kullanmış Sosyalizm ve İslam arasındaki benzerlik ve yakınlığı ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu dergi aracılığıyla bir taraftan Müslüman halkların tarihi, kültürü, dili, dinî ve etnik kimliği tanıtılmaya ve hatırlatılmaya çalışılırken diğer taraftan da Sovyet yönetiminin bu halkların eğitsel ve kültürel gelişimine yönelik yaptığı “destek ve katkılara” da değinilmiştir. Aslında bu yaklaşımla din adamları bir uzlaşma ortamında din-devlet ilişkilerini yürüterek geleneksel ve dinî değerleri yaşatmaya ve korunmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Taşkent Müftüsü Ziyaddin Han Babahanov Sovyet yönetimiyle yakın ilişkiler tesis ederek karşılıklı iş birliği doğrultusunda dinî faaliyetlerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunu yanı sıra Sosyalizm ve

İslam ilkeleri arasında bağ kurmaya çalışan Zakafkasya Müslümanları İdaresinin tutumu da benzeri yönde gelişim sağlamıştır. Kurumun müf-tüsü “Sovyet yöneticileri ne Allah’a ne de Peygambere inanırlar. Yine de Allah’ın söylediği ve Peygamberin aktardığı yasaları uygularlar” şeklinde açıklamada bulunarak iki alan arasındaki benzerlikleri ileri sürmeye çalışmıştır (Monteil, 1992, ss. 205-206).

Bu dergi aracılığıyla çok sayıda din adamı Sovyet ideolojisini ve siyasetini savunarak Müslümanların bu topraklarda özgür ve sulh ortamında yaşadığını öne süren yazılar kaleme almış, özellikle yurt dışı endeksli olan bu dergi aynı zamanda Batı dünyasının işgalci politikalarına karşı SSCB’nin yanında olduklarını vurgulamışlardır. Nitekim din adamları aracılığıyla yurt dışında Sovyetlere yönelik olumlu bakış açısının oluşturulması da derginin ana hedeflerinden birini oluşturmuştur (Shikhaliyev, 2017, ss. 83-100).

Din adamlarının bu tutumu karşısında Müslümanlar, Sovyet yönetiminden bir takım dinî imtiyazlar alabilmişlerdir. Yeni camilerin inşası, medreselerin faaliyeti, gençlerin yurt dışında özellikle Arap ülkelerinde dinî eğitim alması gibi konularda Sovyetler tarafından kontrollü ve denetimli esneklikler sağlanmıştır (Khalilova ve Babadjanov, 2017, ss. 29-45).

Sovyetlerin dine yönelik esnek politikası görünürde olumlu izlenimlerle yol açmış olsa da aslında devlet, manevi alana yönelik tüm kontrol mekanizmasını elinde bulundurmuş ve ideolojisini din görevlileri aracılığıyla halka aktarmış ve böylece toplumsal yönlendirme politikası uygulamıştır. Bu bağlamda yalnızca devlete kayıtlı olan imam ve camilerin faaliyet göstermesine izin verilmiş, her camiye bir imam atanmış ve maaşı da devlet tarafından karşılanmıştır. Camilerin bütçesi yerel birimlere bağlı kılınmıştır. Bunu yanı sıra camilerin yönetilmesi ve Müslümanların işlerine yönelik konuların ele alınması için üç kişilik mütevelli heyeti de dindarların kendi aralarından seçilmesine müsaa-de edilmiştir (Akiner, 1995, s. 36).

Dinî kadroların yetiştirilmesinde medreselerin de önemli rolü olmuştur. Akiner’in aktarımına göre Sovyetlerde iki önemli medrese faaliyet

göstermiştir. Bu medreseler Rus tarihsel sürecinde birkaç kez resmî kurumlarca kapatılsa da din eğitimi bağlamında önemli yer edinmiştir. Bunlardan biri Buhara'da faaliyet gösteren "Mir Arap" diğeri ise Taşkent'te bulunan "Barak Han" medresesi olmuştur. Bu medreseler öğrencileri Arapça dil sınavına tabi tutarak alıyor, buradan mezun olan adayların çoğu tüm Rusya Müslümanları Dinî İdaresi'ne imam olarak atanabiliyorlardı (Akiner, 1995, s. 37). Aynı zamanda bu medreselerden mezun olan öğrenciler bir dönem Mısır'ın El Ezher Üniversitesinde eğitimlerini ilerletme imkanına da sahip olmuşlardır (Critchlow, 1997, s. 93). Yurt dışına gönderilen öğrencilerin aynı zamanda Sovyet menfaatlerini gözetecek bir misyonu da bulunmuştur. Hayit'e göre, bu medreselerde dinî eğitimin yanı sıra zorunlu olarak öğrencilere Komünist ideoloji çerçevesinde Leninist dersler de verilmiştir (Hayit, 1978, s. 343).

Sovyet yönetimi dinî eğitim kurumlarına karşın yerelerde ateist temelli okulların da sayısını artırmakta kararlı olmuştur. Özellikle Stalin'in ölümünden sonra yönetime gelen Brejnev döneminde (1964-1982) din karşıtı eğilimler hız kazanmıştır. 1967-1970'li yıllarda bilimsel ateizm çerçevesinde Özbekistan'da 100'ün üzerinde ateist okulu faaliyet göstermiş ve Ateizm Üniversitesi de etkin bir şekilde öğrenci yetiştirmeye çalışmıştır. Taşkent'te "Ateist Evi" aracılığı, Kuzey Kazakistan'da seminer ve konferanslar düzenlenerek, din ve bilim arasındaki ayrım "Allahsızlık" propagandalarıyla halka aşılınmış, "genç zihinler" ateist yaklaşımlarla yeniden formüle edilmeye çalışılmıştır (Hayit, 1978, s. 358).

İslam'a ve Müslümanlara yönelik seyreden ikili yaklaşım, ateist çevrelerin de tepkisini çekmiştir. Sovyet siyasilerinin bir kısmı dinî kontrol mekanizmalarıyla yönetme taraftarı olsalar da diğeri bir kesim ise bu durumun manevi alanı daha da kuvvetlendireceğini ve yayılarak yükselmesine sebebiyet vereceğini ileri sürmüşlerdir. Onlar dinin bir değer olarak toplum içinde tamamen ortadan kaldırılması gerekliliğini savunmuşlardır.

Bu iki farklı yaklaşım, siyasi çevrelerin de politik uygulamalarına yansımış ve sürekli değişen, ılımlılaştıran ve aniden sertleşen yaptırımlar Müslümanların yaşamlarını zorlaştıran etkenler olmuştur. Bu durum din adamları ve Müslüman aydınların da işlerini bir hayli

zorlaştırmıştır. Onlar bir taraftan Sovyet yönetimiyle sağlanan uzlaşma çerçevesinde toplumu itaate çağırarak, Komünist rejimin “adil” bir sistem olduğunu Müslümanlara aktararak din ve devlet arasında bir harmoni oluşturmaya çalışmış, diğer taraftan da dine karşı açık düşmanlık besleyen kesimin saldırılarını bertaraf etmek için mücadele vermişlerdir. Buradan hareketle din adamları adeta siyasetin bir parçasına dönüştürülmüş, dengeyi kurma ve koruma adına sürekli bir çaba ve yeni stratejik yaklaşımlar peşinde olmuşlardır (Hayit, 1978, ss. 359-363).

Müslüman Dinî Yaşam Geleneğinde Tarikatlar

Müslümanların dinî değer ve geleneklerini yaşatma ve sürdürmede etkin olan bir diğer kıstas da dinî tarikat ve cemaatler olmuştur. Söz konusu dinî oluşumlar uzun tarihi köklere sahip olmuşlardır. Özellikle göçebe hayat tarzı süren ve kabile yaşam şekline sahip Müslümanlar arasında yaygınlaşan bu oluşumlar tarihsel süreçte gelişim sağlayarak daha sağlam temeller üzerine yapılanmış ve teşkilatlanmışlardır. Öyle ki Çarlık döneminde kabile esasına dayalı olan örgütlerin mahalli nitelik taşımasına karşın, Sovyetlerde bu dinî yapılanmalar genişleyerek farklı bölgelere de yayılabilmişlerdir. Belirli ilke, öğretisi ve geniş kitleye hâkimlik durumu tarikat ve cemaatlerin geniş bölgeleri kapsayan Müslümanlar üzerindeki etkisini de artırmıştır.

Bu çerçevede Sovyetlerde kapsayıcılık ve etkinlik bağlamında 4 önemli tarikat olmuştur: Kafkasya ve Orta Asya’da *Nakşibendi*, Kuzey Kafkasya ve yine Orta Asya’da etkili olan *Kadiri*, Türkmenistan’da *Halveti*, diğer Orta Asya ülkeleri olan Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan’da ise *Yesevilik* yaygınlık kazanmıştır (Bennigsen, 1997, s. 58).

Bu tarikatlar Müslüman dinî gelenek ve yaşam tarzında önemli konuma sahip olmuş, tarihsel süreçte Çar işgaline karşı uzun süre direniş sağlamışlardır. Özellikle geleneksel İslam anlayışı üzerine bina edilmiş değerlere sahip Kuzey Kafkas din adamlarının hemen hepsi bu tarikatlar içerisinde Sovyet kadrolarına seçilmiş ruhanilerden oluşmuştur.

Bu tarikatlar kendi bünyelerinde katı bir şekilde örgütlenmiş hiyerarşik yapılar olarak geniş kitleleri bünyelerinde barındırmışlardır. Tarikatlarda türbeler, ziyaret yerleri ve dinî önderlerin mezarları Müslümanlar arasında kutsiyet arz etmiştir (Monteil, 1992, ss. 229-230).

Söz konusu tarikatların temelini tasavvufi öğretiler oluşturmuştur. Bu yaklaşım tarihsel süreçte tarikat ve cemaatlerin oluşum şeklini de belirlemiştir. Sovyet sisteminde daha da yaygınlaşan tasavvuf akımı bilimsel dinî bir öğretilerden daha çok Allah'ı anma ve ona yakınlaşma bağlamında şeyhler tarafından belirlenmiş ilke ve ayinler doğrultusunda gelişim sağlamıştır. Bu ilkeler tarikat üyelerini bağlayıcı nitelik taşımıştır. Sovyetlerde tarikat liderleri hızlı bir şekilde Müslümanlar arasında sevilmiş, yükselmiş ve toplumsal yönlendirme konusunda önemli bir ölçüde güç ve etki sahibi olmuşlardır (Murtazin, 2019, s. 93).

Özellikle Orta Asya'da yaygınlık kazanan Tasavvuf geleneksel İslam anlayışı üzerine bina edilmiştir. Bu akım üzerine kurulan tarikatların ibadet pratiklerinde farklılıklar da mevcut olmuştur. Fakat ortak gaye İslam'ı yaşatmak adına Müslümanları örgütlemek olmuştur. Aile veya aşiret üzerine kurulan tarikatlarda haleflik durumu söz konusu olmuştur. Şeyh ölümünden sonra yerine geçecek olan varisini belirleme yetkisine sahip olmuştur. Böylece aile üzerinden kök yapmış dinî oluşumlar müritler aracılığıyla geniş topraklara yayılmıştır (Roy, 2009, s. 202).

Tarikatlar tarafından düzenlenen toplantı, ibadet ve ayinler bazen gizli bazen de açık bir şekilde gerçekleşmiştir. Sovyet yönetimini tedirgin eden bu oluşumlar üzerinde kontrol ve denetim mekanizması oluşturmak da güç olmuştur. Kurumsallaşan bir İslam'a karşın tarikatlar tüm bürokratik işlev ve eylemlerin dışında gelişim ve yaşam sağlamışlardır. Sovyet yetkilileri tarikatlarca gerçekleştirilen birtakım ayinleri, türlü bahanelerle dinde yer almayan ve hatta İslam öncesi inançlara kayma durumuyla bağdaştırmaya ve benzeştirmeye yeltenmişlerdir. Devlet tarikatlara, kurumsallaştırılan İslam içerisinde görev alan din adamları aracılığıyla da müdahale etmeye çalışmıştır (Bennigsen ve Quelquejay, 1981, ss. 216-217).

Tarikat tedirginliği yaşayan Sovyet yönetimi dinî idare kadrosuna Sufi ailelerine mensup olan kişiler arasından atama yapmayı tercih eden

bir politika da izlemiştir. Zira onların mensup oldukları aile ve bundan kaynaklı olarak tabanla olan bağları devlet açısından kontrol mekanizmasını kolaylaştırıcı bir etken olmuştur. Devlete kaydolun din adamlarına karşın bir o kadar da kayıt dışı faaliyet gösteren mollalar olmuştur. Bunu Roy (2009) “paralel mollalar” olarak nitelendirmektedir. Resmî din adamları yerellerde görevlendirilerek kayıt dışı faaliyet gösteren mollaları denetlemişlerdir. Sovyet din kadrolarında görev yapan din görevlileri hem devletin verdiği görevi icra etmeye çalışmış hem de farklı bölgelerde faaliyet gösteren dinî oluşum ve önderlerle iyi ilişkileri korumaya ve sürdürmeye gayret etmişlerdir (Roy, 2009, ss. 206-207).

Tarikat ve cemaatlerdeki dinî yaklaşıma karşın, Sovyet yönetimi yeteri düzeyde eğitilmiş ve aynı zamanda rejim yanlısı dinî kadroların yetiştirilmesine yönelik de stratejik yaklaşımlar izlemiştir. Müslümanların büyük ekseriyetini oluşturan Sünni kesime karşı daha yakın bir pozisyon koruyan devlet, onları kendine yakın ve dost olarak gördüğü Lübnan, Mısır, Suriye ve Ürdün Üniversitelerine yollayarak mesleki yeterliliklerini geliştirmelerine destek olmuştur. Şiiilere karşın ise İran’la oluşabilecek yakınlıktan kaynaklı olarak bir tedirginlik durumu yaşamıştır. İran Devrimi’yle birlikte her iki ülke arasındaki mesafe bir hayli açılmış ve Müslümanların tarihte olduğu gibi Sovyetlerde de İran’a gitmeleri veya oradaki ruhanilerle irtibat kurmaları yasaklanmıştır. Hatta öyle ki Sünni müftüler ve dinî kadrolar aldıkları eğitim gereğince Arapçaya hâkim iken, 1980 yılında seçilmiş Şii Şeyhülislam Allahşükür Paşazade Farsça konuşamamış ve herhangi bir İran dinî önderine biat etmemiştir (Roy, 2009, s. 206, 207).

Bu bağlamda Müslüman toplumlarında dinî yaşam biçimi iki koldan ilerleme sağlamıştır: Bunlardan birincisi devletin eliyle kadrolaşan ve bürokratik bağlamda birer memura dönüştürülen ve devletle uzlaşılı doğrultusunda toplumsal işlevlerini gerçekleştiren din adamları ve mollalar özelinde sağlanan İslami yaşam biçimi olmuştur. İkincisi ise tamamen halk tabanından gelişim sağlayan ve siyasi çevrelerden bağımsız bir şekilde Tasavvuf temelli değerler örüntüsü doğrultusunda sürdürülen Müslüman hayat tarzı olmuştur.

Tarikatlar tarihin her aşamasında anti Komünist tutumlarından taviz vermeyen bir yapıya sahip olmuşlardır. Bu yapılar milli ve dinî değerleri aynı çerçevede değerlendirmeye tabi tutarak, Müslüman tarih ve kültürünü de bu özelde korumayı ve yaşatmayı ilke edinmişlerdir. “Dinî törenleri uygulamak” ve “yaşlılara saygı göstermek” gibi iki önemli ilkeyi de ön planda tutan tarikatlar, böylece dinî ve milli değerleri örtüşürerek ilerleme sağlamış, özellikle genç kuşağa yönelik öğretileri de bu doğrultuda gelişim sağlamıştır. Sovyetler tarafından kurumsallaşan dinî yapı içersinde yer alan din adamları ise devletle uzlaşa çerçevesinde ilerleyerek dinî yaşam tarzını korumaya ve söz konusu iş birliği çerçevesinde Sovyet yetkililerinin güvenini sağlayarak dine alan açmaya çalışmışlardır (Monteil, 1992, ss. 330-233).

Dolayısıyla İslam, Müslümanların etnik, dinî, kültürel, eğitsel ve siyasal konumunu belirlemiştir. Başka bir deyişle SSCB nezdinde İslam, Müslüman halklar için bir “yer bildirimi” olmuştur. Onların tutum, tavır ve pozisyonlarını tanımlamıştır (Subaşı, 2022). Bu bağlamda Müslümanlar tüm Sovyet dönemi boyunca dinî değer ve geleneklerini yaşatmakta kararlı olmuşlardır. Müslümanlar farklı toplumsal yapılanmalar içinde çeşitli yöntemler kullanarak dinlerine tutunmaya çalışmışlardır. Din, kültürel ve geleneksel değerlerin “öz”ünü oluşturmuş ve milli olanla örtüşürülmüştür. Bu yerleşik yaklaşım, gelenekselci, bilimselci akımların yanı sıra farklı eğitim düzeyine sahip olan gençleri de aynı paydada buluşturabilmiştir.

Buna karşın Sovyet yönetimi Müslümanların dinî değerler üzerinden oluşturdukları konumunu dağıtmaya veya bu birliği parçalamaya çalışmıştır. Müslüman halkların “homojen toplum” projesinin bir parçasına dönüştürülmesinde en büyük engel olarak görülen İslam, Komünistlerin ideolojik mücadelesinin merkezinde yer almıştır. Bundan olacak ki Sovyetler, Müslüman halkları dil ve etnik farklılıklardan daha çok din politikası üzerinden baskı altında tutmaya çalışmışlardır. Onların günlük hayatında yer edinen dinî alışkanlıkları hedef alacak şekilde gerçekleştirilen İslam karşıtı eylemler söz konusu olmuştur. Bu baskıcı uygulamalar farklı yöntemlerle SSCB’nin dağılmasına kadarki

süreçte aralıksız olarak devam ettirilmiştir. Ne var ki emperyalist sistemin yıkılışı sancılı olmakla birlikte dinî gerçekliği yeniden gün yüzüne çıkaracak, Rus halkını da içine alacak şekilde tüm ulus devletlerin ve sınırların yeniden inşasında önemli bir rol oynayacaktır.

Sonuç

Rus tarihsel sürecinde devlet “güç” olgusu etrafında oluşturulan politik ve stratejik yaklaşımlar doğrultusunda sıklıkla sistem yenilenmesine giderek kendinî revize etmeye çalışmıştır. Bu sistem yenilenmelerinde din, bir gerçeklik olarak Rus Devleti’ni tarihin her aşamasında takip etmiştir. Kimi zaman din toplumsal statüde en üst zirveye taşınmış, kimi zaman da siyasi alanın bir parçası olarak devlet tarafından yönlendirilmiş ve bir meşruluk aracı olarak da kullanılmıştır. Ancak gerçek olan şu ki din, Rus Devleti’nin ve halkının formülasyon aşamasında önemli bir misyon üstlenmiş ve bir ulusun ortak değerlerinin bütünü olarak tarih sahnesinde kendine yer edinmiştir. Bu bağlamda din bir kimlik ürünü olarak Rus halkının toplumsal ve siyasi hayatında değiştirilmesi güç olan bir mevzi kazanmıştır.

Bu bağlamda Müslüman toprakların işgal politikasında Ruslar, bu bölgelerde kalıcı ve egemen olma yolunu “bütünlük” anlayışı üzerinden gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Rus Devleti’nin oluşum tarihinde tecrübe edildiği şekilde Çar yönetimi de farklı halkları aynı potada eritecek bir strateji geliştirmeye çalışmıştır. Bunu için ortak değerler bütünü oluşturacak bir mekanizmaya ve bu strateji kapsamında asimilasyonu uygulayacak bir aygıtı ihtiyacı duymuştur. Bu çerçevede yine Rus tarihsel sürecinde aynı işlevi gerçekleştirmiş olan Ortodokslik özelinde din ön plana çıkarılmıştır. Odur ki Müslüman topraklara gerçekleştirilen saldırılar da “haçlı seferi” olarak nitelendirilmiş, Rus toplumu nezdinde de meşruluk zemini bu yöne doğru kaydırılmıştır.

Böylece Müslüman toprakların işgali dinî boyut kazanmış ve bu değerlerin silinmesinde etkin bir çaba sarf edilmiştir. Müslümanlar din değiştirmeye zorlanılmıştır. Aslında asimilasyon iki boyutta

uygulanmıştır. Bir taraftan Hristiyanlık diğer taraftan da Rusluk olgusu paralel olarak tatbik edilmeye çalışılmıştır. Hem din, hem de etnik kimliğe yönelik bir saldırı durumu söz konusu olmuştur. Oysa Müslüman halklar açısından bu iki değer arasında bir ayırım durumu söz konusu olmadığı gibi bunlardan birine yönelik verilecek en ufak bir taviz bile onların “öz”lerinden kopuşunu ifade etmiştir. Odur ki Müslümanlar bu saldırılar karşısında tüm Çarlık dönemi boyunca güçlerini seferber ederek işgalcilere karşı koymaya çalışmışlardır.

Zamanla Müslümanlar farklı dinî ve ideolojik örgütler etrafında birlik oluşturarak Çarizme karşı mücadeleyi daha teşkilatlanmış bir biçimde sürdürmeyi başaramışlardır. Bu örgütler arasında ideolojik farklılıklar mevcut olsa da onları aynı çatı altında birleştiren etken din olmuş ve onlar ümmet kavramı etrafında seferber olmuşlardır. Böyle bir durumda İslam’a yönelik savaşın zor olacağı düşüncesinden hareketle Çar yönetimi stratejik değişikliklere giderek baskı ve takipleri azaltmak durumunda kalmıştır. Dolayısıyla tehdit ve güç kullanımı yoluyla dinî inanç ve maneviyatla baş etmenin mümkün olmadığına farkına varan Çar yönetimi dinî kurumsallaşma yoluna giderek Müslümanları bu yolla kontrol ve denetim altında tutmaya çalışmıştır.

Sovyetlerin kuruluş yıllarına giden kısa bir zaman diliminde Müslümanlar oluşan en ufak fırsatı bile değerlendirmeye çalışmışlardır. Toplumların ileri gelen dinî önderleri ve entelektüelleri Müslümanları örgütleyerek dinî, siyasi ve kültürel yaşam biçimine karşı gerçekleştirilen saldırıları bertaraf etmeyi hedeflemişlerdir. Bu ideolojik hareketlilikte İslam dinî bağlamında Müslümanlar ülke sınırları dışında olan dindaşlarla bütünleştirilmeye, etnik temelde ise Türklük anlayışı çerçevesinde yurt dışı soydaşlarla yakınlaştırılmaya çalışılmıştır.

Sovyet sisteminin kuruluşuyla birlikte Müslümanlar daha baskıcı eylemlerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu dönemde siyaset, dinî tamamen yok sayma eğiliminden hareketle dinî değer ve inançları sembolize eden herkesi ve her şeyi yok etme yoluna gitmiştir. Bu süreç kanlı eylemlerle cereyan etmiştir. Camiler, türbeler, dinî eğitim veren okul ve medreseler kapatılmıştır. Dil, din ve etnik kimlik üzerinden asimilasyon politikaları

devam ettirilse de tarihsel bir tecrübe olarak “bütünleşme” stratejileri daha farklı boyutlarda uygulanmaya çalışılmıştır. “Sovyet vatandaşı” ve “homojen toplum” oluşturma siyasetine “böl, parçala ve yönet” sloganı de eklenerek asimile politikalarına farklı bir boyut da kazandırılmıştır.

Bu doğrultuda Müslüman halkların dinin yanı sıra olası etnik temeller üzerine birleşerek geniş bölgelerde aynı kimlik altında bir bütün olmalarını engelleme adına mikro milliyetçiliğe gidilmiş, aynı topraklarda yaşayan halklar arasında etnik sınırlar çizilerek farklılıklar belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Zira daha Sovyet sisteminin oluşum sürecinde Bolşeviklerin destek amaçlı yakınlaşmaya çalıştıkları Müslüman ideolojik örgütlerin, dinin yanı sıra Türkçülük ve Modernleşme yaklaşımlarına da yer vererek bir ulus inşasına çalıştıkları, Ruslarca tecrübe edilmiş bir durum olmuştur. Odur ki Sovyetler sadece dinî bağlamda değil farklı kollarda da Müslümanlara yönelik baskılayıcı ve bölücü politikalar uygulamışlardır.

Bu zorlu koşullarda kimliklerini korumaya çalışan Müslümanlar dinî geleneklerini de yaşatmada kararlılık göstermiş, oluşan farklı hareket ve oluşumlar çerçevesinde Ruslarla savaşmaya devam etmişlerdir. Bu süreç II. Dünya Savaşıyla birlikte farklı bir evreye kaymaya başlamıştır.

Yüzyıllarca devam eden baskı Müslüman halkları manevi olarak yıpratmış, aynı zamanda toplumsal statü kazanma sürecinde karşılaştıkları engeller onların sosyal ve ekonomik sıkıntılarla da boğuşmasına neden olmuştur. Büyük Vatan Savaşında Almanya ile karşı karşıya kalan Sovyetler bu süreçte aynı zamanda iç ve dış politikada süregelen sorunlarla da yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Onca zulme karşın farklı halkları vatan çatısı altında birleştirerek düşmana karşı nasıl seferber edileceği konusu emperyalist güçleri tedirgin etmiştir. Bunun yanı sıra din üzerinden gerçekleştirilen baskılar, ezilen halkların durumu dünya kamuoyunda Sovyetlere karşı negatif bir bakış açısının oluşmasına da neden olmuştur.

Bu durum aslında tarihsel bir ezber olan “dinî gerçekliği” tekrardan gündeme taşımıştır. Var olma ile yok olma arasında kalan SSCB, bu zor

süreçte Stalin önderliğinde “dinî yardıma çağırma” zorunluluğu hissetmiştir. Onun emriyle tüm ibadet yerleri açılmış ve halk dua ve ibadet etmek için kilise ve camilere davet edilmiştir. Buradaki durum manevi destek ile maddi sorunların çözüme kavuşturulmasını öngörmüştür. Dolayısıyla Stalin’in buradaki yaklaşımı inançsal değil, siyasi olmuştur. Şöyle ki Stalin de dinin toplumsal manevi gücünü çok iyi idrak edebiliyordu. Odur ki toplumsal dinî canlanmanın halkı en iyi bir şekilde motive edici bir etken olacağı anlayışı Sovyet siyasi çevrelerce kabul görmüştür.

Bu dönemde aynı zamanda kapatılan dinî idarelerin yeniden faaliyete geçirilmesi zorunluluğu da hasıl olmuştur. Dinî alana tanınan esneklikler Müslümanların bir merkezden yönetilmesini ve yönlendirilmesini de gündeme getirmiştir. Bu politik tutum doğrultusunda 4 dinî idare faaliyete geçirilmiştir. Buradaki din adamları Sovyetlerce atanan birer memur konumunda olmuş ve emperyalist güçlerin direktifleri doğrultusunda faaliyet göstermeye zorlanmışlardır. Din adamları bir taraftan zorunlu bir şekilde devletle uzlaşa sağlayarak görevlerini icra etmiş diğer taraftan da dinî alana yeni imtiyazlar kazandırmaya çalışmışlardır.

Sovyet yönetimi bir taraftan dine yönelik açık baskıcı yaklaşımlardan uzak dursa da diğer taraftan ateist propagandalara yönelik faaliyetlerini hız kesmeden ilerletmiştir. Bu paradoksal siyasi muhitte yaşamlarını sürdürmeye çalışan Müslümanlar devletten bağımsız bir şekilde faaliyetlerini sürdüren tarikat ve cemaatlerin bünyesinde dinî geleneklerini yaşatmaya çalışmışlardır.

Kayıtlı ve kayıt dışı faaliyet gösteren tüm din adamlarının ortak gayesi ise dine alan açmak ve bu alanı korumak olmuştur. Bu hususta tarikatlar açık bir şekilde Komünist rejime karşı cephe alırken, devlet bünyesinde faaliyet gösteren dinî kurum ve mollalar ise devletle uzlaşa doğrultusunda Müslümanların dinî yaşam koşullarını iyileştirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda din adamları açısından oldukça zor olan görevlerden biri de bu İslam’ın Komünist parti ideolojisiyle örtüştürülmesine yönelik Sovyetlerin talepleri olmuştur. Sovyetleşen Müslümanlık olgusunun toplum tarafından kabul görmesi devletin esneklik çerçevesinde Müslümanlara tanıdıkları imtiyazın karşılığında

beklenen siyasi bir talebi olmuştur. Aslında Komünistlerin Müslümanlara yönelik ılımlı politikası daha çok yurt dışı endeksli olmuştur. Sovyetlerin yurtdışı Müslüman dünyasıyla yakınlaşma fırsatı ülke içindeki dinî durumun iyileştirilmesine bağlı kılınmıştır.

Toparlayacak olursak din, tarihin farklı aşamalarında değişen iktidar ve sistemlerde, hatta yeniden kurulan ve inşa edilen rejimlerde bile Rus Devleti'nin politikasında yer edinen bir gerçeklik olmuştur. Öyle ki dinsiz bir toplum inşa etme sloganıyla yola çıkan Komünist sistemde bile din, emperyalist güçleri kendisine muhatap edebilmiştir. Sovyetlerin kuruluşunun ilk yıllarından itibaren ortadan kalkacağına ve hatta kendiliğinden yok olacağına inanılan din, II. Dünya Savaşıyla birlikte toplumsal etkinliğini ve gücünü tekrar gösterebilmiştir. Bu gerçeklik emperyalistleri politik tutumlarında değişikliğe zorlamıştır. Ancak din ve devlet arasındaki bu inişli ve çıkışlı süreç SSCB'nin dağılmasına kadar devam etmiştir.

Kaynakça

- Abutalıbov, R. A. (2011). *Mamed Emin Rasulzade i Kavkazskaya konfederatsiya. Sotsial'no-politicheskaya mys'l*. Bakü.
- Acar, K. (2017). *Orta Çağ'dan Sovyet devrimine Rusya*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Akiner, Ş. (1995). *Sovyet Müslümanları*. (Çev. T. Buzpınar, A. Mutu.), İstanbul: Paşahan Matbaası.
- Alekberov, F. (2014). Ulusal ideoloji sorununa tarihi-felsefi bakış (II. Bölüm) Bakü: *Yysq* --"Genç Elektronik Bilimi"- 55 (12 - 2014).
- Arapov, D. YU. (2005). *Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya İslama v Rossiyskoy imperii (poslednyayatret' XVIII-nachalo XX vv.)* Doctoral dissertation, *MGU im. MV Lomonosova*.
- Bayhan, F. Poyraz, M. (2019). *İslam'ın Rusya'daki ayak izi: Sultan Galiyev*. Ankara: Sebilürreşad.
- Benningsen, A, Guelguejay, L. C. (1981). *Step'de ezan sesleri*. (Çev. N. Uzel). İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Benningsen, A. K. (1997). *Sovyet Müslümanları ve İslam dünyası*. . İçinde İ. O. Türköz. (Çev.) *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar* (ss. 61-80). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Benningsen, A. K. (1997). *Sovyetler Birliği'nde İslami Uyanış ve bazı gelişmeler*. İçinde İ. O. Türköz. (Çev.) *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar* (ss. 52-60). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Bozkurt, G. S. (2008). 1905-1907 yılları Rusya Müslümanlarının siyasi kimlik arayışı. İstanbul: Arı Matbaacılık.
- Chicherina, S. V. (1906). *O privolzhskikh inorodtsakh i sovremennom znachenii sistemy NI Il'minskogo*. Sankt-Petersburg: Tip. N. Ya. Stoykovoy.
- Critchlow, J. (1997). Minareler ve Marx. *İçinde İ. O. Türköz*. (Çev.) *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar* (ss. 91-104). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dashichev V. I. (1973). *Bankrotstvo strategii Germanskogo fashizma: ist. ocherki, dok-ty i mat-ly*. T. 1. Moskva.
- Dashkovskiy, P. K ve Shershneva, Ye. A. (2020). *Islam i imperiya: polozheniye Musul'manskikh obshchin Zapadnoy Sibiri v kontekste gosudarstvenno-konfessional'noy politiki vo vtoroy polovine XIX -nachale XX vv* .Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye obrazovatel'noye uchrezhdeniye vysshego obrazovaniya -Altayskiy Gosudarstvennyy Universitet-.
- Devlet, N. (2011). *İsmail Gaspıralı & unutturulan Türkçü, İslamcı, modernist*. (C. 30). İstanbul: Hiperlink Eğitim. İlet. Yay. San. Tic. ve Ltd. Şti.
- Faizov, G. B. (2010). *Islam i gosudarstvo: yedinstvo, protivobostvo, konvergentsiya*. Ufa: Izd-vo BGPU.
- Hayit, B. (1971). *Komünizm ve Türk dünyası*. Ankara: Altnok Matbaası.
- Hayit, B. (1978). *Türk dünyasında Rus emperyalizminin izleri*. İstanbul: Kültür Yayınları.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan devletlerinin millî mücadeleleri tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hayit, B. (1997). *"Basmacılar" Türkistan millî mücadele tarihi (1917-1934)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İsgenderov, A ve Mövlayı, A. (2016). Şeyhülislamlığın tarihi. Bakü: Elm ve Tahsil.
- Khalilova, Z. E. Babadzhhanov, B. M. (2017). Sovetskaya ideologiya v medrese: politicheskiye konteksty i uchebnaya praktika. *Islamology*, 7(2), 29-52.
- Khlynina, T. P. Krinko, Ye. F ve Urushadze A. T. (2012). *Rossiyskiy Severnyy Kavkaz: istoricheskiy opyt upravleniya i formirovaniya granits regiona*. Federal'noye gosudarstvennoye byudzhethnoye uchrezhdeniye nauki Yuzhnyy nauchnyy tsentr Rossiyskoy akademi inauk.
- Landa, R. (2003). İstoriya İslama v Rossii. *Rossiya i Musul'manskiy Mir*, (12), 17-27.
- Likhachev, S. D. (1978). *Pamyatniki Drevney Rusi*. Moskva: Izdatel'stvo Khudozhestvennaya Literatura.
- Minchenko, T. P. (2005). Ponyatiye religioznoy svobody i nekotoryye problemy yeye osushchestvleniya (naprimere Kamchatskogo regiona). *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, (287), 191-195.
- Monteil, V. (1992). *Sovyet Müslümanları*. (Çev. M. Çamdereli,) İstanbul: Pınar Yayınları.
- Motka, I. I. (2001). U istokov pravoslavnoy missi sredine russkikh narodov Yevropeyskoy Rossii. *Inzhinerniye Tekhnologii i Sistemy*, (1-2), 39-44.

- Mukhetdinov D. V ve Khabutdinov A. YU. (2011). *İslam v Rossii v XVIII — nachale XXI vv.: modernizatsiya i traditsii*. Nijny Novgorod: Medina.
- Mukhetdinov, D. V. (2019). *Istoriya İslama v Rossii*. Uchebnoye Posobiye: Medina.
- Murtazin, M. F. (2019). O sisteme İslamskogo obrazovaniya na postsovetском Mu-sul'manskom prostranstve. *Rossiya i noviyе gosudarstva Yevrazii*, (2), 88-102.
- Nesibli, N. (2017). *Azərbaycan Türklərinin öndərləri*. Berikan Yayınları: Ankara.
- Nisiyama, K. (2003). Prinyatiye İslama kreshchenymi Tatarami i pravoslavnaya tserkov': etnokul'turnoye protivostoyaniye na Srednem Povolzh'ye v seredine XIX v. *Novaya volna v izuchenii etnopoliticheskoy istorii Volgo-Ural'skogo regiona*. Sapporo, 200-224.
- Nurimanov, I. A. (2017). Gosudarstvenno-İslamskiye otnosheniya v SSSR do, vo vremya i posle Velikoy Otechestvennoy voyny: na primere vozobnovleniya khadzha i sozdaniya dukhovnykh upravleniy. *İslam v Sovremennom Mire*, 13(1), 71-88.
- Paspelovski, D. (2000). Stalin i Tserkov: "Konkordat" 1943 god i jizn Tserkvi. *Tserkovno-İstoriçeskiy Vestnik*, (6-7): 209-227.
- Roy, O. (2009). *Yeni Orta Asya ya da ulusların imal edilişi*. (Çev. M. Moralı,) İstanbul: Metis Yayınları.
- Runkevich, S. G. (2013). Russkaya Tserkov' v XIX Veke. Directmedia.
- Shangarayev, R. R. (2020). *Istoriya İslama i Musul'manskikh narodov Rossii*. Kazan: Khrestomatiya.
- Shikhaliyev, SH. SH. (2017). İslamskaya pressa v rannesovetskom Dagestane i zhurnal «Musul'mane Sovetskogo Vostoka». *İslamology*, 7(2), 74-100.
- Subaşı, N. (2022). Entelektüelin yer bildirimi. Ardahan Üniversitesi, 28 Ocak 2023 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=mHUMaWlIRX4> adresinden erişildi.
- Vladimirov, N.G. (1996). *İslam v Rossii*. Moskva: İnstitut Naslediya.
- Voronina, T. Ye. (2014). Istoricheskaya rol Ivana Groznogo v tsentralizatsii Russkogo gosudarstva (VI v.) na osnove paradigmy pravoslaviya. *Istoricheskaya i Sotsial'no-Obrazovatel'naya Mysl'*, (3), 77-81.
- Yagublu, N. (2015). *Entsiklopediya Mukhammeda Emina Rasulzade*. Bakü.
- Yagublu, N. (2018). *Cumhuriyet kurucuları*. Bakü.
- Yalçınkaya, A. (2006). Kafkasya da siyasi gelişmeler etnik düğümden küresel kördüğüm. İstanbul: Lalezar Kitabevi.
- Yiğit, Y. (2022). *Din-siyaset ilişkileri bağlamında Kafkas Müslümanları İdaresi*. (Doktora Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yücebaş, F. (2020). İsmail Gasprıralı'nın Türk-İslam birliğine yönelik faaliyetleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124 (245), 395-404.
- Zakharov, V. (2020). I.V. Stalin i yego otnosheniye k Tyurkskim narodam Kavkaza. *İnsitut politicheskikh i Sotsial'nykh İssledovaniy Chernomorsko-Kaspiyskogo Regiona Rossiya*. UDK 327: 27-42.
- Zhitenev, T. Ye. (2010). İslam v Rossii: vekhi istorii. *Vestnik Volzhskogo Universiteta im. VN Tatishcheva*, (4), 35-42.

ERKİN VOHİDOV

(1936 – 2016)

Özbek şair, oyun yazarı, edebiyat çevirmeni ve devlet adamı

Erkin Vohidov ünlü bir Özbek şair, oyun yazarı, edebiyat çevirmeni ve devlet adamıdır. Babasını savaşta kaybeden Vohidov annesinin vefatından sonra şiire olan ilgisini teşvik eden amcası tarafından büyütüldü. 1960 yılında Özbekistan Ulusal Üniversitesi Filoloji bölümünden mezun oldu. Kariyeri boyunca yayınevleri ve süreli yayınlarda editörlük yaptı. Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Özbekistan Meclisi ve Senatosu'nda görev yaptı.

Vohidov'un edebi üslubu lirizm, vatanseverlik ve derin hümanizmin bir kombinasyonu ile işaretlenmiştir. Eserleri genellikle doğanın güzelliğine, aşka ve Özbek halkının mücadelelerine ve zaferlerine odaklanır. Vohidov'un şiiri, doğal ve müzikal bir kelime akışı ile karakterize edilen lirik kalitesiyle bilinir. Bu lirizm, şiirlerinin güçlü duygular uyandırmasına ve canlı imgeler yaratmasına olanak tanıyarak eserlerinin geniş bir kitleye hitap etmesini sağlamıştır. Vohidov'un

şiirlerinin çoğu anavatanı Özbekistan'a ve halkına duyduğu derin sevgiyi ifade eder. Eserleri genellikle Özbekistan'ın zengin tarihi, kültürü ve geleneklerinin yanı sıra doğal güzelliklerini de övmektedir. Bu vatanseverlik sadece kişisel duygularının bir yansıması değil, aynı zamanda okuyucuları arasında gurur ve birliğe ilham vermeye de hizmet eder.

Öte yandan Vohidov'un eserleri sıklıkla insani değerlerin, şefkatin ve anlayışın önemini vurgular. Şiirlerinde sıklıkla aşk, dostluk ve insanın doğayla olan bağı gibi temalar işlenir. Bu hümanist yaklaşım, şiirlerini erişilebilir ve ilişkilendirilebilir kılmakta ve çeşitli geçmişlerden gelen okuyucularda yankı uyandırmaktadır. Vohidov'un yazıları, şiirlerini geniş bir kitle için kolayca anlaşılabilir ve eğlenceli kılan sadeliği ve açıklığı ile bilinir. Günlük dili ve tanıdık imgeleri sıklıkla kullanması, eserlerini hem ilişkilendirilebilir hem de akılda kalıcı kılar.

Yaşadığı Yerler: Fergana, Taşkent

Görev Yaptığı Kurumlar: Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan Meclisi ve Senatosu

Önemli Eserleri: Tong Nafasi, Shoiru, she'ru shuur: Adabiy esselar, Oltin Devor

Şiir yazmaya öğrencilik yıllarında başlayan Vohidov üretken bir şairdi. 1961'de yayımlanan *Tong Nafasi* (Sabahın Nefesi) Vohidov'un ilk şiir koleksiyonudur. Bu eser ona bir şair olarak ün kazandırmıştır. 1987'de yayımlanan *Shoiru, she'ru shuur: Adabiy esselar* (Şair, Şiir ve Akıl: Edebi Denemeler) isimli eserinde Vohidov, yaratım sürecine dair içgörüler sunmakta ve diğer şairlerin eserleri üzerine yorumlar yapmaktadır.

Oltin Devor (Altın Duvar) ise Vohidov'un tiyatro oyunudur. Bu eserle hem Özbekistan'da hem de uluslararası alanda tanındı. Pakistan'ın Lahor kentinde sahnelenen oyun, Vohidov'un bir oyun yazarı olarak yeteneğini ve kendi ülkesinin ötesindeki izleyicilere hitap etme becerisini ortaya koydu. Vohidov'un İstanbul *Fojiasi* (İstanbul Trajedisi) ve *İkkinchi Tumor* (İkinci Tılsım) isimli iki oyunu daha bulunmaktadır.

Vohidov iyi bir çevirmen olarak da önemli bir üne sahiptir. Aleksandr

Tvardovsky, Johann Wolfgang von Goethe, Muhammed İkbâl, Rasul Gamzatov ve Sergey Yesenin gibi ünlü yabancı şairlerin eserlerini Özbek diline çevirmiştir.

Şiirlerinin çoğu, başta Sherali Jo'rayev olmak üzere çeşitli sanatçılar tarafından müziğe uyarlanmıştır. Ekim 2020'de Birleşmiş Milletler'in 75. yıldönümünde, Vohidov'un *Inson* (İnsan) şiirine dayanan bir şarkı birçok dilde yayınlanmıştır.

Vohidov, Özbekler arasında sevilen bir şair olmaya devam etmekte olup, birçok yer ve kurum onun adını taşımaktadır. Margilan'da onuruna bir yatılı okul ve müze kurulmuştur. Hayatı ve eserleri hakkında, Özbek edebiyatı ve kültürü üzerindeki etkisini vurgulayan çeşitli kitaplar yazılmıştır. Vohidov, 1983'te Devlet Hamza Ödülü, 1987'de Özbekistan Halk Şairi ve 1999'da Özbekistan Kahramanı unvanı da dâhil olmak üzere çok sayıda ödül almıştır.

Ahmet Yesevi Üniversitesi

Kazakistan'da saygın bir yüksek öğrenim kurumu

Kuruluş Tarihi: 1991

Bulunduğu Yer: Türkistan, Kazakistan

Kurumun Etkisi: Türk düşüncesinin tanıtılmasına ve geliştirilmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Kazakistan'ın Türkistan şehrinde bulunan Ahmet Yesevi Üniversitesinin kökleri, şehirde bir medresenin (İslami ilahiyat okulu) kurulduğu 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Bu medrese adını, 12. yüzyılda yaşamış olan ve Türk dili konuşan ülkelerde ruhani bir lider ve kültürel bir simge olarak kabul edilen sufi mistik ve şair Ahmet Yesevi'den almıştır. Medrese, bölgede önemli bir İslami öğrenim merkezi haline gelmiş ve Orta Asya'nın her yerinden öğrenci çekmiştir. Sovyet döneminde medrese kapatılmış ve bina başka amaçlar için kullanılmıştır. Ancak Kazakistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından İslami eğitim ve kültüre olan ilgi yeniden artmış ve Türkistan'da böyle bir üniversite kurulması fikri ortaya atılmıştır.

Süleyman Demirel'in 1992'de Başbakan olarak yaptığı Kazakistan gezisinde bu üniversitenin Kazakistan ve Türkiye ortak üniversitesi olması kararlaştırıldı. Böylece Ahmet Yesevi Üniversitesi iki ülke ve dahası Türk dünyası arasındaki ilişkilerin somut bir alanına dönüştü.

Ahmet Yesevi Üniversitesi eğitim, mühendislik, ekonomi, hukuk, tıp ve sosyal

bilimler gibi çeşitli alanlarda lisans ve lisansüstü programlar sunmaktadır. Üniversite ayrıca tarih, kültür, din ve uluslararası ilişkiler gibi alanlara odaklanan araştırma merkezleri ve enstitülere sahiptir. Üniversite, Kazakistan'ın farklı bölgelerinden ve diğer ülkelerden gelen öğrencilerle çeşitli bir öğrenci nüfusuna sahiptir. Üniversitenin 2021 itibarıyla 600'ü uluslararası öğrenci olmak üzere yaklaşık 8.000 öğrencisi vardır. Eğitim dili ağırlıklı olarak Kazakça ve Rusça olmakla birlikte bazı programlar İngilizce olarak da verilmektedir.

Ahmet Yesevi Üniversitesi, kuruluşundan bu yana Kazakistan'da yükseköğretim ve araştırmanın gelişimine aktif olarak katkıda bulunmaktadır. Ayrıca akademik programları, araştırma faaliyetleri ve bilimsel etkinlikleri aracılığıyla Türk düşüncesinin tanıtılması ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Üniversitenin katkıları, Türk dili konuşan halkların zengin kültürel mirasına ilişkin anlayışımızın derinleşmesine ve dünyaya katkılarının daha fazla takdir edilmesine yardımcı olmuştur.

SSCB Sonrası Orta Asya'da Yükselen İdeoloji: Milliyetçilik

Gülşah Köprülü & Murat Çemrek

Giriş

II. Dünya Savaşı sonuçları itibariyle öncelikle dünyayı iki zıt kampa ayırmıştır. ABD ve SSCB, hem savaşın muzafferleri hem de başlayan yeni dönemin süper güçleri olarak dünyayı iki kutuplu hale getirmişlerdir. Sonrasında yaklaşık yarım asır devam eden Soğuk Savaş ise bu kamplardan dönemin Birleşik Krallık Başbakanı Winston Churchill'in meşhur ettiği ifadesiyle Demir Perde'nin liderliğini üstlenen SSCB'nin dağılmasıyla nihayet bulmuştur. Soğuk Savaş boyunca doğu Avrupa SSCB'nin önderliğinde komünist bloğa dâhil olurken Orta ve Batı Avrupa ülkeleri de ABD'nin güdümündeki kapitalist bloğu oluşturmuşlardır. Soğuk Savaş boyunca, dönemin ismine yakışır şekilde, ABD-SSCB arasında sıcak çatışma yaşanmamasına rağmen nükleer silahların gölgesinde konvansiyonel silahların ve yöntemlerin istihdam edildiği dolaylı çatışmalar eksik olmamıştır. İşte bu iki süper güç askerî danışmanlar ile Kalaşnikof ve G3 tüfeklerinin sembolize ettiği sıcak çatışmalarda dolaylı olarak karşı karşıya gelirken aralarındaki istihbarat ve karşı istihbarat savaşları da edebiyattan sinemaya birçok esere ilham

kaynağı olmuştur. Bu dönemde Sovyet totaliter yönetiminin boyunduruğundaki Birliği oluşturan federatif unsurların hepsinde olduğu gibi Orta Asya devletlerinde de ulusal olarak neşvünema bulabilecek her türlü düşünce ve eylem *Homo Sovieticus* yaratma gayretinin doğal sonucu olarak manipüle edilmiş veya rüşeym halde boğulmuştur. Zira siyasal ve ekonomik olarak Moskova'nın temel endişesi, geniş bir coğrafyaya yayılan Sovyetleri -herhangi bir devletin ontolojisinin temel rüknü gereği- bir arada tutmak şeklinde tecelli etmiştir. Birliğin dağılması ve bağımsızlıklarını kazanan devletlerin artık kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalmaları, bu yeni yetme devletleri hem rüşlerini ispat etmeye hem de ulus inşa süreçlerinde siyasal otorite eliyle milliyetçi fikirlerin ve hareketlerin kontrollü bir şekilde özendirildiği bir atmosfere sürükledi. İşin özü, Sovyetler döneminde Birliğin bekası adına bastırılan, ket vurulan ve kerih görülen milliyetçilik artık pamuklara sarılıp el üstünde tutulan bir fenomene dönüştü. Bu dönüşümün siyasal yansıması sadece milliyetçi sembollerin pıtrak gibi her yerden fıskırması değildir, aynı zamanda daha düne kadar Sovyetler Birliği'ni ayakta tutmak üzere Moskova'ya biat etmiş Cumhuriyetlerdeki liderlerin birer milliyetçi lidere dönüşmesidir. Elbette bu dönüşüm, özellikle Orta Asya Cumhuriyetlerinin ne liderleri ne de halkları için görüntü veya söylemdeki gibi hızlı gerçekleşmiştir. Aksine oldukça sancılı bir şekilde cereyan etmiştir.

İster etnik ister kültürel milliyetçi hareketlerin nihaî kertede siyasal dürtüsü, bir ulus-devletin vücuda getirilmesi ve bu devletin de ilelebet varlığının devam ettirilmesidir. Her biri eski Sovyet Cumhuriyetleri olan Orta Asya ülkelerinde de bu amaç, yukarıda da ifade edildiği üzere, Soğuk Savaş sona erdikten sonra gelişen ulus-devlet inşasıyla kendini göstermiştir. Bu dönemde hem pratik hem de akademik anlamda milliyetçiliğe artan ilgi de arttı çünkü Soğuk Savaş boyunca güvenlik endişeleriyle görmezden gelinen, gölgede bırakılan hatta bastırılan etno-linguistik, dinsel, mezhepsel, toplumsal cinsiyet ve cinsel tercih bazlı kimlikler kendilerini ifade edecek ortamlar bulduğu gibi bu kimliklere yönelik akademik çalışmalar da tabiri caizse coşmuştur.

Bu kimlikler içinde ulus-devlet talebiyle yükselen etno-linguistik, dinsel ve mezhepsel kimlikler Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Yugoslavya'nın da çatırdaması sonrasındaki iç savaş boyunca Sırpların Hırvatlara ama özellikle Boşnaklara yönelik etnik temizlik ve soykırımı sırasında daha belirginleşti. Böylece Sovyet sonrası geçiş süreçlerine ilişkin çalışmalarda ulusal kimlik sorunu giderek merkezî bir yer aldı. Çünkü ulusal kimliği anlamak, genelde Sovyet-sonrası dünyayı ve dönemi anlamak özelde de Orta Asya'da gelişen siyasi, iktisadî, hukukî, sosyal ve kültürel süreçleri anlamak ve söz konusu ülkelerin geleceğine dair projeksiyon geliştirebilmek adına önemliydi. Sovyetler Birliği gibi birçok farklı etno-linguistik, dinsel, mezhepsel ve ulusal kimliği bünyesinde bulunduran bir devletin ardından bölge halklarının gelecekte bir bütün olarak hareket edip edemeyecekleri ya da aksi yönde birbirleri ile çatışıp çatışmayacaklarının tahmin edilmesi mümkün görünmüyordu. Elbette bu hem düşünsel hem de uygulama anlamında bütün varyantlarıyla Marksizmin millet ve türevleriyle ilgili onmaz sorununun çözümlenmemiş olmasından kaynaklanıyordu. Günün sonunda Marksizm sosyalizmin tüm dünyada uygulanabilmesiyle ilgili küresel bir çerçeve sunarken milliyetçilik ise en geniş anlamda bireyin bir ulusa aidiyeti ve bunun anayasal bağitle vatandaşlık olarak tecelisi üzerine kuruluydu. Bu da kaçınılmaz olarak vatandaşlar arasında hangi dille etkileşim sağlanacağı ve bunun oluşturduğu kültürel aidiyet çerçevesinde sorgulanmasını gerekli kılıyordu. Dahası, bireylerin sınıfsal kimlikleri rolleri adedindeki kimliklerinden sadece bir tanesiydi. İşin gerçeği siyasi iktidarı elinde tutan otorite, ihtiyaç duymadığı sürece, kimliklerimizden birine vurgu yaparak diğer kimliklerimizi bastırıyordu. Bu duruma göre sınıf, duruma göre ulusal kimlik hatta toplumsal cinsiyet kimliğimiz olabilirdi. İşte ulus-devletin üzerinde yükseldiği ideoloji milliyetçilik olduğuna göre tam da bu noktada milliyetçilik ile ilgili şu üç soruyu sormak gerekiyor:

1. Milliyetçiliğin belirleyici olmasını ne mümkün kılmaktadır?
2. Yeni bağımsızlığına kavuşan devletlerde neden milliyetçilik siyasi sürecin odak noktası ve kilit mekanizması haline gelmektedir?

3. Orta Asya'da Sovyet-sonrası dönemde nasıl bir milliyetçilik ön plana çıkmıştır (Tolipov, 2001, s. 183).

Öncelikle belirtmek gerekir ki zamanın ruhu (Zeitgeist) gibi her ulusa milliyetçilerinin atfettiği bir ruh vardır. Bu ruhanî ilke iki temel sütun üzerinde yükselir: İlki, tarih diyebileceğimiz ortak geçmiş ve ikincisi de ortak gelecek tasavvurudur. Birincisi, zengin bir ortak hatıraya ortak olmaksızın diğeri de birlikte yaşama arzusu ve rızasıdır. Ulus ruhunun bu iki temel sütunu, onun mitolojik bir geçmişten muhayyel bir geleceğe taşırken geçmiş ve gelecek arasındaki bağlantılarıdır. Bu bağlantılar bazen diyalektik gereği olarak bir geçmiş ve gelecek ikilemi olarak tecelli edebilir. Başka bir deyişle, milletin geleceği, her zaman geçmişinin doğrudan devamı olarak ortaya çıkmaz (Tolipov, 2001, ss. 183-184). Zira milletler farklı kaynaklardan beslenirler. Bu noktada milliyetçilik üç iddiada bulunur:

1. Belirgin ve kendine has bir nitelikte donanmış bir ulus vardır.
2. Bu ulusun çıkarları ve değerleri diğer bütün çıkar ve değerlerden üstündür.
3. Ulusun bağımsızlığı siyasi egemenliğinin tanınmasını gerektirir (Breuilly, 1985).

Milliyetçilik, tabiatı gereği, vatanseverlikle özdeşleştirilir ve milliyetçiliğin sadakatle desteklediği birimler kültürel olarak homojendir (Gellner, 2006, s. 132), en azından öyle olması umulur. Anthony Smith'e göre "milliyetçilik" teriminin beş ana kullanımı vardır. Bunlar:

1. Bir ulus veya ulus-devlet oluşturma ve sürdürme sürecini,
2. Bir ulusun güvenliği ve refahına yönelik duygu ve özelemleri ve buna karşılık gelen bir o ulusa ait olma bilincini,
3. Onunla ilişkili dil ve sembolizmi,
4. Ulusal özelemlerin ve "milli iradenin" gerçekleştirilmesi için bir ideoloji ve
5. Ulusal hedeflere ulaşılmasına yönelik toplumsal ve politik hareket içerir (Smith, 1991, s. 72).

Smith, milliyetçiliği en doğru şekilde “bazı üyeleri tarafından gerçek veya potansiyel bir ‘ulus’ oluşturduğuna inanılan bir nüfus adına özerklik, birlik ve kimlik elde etmeye ve sürdürmeye yönelik ideolojik bir hareket” olarak tanımlar (Smith, 1991, s. 73). Gellner ise milliyetçiliğin “öncelikle siyasi ve ulusal birimin uyumlu olması gerektiğini kabul eden bir ilke” olduğunun altını çizer. Gellner, milliyetçiliği “etnik sınırların siyasi sınırları aşmamasını ve özellikle belirli bir devlet içindeki etnik sınırların -genel formülasyonunda zaten resmî olarak dışlanan bir olumsuzluğun- siyasi sınırları aşmamasını gerektiren bir siyasi meşruiyet teorisi” olarak tanımlar (Breuilly, 1993, s. 406). İşin özü, bir siyasi ünite olarak ulus-devlet kendisinden önceki din-u-devlet şeklinde formüle edilen amalgamın profan versiyonundan daha fazlası değildir ve politik toplumun içinden çıktığı toplumu yansıtmamasından daha doğal bir durum olamaz. Orta Asya ülkelerinde de ulusal kimlikler sadece etnisiteyle açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Çoklu ve karma kimlikler -Müslüman veya ateist, Sovyet veya Asyalı, Türk veya Slav, bölgesel veya bireysel etnik kimlikler- Sovyet Dönemi Orta Asya toplumunda uzun süredir bir arada var olmuşlardır. Sovyet halkları içinde birçok insan kendilerini hem Doğulu hem Batılı hem modern hem muhafazakâr hem inançlı hem de iyi bir Sovyet vatandaşı olarak tanımlıyordu (Lubin, 1994, s. 268). Bu tanımlama, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Orta Asya Cumhuriyetlerinde değişime uğradı ve bölge halkları Sovyetler Birliği öncesinde etnik, dinsel ve mezhepsel kimliklerini hatırlamaya başladılar. Ulusu “her gün yapılan bir plebisit” olarak tanımlayan Ernest Renan’a (1946, s. 122) göre, bu fenomeni oluşturan koşulların tarihselliğinden hareketle kolektif bilincin bir yandan biteviye üretilirken diğer yandan da sürekli tanzim edilmesi gerekmektedir. Böylece ulusal bilinç egemen ideolojiye rıza eşliğinde şekillenirken şimdinin biçimlendirdiği bir tarihsellik de geçmişten geleceğe taşınmaktadır. İşte böyle bir rızanın hem sürekli üretilmesi hem de durmadan yeniden şekillendirilmesi esnasında siyasal erk, toplumsal hafızayı sadece kayıt altına almakla yetinmeyerek bir hafıza yönetimini ve bürokrasisini de organize eder. Bu da resmî tarih yazımı

ve ilgili kurumların eliyle gerçekleştirilir. Her yönetim bir seç/k/icilik gerektirdiğinden bu minvaldeki hafıza yönetimi de belirli tarihî olayların ve/ya figürlerin, örneğin Stalin'in ortadan kaldırdığı kişileri içinde kendisinin de olduğu fotoğraflardan da temizletmesi gibi, toplumsal bellekten de kazınmasını icbar eder. Kısacası, devlet eliyle hatırlamak paradoksal bir şekilde sistemli bir unutuşu da içerir. Nihaî kerte, ulus olabilmek için ortak bir tarihe sahip olmak ve onu hatırlamak için bazı kısımların devlet eliyle unutturulması elzemdir. Yine Renan'ın ifadesiyle "Hiçbir Fransız vatandaşı kendisinin Burgonde mu, Alain mi, Taifale mi ya da Visigoth mu olduğunu bilmez; her Fransız vatandaşının Saint Berthelemy'i 13. yüzyıldaki Güney katliamlarını unutmaması lazımdır" (1946, ss. 104-105). Esasında devlet, vatandaşlarının sadece hangi olayları hatırlayacağıyla ve/ya unutacağıyla değil nasıl ve ne kadar hatırlayacağı ve/ya unutacağını da düzenler hatta ihtiyaç duyduğu manipülasyona göre bir dönem unutulmasını uygun gördüklerini tekrar hatırlatmaya yeltenebileceği gibi tam tersi bir yol da izleyebilir. "Ulusal bilinç" dediğimiz fenomen için ulusal geçmişin icadı, aralıksız üretilmesi ve yeniden şekillendirilmesi elzemdir. Sovyet halklarının da bir Sovyet ulusal bilinci yaratılması için geçmişlerinin en azından bir bölümünün unutturulması gerektiği gibi Sovyet sonrası kurulan devletler için bu unutulmaların bir bölümünün hatırlatılması gerekmiştir. Kısacası, hatırlatma ve unutturma devlet eliyle yekdiğerini takviye eden bir döngüyle hareket etmektedir. Böylece Sovyetler Birliği sonrası ulusal kimlikler inşa edilirken tarihten ve mitlerden faydalanılarak yeni bir formata sokulup yeniden şekillendirilmişlerdir.

Küreselleşme derinleşirken iç siyasi süreçler ve karar alma mekanizmaları da haliyle bundan kaçamazlar. Bu bağlamda Orta Asya devletleri de -diğer devletlerde olduğu gibi- içeriden olduğu kadar dışarıdan da inşa edilmekten kaçınamamışlardır. Böylelikle, ulus inşası tek bir etnik grubun öncü ulus haline gelmesiyle veya ulusun kendi kaderini tayin etmesiyle açıklanamaz. Siyasi irade bu noktada devreye girerken ulus inşası sürecinde belli bir etnik grup hem kendilerinin tasarrufuyla hem de onlara dayatılan siyasi iradenin sonucunda ulusa dönüştürler.

Sovyetler Birliği sonrası beliren Orta Asya'da milliyetçiliğin belirginleşmesinde etnisitenin bir ulus oluşturmadaki rolü perçinlenirken örneğin Rus azınlığın bir bölümü artık kendisine şüpheyle bakılan konumları gereği Rusya'ya dönmek zorunda kalmışlardır.

Yukarıda sayılanlar ışığında milliyetçilik birkaç farklı biçimde kullanılabilir:

1. Bütün olarak ulus ve ulus-devletlerin bütün bir kurulma ve kendini idame ettirme süreci,
2. Bir ulusa aidiyet bilinci eşliğinde milletin güvenliği ve refahıyla ilgili özlem ve hissiyata sahiplik,
3. "Millet" ve rolüne ilişkin bir dil ve sembolizm,
4. Ulus ve ulusal irade hakkında bir kültürel öğretiyle ulusal emellerin gerçekleşmesi için ulusal iradeye dair reçeteleri de içeren bir ideoloji ve
5. Ulusun amaçlarına ulaşmak üzere ulusal iradeyi gerçekleştirecek bir toplumsal ve siyasi hareket (Smith, 1991, s. 119).

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle 20. yüzyılın son on yılı bu toplumsal ve siyasi hareketliliğin zirvede olduğu bir dönem haline gelmiştir. SSCB'nin dağılması uluslararası sisteme on beş yeni devletin dâhil olmasına yol açarken yeni ulus-devletlerin kurulması eşliğinde millet ve türevleri kavramların tarih sahnesine parlak bir şekilde dönmesinin de önünü açmıştır. Sovyetler Birliği gibi dünyanın iki süper gücünden birinin beklenmeksizin dağılması, sistemde derin ve kalıcı izlere sebep olurken kapanması on yıllar sürecektir büyük bir boşluk yaratmıştır.

Sovyetler Birliği'nin bıraktığı miraslardan bir diğer paradoks da bağımsızlığını kazanan devletler istedikleri kadar ulusal semboller üretmek için yarışmalar açsalar bile üzerlerinde yükseldikleri teritoryalite zamanında boyunduruğu altında oldukları Moskova tarafından çizilmiştir. Hatta özellikle Orta Asya'dakiler modern anlamda bir ulus-devletin erken örneğini pratiğe geçirme fırsatını Sovyetler Birliği'nin parçası oldukları federatif üniteler aracılığıyla öğrendiler. Böylece Sovyetler

Birliği, ilginç bir şekilde, Asya'nın Müslüman halkları hatta Beyaz Ruslar arasında eskiden hiç olmamış teritoryalite üzerinde uluslar inşa etmeye girişmiş bir komünist rejimdi. Kazak, Kırgız, Tacik, Özbek ve Türkmen milletlerine dayanan Sovyet Cumhuriyetleri fikri, Orta Asya halklarının herhangi birinin en başından beri duydukları bağımsızlık özlemini değil, daha çok Sovyet entelektüellerinin kuramsal bir kurusunu yansıtmaktaydı (Hobsbawm, 2010, s. 198). Orta Asya, Stalin'in uzak bölgelere sürdüğü Ahıska Türkleri gibi ulusal azınlıklara yönelik bazı programlar dışında, SSCB'nin çöküşüne kadar politik atalet içinde kalmıştı. Hatta Azerbaycan ve Kazakistan'daki olayları saymazsak, genelde Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerinde özelde de Türk Cumhuriyetlerinde bir bağımsızlık özlemi olmadığından gelişen milliyetçilik ancak Sovyet Dönemi sonrası bir fenomendi (Hobsbawm, 2010, s. 199).

Sovyetler Birliği, bazı Sovyetologların öngördüğü gibi iç anlaşmazlıklardan değil, ABD ile girdiği askerî ve ekonomik yarışta yaşadığı geride kalmasının sonucunda çökmüştür. Sovyet Cumhuriyetleri, Birliğin güçlü olduğu dönemde, SSCB'den ayrılma arzusunda değillerdi. Bu bağlamda milliyetçilik, Fransız Devrimi ile II. Dünya Savaşı'nın ardından gelen kolonilerin çözülmesi (decolonization) ve bağımsızlıklarını kazanmasıyla taçlanan dönemdeki gücüne 20. yüzyılın sonunda sahip değildi. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla sosyalizmin pratik anlamda küresel denklemden çıkması ve bu inancı Gorbaçov'un *Glasnost* (açıklık) ve *Perestroika* (yeniden yapılanma) politikalarının pekiştirmesi Sovyetlerin yıkılma sürecine girdiği anlamına geliyordu. Öte yandan bağımsızlık, belirsizlik ve bilinmeyene geçiş olduğundan gündeme geldiğinde coşkunun ve anlık yanılsamaların gerisinde endişeli bir bekleyiş ve korku hâkimdi. Olası bağımsızlık sonrası dünya, baş edilmesi oldukça güç bir ortam hatta bir hasım olarak algılanıyordu, Sovyetler bünyesinde bastırılan ve gizlenen korku bundan böyle açıkça ifade edilir oldu. Sovyet ulus sisteminin kurulduğu ve onun dışında hiçbir ulus hatta cemaat yaşamının mümkün olmadığı ülke toprakları bundan böyle kutsal bir sığınak haline geliyordu (Urgewicz, 1998, s.

102). Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetlerin dünya sahnesinden ayrılmasıyla oluşan boşlukta yeni bağımsızlığını kazanan uluslar *Homo Sovyeticus* kimliğini bir kenara bırakarak daha önce baskılanan, bastırılan veya en azından gölgede bırakılan etno-linguistik, dinsel ve mezhepsel kimliklerini yeniden keşfedip benimsemeye başladıkça milliyetçi hareketlerin hamuruna su taşdılar. SSCB'den aldıkları yönetim mirasıyla göreceli olarak eğitim ve yüksek öğretimin yaygınlığının kazandırdığı kaynak kullanımı ve büyük güçlerle nasıl ilişki kurulacağı konusundaki tecrübeleri bağımsızlık sonrasında hayatta kalmalarına ciddi katkı sağladı. Dahası Sovyet sonrası bu ülkeler olabildiğince fazla ve farklı uluslararası örgütlerde yer alarak jeopolitik kaygılarını gidermenin yollarına başvurdular. SSCB'nin dağılmasını takip eden süreçte bağımsızlıklarını kazanan devletler, yukarıda da ifade edildiği üzere, ivedilikle ulusal kimlik politikalarını oluşturmaya başlamışlardır. Bu bağlamda, genelde Orta Asya Cumhuriyetleri özelde Kazakistan hukukî reformlarla ulusal kimliğini inşa eden öncü ülke olmuştur.

Sovyet Sonrası Orta Asya'da Milliyetçilik

Uyanın ve birleşin ey Turan nesli!
 Sen, iki nehir arasında doğan adam,
 Turan halkı, vatan sizi çağırıyor.
 Özbek, Tacik, Kırgız, Kazak, Türkmen,
 Ellerinizi beş parmak olarak birbirinize verin.¹

1990'ların milliyetçilik hareketleri Sovyet sonrası bağımsızlığını kazanan diğer ülkelerde olduğu gibi Orta Asya Türk devletlerinde de hız ve derinlik kazanmıştır. 1986 Aralık'ında Kazakistan'ın o zaman ki başkenti Alma Ata'da meydana gelen olaylar ve 1989 Haziran'ında Fergana Vadisi'nde Özbeklerin Ahıska Türklerine karşı, 1990'da ise Kırgızistan'ın Oş şehrinde Özbeklerin ve Kırgızların birbirlerine karşı

1 Nusrat Karim'in Özbekistan Yazarlar Birliği'nin bağımsızlık broşüründe yayımlanan şiiri, alıntılan Hyman, (1993, s. 297).

başlattığı saldırılarla yükselen etnik tansiyon, Gorbaçov'u hem Avrupa topraklarında hem de Orta Asya'da son derece dinamik bir milliyetler sorunu ile karşı karşıya bıraktı. İktidarının ilk yıllarında enerjisinin tamamını ekonomik reformlara yoğunlaştırdığından Sovyetler Birliği'nin en önemli yapısal sorunu milliyetler meselesine çok az ilgi gösteren Gorbaçov, bu menfi gelişmeler sonrasında bu sorunu Kremlin'in gündemine almak zorunda kaldı. Aslında milliyetçilik doğası gereği tüm zamanları ve mekanları kuşatan her şeyin teorisi olmak arzusunadaki Marksizm için başlı başına bir sorun olduğundan özellikle modernist teoriler çerçevesinde Marksistlerin Lenin'den itibaren milliyetçilik literatüre hatırı sayılır katkıları dokunmuştur (Özkırımlı, 2010, ss. 17-26).

Sovyetler Birliği, totaliter yönetim anlayışının uzantısı olarak, idaresi altındaki cumhuriyetlerde ve özerk birimlerde politik, ekonomik ve sosyal alanda her türlü mekanizmayı kontrol altında tutuyordu. Soğuk Savaş'ın son yıllarında ortaya atılan *Glasnost* politikası, yukarıda ifade edildiği üzere, Baltık ülkelerinde olduğu gibi Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri'ni de radikal biçimde etkiledi. İşin gerçeği 1980'lerin başından itibaren Sovyetler Birliği'nin yaklaşık on yıllık ömrü kaldığı tahmin edilemese de 1960'lardaki şaşalı günlerinden oldukça uzaktı. Gorbaçov'un liberal reformların başarısızlığı Sovyet vatandaşlarının yaşam koşullarının günden güne zorlaştırırken merkezî hükümete de güveni zayıflattı. Bu gelişme yaşanan problemlere yerel çözümlerin bulunmasını daha da cesaretlendirdi. Bütün bunlara rağmen, 1990 sonrasında özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde elde edilen bağımsızlık, uğruna mücadele verilerek kazanılmış bir durum olmaktan çok bu cumhuriyetlerin kabullenmek zorunda kaldıkları bir gelişme olarak ortaya çıktı. İşin gerçeği, Orta Asya ülkeleri "Sovyetler Birliği'nin Üçüncü Dünyası" olarak Birliğin çökmesi durumunda kendi üzerlerine çökeceğinin oldukça farkındaydılar. Bu minvalde Orta Asya Cumhuriyetleri'ndeki siyasi elit Baltık ülkeleri, Gürcistan ve Ermenistan'dakilerin aksine milliyetçi-ayrılıkçı hareketlere destek vermedi. Dönemin Kırgızistan Devlet Başkanı Akayev dışında, diğer dört

cumhuriyetin liderlerinin Komünist Parti'nin içinden gelmeleri bu cumhuriyetlerin Moskova'dan bağımsız hareket etmelerini zorlaştırdı. Bununla birlikte 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında, söz konusu siyasi elit tercihini bağımsızlık yönünde kullanmak ve kendi ulusal programını uygulamak zorunda kaldı. Bağımsızlığını ilk ilan eden Baltık ülkelerinden, en son ilan eden Orta Asya Cumhuriyetleri'ne kadar tüm yeni bağımsız devletler, "egemenlik" ve "liberalleşme" kavramlarını son derece milliyetçi bir içerikle gündeme getirmekle kalmadılar, aynı zamanda izledikleri etnik temelli politikalarla yeni devlet içinde yaşayan farklı etnisiteler arasındaki ilişkilerde değişime neden oldular. Örneğin, Orta Asya Cumhuriyetleri'nde ulusallığın yeniden keşfedilmesi ve ulusal politikaların takip edilmeye başlanması, cumhuriyetlerde sosyo-ekonomik açıdan hâkim etnik grup olarak yaşayan Rusların pek çok yerde nüfusunun giderek azalmasının yolunu açtı. *Perestroika* yıllarında Orta Asya Cumhuriyetleri'nde ve Kafkasya'da yaşayan Rusların en tipik tavrı, buldukları ülkelerde kalma konusunda ısrar etmek yerine, bu ülkelerde -özellikle de Tacikistan'da- ortaya çıkan silahlı çatışmaların da etkisiyle, Rusya'ya ya da Ukrayna ve Beyaz Rusya gibi Slav Cumhuriyetleri'ne göç etmek oldu. Söz konusu silahlı çatışmalar her ne kadar direkt olarak bu cumhuriyetlerin yerli halklarıyla Ruslar arasında meydana gelmiş olmasa da, bu cumhuriyetlerde artan etnosentrizmin etkisi ve azınlık olarak yaşamaları Rusların gelecek endişesine kapılmalarına yol açtı. Kazakistan'da ve Kırgızistan'da büyük ölçüde işsizlik, yaşam standardının düşük olması gibi ekonomik faktörler ve gelecek endişesi nedeniyle ayrılan Rusların aksine, diğer Türk Cumhuriyetleri'nde Rusların ayrılmalarının temel nedeni bu ülkelerde yaşanan çatışmalar ve giderek kötüleşen etnik ilişkilerdi. SSCB döneminde Orta Asya'ya, özellikle de Kazakistan ve Kırgızistan'a yönelik gerçekleşen yoğun Rus ve Slav göçü, yerli halklar arasında farklı derecelerde de olsa milliyetçiliğin yükselişinde katalizör vazifesi gördü.

Milliyetçilikten bir ideoloji olarak bahsederken iki yüzünden de söz etmek gerekir. Bir yüzünde milliyetçilik, demokratik bir hükümet için

siyasi temeller sağlayan olumlu bir tarihsel güce sahipken diğer yüzü ise soykırım, etnik temizlik, zorla asimilasyon ve diğer birçok potansiyel saldırgan ve düşmanlık içeren bileşenleri öne çıktığı kadar olumsuzdur (Hesli, 1997, s. 191). Bu bağlamda milliyetçilik, demokrasi ile uyumluyken öte yandan pekâlâ demokrasinin antitezi olarak kabul edilebilir. Sovyet sonrası Orta Asya cumhuriyetlerinde, özellikle Özbekistan ve Türkmenistan'da sürmekte olan ulus inşası süreci de saldırgan, etnik temelli, dışlayıcı ve demokrasiyi bırakın sekteye uğratmayı Sovyetler Birliği dönemini mumla aratacak totaliter uygulamaların beşiği haline getirmiştir.

SSCB'nin dağılmasının ardından yeniden canlanan ulusal kimlikler üzerine yapılan tartışmalarda, dış faktörlerin ya da uluslararası sistemin özelliklerinden çok Sovyet sisteminin kendi iç dinamikleri üzerinde durulmuştur ve bunun çözülme üzerindeki etkileri anlaşılmaya çalışılmıştır. Sovyetler Birliği'nin etnik ve teritoryal temelli idarî yapılanması bir taraftan bağımsız devletlerin sınırlarının ve demografik yapısının Birliği oluşturan cumhuriyetlerin sınırları ve demografik yapısı ile örtüşmesi sonucunu doğururken, paradoksal bir şekilde, diğer taraftan bu ülkelerin etno-kültürel temelli politikalarına zemin hazırlamıştır. Diğer bir ifadeyle, Sovyet sistemi ilginç bir şekilde en çok kaçtığı hastalığa yakalanarak bugünkü ulus-devletlerin kurulmasına istemsizce zemin hazırlamış ve bunların siyasi yapılanmasını kolaylaştırmıştır. Aynı şekilde, Sovyetler Birliği dönemi milliyetler politikasının en önemli ayağını oluşturan *korenizatsiya* (kadroların yerelleşmesi) politikası yeni bağımsız devletlerin ulusal siyasi kadrolarının çekirdeğini oluşturmuştur. Bu politika aynı zamanda siyasi kadroların uygulamakta oldukları ulusallaşma programlarının önünü açtığı gibi yerli halklara tanınan kültürel özerklik ve belli dönemlerde verilen kendi dilinde eğitim hakkı gibi imtiyazlar yerli halkların da ulusal bilinç geliştirmelerini tetiklemiştir. Bununla birlikte etnik farklılıkları hem korumayı hem de kontrol altına almayı amaçlayan Sovyet sistemindeki yapaylıklar ve bunların ortaya çıkardığı problemler yeni cumhuriyetlere de intikal etmiştir. Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle Rus topraklarında ve yeni bağımsız devletlerde yaşanan siyasi,

iktisadî ve kültürel dönüşüm bu bölgelerde yaşayan insanların kimlik tanımlarını daha karmaşık bir hale getirmiştir. Bunun en ilginç örneği, Rus topraklarına Orta Asya'dan göç eden etnik Rusların döndükleri ülkelerin halklarıyla özdeşleştirilerek Kazak, Kırgız, Tacik, Türkmen veya Özbek olarak yaftalanmasıdır. Bunun yarattığı travma göçenler açısından öyle kolay atlatılamamıştır.

Anthony Smith'e göre, yakın zamanda bağımsızlığını kazanan devletler için etnik homojenlik ve kültürel birlik en önemli hususlardandır. Toplumların "çoğul" olduğu, çoğulculuğa ve kültürel hoşgörüye ideolojik bağlılığın olduğu yerlerde bile seçkinler kendi siyasi kültürlerinin yeni mitlerini ve sembollerini oluşturmaya mecburdur (1986, s. 147). Bağımsızlık sonrasında Müslüman kimliği, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde ortaya çıkan karmaşık kimlik tanımında önemli bir bileşeni temsil etmektedir. Böylece İslami canlanma yeni bağımsız olan bu ülkelerde açık bir biçimde kendini göstermiştir. 1992'de Özbekistan'da 3000 cami restore ya da yeniden inşa edilirken Tacikistan'da 130, Türkmenistan'da ise nüfusun yoğun olduğu bölgelerde 500 cami yeniden işlevsel hale gelmiştir. Bununla birlikte, yeni bağımsız Orta Asya Cumhuriyetleri'nde İslam'ın bu şekilde canlanması, devlet kontrolünün de etkisiyle, siyasi bir nitelik arz etmekten çok sosyal ve kültürel bir olgu olarak kalmaya devam etmektedir. Öte yandan milliyetçilik ve komünizm sonrası geçiş arasındaki ilişki hakkında genelleme yapmak oldukça zordur. Örneğin, Ukrayna ve Baltık ülkelerinde milliyetçi hareketler komünizmden geçişe katkıda bulunan baskılar uyguladılar. Eski Yugoslavya'da komünizmin çöküşü kanlı savaşlar, etnik temizlik ve insanlığa karşı suçlarla sonuçlanan milliyetçilik güçlerini serbest bıraksa da Çekoslovakya'nın barışçıl bir şekilde Çek Cumhuriyeti ve Slovakya olarak ayrılmasını da mümkün kıldı. Orta Asya'da komünizmden geçişin, bazı yönlerden, dünyanın eskiden komünist diğer bölgelerinde karşılaşılan benzer zorluklar yarattığı gözlemlenmiştir (Mellon, 2010, s. 140).

Modern Orta Asya devletleri varoluşlarının en başından itibaren jeopolitik bir dayatmaya maruz kalmışlardır. Çünkü Kazakistan, Kırgızistan,

Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan eski Sovyet rejimince oluşturulduklarından modern ulus-devlet tecrübesiyle ilk kez bu minvalde tanışmışlardır. Bu devletler Orta Asya'nın yeni bağımsız devletleri olsalar da içlerinde farklı etnisitelerden ve uluslardan insanları barındırmaktaydılar. Bu anlamda Orta Asya'daki ulusların evrimi Batı'daki muadilleriyle uyuşmadıkları için tipik değildir. Orta Asya uluslarının Batı'dakilerle ortak noktası, yalnızca evrimlerinin siyasi karakteridir ve bu siyasi karakter genellikle bölgedeki milliyetçilik okumasının arkasında yatar. Bir siyasi süreç olarak ulus inşası ve milliyetçilik hem nesnel hem de öznel bileşenleri içerir (Tolipov, 2001, s. 185). Çünkü bireylerin oluşturdukları millet, vatandaşlık bağıyla ilintilendikleri ulus-devleti gerekli kılmaktadır. Bunun genel teoride böyle olup olmadığına bakılmaksızın, Orta Asya bağımsızlık sonrası pratiğinde bu böyle tecelli etmiştir. Modern devlet idaresi, iktidarlarını meşrulaştırmak ve böylece devlet idaresini güçlendirmek için milliyetçilik ideolojisini kullanan siyasi seçkinler tarafından yönlendirilen bir mecradır. Belirli bir kolektifin kendi geçmişini nasıl inşa ettiğini ve algıladığını etkileyen birçok faktör söz konusudur. Neyin yazılması ve neyin atlanması, bir ölçüde, belirli bir toplumda uygulanan "hafıza siyaseti" ve "kimlik siyaset"ine bağlıdır. Bunlar da çok çeşitli koşullar tarafından şartlandırılabilir. Bu milliyetçilikler arasında, özellikle genç uluslar ve yeni doğan ulus-devletler için genellikle en etkili güçtür (Garagozov, 2012, s. 137).

Eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında ve içinde ortaya çıkan ilişkilerde ayrışma ve entegrasyon önemli bir yer tutar. Dağılma sonrası kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Sovyet sonrası devletler arası iş birliğini teşvik etmek için kurulmuş olsa da birçok çevrede Rus egemenliğinde ve imparatorluğa dönüşün bir ara devresi olarak algılandığından güvenilirliği sınırlıdır. Bu nedenle, Rus olmayan çeşitli cumhuriyetler, ortak sorunları çözme girişimlerinde kendi aralarında hallederek Moskova yörüngesinden uzaklaşmaya başlamışlardır. Yeni Orta Asya devletlerini –Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan– işbirliğine ve olası entegrasyona doğru

iten Türkistan'ın yeniden ortaya çıkma ihtimali olurken bu devletlerin tümü, öte yandan, geleceklerini ciddi şekilde tehdit eden göz korkutucu sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Bunlar arasında etnik farklılıklar, ekonomiyi yeniden yapılandırma ve çağdaştırma ihtiyacı, sıfırdan devlet inşası ve ciddi çevre ve halk sağlığı sorunları başta gelmiştir. Bu sorunlara büyük ölçüde kuzey komşularının gelecekteki politikalarına ilişkin belirsizlik nedeniyle artan güvenlik kaygıları da eşlik etmiştir. Yalnız, bu devletlerin her biri zayıf ve belirsiz gelecekleriyle açgözlü komşuları tarafından sömürülmeye açıktılar. Hepsi resmî bir birlik içinde veya çok taraflı işbirliği yoluyla, ortak sorunlarının çoğunu çözüp daha istikrarlı ve güvenli bir ortam yaratabilirlerdi (Kubicek, 1997, ss. 637-655). Orta Asya devletleri arasında ortak bir kültür ve kimlik olsa da Orta Asya aynı zamanda çeşitli halklardan oluşan etno-demografik bir mozaiktir. Bu devletlerdeki liderler, kelimenin tam anlamıyla sınırlar söz konusu olduğunda, aynı zamanda siyasi meşruiyet ve kalkınma açısından da kendi alanlarını oluşturmaya çalışmışlardır. Kendilerini komşularından farklılaştırıp ortak bir kimlik duygusu yaratarak devletlerine farklı bir ulusal atmosfer aşılama gereği doğmuştur. Elbette bu "ulusal" bir tarihin, mitlerin ve sembollerin yeniden canlandırılması, yeniden yazılmasını ve hatta yaratılmasını ve aynı zamanda kendi kültür ve dilinin tanıtımını gerektirmiştir (Kubicek, 1997, ss. 637-655).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana komünizm, Orta Asya'daki rejimlerin meşruiyet iddia edebilecekleri bir temel olmaktan çoktan çıkmıştır. Yokluğunda rejimler, çeşitli milliyetçilik mitlerine başvurarak iktidarda kalmaya çalışmışlardır. Çeşitli Orta Asya devletlerinde belirli bir rejim tarafından temsil edilen belirli bir ulusun belirli bir bölgeyle özel veya tarihî bir özdeşleşmeye sahip olduğunu önermek için farklı sembolizm, imgeleme ve mit biçimlerine başvurulmuştur. Bağımsızlığını kazanan bu devletlerde komünizm altında hüküm sürmüş rejimlerin hüküm sürmeye devam etmesi, ancak potansiyel bir meşruiyet kaynağı ve meşruiyet gerekçesi olarak milliyetçiliğe yönelmesi anlamına geliyordu (Mellon, 2010, s. 137). Bu bağlamda eski komünistler bağımsızlıktan sonra kaçınılmaz olarak milliyetçi oldular.

Bu, bireysel devletlerin fiilen yaratılma biçimlerinin sonuçlarından kaçınmaya ve yalnızca kendi otoritelerini meşrulaştırmakla kalmayıp aynı zamanda belirli bir cumhuriyette şu anda baskın milliyetin her zaman o bölgeyle ilişkilendirildiği fikrini pekiştiren tarihler yaratmaya girişimiydi. Bu rejimler, kendi yönetimlerini meşru göstermeye çalışırken hassas dengeleri gözetme eğiliminde olmuşlardır. Kırgızistan ve Kazakistan gibi bazı Orta Asya devletleri, demokratikleşme ve ekonomik liberalleşme konusunda diğer devletlerden daha fazla ilerleme kaydetmiş olsalar da hepsi de retorik taahhütlerini yerine getirememekten veya Sovyet Dönemi'nin alışkanlıklarından vazgeçememekten dolayı hayal kırıklıkları yaşamıştır. Rejimler, bir yandan demokratikleşmeye kararlı görünmeye çalışırken, diğer yandan da Orta Asya'ya özgü kültürel değerlendirmeleri öne sürerek ilerleme eksikliğini ve otoriter yönetimin devamını insan hakları ihlalleriyle haklı çıkarmaya çalışmışlardır. Örneğin, Kırgızistan'da Manas Destanı'nı sadece Kırgız kültürel mirasının bir parçası olarak değil, aynı zamanda dünyanın kültürel mirasının bir parçası olarak kutlamak uluslararasılık, kültür ve eğitim değerlerine bağlılık anlamına gelmiştir. Özbekistan örneğinde, Timur'un güçlü yönetime bağlılığı ve muhalefete tahammülsüzlüğü, rejimin demokratikleşmeyi övgüye değer bir ideal bulmasına rağmen, Özbek siyasi kültürünün ya acil demokratikleşmeyi engellediğini ya da en azından Batı'da demokratikleşmenin anlaşıldığı şekliyle içselleştirilmediğinden hareketle rejimin kendini meşrulaştırmasına yardımcı olmuştur (Mellon, 2010, s. 139).

İşte böyle bir tarihsel arka plan eşliğinde 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan, 31 Ağustos 1991'de Kırgızistan, 1 Eylül 1991'de Özbekistan, 9 Eylül 1991'de Tacikistan, 27 Ekim'de Türkmenistan ve 16 Aralık'ta Kazakistan bağımsız oldu. Sovyetlerden kalma yerel komünist partiler, 1992'de birinci sekreterlerin ve başkanların da inisiyatifiyle Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da demokratik partilere dönüştüler. Devlet başkanları, Kazakistan'da Nazarbayev, Kırgızistan'da Akayev, Türkmenistan'da Niyazov yüksek oy oranlarıyla (%90 üzeri) demokratik seçimlerden başarıyla çıktılar. 1992'de Özbekistan'da İslam Kerimov Devlet Başkanı

oldu. Aralık 1994-Ocak 1995 tarihleri arasında yapılan seçimlerde %80'i etnik Özbeklerden oluşan bir meclis göreve geldi. Aralık 1991'de Kazakistan'da Nazarbayev tek başına katıldığı seçimlerde bir kez daha başkan seçilmiştir. 1995'te etnik Kazakların meclis üyeliklerinin üçte ikisini kazandığı bir seçim yapıldı. Kazakistan'da da Özbekistan'da da olduğu gibi güçlü bir başkanlık iktidarı kurulmuştur. Kazakistan diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinden farklı olarak kuzey bölgesinde Rus dilli bir etnik grup barındırmaktadır. Hâkim etnisite olan Kazaklar ise ülkede mutlak çoğunluğa sahiptir. 1991 verilerine göre Kazak nüfus %42 ve Rus nüfus ise %37 oranındadır. Türkmenistan 27 Ekim 1991'de bağımsız olurken Saparmurad Niyazov katıldığı iki seçimde de %98 üzerinde oy alarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Komünist Parti lağvedilip yerine Türkmenistan Demokratik Partisi kurulmuştur. Türkmenistan'da 1992'de kabul edilen anayasa ile sistemli bir kişilik kültüyle güçlenmiş bir başkanlık sistemi kurulmuştur. Başkan Niyazov'un soyadı -Atatürk örneği gibi-Türkmenbaşı olarak değiştirilmiştir. Kırgızistan'da ise 15 Ekim 1991'de Asker Akayev Cumhurbaşkanı olmuştur.

Bağımsızlıklarını kazanan bu beş devletin ilk icraatı, her bağımsız devletin sahip olduğu bir bayrak, ulusal marş ve arma icat etmek olmuştur. Sovyetlerden kalma kurumların, sokakların, caddelerin ve yolların isimleri değiştirilerek ulusallaşmanın ilk adımları atılmıştır. Her ne kadar isimleri değiştirilse de tabelalarda ve bina üzerlerindeki sloganlarda Sovyetik izlere rastlanmaktadır. “Yeni devletlerin mantığı, kesinlikle milliyetçi olan ama yeni cumhuriyetleri doğurduğu için onların meşruiyetlerinin bir parçası bulunan Sovyet döneminden çok da kopmayan bir meşruiyet icat etmektir” (Roy, 2016, s. 222). Orta Asya cumhuriyetlerinde bağımsızlık sonrası başlayan ulusal inşa sürecinde siyasal ve sosyolojik sebeplerle sürdürülen Ruslaştırmadan arındırma çabası izlenmiştir. Bu noktada en ivedi şekilde ulusal dilin kullanımının yaygınlaştırma çalışmaları gelmiştir. Özellikle Rusçanın oldukça hâkim olduğu Kazakistan'da Kazakçanın konuşulması ve yaygınlaştırılması için büyük uğraşlar verilmiştir. Aynı şekilde diğer Orta Asya Cumhuriyetleri'nde de ulusal dilleri resmîleştirerek desteklemek amaçlı

yasalar çıkarılmıştır. Zira Stalin döneminden Sovyetlerin dağılmasına kadar geçen dönemde bölgedeki potansiyel milliyetçi direnişleri zayıflatmaya yönelik bilinçli bir Rus nüfus yerleştirilmesi ve zorunlu olarak Rusçanın yönetim ve eğitimde kullanılması sağlanmıştır (Mellon, 2010, s. 138). 1992'de Kazakistan'da, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nin ve 1995'de Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin kurulması da milliyetçilik bağlamında atılan simgesel adımlardan olmuştur. Ayrıca Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin (Türk Konseyi) kurulması da etno-linguistik olarak tasavvur edilen Türk Dünyası için önemli bir girişimdir (Vurucu, 2020, s. 988). Konseyin amacı üye Türk Devletleri arasında çok taraflı işbirliğinin sağlanması ve geliştirilmesidir. Türk Konseyi, 1992'den itibaren düzenli toplantılar gerçekleştiren "Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri" sonucunda meydana gelen ortak siyasi irade üzerine 3 Ekim 2009'da İstanbul'da kurulmuştur. Türk Konseyi, Türk Dili Konuşan Ülkeler arasındaki işbirliğini artırmayı amaçlayan bir kuruluştur ve bu çerçevede, Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Türk İş Konseyi, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı da ilişkili kurumlar olarak kurulmuşlardır.

Orta Asya ülkeleri arasında Özbekistan, bir tür sembolik milliyetçilik geliştirme girişimine tek örnektir. Kırgızistan, Türkmenistan ve Kazakistan gibi, millet olmadan önce devletti. 1989 Mayıs'ında, Özbekler ve Ahıska Türkleri arasındaki gerilimin bir sonucu olarak Fergana Vadisi'nde etnik ayaklanma patlak verdiğinde milliyetçi hareket dilsel, dinsel veya sembolik taleplerde bulunmak yerine demokratikleşmeyi, toprağın özelleştirilmesini, ülke dışı askerlik hizmetinin sona ermesini ve çevrenin iyileştirilmesini savunmuştur. Ancak bu hareketin Özbekistan'da o dönem pek de çekiciliği olmamıştır. Mart 1991'de Sovyetler Birliği'nin geleceğine ilişkin ulusal referandumda Özbeklerin sadece yüzde 6'sı "Birlikten çekilme" yönünde oy kullanmışlardır (Gleason, 1993, s. 357).

Yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı üzere Orta Asya Cumhuriyetleri aslında ulus inşasının tarihsel sürecine geç kalmışlardı. Çarlık Rusyası'nın

Orta Asya'yı fethinden önce Kazak, Kırgız, Özbek veya Tacik ulus-devleti diye herhangi bir emare bile yoktu. Buhara, Hive ve Semerkant Hanlıkları ve Ulus Çağatay gibi önceki devletler, bir hükümdar tarafından yönetilen göçebe konfederasyonlardı ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin bugünkü sınırları SSCB'nin ürünüdür. Dahası Orta Asya bölgesindeki millileştirme süreci, Stalin'in 1920'ler ve 1930'lardaki kötü şöhretli ulusal sınırlandırma ve *korenisatsiya* politikalarıyla Sovyet rejimi tarafından başlatıldı (Bingöl, 2004, s. 45-46). Stalin, etnik olarak uyumlu devletler yaratmak yerine bölge üzerindeki Sovyet kontrolünü en üst düzeye çıkarmayı amaçlamış olsa da tedricen “eski SSCB’de bir ulusal özbiñç duygusuyla birlikte bir anavatan duygusu gelişmiştir” (Kaiser, 1994, s. 399) ve *Homo Sovyeticus* yaratma güdüsüyle hareket etmiştir.

Orta Asya milliyetçiliği, Smith'in “yurttaşlık ve bölgesel” milliyetçiliğe karşıt olarak “etnik ve soykütüksel” milliyetçilik dediği şeydir (1991). Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından neredeyse tüm komünizm sonrası rejimler, yeni devletlerin kurucu doktrini olarak etnik milliyetçiliği benimsemişlerdir (Sürücü, 2002, s. 388). Komünizm sonrası “millileştirici milliyetçilikler” etno-kültürel terimlerle tanımlanan bir “çekirdek ulus” veya milliyet adına yapılan iddialar olarak formüle edilirken devlet de çekirdek ulusun devleti olarak görülüyordu (Brubaker, 1996, s. 5). Ancak etnik milliyetçilik herkesi aynı derecede harekete geçiremedi hatta tam tersine “milliyetçiliği millileştirmek” muhalefetin karşı-milliyetçi bir pozisyonu dile getirmesi için geniş bir söylem alanı açtı. Aslında, milliyetçilik daha görünür ve iddialı hale geldikçe siyasal ve kültürel mücadelenin odağı çok etnili bir ortama kaymıştır. Örneğin, krizlerden önce kültürel ve siyasal mücadelenin parametreleri ezici bir çoğunlukla Kazak milliyetçiliğini destekleyen etnik Kazak aydınları ile Kazak dilini, tarihini ve kültürünü restore etme çabalarına karşı çıkan etnik Ruslar arasında olmuştur. Bu dönemde, Kazak hükümeti, ülkedeki bu iki baskın elit yönelimi barındıracak bir çerçeve tasarlamaya çalıştı. Bölgesel ulus olmanın ve Kazak milliyetçiliğinin belirsiz bir sentezi hem ılımlı Kazak milliyetçilerini hem de azınlık gruplarının hak ve çıkarlarını benimsemek, içermek ve temsil etmek için formüle edildi (Sürücü, 2002, ss. 389-390).

Sonuç

Günün sonunda, Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla son derece kapsayıcı bir milliyetçiliği benimsemiş oldukları söylenebilir. Orta Asya'da bağımsızlık sonrasında bölgesel bütünleşme siyasi süreçlerin öncelikli görevlerinden biridir. Entegrasyon ile kastedilen barışı korumak yeni bir öz imaj ve rol kimliği kazanmaktır (Tolipov, s. 192). Bölgede barış ve istikrar arayışı tüm bölge halkları için elzemdir. Orta Asya devletleri birlik olabilir ve ortak bir politika benimseyebilirlerse hem kendi bağımsızlıklarını pekiştirebilir hem de ulusal ve uluslararası çıkarlarını koruyabilirler. Birleştiklerinde, yeni ve güçlü bir uluslararası aktör imajı kazanabilirler ve Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında ortaya çıkan Yeni Dünya Düzeni'nde jeopolitik açıdan önemlerini artırabilirler. Bu nedenlerden dolayı Orta Asya bütünleşmesi; demokratikleşme, barış içinde yaşama ve kalkınma için önem arz etmektedir. Orta Asya'nın beş devleti, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana son derece yavaş bir demokratikleşme sergilediler. İktidardaki rejimler, meşruiyet temeli olarak komünist veya demokratik ideolojinin yokluğunda milliyetçiliği meşruiyet arama aracı olarak kullandılar. Bu rejimler tekrar tekrar, demokrasinin yerel değerlerle bağdaşmadığını veya mümkün olan tek demokrasinin kendine özgü yerel bir Orta Asya türü demokrasi olduğunu öne sürerek demokratikleşmeye doğru yavaş ilerlemeyi haklı çıkarmaya çalıştılar. Gelinek nokta itibarıyla demokratikleşmeler de varlıklarını sürdürebilmeleri açısından başarıya ulaştılar ve bunu da birer ulus-devlet olarak taçlandırabildiler.

Kaynakça

- Bingöl, Y. (2004). Nationalism and democracy in post-communist central Asia, *Asian Ethnicity*, 5(1), s. 43-60.
- Breully, J. (1985). *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Carney, C. P., Moran J. P. (2000). Imagining communities in Central Asia: Nationalism and interstate affect in the post-soviet era, *Asian Affairs: An American Review*, 26(4), s. 179-198.
- Garagozov, R. R. (2012). Azerbaijani history and nationalism in the soviet and post-soviet periods: Challenges and dilemmas, *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 5(2), s. 136-142.
- Gellner, E. (2006). *Nations and nationalism*, Malden, MA, Oxford, and Carlton, Victoria, Australia: Blackwell.
- Gleason, G. (1993). Uzbekistan: From statehood to nationhood, *Nations and Politics in the Soviet Successor States* içinde, (Ed.). Bremmer, I. ve Taras, R., Cambridge: Cambridge University Press.
- Hesli, V. (1997). Political institutions and democratic governance in divided societies, (Ed.). Grey, R. *Democratic theory and post-communist change*, Prentice-Hall, Upper Saddle, NJ.
- Hobsbawm, E. J. (2010). *Milletler ve Milliyetçilik*, (Çev. O. Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hyman, A. (1993). Moving out of Moscow's orbit: The view for Central Asia, *International Affairs*, 69(2), s. 288-304.
- Kaiser, R. (1994). *The Geography of nationalism in Russia and the USSR*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lubin, N. (1994). Central Asia: Issues and challenges for United States policy, (Ed.). Banuazizi, A. ve Weiner, M. *The New Geopolitics of Central Asia and Its Borderlands*, Bloomington: Indiana University Press.
- Mellon, J. G. (2010). Myth, legitimacy and nationalism in Central Asia, *Ethnopolitics*, 9(2), s. 137-150.
- Özkırımlı, U. (2010). *Theories of nationalism: A critical introduction*, (2. Ed.). New York: Palgrave Macmillian.
- Renan, E. (1946). *Nutuklar ve konferanslar*, (Çev. Ziya İSHAN), Ankara: Sakarya Basımevi.
- Roy, O. (2016). *Yeni Orta Asya: Ya da ulusların imal edilişi*. (Çev. Mehmet Moralı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Smith, A. D. (1991). *National identity*, Reno, Las Vegas and London: University of Nevada Press.
- Sürücü, C. (2002). Modernity, nationalism, resistance: Identity politics in Post-Soviet Kazakhstan, *Central Asian Survey*, 21(4), s. 385-402.
- Tolpov, F. (2001). Nationalism as a geopolitical phenomenon: The Central Asian Case, *Central Asian Survey*, 20(2), s. 183-194.
- Urgewicz, C. (1988). Güney Kafkasya: Toprak, ülke ve ulusal kimlik, (Ed.). Leca, J. *Uluslar ve milliyetçilikler*, (Çev. Siren İdemen). İstanbul: Metis Yayınları.
- Vurucu, İ. (2020). Turancılık, (Ed.). Erdem, T. *Milliyetçilik*, İstanbul: Otorite Yayınları.

ABDUMALİK BAHORİ

(1927 – 2010)

Ünlü Tacik yazar,
şair ve oyun yazarı

Abdumalik Bahori, 22 Mart 1927'de Tacikistan'ın Hucend kentinde doğan ünlü Tacik yazar, şair ve oyun yazarıdır. Leninabad Pedagoji Enstitüsü'nden 1946 yılında mezun oldu ve çeşitli gazete ve dergilerde öğretmen ve editör olarak çalıştı. *Dili Beqaror*, *Qarzi Juragi*, *Ajoiboit Nodar* gibi eserleri öne çıkmıştır. Cep telefonları ve klonlama gibi geleceğin teknolojileri hakkındaki vizyoner fikirlerini sergileyen *Sunbula* da dâhil olmak üzere birçok kurgu eseri yazdı. Bahori, Tacikistan Gazeteciler Birliği ve Tacikistan Yazarlar Birliği üyesiydi. Kariyeri boyunca çeşitli yayınevleri ve konseylerde editör, edebiyat danışmanı ve kıdemli editör olarak çalıştı.

Bahori, kariyerine şair olarak başlamıştır. Daha sonra gazetecilik, düzyazı, dramaturji, çeviri ve çocuk edebiyatı alanlarında eserler veren çok yetenekli bir yazar, şair ve oyun yazarıdır. İlk şiirleri ve şarkıları çocukluk deneyimlerini, savaşçıların

kahramanlıklarını ve vatan sevgisini yansıtırken, daha sonraki eserleri insani değerleri, iyi ahlak eğitimi ve cep telefonları ve klonlama da dâhil olmak üzere teknolojinin geleceğini araştırdı. Bahori, Tacik fantezi nesrinin kurucusu olarak kabul edilir ve çeşitli bilim kurgu öyküleri, romanları ve oyunları koleksiyonları yazmıştır.

Bahori'nin eserleri büyük sanatsal, estetik ve eğitsel değere sahiptir ve oyunları çeşitli tiyatrolarda sahnelenmiştir. Hayatı boyunca çocuklar ve gençler için yazmaya devam ederken ahlaki eğitime ve olumsuz özellikleri kınamaya odaklandı. Eserleri Rusça'ya ve diğer dillere çevrilen Bahori, farklı ülkelerin önde gelen yazarlarının eserlerini de Tacikçe'ye çevirmiştir. Abdumalik Bahori, modern Tacik edebiyatının gelişmesine önemli bir katkıda bulunmuş ve Tacikistan'daki en etkili yazarlardan biri olarak kabul edilmiştir.

Yaşadığı Yerler: Türkistan, Taşkent, Almatı

Görev Yaptığı Kurumlar: Tacikistan Gazeteciler Birliği, Tacikistan Yazarlar Birliği

Önemli Eserleri: Sahnai Qahramonī, Zانبūri ajnaktor, Açoiboti Nodar, Sunbula, Farmoni Kaduşoh

Bahori, çeşitli türlerde eser veren çok yönlü bir yazardı. Edebi kariyerine şair olarak başladı ve işçilerin ve çiftçilerin emeğini, savaşıların kahramanlığını ve anavatan sevgisini kutlayan şiirleriyle tanındı. 1951'de *Sahnai Qahramonī* (Kahramanlık Sahnesi) ve 1953'te *Taronai Mulki Ozod* (Özgür Toprakların Şarkısı) gibi ilk şiir koleksiyonları onu gelecek vaat eden genç bir şair olarak kabul ettirdi.

1960 ve 1970'lerde Bahori dikkatini düzyazıya çevirdi ve bilim kurgu ve fantezi eserleri yaratmaya başladı. Bu türe giriş yapan ilk Tacik yazardı ve Tacik fantezi düzyazısının kurucusu olarak kabul edilir. Bahori kariyeri boyunca *Zانبūri ajnaktor* (Gözlüklü Arı, 1971), *Açoiboti Nodar* (Nodar'ın Hayret Verici Hikayesi, 1971), *Bozgasht* (Dönüş, 1973), *Sunbula* (1974), *Şohidoni Şahid* (Şahit Şehitler, 1981) ve *Qudrati Ilohi* (İlahi Güç) gibi pek çok bilim kurgu ve fantastik öykü ve roman yazmaya devam etti.

Bahori, şiir ve düzyazı çalışmalarının yanı sıra tiyatro oyunları ve sahne eserleri de yazdı. Oyun yazmaya 1960'ların başında başladı ve *Rohi Safed* (Beyaz Ruh, 1962), *Farmoni Kaduşoh* (Kaduşah'ın Emri, 1965) ve *Korvon Ravon Ast* (Kervan Yürüyor, 1967) dâhil olmak üzere bir dizi ilginç eser yarattı. Oyunlarında aşk, dostluk, aile ve toplum gibi çeşitli temaları işleyen yazar, karmaşık ve çok boyutlu karakterler yaratma konusundaki yeteneğini de sergilemiştir. Bahori aynı zamanda çocuklar ve gençler için üretken bir yazardı ve kariyeri boyunca çocuklar için çok sayıda kısa öykü ve hikaye yarattı. Çocuklara yönelik eserleri genç okuyucuları iyi ahlak, asil insani nitelikler ve sıkı çalışma ve özverinin önemi hakkında eğitmeyi amaçlamıştır.

Tacik edebiyatına yaptığı önemli katkılardan dolayı Tacikistan Halk Yazarı unvanına ve A. Rudaki adına verilen Tacikistan Devlet Ödülü'ne layık görüldü.

Uluslararası Türk Akademisi

Türk dünyası ve tarihi hakkında araştırmalar yapan uluslararası merkez

Kuruluş Tarihi: 2012

Bulunduğu Yer: Astana

Kurumun Etkisi: Türk dünyası üzerine araştırmaların yaygınlaşması ve derinleşmesine önemli katkıları olmuştur.

Uluslararası Türk Akademisi, 2012’de Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından kurulmuştur. Amacı, dil, edebiyat, kültür ve tarih alanlarında ortak bilimsel araştırmaları koordine etmek ve kadim Türk medeniyetinin özgün kaynaklara dayalı olarak incelenerek insanlığa olan katkısı değerlendirilmiştir. Macaristan, 2018’de gözlemci statüsü almıştır.

Merkezi Astana’da olan Uluslararası Türk Akademisi, üye ülkeler arasında bilim ve eğitim alanlarında koordinasyon, işbirliği ve araştırma faaliyetleri sürdürmektedir. Ayrıca, bilimsel yayınlar yapmakta ve uluslararası ortaklıklar ve konferanslar sayesinde Türk dünyasının bilimsel hazinesinin dünya çapında tanıtımına katkıda bulunmaktadır. Akademi’nin başarılı ve titiz çalışmaları sonucunda Türk Tarihi Ortak Ders Kitabı nihai haline ulaşmıştır. Ortak Coğrafya ve Edebiyat Ders kitaplarınının çalışmaları da devam etmektedir. Ayrıca, Akademi Moğolistan’da Türk dönemiyle ilgili arkeolojik araştırma ve kazı çalışmaları düzenlemiştir.

Uluslararası Türk Akademisi’nin temel amaçları, Türk dünyasındaki akademisyenler arasında işbirliğini teşvik etmek, Türk dili konuşan uluslardan

kaynaklanan akademik girişimlere destek sağlamak ve düzenli olarak akademik konferanslar düzenlemektir. Akademi, Türk halklarının dili, edebiyatı, kültürü ve tarihi üzerine eski çağlardan günümüze uzanan bilimsel araştırmaları koordine etmek için türünün tek örneği bir merkez olmayı hedeflemektedir. Ayrıca, yerel kaynakları kullanarak Türk medeniyetinin insan uygarlığına katkısı değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Uluslararası Türk Akademisi, Tarih ve Etnoloji, Dil, Edebiyat ve Terminoloji, Sanat ve Kültür, Sosyo-Ekonomik Araştırmalar ve Uluslararası Araştırmalar Merkezleri olmak üzere beş araştırma merkezinden oluşmaktadır. Merkezdeki araştırmacılar Türk dünyasından ve kurucu ülkelerden gelmektedir. Akademi, Türk tarihini, kültürünü ve sanatını konu alan 50’den fazla kitap yayınlamıştır. Ayrıca, Altay araştırmaları ve Türkoloji konularında bilimsel analizler sağlayan “Altay Araştırmaları ve Türkoloji” ve “GLOBAL Turk” dergilerini yayınlamaktadır. Bunlara ek olarak akademi Türk dillerinin sözlüklerini üretmiştir ve uluslararası konferanslar, forumlar ve toplantılar düzenlemiştir. Akademi, Türk Kütüphanesi ve müzesi de dâhil olmak üzere, Türk dünyasına ilişkin birçok önemli kaynak sunmaktadır.

Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan Milli Kimliğinin Teşekkülü

Ebulfez Süleymanlı

Giriş

Kolektif aidiyeti oluşturan en temel unsurlardan biri olan milli kimlik, milletin ve milli devletin birleşiminin bir ürünü olarak, temelinde milli değerlerin yani dil, kültür, tarih gibi öğelerin aidiyetlik zemini (Kösoğlu, 1997 s. 19). Birey kendi kimliğini kültürel bir kolektiften alır; o bir yurttaştır, yani aynı anda “tarihi ve yazgısı” olan kültürel bir “topluluk” da olan, bir siyasi topluluğun kabul edilmiş ve hak sahibi bir mensubudur. Antony D. Smith’e göre, kimlik sorununa verilen bu yanıtta “biz”, nihai olarak “bizim tarihi kültürümüzden ötürü” biz olmak anlamına geliyor (Smith, 1994, s. 155). Bu noktada milli kimlik, bireyi millet denilen makro bir gruba mensup kılmakta duygu, düşünce, eylem, tutum, dil ve tasavvurlarında bu değerler manzumesi ekseninde biçimlendirilerek dışa vurmaktadır (Vurucu, 2015, s. 123).

Milli devlet, hem teritoryal aidiyeti ile kendi vatandaşlarına hitap ettiği manevi yönü hem de toplumsal ilişkileri şekillendirecek örgütlenme biçiminin pratik yönü ile milli kimlik teşekkülünde merkezî bir role sahiptir. Milli kimlik ile toplumun üyelerini bir araya getirmeyi

başarmış olan milli devlet bu bakımdan milliyetçilik ideolojisini devletin bir aygıtı olarak kullanır. Buna göre, bir toplumda milli kültürün hâkim kılınması ya da toplumu diğer toplumların güdümünden kurtarmak amacını taşıyan milliyetçilik, bir toprak parçasına derin bağlılık, ortak ve köklü bir tarihsel mazi, ortak gelenek, görenek, töre ve değerlere dayalı, paydaşların tümünü kapsayan ortak hedefler dairesinde şekillenen ve toplumun üyeleri arasında şuur yaratabilen bir değer, (Domaniç, 199, s. 116) bireylerin ortak bir geçmişe ve kültüre duydukları psikolojik bir bağlılık duygusu olarak milli kimlik unsurunu kuvvetlendirir (Giddens, 2008).

Bu çerçevede, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından "Sovyet Halkı" oluşturma adı altında kurgulanan ideolojik ve sınıfsal kökenli tek tip kimlik tanımlamasının yerini milliyetçilik zemininde bir milli kimlik inşa süreci almıştır. Toplumların zihin kodlarında baskılanmış olarak bulunan milli kimlik olgusunun yeniden canlandırılması ve milli kimliğin güçlü bir şekilde tesis edilmesi SSCB sonrası yeni kurulan devletlerin öncelikli politikası haline gelmiştir. Bu durum, ülkelerin sahip oldukları demografik, ekonomik, siyasi ve jeopolitik koşullarına göre değişse de temelde aynı yönde politikalar uygulanmıştır.

Bağımsızlığını yeni kazanmış her devlet gibi milli kimliğinin oluşturulması ve milli özellikleri öne çıkan bir toplum yaratılması gibi konular Azerbaycan Devleti'nin öncelikli faaliyet alanları arasında yer almaktaydı. Ayrıca 1991 yılında bağımsızlığın ilanı süreciyle eşzamanlı gelişen Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı işgali ve verilen bağımsızlık mücadelesi sırasında gerçekleşen kanlı olaylar, Azerbaycan milli kimliğinin teşekkülünde tarihsel, kültürel, toplumsal ve siyasi dinamiklerle beraber, milli kimliği bölgesel etkenler çerçevesinde dışarıdan besleyen unsurlar olarak belirlendi.

Azerbaycan'da Milli Kimliğin Oluşumunda Öne Çıkan Yaklaşım ve Unsurlar

Modern ulus-devletin ideolojisi olarak ortaya çıkan milliyetçilik, parçalanmış imparatorlukların kültür ve siyasetleri karşısında millet ve ulus-devlet tarzı toplumsal ve siyasi bütünlükler üreterek kitlelere, topluluklara, cemaatlara ve milletlere yeni bir şemsiye sağlamıştır. Bu bağlamda milliyetçilik de siyasal bir düzen içinde yer alan bireylerin ortak bir geçmişe ve kültüre sahip olduklarını vurgulayan bir simgeler ve inançlar sistemine duyulan psikolojik bir bağlılık duygusu/bilinci olarak tanımlanabilir. Milliyetçilik bir yandan ulusla ötekiler arasındaki tutarsızlıkları ve uygunsuzlukları vurgulayabilmek için yakın geçmişe bakarken diğer taraftan daha iyi bir gelecek ülküsünü tarih, ortak gelenekler, dil, din, ortak kimlik ve vatan birliği gibi birleştirici simgeler üzerine kurarak ulusal hedefler etrafında toplumun harekete geçirilme amacını taşımaktadır (Durgun, 2014, ss. 248-249).

1986'dan itibaren Sovyetler Birliği'nde başlayan *glasnost* (açıklık) ve *perestroyka* (yeniden yapılanma) ile etnik kıpırdanmalar daha açık bir şekilde kendini göstermeye başladı. Böylece her millet, kendi milletini, kültürünü, dilini ve dinini açıkça savunabilme fırsatı buldu. Bu gelişmeler üzerine, diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da pek çok yazar, şair ve eğitimci, tarih, kültür ve dil ile ilgili çok eski zamanlardan başlayarak bugüne kadar gelen konuları ele alıp derinlemesine incelemeye başladılar (Süleymanlı, 2006, s. 243). Geçmişin ve bugünün şahsiyetlerini ön plana çıkarmaya, onların biyografilerini ve özelliklerini anlatarak halk arasında bir milli bilinç oluşturulmaya çalışıldı. Millet ve ulus-devlet modelinin oluşturulması için çalışmalar öne alındı. 1917 Ekim Devrimi'nden önce Azerbaycan milli burjuvazisinin tarihi hizmetleri dile getirildi. Bu alanda Azerbaycan Yazarlar Birliği ve Kültür Bakanlığı'nın yayın organı *Edebiyat ve İnce-sanat Gazetesi* yayımladığı yazılarıyla dikkati çekiyordu. 1988'de yayına başlayan Azerbaycan Vatan Cemiyeti'nin yayın organı *Odlar Yurdu*, Çarlık Dönemi'nde generalliğe yükselmiş Azerbaycan kökenli kişiler

hakkında yazılar yayınladı. Daha sonra gazetenin 1988 yılında basılan 13. sayısından itibaren, ilk defa Azerbaycan zenginlerinden hayırsever Tağıyev övüldü, zamanla burjuva aydınlar olarak, resmî ideoloji tarafından saf dışı bırakılan Ali Merdan Topçubaşı ve Ahmet Ağaoğlu hakkında olumlu makaleler yayımlandı (Abbasi, 2001, s. 247). Bir diğer önemli olay Leninizm'in düşmanı olarak kabul edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu M. E. Resulzade'nin hayat ve mücadelesini konu eden makalenin *Odlar Yurdu* gazetesinde yayımlanması oldu. Zira, bundan sonra diğer gazeteler de Azerbaycan'ın yakın tarihindeki "Beyaz lekeler" eğilmeye başladılar. Musavat Partisi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) ve liderleri hakkında olumlu ve seri makaleler yayımlandı. Bundan başka 1930'lu yıllarda rejimin gazabına uğrayarak idam ve sürgün edilmiş aydınlar ve devlet adamları hakkında beraat makaleleri yayımlandı, televizyon programları hazırlandı. Böylece milli kahramanlar, sanatçılar, aydınlar, tarihi kişilikler öne çıkarılarak milli rol modeller yaratılma stratejisi takip edildi.

Toplumun çeşitli kesimlerinde milli konulara ilgi giderek artmaya başladı. Üniversite gençliği bu açıdan toplumun en aktif tabakasını teşkil etmekteydi. 1987 yılında öğrencilerin baskısı üzerine adından S. M. Kirov'un adı atılarak M. E. Resulzade'nin ismiyle adlandırılan Bakü Devlet Üniversitesi adeta bir milli merkeze dönüştü. Burada milli konularla ilgili o dönem için tehlikeli sayılabilecek çok çeşitli faaliyetler yapılıyordu. Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmayıl Hatai'nin 500. yıl dönümünün, 1937'de idam edilen milli şair Hüseyin Cavit'in doğum gününün ve "Gülistan Anlaşmasının" 175. yıl dönümünün Sovyet geleneginin aksine bir istila günü gibi kayıt edilmesi üniversite öğrencilerinin yaptığı etkinliklerden bazılarıydı. Böylece "milletin tarihi" gün yüzüne çıkarılmaya ve geçmişle bugün arasında bir tarihsel ve kültürel süreklilik inşa edilmeye çalışıldı (Süleymanlı, 2006, s. 248).

Ulusallaşma politikasının bir diğer göstergesi bağımsızlığın simgesi olan devlet sembollerinin kabul edilmesidir. 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan 1918'de kurulmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kanuni mirasçısı olduğunu beyan etti. Azerbaycan

Halk Cumhuriyeti döneminde birçok devlet sembolü yeni kurulan cumhuriyet tarafından da aynen benimsenecekti. Bu ulusal sembollerin başında bağımsız bir cumhuriyet olmanın en önemli şartı üç renkli Azerbaycan bayrağıydı. 1988'de başlayan gösterilerde uzun bir aradan sonra meydanlarda dalgalandırılan bu bayrağı ilk başta Azerbaycan Halk Cephesi'nin sembolü olarak kabul edecekti. Bayraktaki mavi renk Türkçülüğü, kırmızı renk çağdaşlaşmayı, yeşil renk İslam'ı simgelerken bayrağın tam ortasında yer alan hilal ve sekiz köşeli yıldız "Azerbaycan" kelimesinin eski alfabedeki yazılışı ile alakalıdır. Diğer bir görüş bayraktaki yıldızların sekiz Türk boyunu temsil ettiğini söylerken, başka bir görüşe göre ise M. E. Resulzade devletin ilkelerini tanımlarken sekiz ilkeyi esas almıştır: Türkçülük, İslamcılık, çağdaşlık, devletçilik, demokrasi, eşitlik, Azerbaycanlılık ve medenilik (Turan, 2010, s. 26). Bu üç renk ve bu renklerin temsil ettiği düşünce 20. yüzyılın başında Ali Bey Hüseyinzade tarafından formüle edilmiş, daha sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde devlet sembolü haline getirilmiş önemli bir devlet ideolojisiydi (Süleymanlı, 2006, s. 26).

Resmî devlet marşı anlamında milli marş, çalındığı ve söylendiği ülkenin bağımsızlığının simgesi olması açısından bayrak kadar önemlidir. 1992'de kabul edilen, bestesi Üzeyir Hacıbeyli'ye güftesi Ahmet Cevat'a ait olan Azerbaycan Milli Marşı, 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Harp Okulu'nda askerî marş olarak çalınıp söylenmekteydi (Şahin, Başarslan, 2004, s. 38). Ülke ismi "Azerbaycan"ın ikişer kez yinelenmesiyle, vatana seslenişle başlayan ve biten marşta, vatan sevgisi ve kahramanlık vurgulanmakta, vatan için gerektiğinde can vermeye ve kan dökmeye hazır olduğu belirtilmektedir. Marş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu 28 Mayıs 1918 tarihinden sonra bestelendiği için ilk defa bağımsız bir devletin adı olan "Azerbaycan" sözü vatanın ön plana çıkartılıp milli devletin kurulmasından duyulan heyecan ve sevinci yansıtması açısından önemlidir.

Bir diğer önemli husus bazı devlet kurumlarının adlarının önüne "Milli" kelimesinin eklenmesiydi. Mesela daha önce Azerbaycan Yüksek Sovyeti olarak adlandırılan parlamento bu dönemden itibaren

“Azerbaycan Milli Meclisi”, “Azerbaycan Milli Ordusu”, “Azerbaycan Milli Takımı” vb. şekilde adlandırılacaktır.

Ayrıca bağımsızlığın ardından, yerleşim merkezlerinin, bölgeler, kentler, dağlar, dağ zirveleri gibi coğrafi oluşumların adlarındaki Stalin, Lenin vd. komünist önderlerin, Rus tarihine ait önemli kişilerin ya da sosyalist olguların adları, yerlerini inşa edilen yeni milli kimliğe esas olacak tarihi kişiliklere ve milli yer adlarına bıraktı (Puşkino -1991 yılında Bilesuvar, Kirovka- 1999 yılında Nağarahana, Port-İliç -1999 yılında Liman, Avrora- 1999 yılında Hirkan...) (Aslanova, 2020, s. 146) Benzer şekilde tarihî kişiliklerin adları çeşitli kurumlara, caddelere, meydanlara verilmek suretiyle yer adlarının yeniden canlandırılması işi hızlandırılmıştır. Bu kapsamda, Bakü’de 600’den fazla caddeye Azerbaycan’ın önemli şahsiyetlerinin, siyaset adamlarının, milli kahramanlarının, aydınlarının, yazarlarının ve Azerbaycan medeniyetine hizmet etmiş kişilerin isimleri verilmiştir (Hacısalıoğlu, 2012, s. 257).

Kimlik politikalarının hazırlanmasında ve uygulanmasında Azerbaycan sınırları dışında yaşayan Azerbaycanlılar da göz önünde bulundurulmuştur. Bağımsızlığın daha ilk dönemlerinden itibaren diasporadakilerin ana vatanla ilişkilerini geliştirmeye yönelik uygulamalara ve bilhassa kimlik vurgusu yapan faaliyetlere önem verilmiştir (Günaydın, 2019, s. 90). Bağımsızlığın ve devlet geleneklerinin güçlendirilmesi, uluslararası alanda Azerbaycan’ın güçlü bir konuma sahip olması, Ermeni saldırısına uğrayan halkın sesinin dünya kamuoyuna duyurulması, Dağlık Karabağ sorununun uluslararası hukuk kuralları ve ilkeleri çerçevesinde adil çözümünün sağlanması ve diasporaların yaşadıkları problemlere çözümlerin bulunması adına yabancı ülkelerde diaspora faaliyetleri ile uğraşan kurumların bir merkez çevresinde birleşmesi öngörülmüştür (Tosun, 2016, s. 239).

Bu bağlamda 23 Mayıs 2001 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in kararnamesi ile 9-10 Kasım 2001’de Bakü’de gerçekleştirilen Dünya Azerbaycanlılarının I. Kurultayı önem arz etmektedir. Kurultay sırasında, dünyanın farklı ülkelerinden gelen diaspora

temsilcileri Azerbaycanlıların çağdaş dünyadaki sosyal, siyasi, iktisadi, kültürel konumunu Azerbaycancılık temelinde değerlendirmiş, tarihsel olarak oluşmuş manevi birlik gereksinimini dikkate alan bir dizi karar kabul etmiştir. Dünya Azerbaycanlıların Kurultayı'nın üç sene de bir gerçekleştirilmesi uygun bulunmuştur. 5 Temmuz 2002 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev “Yurtdışında Yaşayan Azerbaycanlılardan Sorumlu Devlet Komitesinin Oluşturulmasına İlişkin” kararname imzalamıştır (Azerbaycan diaspora tarihi, 2019).

Kimlik politikası bağlamında devlet eliyle yapılan uygulamaların bir başka boyutunu din alanındaki uygulamalar oluşturmuştur. Nitekim Sovyet Dönemi'nde baskılanan din ve inanç özgürlüğü, bağımsızlıktan sonra temel hak ve hürriyetler bazında anayasada güvence altına alınmıştır. Vatandaşlar hiçbir zorlama olmaksızın kendi dinini seçebilme ve bu dinin gereklerini yerine getirme veya getirmeme özgürlüğüne sahiptir. Azerbaycan Cumhuriyeti, dinin gerektirdiği inanç ve ibadet özgürlüğünü, “Din ve İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanun”un ilk maddelerinde hukuki olarak garanti altına almıştır.

Bağımsızlıktan sonra halk, milli ve dinî bayramlarını devlet yetkilileriyle beraber ve serbestçe kutlamıştır. İslam hakkındaki bilgi çoğalmış, yeni camiler inşa edilmiş, medreseler ve üniversiteler kurulmuştur. Uzun yıllar kapalı olan ziyaret yerleri halka açılmıştır. Dinî değerlere saygı ve bağlılık duygusu yeniden canlanmıştır. Nevruz bayramıyla birlikte Kurban ve Ramazan bayramları da resmî tatil ilan edilmiştir (Günaydın, 2019, s. 81).

Azerbaycan Milli Kimliğinin Belirleyici Etkeni Olarak: Dil

Kimliğin iki temel bileşeni vardır. Bunlardan ilki tanımlama ve tanıma, ikincisi ise aidiyettir. Kendini tanımlama ve toplum içinde belli bir sıfatla, toplumsal olarak tanıma hem insana özgüdür hem de insani bir ihtiyaçtır. “Toplumsal tanınma”nın en temel aracı öncelikle konuşma

dili, ardından da yazılı bir dil ve bir “kültürel eda”dır. Toplumsal ve kültürel dünyanın oluşumu dil aracını gerektirir (Suavi, 1998, s. 12). Bu bağlamda dil, resmî dil statüsüyle milli kimliğin egemen olduğu ulus-devletlerde bu kimliğin sahibi olan milletin egemenliğinin bir göstergesidir.

Azerbaycan milli kimliğinin devamlılığında Güney-Batı (*Oğuz*) *Grubu* Türk Lehçelerinden *olan Azerbaycan Türkçesi'nin* önemli bir yeri bulunmaktadır. Özellikle 19. yüzyılda Azerbaycan Türkleri arasında başlayan aydınlanma döneminde milli fikir hareketinin gelişimini etkileyen en önemli konulardan biri de dil meselesiydi. Dönemin aydınları için bu aydınlanma sürecinde kendi milletine hangi dilde hitap edeceği çok önemli idi. Çünkü halkın büyük bölümü ne uzun süre saray ve ulema arasında kullanılan Farsça ve Arapçayı biliyor, ne de yeni sömürgesi altına düştüğü imparatorluğun Rusçasını anlıyordu. Ona doğrudan hitap etmek için kendi ana dilini, yani Türkçeyi kullanmak daha makbul idi. Bu nedenle de maarifçilik hareketinde dönemin aydınları edebiyatta, şiirde, tiyatrodaki, gazetelerde, dersliklerde, bilimsel eserlerde, mekteplerde, sahnelerde ve toplumu kapsayacak her alanda Türkçeyi kullanmayı tercih ediyorlardı. Dil milli aydınlanma yolunda münevverlerle toplum arasında en önemli araç idi (Mövsümlü, 2021, s. 94). 1930'a kadar İran'da konuşulan Azerbaycan Türkçesi ağırlık merkezi iken yazı dilinin esas aldığı ağız Tebriz ağızıydı. Sonraki dönemde buna Bakü ve Karabağ ağızları da katıldı. Fakat, Rus-Sovyet boyunduruğu altında yaşayan diğer Türk toplumlarında olduğu gibi Azerbaycan da dil ve alfabe alanında değişime zorlanmış, bu süreç milli kimlik üzerine ciddi bir etki yarattı.

Gerek Çarlık zamanında gerekse Sovyetler Birliği döneminde uygulanan milletler politikasının merkezinde, yerel dillerin durumu konusu yer almaktaydı. Bunun en önemli sebebi dilin bizzat kendisi Rus milletler siyasetinin “aracı ve nesnesi” konumunda bulunmasıydı (Fierman, 1991, s. 49). “Halkların kaynaşması” (sblijeniye natsii) sloganı esas alınarak baskı yöntemleriyle “yumuşak güç” yöntemleri bir arada kullanılmış bu şekilde Rusça diğer milletlerin hayatında bir

ihtiyaç haline getirilip özellikle SSCB döneminde Rusça fiilen resmî dil olmuştu (Subaşı, 2018, s. 256). Bütün okullarda, basın yayın organlarında, resmî dairelerde Rusça konuşulmaya ve yazılmaya başlandı. Sokakta dahi Rusçanın hâkimiyeti vardı. Bu yüzden Glasnost'un ortaya çıkardığı gelişmeler ışığında gündeme gelen önemli bir sorun, Rusçanın yaygın olarak kullanılmasının yanı sıra milli dillerin ikinci plana itilip giderek unutturulması konusuydu. Sovyet Yazarlar Birliği toplantısında Ukraynalı şair Oleynik, konuşmasında milli diller konusuna değinerek konuya ilişkin eleştirilerini şöyle dile getiriyordu:

Biz Rusçanın ve Rus kültürünün önemini yeteri kadar kavırıyoruz. Bu bizim beynelmilel görevimizdir. Fakat bunun yanında kendi dilimiz, tarihimiz ve okullarımızda dilimizin öğretimi durumuyla ilgilendiğimizde, bizi "isyancı" diyerek eleştirmelerine anlam veremiyoruz (Vahabzade, 1988, s. 21).

Böyle önemli bir toplantıda ve en önemlisi Slav asıllı bir yazar tarafından konunun gündeme getirilmesi milli dillerin durumuyla ilgili tartışmaları bütün Sovyet Cumhuriyetlerine taşıdı. Diğer taraftan konuya ilişkin eleştiriler Rus olmayan aydınlar tarafından da sıklıkla yapılmaya başlandı.

Diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi konuyu Azerbaycan'ın gündemine taşıyanlar Azerbaycanlı aydınlar oldu. Bu aydınların başında, daha önceki dönemlerde yazmış olduğu makalelerinde ve şiirlerindeki hassasiyetiyle tanınan halk şairi Bahtiyar Vahabzade geliyordu. Vahabzade "Ana dilim-Ana köküm" adlı makalesinde anayasaya göre Azerbaycan dilinin cumhuriyetin resmî dili olmasına rağmen¹ kullanımının yetersiz düzeyde olduğunun altını çiziyor ve bu durumun kabul edilir tarafının olmadığını şu sözlerle ifade ediyordu: "Bu ne biçim bir iştir, ana dilimizi mükemmel bilen Üzeyir Hacıbeyli'nin 100. doğum yıl dönümü törenleri ana dilinde yapılmıyor? Aynı şekilde edebî dilimizin temelini atan Nesimi'nin jübilesi de?" (Vahabzade, 1988, s. 22)

1 1977'de kabul edilen Azerbaycan SSC Anayasası'na göre Cumhuriyetin resmî dili Azerbaycan dilidir.

Kamuoyunun yoğun baskısı üzerine Azerbaycan yönetimi konuya eğilmek zorunda kaldı. Komünist Partisi'nin 1988 yılının ağustos ayında yapılan toplantısında Azerbaycan'da bazı resmî dairelerde ve teşkilatlarda dile gerekli değer verilmemesi eleştirildi. İlimler Akademisi ve ilgili organların yardımı ile konuya yönelik tedbirlerin alınmasının zaruri olduğu ifade edildi (Kommunist, 1988). Buna paralel olarak Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Azerbaycan'da Azerbaycan dilinin devlet dili olarak geniş bir şekilde kullanılması sayesinde mühim bir karar kabul etti (Edebiyat ve İncenanat, 1989). 1989-1990 eğitim-öğretim yılında okullarda Azerbaycan diline ayrılan ders saatleri Rusçayla eşit hale getirildi (Ceferov, 1996, s. 70).

1992-1993 yıllarında kısa süren Halk Cephesi-Musavat iktidarı döneminde Azerbaycan'da milli kimlik ve kültür politikası alanında önemli değişiklikler meydana gelmeye başladı. Bunlardan biri doğrudan doğruya yeni Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kimliğe ilişkin konularla, ikincisi ise yine kimlik tanımına bağlı olarak uluslar politikasıyla ilgiliydi. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey liderliğinde mevcut iktidarın bu dönemde Azerbaycan için oluşturmaya çalıştığı milli kimliğin iki dayanak noktası vardı. Biri toprak temelinde vatandaşlık (Azerbaycanlılık) diğeri de etnik/kültürel bağlamda Türklük idi. Azerbaycanlılık, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde tüm halkın eşit vatandaşlık statüsüne sahip olduğunu göstermekteydi (Özdoğan, 1994, s. 101). Türklük ise Azerbaycan nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan Azerbaycan Türklerinin Sovyet Dönemi'nde unutturulan kendi kimlik bilinçlerine varmalarıydı. Bunun için öncelikle ülkenin resmî dilinin adının "Azerbaycan Dili"nden "Türk Dili"ne değiştirilmesi öngörüldü. 22 Aralık 1992'de Azerbaycan Milli Meclisinde oy çokluğuyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dilinin "Türk Dili" olarak adlandırılması hakkında yasa kabul edildi (Azerbaycan Gazetesi, 1992). Bundan sonra bütün resmî dairelerde işlemler "Türk Dili"nde yapılacaktır. Bu doğrultuda "Türk Dili" adıyla yeni ders kitapları hazırlanmıştır (Qasımova, 2019, s. 46).

Bu kararın alınması Azerbaycan'da çok ciddi tartışmalara yol açtı. Kamuoyu yasayı destekleyerek alınan kararı doğru bulanlar ile kararın

her halükarda yanlış bir karar olduğunu söyleyerek iptalini isteyenler olarak ikiye bölündü. Bu kararı destekleyenlere göre, 1937'ye kadar özellikle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde çıkarılmış yasalarla “Türk Dili” adlandırılan dilin yeniden aynı adla adlandırılması tarihi adaletin tecellisi ve bilimsel gerçekliğin yerini bulmasıdır. Bundan başka yasayı destekleyenler bir başka hususu da dile getiriyorlardı: Güneydeki soydaşlarımız dillerinin adını “Türk Dili” olarak adlandırıyorlar. Bunun için de aynı milletin bir bölümünün dilin adının “Azerbaycan Dili”, bir bölümünde de “Türk Dili” olarak adlandırması doğru değildir (Azadlık Gazetesi, 1993). Buna karşı çıkanlar ilmî, siyasi ve kültürel açıdan dilin “Türk Dili” olarak adlandırılmasını yanlış buluyor ve özellikle bu kararın milli azınlıkları rahatsız edeceğini ve Ermenilerle savaşın devam ettiği bir ortamda ilave sorunlar yaratacağını söylüyorlardı (Efendizade, 1993). Yasaya karşı çıkanların bir bölümü de sırf muhafazakârlık hisleriyle bunu yapmaktaydı. Nitekim dilin adının “Türk Dili” olarak adlandırılmasıyla Azerbaycan'ın özgünlüğünü kaybedeceği düşünülüyordu. “Benim dilim, benim varlığımdır,” şeklinde basında yer alan makale başlıkları bu düşüncenin ürünüdür ve böylece bu şekilde olayın psikolojik boyutu da göz ardı edilmemelidir. Bir grup da “bizi Türkiye'nin kolonisi haline getirmek istiyorlar” gerekçesiyle karara itirazlarını dile getiriyorlardı. Karşı taraf ise bu gibi iddiaların gülünç olduğunu ve dilin adının değiştirilmesinin hiç de dilin özünün değiştirilmesi anlamına gelmediğini ileri sürmekteydi. Ayrıca Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemine atıfta bulunarak o dönemde de dilin adının “Türk Dili” olarak adlandırıldığını hatırlatıyorlardı (Rüstemhanlı, 1995, s. 87).

Haziran 1993'te meydana gelen gelişmeler sonucu Azerbaycan'da yönetim değişikliğinin ardından milletler politikası konusunda daha pragmatik bir politika izlenmeye başlandı (Ersanlı, 1996, s. 11). 1993-1995 yılları arasında resmî düzeyde yalnız “Azerbaycan Dili” ifadesi kullanılıyordu (Balayev, 2002, s. 70). Fakat okullarda yine “Türk Dili” kitabı okutuluyordu. Bu durum daha fazla karışıklığa sebep oluyordu. Öte yandan bu uygulamalar üzerine devlet dilinin “Türk Dili” olarak

adlandırmasını isteyenler de seslerini yükseltmeye başladılar. Nitekim bir grup işçi konuyla ilgili gazeteye şöyle bir yazı göndermişti: “Lezgilerin, Talişların ve ülkede yaşayan diğer azınlık grupların dillerinin kendi adıyla adlandırılmalarına karşılık, çoğunlukta olan Türklerin dilini “Azerbaycan Dili” olarak adlandırılması anlaşılır gibi değil. Onları birleştirmek uğruna biz kendi dilimizin adını mı değiştirmeliyiz? (Azadlık Gazetesi, 1999)

“Azerbaycan Dili” ifadesini destekleyenlerin görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür (Azerbaycan Gazetesi, 1995):

1. Azerbaycan dilinin Türk dil ailesine dâhil olduğunu kabullenmekle beraber 1937’den bu yana “Azerbaycan Dili” ifadesi şekillenmiş, halkın bilinçaltına yerleşmiş ve bir bakıma bölge halkıyla bütünleşmiştir. Bunun için de bunun aniden değiştirilmesi psikolojik bakımdan halkı olumsuz yönde etkilemektedir.
2. “Azerbaycan Dili”nin Türkiye’de konuşulan dilden farklı olduğunu ileri sürerek “Türk Dili” ifadesine karşı çıkanlar. Bu görüşü savunanlar Azerbaycan Türklerinin Türkiye Türkleri ile yakın olduklarını belirtmekle beraber kendilerine ait örflerinin ve tarihlerinin olduğunu belirtiyorlardı.
3. “Türk Dili” ifadesinin kullanılmasıyla Azerbaycan’ın kendine özgü Azerbaycanlı kimliğini yitireceği endişesini taşıyanlar. Bu görüşü savunanlardan Afet Gurbanova’nın görüşleri ilgi çekicidir: “Şayet dilimiz Türk dili, milletimiz Türk olursa o zaman bizim neyimiz kalır?”
4. Azerbaycan’da yaşayan diğer etnik grupların tepkisini çekmemek ve ülke içinde ayrılıkçılığa yol açmamak için “Azerbaycan Dili” ifadesini doğru bulanlar. Bu görüşün taraftarlarına göre 1992’den sonra etnik gruplar konusunda yaşanan sorunlardan ders alınması gerekmektedir.
5. “Azerbaycan Dili”nin bir tek kendilerinin Türk olarak görenlerin değil, Azerbaycan’da yaşayan diğer halkların da dili olduğunu ileri sürenler.

Dilin adının “Türk Dili” kalmasını teklif edenlerin dayanak noktaları şöyleydi:

1. “Türk dili” ifadesi bilimsel, tarihi, etnik açıdan en doğru ifadedir.
2. Ayrıca bu kavram 1936’ya kadar mevcut olmuştur ve onun mutlaka kullanılması gerekir.

Üçüncü bir görüş de dilin adının 1. “Azerbaycan Türkçesi”, 2. “Azerbaycan Türk Dili”, veya “Azerbaycan (Türk) Dili”, şeklinde yazılmasının teklif edilmesidir. Bu öneriler daha ziyade birleştirici karakter arz ediyordu. Zira, bu teklifi ileri sürenler dilin adında mutlaka Türk dili ifadesinin olması gerektiğini savunuyorlar ve aynı zamanda uzun zamandan beri dilin adında yer alan “Azerbaycan” ifadesinin de bulunması gerektiğini düşünüyorlardı. Ayrıca bu bölgenin şivesini diğer Türk şivelerinden ayırmak için de “Azerbaycan” ifadesini doğru buluyorlardı. Bu öneriyi savunanların Bahtiyar Vahabzade, Elçin, Anar gibi daha ziyade şair ve yazarlar olması da dikkat çekiciydi.

17 Kasım 1995’te referandum yoluyla kabul edilen Azerbaycan Anayasası’nın dille ilgili 21. maddesini dilin adı “Azerbaycan Dili” olarak değiştirmiştir (Qasımova, 2019, s. 46). Böylece Azerbaycan devleti, ana dilinden istifade etme gibi hakları anayasasıyla teminat altına alarak, farklı etnik gruplara dair kültürel hakları tanıyacağını vaat ediyor, fakat anayasasında etnik kimlik vurgusunda bulunmayarak bütün vatandaşların “Azerbaycan halkı” olarak adlandırılmasını öngörüyordu (Süleymanlı, 2006, s. 306).

Bu kararın ardından hukuki tercihin de bu yönde olması sebebiyle özellikle resmî düzlemde milletin ismiyle ilgili kullanılan en yaygın tabir “Azerbaycanlı” tabiri oldu (Özlü, 2015). Böylelikle öncelikle coğrafi bir isim olarak ortaya çıkan fakat 20. yüzyılın başlarından itibaren Sovyet yönetimi tarafından uygulanan teritoryal kimlik inşasıyla siyasi ve etnik bir nitelik kazanarak bir halkın ismine çevrilen “Azerbaycanlı” kelimesi, bağımsızlık döneminde ülkede yaşayan Türkler dışında diğer etnik gruplar için de bir üst kimlik tanımlaması olarak işlevsel kılınmaya çalışılmıştır (Ayhan, 2019, s. 7). Konunun araştırmacılarına

göre dengeleme ve pragmatizmi bir arada tutan Azerbaycancılık, ülke içinde özellikle etnik bölücülük hareketlerini önleyerek istikrarın gelişimine büyük katkıda bulunurken, ülke dışında geniş politik açılımlarla Azerbaycan'a yönelik farklı baskıları önemli ölçüde etkisiz hale getirmiştir (Rustamov, 2008, s. 312).

Bu yasal düzenlemeye rağmen bugüne kadar dilin ve milletin adı konusu televizyonlarda yapılan açık oturumlarda, gazete makalelerinde, düzenlenen çeşitli bilimsel toplantılarda polemik konusu olmaya devam etmektedir (Elekberov, 2013, ss. 68-71). Daha hala bu makalenin yazarı dâhil çeşitli meslek dallarına dâhil bir grup insan konuşma ve yazılarında dilin adıyla ilgili "Türk Dili", "Azerbaycan Türkçesi", milletin adıyla ilgiliyse "Türk" ve "Azerbaycan Türkleri" gibi ifadeleri kullanmayı yeğlemektedirler. Ayrıca resmî söylemlerde üst düzey yetkiler tarafından Türkiye, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan gibi Türk kökenli ülkelerin temsilcileriyle görüşmelerde, Azerbaycan'ın da üye olduğu Türk Devletler Teşkilatı gibi uluslararası kurumların toplantılarında "Türklük" vurgusu yapılmaktadır. Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu'nun 2009 yılında ülkede yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre sunduğu bilgilerde Azerbaycanlıların genel nüfus oranının yüzde 91,6 olarak gösterilerek, buna karşılık Türklerin daha ziyade Ahıska Türklerini göz önünde bulundurarak oranının yüzde 0,4 ve ayrı bir millet olarak gösterilmesi Sovyet döneminde yapılan nüfus sayımlarını anımsattığı için "Türksüzleştirme" olarak değerlendirilmiş ve tepkilere neden olmuştur (Elekberov, 2012). Yine zaman zaman Türkiye basınına da yansıyan Azerbaycan uyruklu entelektüellerin, sanatçıların Türkiye'de yaygın olan "Azeri" kavramına İran asıllı halkı ve dili çağrıştırmaları nedeniyle tepki göstererek "Biz Azeri değiliz, biz Türk'üz, Azerbaycan Türküyüz" (Erenalp, 2017) tarzında serzenişleri, Azerbaycan'da Türklük bilincinin yüksek olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Milli Kimlik ve Alfabe Değişikliği Konusunda İzlenen Politikalar

1988'de başlayan Azerbaycan Halk Harekatı sırasında ortaya atılan önemli meselelerden biri de Kiril alfabesinin değiştirilmesiyle ilgiliydi. Ayrıntılı olarak bu konu 18 Mayıs 1988 protestolarından sonra, Azerbaycan Filarmonisi'nde yapılan bir aydınlar toplantısında şair Nebi Hazri tarafından gündeme getirildi. Daha sonra Ekim-Kasım 1988 yılı gösterilerinde Türkleri Ruslaştırmak için Latin alfabesine geçildiği vurgulanarak, Kiril'den önce kullanılan Latin alfabesine geçmek talebi ortaya atıldı (Memmedov, 1989, ss. 167-174).

1990 yılında Bakü Üniversitesi öğretim üyelerinden Ferudin Ağasıoğlu alfabe ile ilgili bir yazı yayınladı. Latin alfabesine geçişin önemini savunan müellif, 1920-1930'lu yıllarda kullanılan alfabenin önemini vurgulayarak, Latin alfabesine geçişin yalnız Azerbaycan Türkleri için değil, bütün SSCB'deki Türkler için gerekli olduğunu ileri sürerek, Latin alfabesine dayanan genel bir alfabenin gerekli olduğunu yazıyordu. Bu yazıda yeni Latin alfabesinin bir projesi de sunulmuştu (Süleymanlı, 2006, s. 296). Feridun Ağasıoğlu'nun Latin alfabesi projesi, Azerbaycan'da ilgiyle karşılandı ve çok ses getirdi. Fakat bazı aydınlar, başta yazar olmak üzere Feridun Ağasıoğlu'nun projesini değil, Türkiye Türkçesi için kullanılan Latin alfabesinin değiştirilmeden kabulünü istiyorlardı (Azerbaycan Gazetesi, 1990).

Bunun için bir "Alfabe Komisyonu" kuruldu. Bu komisyon çalışmalarını radyo, TV ve basın organları ile halka duyuruyor ve bu konuda Azerbaycan'da herkesin desteği isteniyordu. Bu çağrıya gelen binlerce mektup, telefon ve telgraftan halkın yoğun bir şekilde Latin alfabesine geçilmesini istediği anlaşılmaktadır (Abbashlı, 2001, s. 237). Fakat alfabe konusunda komisyon üyeleri arasında önemli fikir ayrılıkları vardı. Bunların bir kısmı Türkiye Türkleri ile birlik sağlamak için, bu alfabenin değiştirilmeden kabulünü, bir kısmı Azerbaycan Türkçesindeki sesleri aksettirmesi için bazı harflerin ilavesi ile kabulünü, hatta bazıları da 70 yıllık geçmişten kopmamak için Kiril alfabesinin

kullanılmasını istiyordu. İslamcılar ve bazı etnik gruplar da Arap alfabesine geçilmesini talep etmekteydi (Abbaslı, 2001, s. 238). Bu sürecin uzun sürmesi toplumda bazı rahatsızlıklara ve karışıklığa yol açıyordu. Nihayet 2001'de Cumhurbaşkanı H. Aliyev tarafından imzalanan bir kanunla 1 Haziran 2001 tarihinden itibaren tüm devlet yazışmalarının, gazete ve kitap yayınlarının kesin olarak Latin alfabesiyle yayınlanması ve bu tarihe kadar bütün hazırlıkların yapılması gerektiği duyuruldu (Azerbaycan Gazetesi, 2001).

Bu kararla birlikte Latin alfabesine aniden geçiş internet gibi araçların kullanımı, gazetelerin satış oranlarının düşmesi gibi ilk zamanlara özgü birtakım sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Ancak bu sorunlar kısa zamanda aşılmış, Latin alfabesine geçiş tam olarak gerçekleşmiştir (Erdal, 2002, ss. 63-70).

Azerbaycan'da gerçekleşen bu alfabe değişikliği eski Sovyet mirasından kopuş, çağdaşlaşma söylemleri ve ülkenin uluslararası siyasetteki konumu çerçevesinde önem arz etmektedir. Öte yandan Sovyet sonrası dönemde Latin alfabesine geçiş soydaşlarla yakınlaşma ve bütünleşmenin, özellikle de Türkiye ile yakınlaşmanın bir aracı olarak görülmüştür (Ergun, 2010, s. 154).

Milli Bilincin Güçlenmesinde Dağlık Karabağ Sorununun Yapısal Etkisi

Milli kimlik unsurunun inşasında vatan kavramı önemli bir yer tutar. Millettin üzerinde yaşadığı kendini bağladığı toprak, milli kimliği sahiplenmiş her birey tarafından kutsal kabul edilir. Bu sınırları belirlenmiş vatanda, her birey bir bütünün tamamlayıcısı olarak algılanır. Vatan milletin evi konumundadır. Milleti var eden bütün ortak değerler vatan içinde var olma imkanı bulur ve korunur.

Karabağ bölgesi Azerbaycan Türklerinin tarihi belleğinde doğal güzelliğiyle sanatın ve özellikle de müziğin beşiği olarak nitelenmektedir. Dolayısıyla Karabağ, Azerbaycan Türkleri nezdinde kimliklerinin

ayrılmaz bir parçası olarak yer almaktadır. Halkın milli bilincinde böylesine önemli bir yere sahip olan bu bölgenin 1980'lerde işgal edilmiş olması bir taraftan Azerbaycan halkının derin acılar yaşamasına neden olurken milli bilincin pekişmesinde de önemli bir rol üstlenmiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığa giden yolda Karabağ sorunuyla karşılaşması, Azerbaycan'ın iç ve dış politikasının seyrinde ve milli kimliğin teşekkül sürecinde önemli bir pekiştirici rolünü oynadı. Nitekim, 17 Kasım 1988'de yüz binlerce kişi Bakü'nün merkezi meydanı olan Lenin Meydanı'nda (bugünkü adı Azatlık Meydanı) toplanarak, Ermenilerin Karabağ üzerindeki iddialarından vazgeçmeleri, Ermenistan'dan zorla kovulan Azerbaycan Türklerinin haklarının iadesi talebiyle miting düzenlediler. 5 Aralık 1988'e kadar devam eden bu miting halkın büyük desteği ile bir direniş hareketine dönüştü ve Azerbaycan Halk Hareketi'nin zirvesi oldu. Bu hareketin sonucu olarak kurulmuş küçük dernek ve teşkilatlar daha büyük bir ideoloji etrafında birleşmeye başladılar. O zaman haklı olarak denildi ki biz bu meydana Bakülü, Şekili, Lenkeranlı, Nahçıvanlı gibi geldik, ama buradan bir milletin evlatları gibi ayrıldık (Kerimov, 1996, s. 6).

1994'teki geçici ateşkese kadar devam eden Birinci Karabağ Savaşı'nda 20.000 Azerbaycanlı hayatını kaybetti ve 1.500.000 kişi yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kaldı. Karabağ işgali sırasında, 1988-1992 yılları arasında, Ermeniler tarafından 1 milyondan fazla Azerbaycanlı kendi topraklarından göçe zorlandı. Karabağ işgali bu nedenle Azerbaycan için yıllarca sürecektir önemli bir mülteci ve göç sorununa yol açmıştı. Özellikle 26 Şubat 1992'deki Hocalı Soykırımı'yla birlikte, Karabağ Savaşı Azerbaycanlılara karşı etnik bir temizlik ve Ermenilerce Karabağ'ın "Türksüz"leştirilmesi hedefine dönüştü. Ermeniler Yukarı Karabağ'la birlikte Ağdam, Fuzuli, Laçın, Kubadlı, CebraİL, Zengilan ve Kelbecer gibi Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan yedi stratejik bölgeyi daha işgal etti (Sarıahmetoğlu, 2016, s. 96).

İşgalin devam ettiği zaman diliminden 2020 yılının sonbahar aylarında gerçekleşen İkinci Karabağ Savaşı'na kadar Azerbaycan halkının milli

gelenekler ve kutlamalarında Karabağ unutulmadan hep anıldı. Öte yandan her yıl 26 Şubat Hocalı Soykırımı anma etkinlikleri kapsamında dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan Azerbaycanlılar ve Azerbaycan diaspora kurumları tarafından gerçekleştirilen etkinlikler yurtdışında yaşayan Azerbaycanlılar arasında da milli kimliğinin canlı tutulmasını sağladı. Azerbaycan'da bu kolektif bellek; İkinci Karabağ Savaşı'nda savaşıyan genç yaştaki askerlerin iradesinde ve cesaretinde vatana ve toprağa olan aidiyetlerini ve sadakatlerini yansıtmıştır. Nitekim 2020 İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan için milli sembol niteliğine sahip olan Şuşa şehri özgürleştirilince, savaşta elde edilen zafer başka coşkuyla karşılanmıştır (Ghanbarlou, 2022, s. 14). 44 günlük savaşta Azerbaycan'ın bütün kaynaklarını seferber ederek büyük bir zafer kazanarak Karabağ'ın otuz yıllık işgaline son vermesi ve işgal altındaki toprakların kurtarılması milli bilincin diri tutulmasının, milli birlik ve beraberliğin sağlanmasından doğan vatansever bir sürecin ürünüdür.

Bağımsızlık Döneminin Yeni Milli İdeolojisi: Azerbaycancılık

SSCB'nin sona ermesi, arkasında büyük bir ideolojik boşluk bırakmıştır. Bu boşluğu doldurabilmek için bağımsızlığın ardından Azerbaycan'da yeni bir ideoloji arayışı içine girilecektir. Her ne kadar “yeni dönemde ideolojiye ihtiyacımız yok” şeklinde görüşler dile getirilse de (Süleymanlı, 2006, s. 315) geçiş dönemi yaşayan Azerbaycan gibi ülkelerde oluşan ideolojik boşluğun milli devletçiliğe ters görüşlerin dolurmasına izin verilmemesi için milli ideolojinin şart olduğu çoğunluk tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca bu ideolojinin Azerbaycan'da yaşayan tüm halkları birleştirici bir karaktere sahip olması gerektiği vurgulanmıştır (Azerbaycan Gazetesi, 1995). Bu ideoloji arayışları içerisinde tüm bu özellikleri ihtiva eden Azerbaycancılık kavramı bir ideoloji biçimi olarak gündeme gelmiş bulunmaktaydı. Bu kavram ilk defa olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile ortaya çıkmıştır. Zira bu zamandan başlayarak Azerbaycan Türkleri için Azerbaycan anlayışı

bir siyasi vatan kategorisi gibi algılanmaya başlamıştı. Bundan yola çıkarak Azerbaycancılık diye bir görüş ortaya konulmuştur (Kazenferoğlu, 1998, s. 425). Bu kavramın daha iyi anlaşılması için konuyla ilgili yapılan tanımlara gözden geçirilmesi gerekir.

Bu konuda çalışma yapan dilbilimci Nizamettin Şemsizade'ye göre Azerbaycancılık tüm Azerbaycan halkının ideolojisidir. Vatancılık, Türkçülük ve İslamcılık onun içeriğini teşkil etmektedir. Vatancılık, tüm milliyet ve etnik grupların demokratik birliğinin, Türkçülük devlet politikasının, İslamcılık ise iman ve ahlakımızın temeli, Doğuculuğun bağlantısı ve sembolüdür (Şemsizade, 1994, s. 2). Bu tanımdan da görüldüğü gibi bu kavramın içinde vatan duygusu anlayışı öne çıkmaktadır. Burada parantez açarak Azerbaycan Türklerinin bu duygusuyla ilgili birkaç hususun altını çizmek faydalı olur. Duygusal tezahürlerin şiir, nesr, destanla ifadeleri hep vatan toprağının güzelliği, büyüklüğü vatan hasreti gibi konulara hasredilmiştir. Milli marş örneğinde de gördüğümüz gibi "Azerbaycan, ey kahraman evladın şanlı vatanı veya ünlü şair Samed Vurgun'un bir şiirindeki gibi, "El bilir ki sen benim sen, Yurdum Yuvam Meskenimsen Azerbaycan" formülü düşüncesi işgal etmiş durumdadır. Fazil Kazenferoğlu'na göre Azerbaycan Türkü'nün çöküşünü hazırlayan nedenlerin başında bu vatan duygusunun milliyet duygusunu arka plana itmesi gelmektedir:

Bizim bugünkü vatan sevgimiz milliyet sevgisinin boşluğunu doldurmaktadır. Elbette yaşadığımız toprağı sevmeliyiz, ancak bu sevgiye dayanarak bu toprağın değerini anlamak ve korunmak mümkün değildir. Nitekim 20. yüzyılın sonlarında milliyet sevgisi bizden ileri olan bir avuç Ermeni karşısında yenilgi perişanlığını yaşadık. İşte bu yüzden vatana değer veren onun üzerinde yaşayan milliyettir. Bu milliyet duygusunun dayandığı nokta ecdat ve istikbal idealidir...! Kısacası, milliyet sevgisi her şeyin üzerine çıkarılmalı, Türk ecdadımızla gurur duymalı, ilk önce bugünkü Azerbaycan Türkü kimliği ile Allah'ın lütfe ettiği imanı benimseyerek siyasi bir güç haline gelmeliyiz (Kazenferoğlu, 1998, s. 341).

Azerbaycancılığa dair bir diğer yaklaşım onun bir devlet ideolojisi olarak değerlendirilmesidir. Bu anlamda Azerbaycancılık, milli şuurla

milli devletçilik şuurunun birleştirilmesi, üniter, laik ve demokratik devlet yapısına sahip Azerbaycan'ın güçlenmesine hizmet eden bir ideoloji olarak algılanmaktadır (Halilov, 2002, s. 10). Başka bir ifade ile Azerbaycan Türk milliyetçiliği kendini coğrafi bir tanımlamayla "Azerbaycancılık" şekilde somutlaştırmıştır. Ayrıca yine bu bağlamda Azerbaycancılık sosyalist ekonomiden liberal ekonomik düzene geçiş sürecini yaşayan, sivil toplum yapısını şekillendirmeye çalışan ve aynı zamanda Ermenistan'la savaş durumunda olan Azerbaycan için "daha doğru bir yol" gibi değerlendirilmektedir (Halilov, 2002, s. 13).

Azerbaycancılık ideolojisiyle ilgili olarak tartışma konusu Azerbaycancılığın Türkçülükle ilişkisidir. Bu konuyla ilgili olarak bir uluslararası bir konferansın düzenlenmesi konun önemini göstermektedir. Burada yine görüşler iki gruba ayrılmıştır. Birinci görüş olarak değerlendirebileceğimiz Türkçü görüşün temsilcileri Azerbaycancılığı Türkçülüğün bir parçası olarak görüyor ve bu iki kavramın birbirine karıştırılması gerektiğini söylüyorlardı. Onlara göre, Azerbaycancılığın Türkçülüğe karşı ileri sürülmesi, coğrafya ile milletin ve onların değerlerinin karıştırılması, ideolojik eksiklik ve ayrımcılık siyasetinden başka bir şey değildi (Nerimanoğlu, 2002, s. 158).

Sabir Rüstemhanlı, Azerbaycancılık ve Türkçülüğün ilişkisini şairane bir üslupla şöyle açıklamaktadır:

Bu iki katmanlı ülkünün toprağa yakın olan birinci katı Türk Birliğine esaslanan Turancılıktır. Siyasilerimiz hayal dünyasına kanat açtıklarında Turancı oluyorsa, yere inerek toprağa ayaklarını bastıkları zaman Azerbaycancılık gerçekliğinden tutunuyorlar (Rüstemhanlı, 1995, s.152).

Yazar, bunlardan hangisi daha önemli sorusunu şöyle cevaplandırmaktadır:

İslamcılığı, Turancılığı manevi terbiye edici bir kategori gibi kabul etsek de Azerbaycancılığı amel gibi, bugünün işi gibi kabullenmeliyiz. Türkçülüğü biz yalnız bağımsız, güçlü Türk devletlerinin manevi birliği olarak gördüğümüzde, bunun ilkin merhalesinde herkesin kendi devletini güçlendirmesi vaciptir (önemlidir) (Rüstemhanlı, 1995, s. 153).

Öte yandan Türkçüler arasında Azerbaycancılığı Türkçülüğün önünü kesmek için ortaya atılmış yapay bir ideoloji olarak görenler de bulunmaktadır (Kazenferoglu, 1998). Bir grup da Azerbaycancılığın “Birleşik Azerbaycan” ülküsü için önemine değinmektedir (Nerimanoglu, 2002).

Azerbaycancılığı diğer tüm kavramlardan bağımsız ve bölgeye bağlılık olarak değerlendirenler de vardır. Bu görüşe göre “milli Azerbaycancılık şuurunun şekillenmesinin en mühim ve başlıca özelliği her Azerbaycanlı'nın Azerbaycanlı olduğunu, Azerbaycan halkına mensubiyetini, doğduğu, büyüdüğü, meslek edindiği toprağın evladı olduğunu, yaşamı boyu bu toprağa borçlu olduğunu bütün içtenliğiyle idrak etmesi, vatanseverliği, Azerbaycan'ı her şeyden üstün görmesidir. Nerede yaşadığı, hangi gayeye ve görüşe hizmet ettiğine bakmaksızın Azerbaycan halkının çıkarlarını kendi şahsi çıkarlarından üstün tutmasıdır” (Rahimov, 2000).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, 1993 yıllarının sonunda yaptığı konuşmalarda ilk defa Azerbaycancılık fikrini dile getirmiş, Azerbaycan'da yaşayan çeşitli ve farklı gruplardaki insanların Azerbaycan'da yüzyıllar boyunca aynı çatı altında yaşadığını, halen yaşamakta olduğunu ve yaşayacağını dile getirerek birleştirici ve bütünleştirici bir kimliğe atıfta bulunmuştur (Günaydın, 2019, s. 70). 2000'li yılların ortalarına doğru ise Azerbaycancılık ideolojisi, daha fazla benimsenmeye başlanmıştır (Tokluoğlu, 2012).

Azerbaycan'da Tarihin Kimlik Oluşturmadaki Rolü

Toplumların kültürel belleğinin oluşmasında tarihin önemli bir yeri vardır. Yaşanan ortak tarih toplumların biz bilincini besleyen faktörlerin başında gelirken, kültürel belleği oluşturan en önemli unsur olmanın yanında, bellekteki diğer kültür unsurlarını beslemesi açısından da büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca devletler kimlik inşa aracı olarak tarihten faydalanmaktadır. Bunun nedeni olarak milli bilinci ve kimliğin oluşturulmasında en önemli araç işlevi görmesidir (Akıncı ve Yavuzılmaz, 2018, s. 21).

Sovyetler Birliği döneminde özellikle Türk soylu halklara uygulanan teritoryal temelde etnikleştirme ve yerelleştirme politikaları sonucunda toprak temelinde ortaya çıkan yeni kimlikler Türk etnisitesine dayalı ulusal şuurun önemli ölçüde erozyona uğramasına yol açmıştır. Sovyetik temelde kurgulanan teritoryal kimliğin toplumsal kabulü için coğrafyaya dayalı tarih anlatısı çerçevesinde toplumun geçmişi zamansal bağlamından kopartılıp mekansal olarak sınırlandırılarak tarihsel gerçeklikten uzaklaşmıştır (Hacısalıhoğlu, 2022, s. 760).

Bağımsızlıkla beraber ise her cumhuriyet gibi Azerbaycan'da da milli, tarihsel ve kültürel kimliğin oluşturulması için tarih bilincinin canlandırılması ve tarih kitaplarının bu anlayışla yeniden yazılması için birtakım girişimlerde bulunuldu. Bağımsızlığın ardından Azerbaycan tarihi yeniden yazılırken üç konu özellikle öne çıkmıştır:

1. Azerbaycan'ın milli kimliği ve bu kimlik içinde Türk unsurunun yeri,
2. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan'ın Rusya hâkimiyeti altına girmesi,
3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Tarihi (1918-1920) (Süleymanov, 2003, s. 287).

Özellikle Sovyet rejimi döneminde yapılmış tarih araştırmaları içinde etnik tarihle ilgili tezler de hazırlanmıştır. Etnogenez anlayışının etkisi altında Azerbaycan'ın etnik tarihine yaklaşım hep genel hatlarıyla Azerbaycan'ın kuzey ve güney kısımlarında yapılan arkeolojik kazıların sonuçlarına dayanan yorumlar esas alınarak yürütülmüştür. Bu araştırmaların sonucu olarak Azerbaycan Sovyet tarihçilerinden büyük bir kısmı, "Azerbaycan halkının teşekkülü" başlığı altında Azerbaycan halkının bu coğrafyada Midiya, Manna, Atropatena, Albaniya ve dili olan bir halk olduğu görüşüne ağırlık vermişlerdir. Bu görüşe göre, Türklerin Altay'dan, Orta Asya'dan özellikle de 11. yüzyıldan başlayarak toplu halde buraya gelmeleri ile² "Azerbaycanlı" veya "Türk dilli Azerbaycanlı" halkının oluşumu süreci tamamlanmıştır (Guliyev, 1975, s. 40).

2 Bu geliş daha ziyade Sovyet tarih kaynaklarında "baskın" olarak değerlendiriliyor.

Azerbaycan devlet kuruculuğu anlayışı, Azerbaycan halkının dünyanın en eski devletçilik geleneğine sahip milletlerinden biri olduğu iddiasına dayanmaktadır. Azerbaycan'da ilk insan izine rastlanan Azık Mağarası da bu çerçevede değerlendirilerek, Azerbaycan halkının 5000 yıllık (Memmedov, 2007, s. 3; akt. Hacısalihoğlu, 2012, s. 263) bir devletçilik geleneğine sahip olduğu tezi ispat edilmeye çalışılmaktadır. Bu tarihten itibaren Azerbaycan topraklarında kurulmuş olan Arata, Quti, Lullubi, Manna, Atropatena, Kimmer-İskit-Saka, Massaget, Alban, Saci, Şirvanşah, Salari, Revvadi, Şeddadi, Selçuklu, İldeniz, İlhani-Hülagu, Çobani, Teymuri, Osmanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar, Kaçar ve Atabeylikler gibi devletler Azerbaycan devlet kuruculuğu ananesinin bir numunesi olarak görülmüştür (Hacısalihoğlu, 2012, s. 264).

Glasnost döneminin ilk yıllarından itibaren etnik oluşumla ilgili Sovyet tarih tezi eleştirilmeye başlandı. Bu eleştiriler daha sonraki dönemlerde de devam etti. Sovyet tarihçilerinin etnogenezi perdesi altında, Azerbaycan tarihini biri diğerinin arazisini işgal eden düşman etnik grupların tarihi gibi kaleme almaya çalıştıkları hususunun altı çiziliyordu. Ayrıca bölgenin en eski ve nüfus bakımından en büyük etnisitesi olan Türklerin Sovyet tarihçileri tarafından “işgalci” olarak değerlendirilmesinin yanı sıra, nüfus bakımından küçük etnik grupların esas ve yerli milletler olarak tanıtılmasının, Kremlin'in “işgalci” politikasının bir yöntemi olduğu vurgulanıyordu (Halilov, 1992). Tarihçi Halilov'a göre bu yöntem çok eski dönemlerden itibaren işgalciler tarafından kullanılmaktaydı. Zira, işgalciler ele geçirdikleri ülkelerin milletlerini kontrolleri altında tutabilmek için, kendilerini bu ülkelerdeki küçük etnik grupların savunucuları olarak göstermeye çalışırlardı (Halilov, 1992).

Azerbaycan tarihi yeniden yazılırken en çok üzerinde durulan husus, 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Rusya'ya “gönüllü” katıldığı yolundaki Sovyet iddiasının yarattığı etkinin silinmesi oldu. Yeni tarih kitaplarında Sovyetlerin “gönüllü birleşme” tezinin tamamen gerçek dışı olduğu ortaya konulan tarihi belgelerle ispat edilmiş, bu dönemde müelliflerin neşredilen tarih kitaplarında da “Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal” olarak değerlendirilmesi hususunda fikir birliğine varıldı. Özellikle

tarihi olaylar hakkında ortaya konulan görüşlerde Sovyet kaynaklarının aksine “Azerbaycan hanlıklarının askerlerinin Rus birliklerine karşı kahramanca direndikleri” belirtiliyordu (Süleymanlı, 2006, s. 286).

Tarihin yeniden yazılması sırasında bazı eğitim ve bilim kurumları arasında tarihi yorumlama konusunda fikir ayrılıklarının ortaya çıktığı da görülmektedir. Konuyu değerlendiren uzmanlar “konseptler arasındaki zıtlıklar ve tartışmalar uzlaşmaya yanaşmayan birtakım gruplaşmaları meydana çıkardığını; tarihçiler arasındaki bu dağınık görüntünün ise Azerbaycan tarihinin düzgün bir şekilde ortaya konulmasına engellediği” ileri sürmektedirler. Ayrıca bağımsızlık sonrası “Azerbaycan tarihçiliğinde içerik açısından ulusalcı bir anlayış hâkim olmaya başlasa da nazariye açısından materyalist tarih anlayışının etkisinden pek de uzaklaşamamıştır,” şeklinde eleştirilerde bulunmaktadır (Hacısalihoglu, 2012, s. 329). Bunun en önemli sebebi gibi tarihçilerin, 70 yıllık Sovyet yönetiminin ilkelerinden ve tarih anlayışlarından birkaç yıl içinde tamamen arınmış olmalarının mümkün olamayacağı hususu dile getirilmekte (Ersanlı, 1994, s. 174).

Aras’ın Ötesinin Azerbaycan Milli Kimliği Üzerine Etkisi

19. yüzyıl başlarında Rusların Kafkasya ve Azerbaycan’a inmeleri ve ardından daha güneye yayılmaları ve nihayet 1828 yılında İran ve Rusya arasında Azerbaycan’ın parçalanması gibi tarihte yer alan önemli olaylar, Kuzey ve Güney Azerbaycan kavramlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında milli şuurun, millet ve vatan anlayışının daha da belirgin bir hal alması ile Kuzey Azerbaycan’da, İran’a ve dolayısıyla Güney Azerbaycan’a duyulan ilgi de artmıştı. Bu dönemde başta *Molla Nasreddin* dergisi olmak üzere birçok yayın organında çıkan şiir ve makalelerin dışında İran’da olup bitenler ve orada yaşayan Azerbaycan Türkleri’nin durumu da değerlendirilmekteydi (Süleymanlı, 2006, s. 236).

1920’de Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesinden sonra İran’a bakış da farklılaşmıştı. Zira, Sovyetler başlattıkları ihtilali bütün Şark’a, bu arada İran’a da yayma düşüncesi ile ikiye ayrılmış Azerbaycan’ın birleştirilmesini bir araç olarak kullanmak istemekteydiler. Bu propaganda için “Azerbaycan Milliyetçiliği” hazırlanmış bir alt yapı olarak kabul edilmişti. Güney Azerbaycan’ın milli hislerle komünizme yaklaşması, İran’ın tamamını ele geçirmek için iyi bir propaganda vasıtası olarak görülüyordu. Bu amaçla Kuzey Azerbaycan’da özellikle 1940’lı yıllardan itibaren Kuzey ve Güney Azerbaycan’ın birliği, bütünlüğü, ikiye bölünmüş tek bir vatan olduğu, her iki tarafta yaşayan insanların soy, dil, din, kültür bakımından bir bütün oluşturdukları hususunda makaleler yayımlanıyor, şiirler yazılıyordu. Amaç İran Türklerinin milli kimliklerini açığa çıkarmak, onların milli şuurunu uyandırmaktı. II. Dünya Savaşı sırasında Sovyet ordusu İran’a girdi ve 1946’ya kadar Güney Azerbaycan’ı kontrol altında tuttu. Sovyet yönetimi Kuzey Azerbaycan’dan olan bazı şair ve yazarları propaganda amacıyla Kızıl Ordu saflarında Güney Azerbaycan’a göndermişti. Bu şair ve yazarlar Tebriz’de *Vatan Yolunda* adlı bir gazete yayımlamaya başlamış ve bu gazetenin yanında Şairler Meclisi adı verilen bir dernek kurmuşlardı. Bu derneğin çatısı altında propaganda amaçlı edebiyat ve sanat faaliyetleri yürütülüyordu (Akpınar, 1994, s. 81). Bu sırada Tebriz’de kültürel hayatta, belli ideolojik görüşler içinde de olsa kültürel hayatta bir canlanma görüldü. İkiye bölünmüş Azerbaycan’ın temsilcileri arasındaki bu doğrudan doğruya temas her iki tarafta milli şuurun uyanmasına büyük ölçüde katkıda bulunuyordu. Nitekim Sovyet ideolojisine uygun olarak “halkların kardeşliği ve sosyalist beynelmilelciliği” kavramlarını kendi eserlerinde ifade etmek zorunda bırakılan Kuzey Azerbaycan aydınları bu “Güney konusu”na sığınıp milli duygularını dile getirmeye başlamışlardı. Tabii burada esas olan, daha doğrusu Sovyet yönetimi tarafından esas alınması istenen “Komünist” anlayıştı. Ama uygulamada milliyetçilik esas öge, komünizm onun kılıfı oldu (Süleymanlı, 2006, s. 237).

Şiirlerin ana temasını teşkil eden bir diğer konu dille ilgilidir. Zira, dil birliği iki taraf arasındaki en büyük bağlardan biridir. İran’da 1924

yılından itibaren Türkçe yasaklanmış, asırlarca yazı dili olan Türkçe yazısız, edebiyatsız bırakılmak istenmiştir. Buna rağmen halk dilini değiştirmedeği gibi gizli gizli kitaplar neşretmeye muvaffak olmuştur. Fakat yine de halkın büyük çoğunluğu mektep-medreseden mahrum oldukları için cehalete itilmişlerdir. Bütün bu meseleler Bahtiyar Vahabzade, Süleyman Rüstem, Sabir Rüstemhanlı gibi Kuzey Azerbaycan şairlerinin yazdıkları şiirlerinde dile getirilmiştir (Memmedov, 2010, s.158). Şiirlerde esasen dilin adı ve milletin adı olarak kullanılan “Azerbaycan” sözünün yanında “Türk” kelimesinin kullanıldığı da görülmektedir. Özellikle, İranlıların, Azerbaycan Türklerinin aslen Fars kabilelerinden olduğu, sonradan Moğollar (İlhanlar) devrinde Türkleştikleri ve ana dillerini bırakıp Türkçe konuşmaya başladıkları iddiasına cevap verirken milletin Türk olduğu dile getirilmeye çalışılır (Süleymanlı, 2006, s. 239).

“Güney konusu” sadece edebiyatta görülen bir tema değildir aynı zamanda politik ve ilmî tarafları da vardır. 1947’den itibaren Azerbaycan’da birçok yerde, çeşitli vesilelerle Güney’deki soydaşlar hakkında anma toplantıları ve geceler düzenlendi, radyo ve televizyon programları yapılmaktaydı. Azerbaycan ilimler Akademisi’nde de Güney Azerbaycan’ı araştırarak bir enstitü kuruldu. Günümüze kadar faaliyetini devam ettiren bu enstitü tarafından çok sayıda eser yayınlandı. Tarih yeni değerler doğrultusunda yorumlanmaya başlandı. Şah İsmail Hattai (1486-1524), Settar Han, Muhammed Hiyabani (1879-1921) ve bunların yönettiği hareketler, milli şuur açısından değerlendirilmeye başlandı (Süleymanlı, 2006, s. 239).

Bütün bunlar Kuzey Azerbaycan’da Kuzey ve Güney Azerbaycan’ın birleşmesini öngören “Azerbaycancılık” ideolojisinin ve bu ideolojinin etkisi altında “Azerbaycanlı” kimliğinin yükselmesini sağlıyordu. Ayrıca Azerbaycan aydınlarının Güney’deki soydaşlarının kültürel asimilasyonuna karşı gösterdikleri tepkiye paralel olarak aynı duruşu Kuzey’de de göstermeleri için iyi bir fırsat oluşturacaktı.

Azerbaycan’ın 1991 de bağımsızlığını kazanmasının ardından Batı ve Türkiye yönlü politika izlemesi üzerine İran’ın Azerbaycan’a karşı

tutumu daha farklı bir boyut kazandı (Sadık, 2022). Özellikle İran'ın Azerbaycan'la savaş durumunda olan Ermenistan'ı desteklemesi çift yönlü bir politika izlemesi şeklinde değerlendirildi. Uzmanlar bu politikanın iki nedeni olduğunu belirtmektedirler. Bunlardan ilki, Azerbaycan'ın siyasi, askerî ve ekonomik açıdan güçlü bir ülke konumuna gelmesini engellemektir. Çünkü Tahran yönetimi, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'ın işgali sorunu başta olmak üzere mevcut problemlerini çözmesi halinde Bakü'nün, Güney Azerbaycan'a ilgi göstermeye başlayacağından ve "Birleşik Azerbaycan", hedefine yönelebileceğinden endişe etmektedir (Nassibli, 1999).

Fakat tüm bu endişeler ve alınan baskıcı önlemler yalnızca Aras Nehri'nin ayırdığı aynı halkın temsilcileri arasında birlik ve beraberlik duygularının önüne geçememiştir. Nitekim 2020 yılında meydana gelen İkinci Karabağ Savaşı sırasında İran'ın başkent Tahran ile Türklerin yoğun olduğu Tebriz, Erdebil ve Urumiye kentlerinde Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına gerçekleştirdiği saldırıyı kınamak ve Azerbaycan'a destek amacıyla yoğun katılımlı gösteriler düzenlenmiştir. Caddelerde bir araya gelen göstericiler, Azerbaycan'a "Karabağ bizimdir, bizim kalacak," şeklinde destek sloganları atarak Ermenistan bayrağını yakmak suretiyle İranlı yetkililerden Ermenistan için bir tür "nefes borusu" olan Ermenistan ile İran arasındaki sınır kapısının kapatılmasını talep etmişlerdir (Dursun ve Ahışhalı, 2020).

Benzer şekilde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 11 Kasım 2022 yılında Özbekistan'da gerçekleşen Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) ülkelerinin Devlet Başkanları 9'uncu Zirvesi'nde yaptığı konuşmada teşkilat üyesi ülkelerin dışında yaşayan Türk soyluların hak, güvenlik ve milli kimliklerinin korunması, asimile olmamaları gibi konulara artık teşkilat bünyesinde önem verilmesinin zamanının geldiğini söyleyerek "Azerbaycan, yurt dışında yaşayan Azerbaycanlıların hak ve özgürlüklerinin, güvenliklerinin sağlanmasına özel önem vermektedir," diyerek en yüksek mevkiden İran'daki Azerbaycan Türklerinin sorunlarına dikkat çekmiştir (Rehimov, 2022).

Azerbaycan'da Türk Kimliğinin Yükselişinde Türkiye Faktörü

Azerbaycan'da milli kimliğin teşekkülü bağlamında Türkiye faktörü göz ardı edilmeyecek kadar önemli bir yere sahiptir. Etnik, tarihi, maddi-manevi ve sosyal-siyasal temellere dayanan Azerbaycan-Türkiye ilişkileri çok kadim ve zengin bir kültürel birlik üzerine kurulmuştur. Türkiye ile Azerbaycan halkları arasındaki ortak dil ve tarih bağları, kültür ve medeniyet mirasları, din, töre, gelenek ve görenek benzerlikleri bulunmaktadır.

Azerbaycan ve Anadolu Türkleri yüzyıllar boyu birbirlerinin en zor günlerinde yanında yer almış, coğrafi ve kültürel yakınlıklarından dolayı, Anadolu ile bağları güçlü tutmuşlardır. Önce 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduğu zaman, Osmanlı Devleti Azerbaycan'a kardeş elini uzatarak, Azerbaycan'ı Rus istilasından korumuştur. Daha sonra ise Osmanlı'nın dış güçlerce parçalanarak, yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı bir dönemde Türkiye bir Kurtuluş Savaşı mücadelesi vermiştir. Kurtuluş Savaşı'nda Azerbaycan diğer Türk Cumhuriyetleri gibi yardımını Türkiye'den esirgememiştir (Mikayılov, 2010, s. 140).

Azerbaycan'da birçok tarihi şahsiyet Türkiye'de çeşitli dönemlerde faaliyet göstererek iki ülke arasındaki kardeşlik ilişkisinin kurulmasında önemli katkı sunmuşlardır. Öte yandan Azerbaycan Türkleri de 20. yüzyılın başlarından itibaren Türkiye'de vuku bulan olaylarla yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Gerek Çarlık Rusya'sı hâkimiyeti döneminde gerekse Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde Türkiye Türkleri için kampanyalar düzenleyip ellerinden gelen yardımı yaparak Türkiye'ye ulaştırmaya çalışmışlardır. Türkiye'nin müttefiklerce işgale uğraması sonucu Anadolu Türklerinin maruz kaldıkları zorluklar Azerbaycan halkını da derinden etkilemiştir.

Mustafa Kemal'in politikasında kültürel bağların güçlü tutulması, ülkeler arası dayanışmanın büyük boyutlara ulaşmasında stratejik bir husustur. Her dönemde Azerbaycan ve Türkiye arasındaki kardeşliğin, dostluğun numunelerini görmek mümkündür.

Azerbaycan Türklerinde, kültürel alanda başlayan milli uyanış hareketlerinin 19. yüzyılın başlarında siyasi alanda da kendisini hissettirmesiyle, doğal olarak aynı kültürü paylaştığı Anadolu Türklerine karşı ilgi, yakınlaşma ve kardeşlik duygularının ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle, 1905 sonrası siyasi ve kültürel gelişmeler; Azerbaycan'da da "Türkçülük" akımının güçlenmesine ve böylece Anadolu Türklerine karşı büyük bir ilgi ve sevginin oluşmasına yol açmıştır (Aslan, 2008, s. 89). Bundan sonra Türkiye'de meydana gelen hemen her olay Azerbaycan'da da yankı bulmuştur. Nitekim, Azerbaycan Türkleri Balkan Savaşları döneminde de kayıtsız kalmayarak Anadolu Türklerine maddi manevi yardımda bulunurken, bir kısım Azerbaycan Türkü gönüllü olarak Türk ordusuna katılıp Balkan Savaşları'nda savaşmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında bu yardım faaliyetleri daha planlı bir şekilde sürdürülmüştür. Milli Mücadele döneminde de dış yardıma ihtiyaç duyulmuş ve başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadele liderlerinin talepleri doğrultusunda yine çok sıkı bir şekilde Anadolu Türklerine yönelik yardım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (Aslan, 2000, ss. 47-48).

Sovyetler Birliği döneminde, demir perde, Azerbaycan ve Türkiye arasında aşılmaz bir set çekse tarihi bağlarla birbirine bağlanan iki kardeş ülke arasında ilişkiler kültürel alanda devam ettirilmeye çalışılmıştır. Özellikle bu dönemde edebiyatçılar, bilim insanları ve sanatçılar üzerinden kültür diplomasisi kanalları devreye girmiştir (Akbulut, 2021, s. 65). Bütün bu süreçler Sovyet yönetiminin Türk kimliğini yok etme çabalarına rağmen Türklük bilincinin toplumsal bellekte canlı tutulmasına neden olmuştur.

Azerbaycan 1991'de yeniden bağımsızlığını kazandıktan sonra bağımsızlığı tanıyan ilk ülke Türkiye Cumhuriyeti olmuş, 14 Ocak 1992'de Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Bu tarihten itibaren aradan geçen 30 yıllık süre zarfında iki ülke arasında siyasi, ekonomik, askerî ve kültürel ilişkiler "Tek Millet İki Devlet" anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. 2020 yılında 44 günlük İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılmasından sonra 15 Haziran 2021'de Azerbaycan ile Türkiye arasında imzalanan Şuşa Beyannamesi ile stratejik müttefiklik

düzeyine taşınmıştır. Karabağ'ın işgalden kurtarılışında Türkiye'nin maddi ve manevi desteği toplum nezdinde çok büyük coşku ile karşılanmıştır. Ülkenin şehir ve kasabaları Karabağ'ı işgalden kurtaran şehitlerin fotoğrafları ile Türk ve Azerbaycan bayraklarıyla donatılmıştır.

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin temelinde ortak siyasi-düşünsel kültür, iki ülkenin kamuoylarının tutumu, liderler arası ilişkiler ve ortak çıkarların iki ülke ilişkilerinin temel çerçevesini oluşturmuştur (Veliev, 2022).

Azerbaycan-Türkiye arasında toplumsal düzeyde büyük bir yakınlık bulunmaktadır. 2021'de Kadir Has Üniversitesi tarafından yapılan "Türkiye eğilimleri 2021" araştırmasında Türk toplumunun yüzde 57,4'ü Azerbaycan'ı müttefik olarak görmektedir. Azerbaycan'ı KKTC, Özbekistan ve Gürcistan takip etmektedir. Dolayısıyla iki ülke ilişkileri devletler veya iktidarlar düzeyinde değil, toplumlar düzeyinde de stratejik müttefiklik özelliğine sahiptir. Bu nedenden dolayı iki ülke ilişkileri "doğal müttefiklik" olarak da tanımlanabilir. İki ülke yönetimlerinin yakınlaşması toplumlar tarafından desteklenmekte ve hatta daha da cesaretlendirilmektedir. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin gelişmesine hizmet eden iktidarlar milli iktidar kabul edilmekte, bunun aksi olan politikalar eleştirilmektedir. Her iki ülke yöneticileri yakın ilişkilerin halkları tarafından destekleneceğini bilmektedir. Bu ortak bakış açısı iki ülke arasında evlilikler ve seyahatleri de etkilemiştir. İki ülkenin toplumsal düzeyde yakınlaşmasının sonucunda vizeler kaldırılmış ve taraflar kimlikle seyahat etmeye başlamıştır (Veliev, 2022).

Bugün Azerbaycan'da toplumun önemli bir kesimi Türkiye siyasetiyle kendi ülkesinin iç siyaseti kadar ilgilenmekte, Türk televizyonları en çok izlenen kanallar listesinde ilk sırada bulunmaktadır. Türkiye'yle ilgili herhangi bir konu Azerbaycan sosyal medya mecralarında gündemin ilk sıralarında yer almakta, Türkiye bayrağı ve sembolleri ile "Acınız acımız, sevinciniz sevincimizdir" tarzında paylaşımlar yapılmaktadır. Öte yandan Azerbaycanlı çocukların ve gençlerin çoğunlukla popüler kültür kanalları üzerinden edindikleri bilgilerle Anadolu

Türkçesine yüksek seviyede hâkimiyetleri bulunmaktadır. Yine tarafımızdan yapılan anket çalışması sonucunda Azerbaycan'da üniversite öğrencilerinin birçok alanda literatürü Türkçe basılan kitaplardan takip ettikleri görülmüştür (Süleymanlı, 2020). Tüm bu unsurlar Azerbaycan'da Türklük bilincinin canlı tutulduğunun birer göstergesidir.

Sonuç

Azerbaycan 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ederek siyasi sınırları içerisinde egemenliğini tayin etmiştir. Bu dönemde Sovyetlerden kopuşu ve toplumsal birlikteliği sağlayabilmek için ülkenin tarihi, sembolleri, kahramanları, yaşadığı önemli olayları tarih yazıcılığı ile birleştirilerek milli kimlik inşa çalışmaları başlatılmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan'ın yer aldığı coğrafi ve stratejik konumu, sosyo-kültürel yapısı ve bağımsızlık sürecinin Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı işgalleriyle eş zamanlı olarak gelişmesi gibi özellikler belirleyici etkenler olmuştur. Azerbaycan'da tarihî mirasın getirdiği etkilerin yanı sıra toplumsal dinamikleri etkileyen siyasi krizler ve Ermeni saldırganlığı, Azerbaycan sınırları içerisinde yaşayan vatandaşların milli kimliklerini Rus-Sovyet ve Ermeni karşıtlığı temelinde konumlandırmalarına ve milliyetçiliğin güçlenmesine yol açmış, bağımsızlık süreciyle ilgili tutumlarını, dil tercihlerini, kendilerini tanımlama özelliklerini, vatanseverlik duygularını, dış politik yönelimlerini etkilemiştir.

Bu bağlamda, milli kimlik inşası için, milli kimliğin göstericileri olduğunu düşündükleri alfabe ve resmî dilin adı üzerine odaklanmıştır. "Türklük mü?" "Azerbaycanlılık/cılık mı" üzerinde yapılan tartışmalar milli kimliğin teşekkül sürecine damgasını vurmuştur. Resmî düzlemde ülkenin içerisindeki farklı etnik gruplar dikkate alınarak milli kimliğin inşasında bir devlet refleksi olarak Azerbaycancılık hem de bir milli ideoloji olarak benimsenmiş olsa da hem halk nezdinde hem de resmî söylemde Türklük bilinci ve kimliği canlı tutulmaktadır. Bu olgunun meydana gelmesinde Türkiye ile ilişkiler ve İran Devleti sınırları içinde yaşayan Azerbaycan Türkleri faktörü de etkili olmaktadır.

Toplumların tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları temel kırılma dönemleri, kimlik konusunda da değişikliklere neden olmaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan toplumu da çağdaş olan diğer modern etnik terkipler gibi kendi mili kimliğini inşa sürecinde bir dizi sosyal parametrelerden etkilenmekte, bünyesinde çok sayıda sosyolojik ve siyasal olguyu barındıran bir kimlik şekillenme süreci gerçekleşmektedir.

Öte yandan küreselleşme süreci, dijitalleşmenin de etkisiyle yeni mezlekültürler yaratarak milli kimlikler üzerinde baskı oluşturmaktadır. Azerbaycan gibi bağımsızlıklarını yeni kazanarak ulus devlet ve milli kimlik inşa sürecinin başlangıcında olan toplumlar için bu tehdit daha belirgindir. Önemli olan bu süreçte devletlerin yapacakları düzenlemeler sayesinde ulusal kimliklerini tüm istikametlerden gelen tehditlere karşı korumak ve güçlendirmesini sağlamaktır.

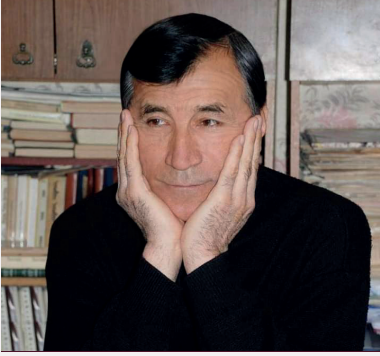
Kaynakça

- Abbaskı, N. (2001). *Azerbaycan özgürlük mücadelesi*, İstanbul: Beyaz Balina Yayınları.
- Akbulut, E. T. (2021). *Maestro Niyazi Türkiye Azerbaycan arasında bir kültür elçisi*, Ankara: Net Kitaplık.
- Akıncı, A. ve Yavuzylmaz, O. (2018). Milli kimlik inşasında resmî tarih yazımının rolü, *Journal of Turkish Studies*, 13, 15-24.
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri edebiyatı araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Aslan, B. (2000). *I. Dünya Savaşı esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türklerine kardaş kömeği (Yardımu) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Aslan, M. (2008). *Atatürk'ün Azerbaycan politikası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trakya.
- Aslanova, L. (2020). *Geşmişten bugüne Azerbaycan'da yer adları*. (Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Karabük.
- Ayan, S. F. (2019). Sovyet sonrası Türk dilli alanda ulus inşasının yapıcı unsuru olarak tarih: Azerbaycan ve Kazakistan, (Yüksek Lisans Tezi). T.C. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Ordu.
- Aydın, S. (1998), *Kimlik sorunu ulusalçılık Türk kimliği*, Ankara: Öteki matbaası.
- Azadlıq Gazetesi*, 21. 09. 1993.
- Azadlıq Gazetesi*, 21. 09. 1999.

- Azerbaycan diaspora tarihi.* (2019). 20 Kasım 2022 tarihinde https://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html adresinden erişildi.
- Azerbaycan Gazetesi*, 07, 08, 09, 10, 11, Kasım 1995.
- Azerbaycan Gazetesi*, 15. 05. 2001.
- Azerbaycan Gazetesi*, 23. 12. 1992.
- Azerbaycan Gazetesi*, 30. 03. 1990
- Balayev, H., (2002). *Azerbaycan dilinin devlet dili kimi teşekkül tarihinden*, Bakı: Elm ve Hayat Neşriyatı.
- Ceferov, N. (1996). *Bahtiyar Vahabzade*, Bakı: Azerbaycan.
- Ceylan, T. (2012). Azerbaycan. İçinde İ. Aydıngün. ve Ç. Balım (Haz.). *Bağımsızlıklarının yirminci yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna: Türk Dilli halklar - Türkiye ile ilişkiler* (ss. 15-115). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Domanıç, N. N. (1997). *Milliyetçilikler*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Durgun, Ş. (2014). Demokratikleşme bağlamında milliyetçilik, vatandaşlık ve çok-kültürlülük tartışmaları. İçinde İ. Vurucu (Ed.). *Türk Milliyetçiliği: Yeni yaklaşımlar yeni tartışmalar* (1. cilt). Denizli Türk Ocakları Yayını, Denizli.
- Dursun, A. ve Ahışalı, M. M. (2020, 1 Ekim). İran'da Azerbaycan'a destek gösterisinde gözaltına alınan 12 aktivistin tutuklandığı iddia edildi. 20 Kasım 2022 tarihinde AA: <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/iranda-azerbaycana-destek-gosterisinde-gozaltina-alinan-12-aktivistin-tutuklandigi-iddia-edildi/1992462> adresinden erişildi.
- Edebiyat ve İncesenet Gazetesi*, 14. 04. 1989.
- Efendizade, E. (24 Ağustos 1993). Konstitusiyamız, yoksa milli meclisin kararını esas tutmalıyık, *Azerbaycan Gazetesi*.
- Elekberov, F. (2013). Milli dil meselesi: Türk dili, yoksa Azerbaycan dili? *Güneyin Sesi Elmi, İctimai, Sosioloji, Edebi Dergi*. 6.
- Elekberov, F. (2012, 28 Nisan). Azərbaicanın türksüzləşdirilməsi kimlərin marağındadır? 10 Kasım 2022 tarihinde <https://modern.az/articles/23600/1/> adresinden erişildi.
- Erdal, Ş. (2002). *Türk cumhuriyetlerinde Latin alfabesine geçiş çalışmaları ve sonuçları*. Haarlem: Sota Yayınları.
- Erdal, Ş. (2002). Türk cumhuriyetlerinde Latin alfabesine geçiş çalışmaları ve sonuçlar. İçinde E.G. Naskali ve E. Şahin (Ed.). *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri* (ss. 63-70). Haarlem: Sota Yayınları.
- Erenalp, O. (2017, 27 Haziran). "Azerbaycan Türkü" mü? Azeri" mi? 10 Kasım 2022 tarihinde <https://millidusunce.com/azerbaycan-turku-mu-azeri-mi/> adresinden erişildi.
- Ergun, A. (2010). Azerbaycanda bir ulusal kimlik meselesi olarak kimlik değişiklikleri, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 54, 139-160.
- Ersanlı, B. (1996). Türkçülük Türkiye'de ve Azerbaycan'da (1990'lı yıllar). *Avrasya Etüdüleri*, III(3).

- Ersanlı-Behar, B. (1994). Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da eğitim ve kültür politikaları. İçinde B. Ersanlı Behar ve G.G. Özdoğan (Ed.). *Bağımsızlığın ilk yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan* (ss. 143-219). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Fierman, W. (1991). *Language planning and national development: The Uzbek experience*. The Hague, Berlin, New York: Mouton Press.
- Ghanbarlou, R. M. (2022). İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan Türk milliyetçiliğine etkileri, *SDE Akademi Dergisi*. 2. s. 12-39.
- Giddens, A. (2008). *Ulus devlet ve şiddet*, (C. Atay, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Guliyev, A. (1975). *Azerbaycan tarihi (7-8 sınıflar için derslik)*. Bakı: Maarif Neşriyatı.
- Günaydın, M. (2019). Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da kimlik politikaları. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII(1), 54-9.
- Hacısalıhoğlu, F. (2022). Sovyet Sonrası Alanda Tarihyazımının Sınırları: Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan. *ODÜSOBİAD*, 12(2), 753-776.
- Hacısalıhoğlu, F. (2012). *Azerbaycanda tarihçilik*. (Doktora Tezi). T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara.
- Halilov, H. (1992, 7 Ocak). Tarihşunaslık, yoksa tahribatçılık? *Azadlık Gazetesi*.
- Halilov, S. (2002). *Haydar Aliyev ve Azerbaycancılık mefküresi*. Bakı: Azerbaycan Üniversitesi Neşr.
- Kazenferoğlu, F. (1998). *Türk kimliği ve Azerbaycan vatani*. Ankara: YİSAV Yay.
- Kerimov, A. (Kasım-Aralık 1996). Bir millet gibi formalaşmamızda meydan hareketinin büyük önemi vardır. *Büyük Gelecek*, S. 2, Yıl.1, s. 6.
- Kommunist Gazetesi*, 25. 08. 1988.
- Kösoğlu, N. (1997). *Milli kültür ve kimlik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Memmedov, H. (1989, 8 Kasım). Azerbaycan'da alfabe tartışmalarında ideolojik eğilimler. *Dış Türkler Sempozyumunu Bildirileri* (s. 167-174). Ankara.
- Memmedov, S. (2007). *Azerbaycan tarihi (En kadimden 2006-cı yıla kadar)*. Bakı: Çaşioğlu.
- Memmedov, V. (2010). Bahtiyar Vahapzade yaratıcılığında tarih. *Erdem: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Bahtiyar Vahapzade Özel Sayısı, 57, 157-164.
- Mikayılov, E. (2010). *Atatürk dönemi Türkiye Azerbaycan ilişkileri (1919-1938)* (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Milli ideolojiya heyatın telebidir. *Azerbaycan Gazetesi*. 21. 02. 1995.
- Mövsümlü, C. (2021). *19.yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycanda milli fikir-yatın gelişimi*, (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Nassibli, L. N. (1999, 23 Kasım). *Azerbaijan-Iran relations: Challenges and prospects* (Event Summary), Unpublished Event Report
- Nerimanoğlu, K. V. (2002). Azerbaycan Türklerinin istiklâl mücadelesi önderi Ebulfez Elçibey. İçinde *Türkler* (Cilt 19, s. 157-161). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özdoğan, G.G. (1994). Sovyetler Birliği'nden Bağımsız Cumhuriyetlere Uluslaşmanın Dinamikleri. İçinde B. Ersanlı Behar ve G.G. Özdoğan (Ed.). *Bağımsızlığın ilk yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Özlu, U. S. (2015, 04 Nisan). Azerbaycan'da kimlik ve etnonim: Azerilik, Azerbaycanlılık, Türklük. Uluslararası Politika Akademisi. 15 Kasım 2022 tarihinde <http://politikaakademisi.org/2015/04/04/azerbaycanda-kimlik-ve-etnonim-azerilik-azerbaycanlilik-turkluk/> adresinden erişildi.
- Qasımova, Z. F. (2019). Bağımsızlık sonrası Azerbaycanda dil meselelerinin tartışmaları (Türk dili, Azerbaycan dili vb.). *Homeros*, 2(2), 39-54.
- Rahimov, K. (2000, 27 Mayıs) Bir daha Azerbaycancılık hakkında, *525-ci qəzet*
- Rehimov, R. (2022, 11 Kasım). Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Soydaşlarımızın ana dillerinde eğitim almaları teşkilatımızın gündeminde olmalı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliev-soydaslarimizin-ana-dillerinde-egitim-almaları-teskilatimizin-gundeminde-olmalı/2735178>
- Rustamov, R. (2008). *Azerbaycan dış politikasında kimlik, tehdit algulaması ve güvenlik yaklaşımları*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Rüstemhanlı, S. (1995). *Bu, senin halkındır*. Bakı: Şark-Garp Neşriyatı.
- Sadık, R. (2022, 31 Ekim). *İran'ın Azerbaycan tutumu: Yakın Komşu'nun uzak dost siyaseti*. <https://fikirturu.com/jeo-strateji/iranin-azerbaycan-tutumu-yakin-komsunun-uzak-dost-siyaseti/> adresinden erişildi.
- Sariahmetoğlu, N. (2016). Karabağ sorununun çözüm sürecinde Türkiye ve Rusya. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III(2), 93-119.
- Smith, A. D. (1994). *Milli kimlik*. (B. S. Şener, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Subaşı, T. ve Abbaslı, S. (2018). Sovyetler Birliği'nin Rusçayı Azerbaycan'da hâkim kılma politikaları. *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 256-271.
- Süleymanlı, E. (2006). *Azerbaycan Türkleri milletleşme sürecinde*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Süleymanlı, E. (2020, 21 Ağustos). *Azerbaycanlı gençler Türkiye Türkçesinde okumayı tercih ediyor*. Üsküdar Haber Ajansı, 21.08.2022 tarihinde <https://uskudar.edu.tr/tr/icerik/5634/azerbaycanli-gencler-turkiye-turkcesinde-okumayi-tercih-ediyor> adresinden erişildi.
- Süleymanov, A. (2003). Müstakillik illerinde Azerbaycan'da milli şuur. *Azerbaycan Müstakillikden Sonra Uluslararası Konferansı*. Bakı.
- Şahin, E. ve Başarslan, Z. (2004). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin milli marşları. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 214, 36-41.
- Şemsizade, N. (1994, 14 Ocak), Milli ideologiyamız-Azerbaycancılık. *Azerbaycan Gazetesi*.
- Tosun, İ. (2016). Ermenistan ve Azerbaycan diaspora politikalarının karşılaştırılması. *The Journal of Europe-Middle East Social Science Studies*, 2(2), 217-251.
- Turan, A. (2010). Azerbaycan Respublikasının devlet rəmzləri, onların mahiyyət və tərbiyəvi əhəmiyyəti. *Dövlət və Din*, 4, 44-50.
- Vahabzade, B. (1988), *Gelin açığ danışag*. Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- Veliev, C. (2022, 14 Ocak). Türkiye-Azerbaycan diplomatik ilişkilerinin 30 yılının özeti. *Kriter Dergisi*, 6(64).
- Vurucu, İ. (2015). *Arafta bir kimlik: Türklük kimlik, tarih, yurttaşlık*. Konya: Kitapmatik.

ORAZ YAĞMUR

1947- 2022

Türkmen yazar, şair, araştırmacı

Oraz Yağmur (Yağmurov Orazdur-dı), 15 Ağustos 1947'de Ganlıbaş Köyü'nde doğdu ve eğitimini Merv ve Aşkabat'ta tamamladı. Öğren-cilik yıllarında kütüphanecilik ve traktör şoförlüğü yaptı, üniversi-te yıllarında ise ilkokul öğretmeni olarak çalıştı. Daha sonra devlet memuriyetinde görev alarak Cum-hurbaşkanlığı Sekreterliği'ne kadar yükseldi.

1989 yılında yayınlanan *Sisler Dağıl-dığında* adlı romanı, devlet adam-larının mafyayla iş birliği yaptığını açıkça göstererek bir senede 2 baskı olarak 57 bin adet sattı. İkinci ro-manı *Mahtumkuluname* 1992 yılında basıldı ve 30 bin adet satıldı. Ayır-ca, büyük Türkmen destancısı Gurt Yakup'un hayatını anlatan kitabı 2 ayda 40 bin adet sattı.

Oraz Yağmur, Türk Dünyasının kül-türel mirasını tanıtmak için birçok eser yazdı. Sovyet döneminde yasak-lanmış olan Karacaoğlan'ın yeniden Türkmenistan'da gündeme gelme-sinde Oraz Yağmur'un *Karacaoğlan'ı*

Kim Zindandan Çıkarır? başlıklı yazı-sının etkisi oldu. 1994 yılında yayın-ladığı *Saçların Kara Değil mi?* ve 2007 yılında yayınladığı *Kumru Seslim Neredesin?* isimli kitapları, Karacaoğ-lan'ın Türkmenistan ve Orta Asya'da daha yakından tanınmasını sağladı. 1999'da kaleme aldığı *Ben Atatürk* isimli kitabı ise Mustafa Kemal Ata-türk'ün Orta Asya'da tanınmasında rol oynadı.

Oraz Yağmur, Türk Dünyası kültür köprüsünün güçlenmesi için Meh-met Akif Ersoy, Karacaoğlan, Mev-lâna, Yunus Emre ve Atatürk adına anma günleri organize etti. Ayrıca Türk şairlerinin şiirlerini Türkmen Türkçesine aktardı. *Türk Dünyası'nın Şiir Antolojisi*, Yunus Emre'nin "Sevelim Sevillelim" kitabı, İbrahim Ethem Hazretleri'nin Şiiri gibi çalış-maları da hazırladı.

Oraz Yağmur, Türkiye, KKTC, Azerbaycan, Kazakistan, İran ve Özbekistan'da çeşitli kongrelere, sempozyumlara ve konferanslara bildirilerle katıldı. Makaleleri de

Yaşadığı Yerler: Merv, Aşkabat

Önemli Eserleri: Sisler Dağıldığında, Mahtumkuluname, Karacaoğlan'ı Kim Zindandan Çıkarır?, Ben Atatürk, Türk Dünyası'nın Şiir Antolojisi

çeşitli dergilerde ve gazetelerde yayınlandı.

Romanları “Sisler Dağıldığında”, “Mahdumkuluname” ve “Gurt Yakup” gibi ünlü Türkmen şairleri ve destancılarının hayatlarını anlatmaktadır. Oraz Yağmur, Mevlana, Yunus Emre, İbrahim Ethem Hazretleri ve Hacı Bektaş Veli gibi Türk şairlerinin eserlerini Türkmen Türkçesine aktararak Türk Dünyası kültür köprüsünün güçlenmesine katkıda bulundu.

Ayrıca Azerbaycan'da “Karabağlı Annenin Ağıtı” ve Özbekistan'da “Değirmen Taşı” isimli şiir

kitapları yayınlanmıştır. Türkiye'de ise Aşk Damlaları, *Nuri Halmämmet* ve *Kaygısız Atabay* isimli romanları yayınlanmıştır.

Türk Dünyasına yaptığı üstün hizmetlerden dolayı, Oraz Yağmur 1999 yılında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı tarafından liyakat ödülüne layık görüldü. Bu büyük ödül Türk Dünyasında sadece B. Vahabzadeye ve Oraz Yağmura verilmiştir. Ayrıca Tarsus Belediyesi tarafından beş altınla ödüllendirildi. 2009 yılında Türkiye Yazarlar Birliği'nin Büyük Ödülüne layık görüldü.

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)

Türk devletlerinden oluşan uluslararası kuruluş

Kuruluş Tarihi: 1902

Bulunduğu Yer: Ankara

Kurumda Yer Almış Önemli İsimler: Ataullah Siddiqui, Fozia Bora, Dilwar Hussain, Adil Salahi

Kurumun Etkisi: Türkçe konuşan halkların ve ülkelerin bağlantılarını ve işbirliğini artırmaktadır.

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye'nin üye, Macaristan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkmenistan'ın gözlemci statüsünde yer aldığı Türk devletlerinden oluşan bir uluslararası kuruluştur. Genel amacı Türk dilleri konuşan devletler arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek olan bir hükümetlerarası kuruluştur.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın temeli 1992 yılında Ankara'da kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi) ile atılmıştır. 2006 yılında ise dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından teşkilat haline getirilmesi önerilmiş olup, 3 Ekim 2009 tarihinde Nahçıvan'da imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile konsey olarak yapılandırılmıştır. 12 Kasım 2021 tarihinde düzenlenen 8. Türk Devletleri Teşkilatı İstanbul Zirvesi sırasında Türk Devletleri Teşkilatı olarak yeniden yapılandırılmıştır.

Nahçıvan Anlaşması'nın önsözü, üye devletlerin Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda yer alan amaç ve ilkelere bağlı kalma iradesini teyit etmekte ve Türk Devletleri Teşkilatı'nın ana hedefini, bölgede ve dünyada barış ve istikrara ortak katkılarda bulunmanın yanı sıra, Türk dilleri

konuşan devletler arasındaki kapsamlı işbirliğini daha da derinleştirmek olarak tanımlamaktadır. Üye devletler, demokratik değerlere, insan haklarına, hukukun üstünlüğüne ve iyi yönetim ilkelere bağlılıklarını sözde teyit etmişlerdir.

Teşkilatın Genel Sekreterliği İstanbul'da, ilişkili kurumları olan diğer Türk Dünyası İşbirliği kurumları olan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı Ankara'da, Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi ve Türk Kültür ve Miras Vakfı Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, Uluslararası Türk Akademisi ise Kazakistan'ın başkenti Astana'da bulunmaktadır.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın resmî bayrağı üye ülkelere (Özbekistan dışında) ait sembollerin birleşiminden meydana gelmiştir; rengini Kazakistan bayrağından, ortasındaki güneşi Kırgızistan bayrağından, hilali Türk bayrağı ve Azerbaycan bayrağından, 8 köşeli yıldızı ise Azerbaycan bayrağından almıştır.

Türk Devletleri Teşkilatı Türk devletlerinin tarihteki ilk gönüllü ittifakıdır. Teşkilat, yükselen bir bölgede Türkçe konuşan halkların ve ülkelerin bağlantılarını ve işbirliğini artırmakta ve ortak bir gelecek inşasına katkı sağlamaktadır.

Azerbaycan'da Liberal Milli Düşüncenin Oluşumu ve Günümüzdeki Yansımaları

Elmin Aliyev

Giriş

Azerbaycan, 19. yüzyılın başlarından itibaren ciddi sosyo-politik ve kültürel değişikliklere maruz kalmış, İran ve Osmanlı ile tarihsel-kültürel bağları giderek zayıflayan bölge halkının Batı merkezli fikrî yeniliklerle tanışma dönemi başlamıştır. Bunun öncelikli nedeni hiç kuşkusuz Rusya'nın bölgede kurduğu askerî tahakkümdü. Kaçarlar'ın Kafkasya'daki ekonomik ve siyasi etkinliği *Türkmençay* antlaşmasıyla (1828) Çarlık rejimine devredildiği gibi hemen akabinde başlayan Rus-Osmanlı savaşı da Rusya'nın üstünlüğü ile sonuçlanmıştır (Baddeley, 1989, s. 221). Böylece Kafkasya'daki tek hâkim güç olarak tanınan Rusya, bölgenin etnik yapısını değiştirmeye yönelik iskân politikasını uygulamaya koymuş, Kaçar ve Osmanlı topraklarından tehcir edilen Ermenileri (Beydilli, 1988, s. 365-434) sınıra yerleştirmek suretiyle tampon bir bölge yaratmayı hedeflemiştir. Çarlık rejiminin askerî bir güvenlik önlemi olarak gördüğü bu girişim, Azerbaycan'ın siyaset, kültür ve düşünce hayatında etkileri günümüze kadar uzanan bir iz bırakmıştır.

Rusya'nın kazanmış olduğu siyasi egemenlik basit bir askerî müdahaleden çok, bölgenin etnik yapısının değişmesine ve sosyal hayatın yeniden düzenlenmesine yol açan önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. İşgal öncesi Azerbaycan'da *şeriat* ve *örf* her zaman önemli bir sosyal düzenleme aracı olarak telakki edilmekteydi (Bakihanov, 1983, ss. 144-145; Hüseyinli, 2002, ss. 30-31). Çarlık yönetiminin bu coğrafya üzerindeki siyasi otoritesi ise haliyle sosyo-kültürel yapıyı derinden etkileyecek yeni düzenlemeleri beraberinde getirecekti (Bünyadov, Yusifov, 1994, c. 1, s. 580; Swietochowski, 1988, s. 30; Alstadt, 1992, s. 18).

Rusya'nın bu döneme ait Kafkasya politikalarında iki farklı yönetim yaklaşımından bahsedilebilir. Bunlardan ilki, bölgedeki geleneksel yapının muhafaza edildiği yarı bağımsız bölgecilik anlayışını, ikincisi ise Ruslaştırma siyasetine dayalı tamamen merkezîyetçi yönetim düşüncesini öne çıkarmaktaydı (Petruşevskiy, 1936-1937, c. 1, s. 20). Dönem dönem birinin ötekine ağır bastığı bu yaklaşımları birleştiren ortak payda, bölgede kalıcı güç olmayı hedefleyen bir sömürge siyasetinden beslenmeleriydi. Bölgenin dil, din, tarih, kültür gibi çeşitli yönlerden *öteki* ve *yabancı*yı temsil eden bir devletin tahakkümüne girmiş olması iki yönlü bir etkileşim doğurmuştu:

Birincisi, siyasi yönetim bağlamında İslami otoritenin ortadan kaldırılması ve dinî ilkelerin artık *öteki* tarafından yönlendirilen sosyo-politik nüfuz alanının giderek daraltılmış olmasıdır. Önceleri idarî ve kişilerarası adli işlemler, *şer'i* ve *örfi* hukukla düzenlendiği halde işgalden sonra yabancı kültür mensuplarının koyduğu kurallara bağlanmıştı. Daha açık ifade edersek, devletin iki esas rüknünden *şeriatı* temsil eden *ulema* ile siyasi otoriteyi temsil eden *umerâ* artık yöneticinin şahsında birleşmiyordu. *Eski* dönemden farklı olarak, kültürel ve siyasal kimlik, esasta dinî olmaktan çıkmıştı. Bu da demek oluyor ki önceleri İslam veya en azından bir İslam mezhebi tarafından belirlenen siyasal kimliğin ve dünyagörüşünün, artık başka bir unsura dayandırılması zarureti kendini göstermekteydi (Aliyev, 2007, s. 7).

İkincisi; Azerbaycanlı aydınların, Rus entelektüeller veya doğrudan Kafkasya'da bulunan müsteşrikler aracılığıyla *yabancı* bir dünyagörüşüyle

yakın temas kurmasıdır. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Çarlık yönetiminin, egemenliği altına aldığı ülkeler üzerinden Doğu kültürünü daha derinden tanımaya çalışmasıdır. Christian Frahn (ö. 1851), Boris Dorn (ö. 1881) ve Nikolay Khanikov (ö. 1878) gibi müsteşrikler özel olarak Azerbaycan, genel olarak da Doğu kültürüyle ilgilenmiş (Kraçkovskiy, 1950, s. 73 vd.) ve bu kültürlere ait çeşitli eserler Rusça'ya tercüme edilmeye başlanmıştır. Örneğin 1828'de *Severnıy Arhiv* ve 1831'de *Teleskop* dergilerinde Nizâmî Gencevî'nin *İsgendernâme* eserinden çeşitli parçalar tercüme olunmuş, 1829'da ise Mirza Kazım Bey, Sâdî'nin *Gülîstân* eserini Rusça'ya çevirmiştir. Uygulanan "ılımlı pragmatist politika" sonucu Abbaskulu Bakühanlı (ö. 1847), Mirza Cafer Topçubaşı (ö. 1869) ve Mirza Kazım Bey (ö. 1870) gibi Azerbaycanlı entelektüeller de Rusya'da yürütülen oryantalist çalışmalara dâhil edilmiştir (Rzayev, 1986, ss. 12-14, 33 vd.). Bu bakımdan Barthold'un, okuttukları derslerle Rusya şarkiyatçılığının kurucuları arasında Osip Senkovskiy (ö. 1858) ile beraber Mirza Kazım Bey'in de ismini zikretmesi bir rastlantı değildir (Barthold, 2004, s. 383).

Bu noktada Çarlık yönetiminin kontrolü dışında gelişen bir diğer faktörü de kaydetmek gerekir ki bu da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanına kadar Azerbaycan'daki fikrî temayülleri ciddi ölçüde etkileyen Tiflis entelektüel çevresidir. 19. yüzyılda Rusya'nın Kafkasya yönetim merkezinin yerleştiği ve Osmanlı ile bir sınır kapısı olması hasebiyle Doğu ve Batı'nın "eski" ve "yeni" olanın- bir bakıma kesiştiği kavşak mahiyeti taşıyan Tiflis, farklı kültürlere mensup insanların bir araya geldiği önemli ilim ve kültür merkezlerindendi. Rusya'nın kendi tebaasından uç görüşlere sahip insanları buraya sürmesi ve müsteşriklerin uğrak yeri olması nedeniyle bir taraftan Batı'da, diğer taraftan ise Kırım'dan Mısır'a kadar bütün İslam Dünyası'nda zuhur eden yeni gelişmelerden kısa sürede haberdar olma imkânının mevcut olması, Tiflis entelektüel hayatına canlılık katmıştır. Bu durum Azerbaycanlı aydınların, sürgün hayatı yaşayan siyasi muhaliflerin yanı sıra, Rus ve Avrupalı müsteşriklerle tanışmalarını olanaklı kılmıştır. Nitekim Y. Ozeretskovskiy, A. Griboyedov, Bestujev Marlinskiy, İlya Berezin,

Comte de Suzannet, F. Bodensctedt, Karl Koch vb. isimlerin bölgedeki entelektüellerle görüşüklerinden haberdarız (Aliyev, 2007, ss. 26-27).

Siyasi olduğu kadar fikrî zeminde de hayatî meselelerin değiştiği böyle bir atmosferde, önceleri İran ve Osmanlı ile sıkı bağları bulunan (Ortaylı, 2003, ss. 119-125; Demir vd., 1993, s. 99 vd.) coğrafya insanının, *yeniden* etkilenip *eskiyi* sorgulamaması kaçınılmazdı. Aslında farklı tezahür biçimleri Osmanlı ve İran'ın kendi içerisinde de gözlemlenen (Lewis, 1993, s. 22 vd.; Baykara, 1992, s. 1 vd.) bu eğilim Azerbaycan'da, siyasi düzlem itibarıyla önce sosyal zümrelerin statüsü, akabinde ise tebaa/vatandaşlık hakları mefhumunu gündeme taşımıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren belirginleşmeye başlayan fikrî düzlemdeki odak noktası ise milliyet, dil ve din algısıyla ilişkili biçimde şekillenen *milli düşünce* ve *milli kimlik* meselesi olmuştur. Bir diğer ifadeyle, Rusya işgali ve sömürge siyaseti kültür ve medeniyet algısındaki değişime yol açmakla birlikte günümüz Azerbaycan'ında temel referans noktası olarak kabul edilen "milli düşünce"nin oluşumunu da tetiklemiştir.

Bu perspektiften hareketle çalışmamızın ana konusunun iki amaca matuf olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan'da yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel dönüşüm süreci bağlamında liberal milli düşüncenin inşasına odaklanmaktır. *Türkmençay Antlaşması*'ndan Bolşevik müdahalesine kadarki, yani iki işgal arasındaki zaman dilimini (1828-1920) işaret eden bu dönem; Abbaskulu Bakühanlı, Mirza Fethali Ahundzâde (ö. 1878), Celil Mehmetkuluzâed (ö. 1932), Ali Merdan Topçubaşı (ö. 1934), Ahmet Ağaoğlu (ö. 1939), Ali Hüseyinzâde (ö. 1940), Mehmet Emin Resulzade (ö. 1955) vb. isimlerin görüşlerine binaen değerlendirilecektir. Söz konusu aydınlar kendi düşüncelerini, şu veya bu ölçüde geleneksel değerler sisteminin ve düzen anlayışının eleştirisine yönelik yenilik arayışları; etkileri günümüze kadar uzanan bir *ihya* veya *inşâ* sorgulaması temelinde şekillendirmişlerdir. Dolayısıyla buradaki hedef, dönüşüm sürecini karakterize eden tarihsel olayların ayrıntılarına inmek değil, bu olayların liberal milli düşüncenin inşası bağlamındaki sonuçlarına dikkat çekmektir ki bu durum aynı zamanda ikinci amacın sınırlarını

da belirginleştirecektir. Zira ikinci amaç, mezkur entelektüellerin odağında tahlil edilecek liberal milli düşüncenin, bağımsızlık sonrası (1991) Azerbaycan fikir hayatındaki bazı yansımalarına ışık tutmaktır.

Milli Düşüncenin Oluşumunu Belirleyen İki Araç: Eğitim ve Matbuat

Azerbaycan fikir hayatında milli düşüncenin teşekkül sürecinin bileşenleri arasında eğitim ve basın-yayın faaliyetleri ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Zira milli düşüncenin köşe taşlarını belirleyen aydınlar sınıfının oluşumu, eğitim sistemindeki değişim ve dönüşümün paralelinde gerçekleşmiştir. Bu aydınların siyaset, ekonomi ve kültür alanındaki görüşleri ise gazete ve dergiler aracılığıyla yaygınlaşmıştır.

19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da mevcut olan klasik medrese eğitimi Rus işgali ile kaldırıl(a)mamış ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar belli ölçüde kendi varlığını sürdürmüştür. Hanlıklar döneminde, Müslüman halkın büyük çoğunluğu ana dili olarak Azerbaycan Türkçesi'ni kullansa da, devlet işlerinde ve eğitimde hâkim dil Farsça idi (Atkin, 1977, s. 61). Eğitim, sayıları beş ila yedi yüz arasında değiştiği ifade edilen mektep ve medreselerde veriliyordu (Swietochowski, 1988, s. 49). Genellikle erkeklerden oluşan öğrencilerin yüksek din eğitimini tamamlayıp, âlim pâyesini alması için İran ve Osmanlı medreselerine devam etmesi gerekmekteydi. 19. yüzyılın ortalarına kadar Çarlık yönetimi öğrencilerin İran ve Osmanlı'daki medreselerde eğitim almasına fazla zorluk çıkarmazken, 1850'li yıllara gelindiğinde yurtdışına çıkmayı sıkı bir şekilde denetimi altına almıştır (Alstadt-Mirhadi, 1986, s. 348).

Öte yandan, 1820'ler gibi erken bir tarihten itibaren Rusya, işgal ettiği topraklarda eğitim öğretim müesseseleri kurma yoluna gitmiştir. Öncelikli hedef, doğu dilleriyle beraber Rusça'yı da bilen "sadık" memurlar hazırlamaktı. Bir diğer sebep ise din adamlarının eğitim sistemi üzerindeki otoritesini kırmak suretiyle halk arasındaki İran ve Osmanlı etkisini zayıflatma düşüncesiydi. Önce teorik düzeyde tartışılan

bu düşünce, 1829 tarihli tebliğle uygulanmaya konulmuş, söz konusu okullarının açılmasına dair resmî tebliğ metinleri Mirza Kazım Bey tarafından Tatarca'ya/Türkçe'ye tercüme edilerek Kazan'da yayınlanmıştır. Tebliğe göre Tiflis'te eğitim vermeye başlayan gimnazyumun yanı sıra, Azerbaycan'ın Şuşa (1830), Nuha (1831), Bakü (1832), Gence (1833), Şamahı (1837) ve Nahçıvan (1837) gibi çeşitli bölgelerinde kaza (*uezd*) okulları açılmıştır. 1838-1840 yılları arasında Zakatala'da kaza okulu açmak için girişimler olmuş, 1851'de M. Argutinskiy-Dolgorukiy Kuba'da böyle bir okulun tesisine çalışmıştır (Guseynov, 1958, ss. 36-37).

Rusça'nın yanı sıra Tatarca, aritmetik, coğrafya ve tarih derslerinin de okutulduğu kaza okullarına rağbet, Çarlık yönetiminin bütün teşviklerine rağmen, fazla değildi. Hatta yeni eğitim sistemine olumlu yaklaşan şahıslar bile çocuklarını, projesi ilk defa 1832'de Bakühanlı tarafından oluşturulan (Aliyev, 2007, ss. 33-36) yeni Müslüman okullarına göndermeyi daha fazla tercih etmişlerdir (Aliyarlı, 1996, s. 722). Örneğin, Tatarca/Türkçe ve din derslerinin yerli öğretmenler/mollalar tarafından okutulduğu kaza okullarında 1837 tarihinde eğitim gören 342 öğrenciden yalnız 142'si Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı. Yine 1850 yılına ait istatistiklere göre, Azerbaycan'da bulunan 12 Rus kaza okulunda 165 Azerbaycan Türkü okuduğu halde, (Nuha istisna olmak üzere) 11 Müslüman okulunda 686 öğrenci öğrenim görmekteydi (Tairzade, 1961, s. 29).

Kırım Savaşı'ndaki yenilgiden (1856) ve serflik sisteminin kaldırılmasından (1861) sonra Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik eğitim politikalarında bazı değişimler yaşanmıştır. Köylülerin statüsünü belirlemeye yönelik bu ıslahatların Azerbaycan'da uygulamaya konması tahminen on sene geçiktirilmişse (Aliyarlı, 2007, ss. 348-358) de yeni gelişmelerin mahkeme sistemi, tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret alanlarında bazı olumlu sonuçlar doğurduğu bir gerçektir. Bu durumun eğitim alanındaki yansımalarına gelince tür, sayı ve müfredat itibarıyla zenginleştirilen okullarda öğrenci sayısı giderek artmış, Hasan Bey Zerdâbî (ö. 1909), Ali Hüseyinzâde, Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya ve Avrupa üniversitelerinde öğrenim gören aydınlar kuşağının yetişmesi için ortam oluşmaya başlamıştır (Baykara, 1966, s. 115).

Aslında yerel aydınlar ile Çarlık yöneticileri eğitim sistemindeki reform konusunda hemfikirlerdi. Hükümet eğitilmiş kesimin yaygınlaştırılmasını bir tür siyasi kontrol mekanizması olarak görüyordu. Aydınlar ise bölgedeki sosyal ve kültürel kalkınmanın eğitimle gerçekleşebileceğini ve bunun için de Rusça öğreniminin zorunlu olduğunu düşünüyordu. Hal böyle olunca Rusça sadece Ahundzâde gibi Batıcı ve ateist düşünürler tarafından değil, Seyyid Azim Şirvânî (ö. 1888) gibi klasik medrese öğrenimi gören şahıslar tarafından da teşvik ediliyordu. Öte taraftan aydınların bu tutumu Rusça ile Hıristiyanlığı özdeşleştiren kesimlerin tepkisini çekmekte, klasik medrese sistemindeki eksikliklerin Rus *uşkolları* ile değil, usûl-i cedîd okulları ile giderilebileceği üzerinde durulmaktaydı (Swietochowski, 1988, ss. 48-50).

Eğitim alanındaki bu gelişmeler, sebep ve sonuç itibarıyla çeşitli yönlerden tahlil edilebilir. Fakat hangi düzlemde ele alınırsa alınsın bir nüansın mutlaka göz önünde bulundurulması gerekecektir. Şöyle ki Azerbaycan'da modern dünya görüşünü temsil eden aydınların büyük çoğunluğu Rusların teşebbüsü ve/veya desteği ile kurulan okullarda yetişmiştir. Gerek söz konusu aydınlar ile geleneği temsil eden ulema arasındaki kopukluk, gerekse de her iki gurubun kendi içerisindeki fikir ayrılıkları -sosyal, siyasi ve kültürel yansımalarıyla birlikte- dönemin eğitim anlayışıyla doğru orantılı idi. Farklı kültürel ve siyasi faktörlerden beslenen bu eklektik yapının liberal milli düşüncenin oluşumundaki izlerini derinleştiren araçların başında ise hiç kuşkusuz basın-yayın faaliyetleri geliyordu.

1850'li yıllara kadar Azerbaycan'da toplam on dokuz eserin yayınlandığı kaydedilir. İlk matbaa 1830'da Şuşa'da açılmış fakat uzun ömürlü olmamıştır. 1840'lı yıllardan itibaren Tiflis'teki *Arzanov Kardeşleri* matbaasında çocuklara yönelik bazı Türkçe kitaplar basılmıştır (Helefov, 1966, s. 36). Yine 1840'lı yıllarda Mirza Fethali Ahundzâde ile Mirza Şefi Vâzih matbaa kurmak istemişlerse de, Çarlık yönetiminin sansür uygulaması nedeniyle bu projeyi gerçekleştirememişlerdir (Baykara, 1966, s. 54). Gazetecilik hayatına gelince, ilk denemeler olarak *Tatar Ahbârı* (1832-1833) ve *Kafkas'ın Bu Tarafının Haberi* (1845-1846) adlı

gazeteler işaret edilmektedir. Bunlardan ilki *Tiflisskoe Vedomosti*, ikincisi ise *Zakavskazskiy Vestnik* gazetesinin Tatarca/Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanmış versiyonudur. Her iki gazete de daha çok hükümetin aldığı karar ve atama haberlerini muhtevi olup, resmî bülten niteliği taşımıştır (Enikolopov, 1928, ss. 140-146; Baykara, 1966, ss. 53-54; Rüstemova-Tohidî, 1993, ss. 3-4).

Bu nedenle de Hasan Bey Zerdâbî'nin *Ekinci* gazetesi (1875-1877) Azerbaycan milli matbuatı tarihinin başlangıcı olarak kabul edilir. *Ekinci*, Çarlık Rusya'sı sınırları içerisinde yaşayan Müslümanların çıkardıkları ilk Türkçe gazete hüviyetine sahiptir. İsmail Bey Gaspıralı'ya (ö. 1914) ilham kaynağı teşkil edecek dil birliği fikrinin gündeme taşınmasında büyük payı olan *Ekinci* (Memed, 2004, ss. 559-568), sosyal hayattan siyasete, ziraattan edebiyata varıncaya kadar oldukça geniş alanı kuşatan meseleleri gündeme taşımış, sade halk diliyle eğitim veren okulların açılması ve milli müfredatın benimsenmesi gibi önemli konularda öncülük görevi üstlenmiştir (Akçura, 1981, ss. 60-62; Ahundov, 1965, s. 42; Zenkovsky, 1967, s. 94; Bennigsen ve Quelquejay, 1981, ss. 40-41).

Ünsizâde kardeşleri tarafından, Tiflis'te çıkarılan *Ziya/Ziya-i Kafkasiyeye* gazetesi (1879-1884) ve *Keşkül* dergisi (1883-1891) *Ekinci*'yi takip eden basın-yayın organlarıdır (Akçura, 1981, ss. 62-64). *Ziya/Ziya-i Kafkasiyeye* ile *Keşkül*'ü önemli kılan husus, Türkçe yayınlanmalarından daha ziyade ulema sınıfından bir kimsenin teşebbüsü ile erken bir tarihte neşredilmiş olmalarıdır. Kardeşlerin en büyüğü olan Said Ünsizâde, Şamahı ve Bağdat medreselerinde klasik ilahiyat öğrenimi görmüş, Tiflis'teki Din İşleri İdaresi'nde ve Bakü kadılığında çalışmıştır (Aşırılı, 2009, ss. 27-28). Edebî-dinî gazete başlığı ile yayınlanan *Ziya*'dan farklı olarak *Keşkül* dergisinin Arapça ve Farsça bölümleri de bulunmaktaydı. Ülken, bu özelliğinden dolayı *Keşkül*'e, İslam dünyasında ilk ortak basın-yayın organı denilebileceği kanaatindedir (Ülken, 1979, ss. 207-208). Akçura'nın Panislamist çizgiye daha yakın bulunduğu dergi, Pantürkizm ile itham edilen Ünsizâde kardeşlerinin Osmanlı'ya iltica etmeleri üzerine kapatılmıştır (Akçura, 1981, s. 63; Altstadt, 1992, s. 52).

Keşkül kapatıldıktan sonra Kemal Ünsizâde *Azerbaycan ve Daniş*, Ahmet Ağaoğlu ise *Meşrik* adlı gazete yayınlamak istemiş, fakat başvuruları Rus hükümeti tarafından reddedilmiştir (Aşırılı, 2009, ss. 40-41). Dolayısıyla da Muhammed Şahtahlı'nın çıkardığı *Şark-ı Rus'a* (1903-1905) kadar Azerbaycan Türkçesi ile herhangi bir gazete/dergi yayınlanamamıştır. Petrol zengini Zeynelabidin Takiyev'in (Yeşilot, 2015) 1895'te satın alıp Ali Merdan Topçubaşı'nın serencamına verdiği *Kaspi* gazetesi (1881-1919) ile bu eksikliğin kısmen giderildiği düşünülebilir (Ahundov, 1965, ss. 99-100; İmanov, 2003, s. 27). Dilinin Rusça olması gazetenin halk tabanına yayılmasını engelleyen en önemli etkendi. Buna rağmen gerek 19. yüzyılın sonlarında Azerbaycanlı aydınlar tarafından basılan tek gazete olması, gerek Topçubaşı'nın Rus liberaller ile olan yakın ilişkisi, gerekse de Azerbaycan'daki sosyo-politik hayatın melez/eklektik özelliğini tezahür ettirmesi *Kaspi*'yi ayrıcalıklı bir konuma yükseltmektedir (Swietochowski, 1988, s. 55).

1905 Rus Devrimi arifesinde ve sonrasında oluşan göreceli özgürlük ortamı, Azerbaycan'da bir taraftan siyasi örgütlerin ortaya çıkmasına, diğer taraftan ise basın-yayın hayatında gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Resulzade devrimin kazanımlarını, “milli mektep”, “milli matbuat” ve “milli cemiyetler” olarak açıklar (Resulzade, 2014b, s. 255). Efendizâde'nin tabiriyle, “Azerbaycan'da intibah denecek hareket ancak 1905 senesi Rus-Japon muharebesinden sonra, Ermenilerle olan mücadele ve muharebelerden sonra başlar.” (Efendizade, 2013, s. 34).

Sosyalist çizgiyi temsil eden *Müslüman Sosyal Demokrat Grup-Himmet*, devrim arifesinde oluşturulan (1904) ilk siyasi örgütlerdendir. Meşhedî Azizbeyov (ö. 1918), Neriman Nerimanov (ö. 1925), Sultan Mecid Efendiyev (ö. 1938) ve Mehmet Emin Resulzade gibi isimlerin yer aldığı bu örgütün ilk zamanlarda öne çıkardığı konular liberal aydınların üzerinde durduklarından pek farklı sayılmazdı. Zira ilerleme ve refahın en önemli nedenleri olarak görülen yerel dilde eğitim, kadının toplumdaki konumu vb. meseleler sosyalist devrim konularından daha ziyade tartışılıyordu (Swietochowski, 1988, ss. 80-81).

Yine bu dönemde *Taşnaksütyun* çatısı altında organize olmuş milliyetçi Ermenilerin Ruslar tarafından desteklenmesi, Azerbaycan Türklerini *Difâî* adlı gizli bir siyasi örgüt kurmaya (1905) itmiştir. Rusya, Ermenileri imtiyazlı bir azınlığa dönüştürmek suretiyle Müslüman nüfusun merkezî yönetime karşı hoşnutsuzluğunu, Ermeni-Müslüman düşmanlığı üzerinden zayıflatmayı amaçlıyordu (Lemercier, 1986, s. 4). Gence merkezli *Difâî*'nin oluşum sürecinde Şefi Rüstembeyov (ö. 1960), İsmail Ziyadhanov (ö. 1919), Halil Hasmammedov (ö. 1947) ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerin önemli rol oynadığı bilinmektedir (Azizov, 2009). Adından da görüldüğü üzere saldırı değil, savunma mekanizması ile kurulan bu örgütün fikir önderleri Azerbaycan Türklerine karşı haksızlıkları dillendirmekle birlikte milliyetçilikten daha ziyade liberal bir tavır sergilemişlerdir. Nitekim Çarlık rejimi tarafından köriklenen etnik çatışmaları yatıştırmaya çalışan Ahmet Ağaoğlu cami minberinden halka “hayvanlar dahi kendi cinsinden olanı yok etmez” diye seslenecek ve problemin asıl sebebkarı olarak Rusları işaret edecektir. Bu yıllarda sol yönümlü çizgide bulunan Resulzade'nin *Tekâmül* gazetesinde yayınladığı (1906) “Milliyet Meselesi” başlıklı yazısı yukarıdaki söylemin aslında bütün siyasi guruplar tarafından kabul edildiğini göstermektedir (Resulzade, 2014a, ss. 83-84). Ermeni çetelerinin yanı sıra onları destekleyen Çarlık memurlarına karşı da şiddete başvuran *Difâî*'nin en önemli özelliği, Rusya'ya direniş gösterilebileceğini tekrar gündeme getirmesi idi (Swietochowski, 1988, ss. 80-81).

Fakat 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan *Himmet*, *Geyret*, *Difâî*, *Müddâfie* vb. politik yapılanmaları tam bir parti teşkilatı ve disiplini bağlamında değerlendirmek zordur. Hatta bu durum, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadarki süreçte *Müsâvat* (1912) için bile geçerlidir. Aynı şekilde *İttifâk-ı Müslimîn* de kelimenin tam anlamıyla bir parti değil, Ali Merdan Topçubaşı ve Yusuf Akçura gibi liberal Müslüman elitin başını çektiği siyasi bir birlikti. *İttifâk-ı Müslimîn*, tüzüğündeki liberal ilkelerden hareketle Kadet Partisi'nin bir şubesi gibi davranmıştır (Yamaeva, 2002, ss. 152-153; Usmanova, 2005, ss. 125-129). Bu durum, Duma'da Müslüman Fraksiyonu'nun oluşumuna

destek sağlamışsa da *İttifâk-ı Müslimîn*'in bağımsız bir siyasi kurum olarak yasallaşmasının önünü tıkamış; Rusya'daki Müslüman-Türk tebaanın vatandaşlık, dil, inanç ve eğitim özgürlüğüne ilişkin yasa tasarılarının sadece Duma'daki tartışmalarla sınırlanmasına yol açmıştır (Çalışkan, 2019).

19. yüzyıl boyunca siyasi olduğu kadar ilmî-kültürel çevreler için de Tiflis'in bir merkez niteliği taşıdığı yukarıda belirtilmişti. S. Ünsizâde'nin basın-yayın işleriyle ilgili olarak 1881 tarihinde *Ziya-i Kafkasiyye*'de yer verdiği "Aşikardır ki Kafkas'ta Tiflis'ten başka bu metâlibin pîşreftine şâyeste bir yer yoktur." cümlesi bu durumu özetler niteliktedir (Zeynalzade, 2006, s. 154). 20. yüzyılın başlarında ise artık Tiflis'in yanı sıra Bakü'nün de ticarî ve entelektüel bir merkeze dönüştüğünü görüyoruz. Bu anlamda Muhammed Ağa Şahtahtlı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzâde, Mehmet Emin Resulzade, Üzeyir Hacıbeyli, Necef Vezirov, Celil Mehmetkuluzâde, Mirza Alekber Sabir, Muhammed Hadi, Ömer Faik Numanzâde, Sultan Mecid Ganizâde vb. aydınların katkılarıyla çıkarılan *Kaspi* (1881-1919), *Şark-ı Rus* (1903-1905), *Hayat* (1905-1906), *İrşad* (1905-1908), *Tekâmül* (1906-1907), *Burhân-ı Terakki* (1906-1911), *Molla Nasreddin* (1906-1931), *Füyûzât* (1906-1907), *İttifak* (1908-1909), *Terakki* (1908-1909), *Hakikat* (1909-1910), *Seda* (1909-1911), *Basîret* (1914-1920), *Açık Söz* (1915-1918), *İttihad* (1917-1920) gibi yayın organlarının neşri kısmen veya bütünüyle Bakü çevresine atfedilebilir.

Basın özgürlüğündeki artışın ekonmik destekle birleşmesi sonucunda 1905-1917 yılları arasında Azerbaycan'da 60'tan fazla gazete ve dergi dolaşıma girmiştir ki bu da büyük çoğunluğu hâlâ okuma yazma bilmeyen bir toplum için önemli bir sayı idi (Swietochowski, 1988, s. 85). Nitekim IV. Müslüman Kongresi'nde (1914) yerli nüfusun %95'ne tekabül eden Müslüman kesimden sadece %9'nun eğitilmiş olduğu ve bunların da erkeklerden oluştuğu kaydediliyordu (Hasanlı, 2013, ss. 220-225).

Bahsi geçen gazete ve dergileri 19. yüzyıldaki yayınlardan ayıran en önemli faktör Bakü entelektüel ortamının oluşumu, sayılarının

fazlalığı ya da ekonomik ve fikrî kalkınma, eğitim, bilim, kadın-erkek eşitliği, sosyal adalet vb. konuların yoğun biçimde işlenmesi değildir. Bu yayınların en önemli özelliği siyasi muhtevanın giderek belirginleşmesi; Türkçü, Osmanlıcı, İslamcı, sosyal-demokrat, bolşevik gibi vasıflardan bir veya birkaçını temayüz ettiren çeşitli entelektüel grupların fikrî ve siyasi tavırlarını yayın politikası olarak benimsemeleriydi. Bir diğer ifadeyle *Ekinci*, *Ziya*, *Keşkül* ve *Kaspi* mevcut problemleri gündeme taşımak isteyen her gruptan yazarların başvurduğu yayınlar iken *Himmet*, *Hayat*, *İrşad*, *Molla Nasreddin*, *Füyûzât*, *Açık Söz*, *İttihad* vb. yayınlar -en azından genel itibariyle- benzer sosyo-politik görüşlere sahip grupların kontrolünde neşrediliyordu. Bu bakımdan gazete ve dergilerin toplumun bilinçlendirilmesi kadar siyasi bakış açılarının derinleşip yaygınlaşması açısından da etkili bir araç olarak kullanıldığı ifade edilebilir. Ali Merdan Topçubaşı ve Ahmet Ağaoğlu ile birlikte çıkardıkları *Hayat* gazetesinin ilk sayısı için Ali Hüseyinzâde'nin yazdığı "Gazetemizin Mesleği" başlıklı köşe yazısı (1905) bu hususu şöyle yansıtmaktadır:

Gazete insan için adeta mûnis bir yoldaş, hayırhâh bir muallim, nâfi bir mektep, hatta ferah-efzâ hoş bir temaşâhâne gibidir. Dalalette kalanlara doğru yolu, hidayet yolunu gösterir. (...) Binaenaleyh kârinin bir gazeteden layıkı vecihle fayda görmek için evvel emrde o gazetenin ne meslekte olduğunu, yani ne yol tuttuğunu bilmek lazımdır. Çünkü gazetenin ahali için nâfi ya muzır olması o gazetenin iptidadan tuttuğu yola, mesleğe bağlıdır. Mesleksiz [ve]ya mesleğini gizleyen bir gazete dinsiz [ve]ya din ve mezhebini gizleyen adamlar gibidir. Meslek demek, yol demektir. (Hüseyinzade, 2007, ss. 32-33)

Pasajdan da görüldüğü üzere, basın-yayın organlarının mutlaka belirli bir çizgiyi (*meslek*) takip etmesi gerektiğini dinî bir jargonla vurgulayan Hüseyinzâde, bu çizginin doğruluğunu gazetenin doğuracağı faydanın önkoşulu olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte Sovyet işgaline kadar bu sosyo-politik tavırlardan hiçbirisinin diğerlerinden bütünüyle bağımsız pür bir karakter kazanamadığının, ara katman işlevi üstlenen *liberal* söylemler sayesinde neredeyse tamamının melez bir özellik arzettiğinin de belirtilmesi gerekir. Örneğin sosyalist çizgideki

Himmet yayınlarında liberal düşünürlerin yazıları basıldığı gibi, burjuva gazetelerinde de sosyalistler yer alabiliyordu. Aydınların içinde bulunduğu temel ikilemleri sergileyen gazete ve dergiler, sosyal-demokrat devrimcilik ruhu ile milli kimlik arayışlarının birbirini bütünüyle dışlamayan rakabetine sahne olmaktadır (Swietochowski, 1988, s. 86).

Bu döneme ait gazete ve dergilerin ortak özelliği, köşe yazılarında cereyan eden edebî münazaraların ve eleştirel söylemin yaygınlaşmasıydı. Şiir, hikâye ve piyes biçiminde de ele alınan konular çoğunlukla geleneğin sorgulanması, eğitimin ve fen bilimlerinin önemi, sosyal özgürlük ve eşitlik, kadının toplumdaki yeri, dil ve millet anlayışı, din istismarı vb. meseleler üzerine odaklanıyordu. Aslında toplumun çeşitli zümrelerine yönelik eleştirel söylemlere Bakühanlı'nın 1830'lu yıllara ait eserlerinde rastlamak mümkündür. Örneğin, ahlâkın göreliliği meselesini güncel bir perpektifle ele alması, fen bilimlerinde dinî metinlerin referans alınamayacağını ima etmesi, "ehl-i kemâl" ve "ehl-i dâniş" ibareleri ile nitelendirdiği entelektüel zümrelerin taklit anlayışının toplumdaki olumsuz yansımalarına değinmesi ve geleneksel eğitim sistemindeki yozlaşmaya dikkat çekmesi bu kabildendir (Aliyev, 2007, s. 28-32, 48, 81). Buna rağmen Bakühanlı'nın gelenekten fikrî ve tarihsel bir kopuşu temsil ettiği söylenemez. Çağdaş Azerbaycan tarih yazınının ilk örneği sayılan *Gülistân-ı İrem* adlı eserinin sonundaki tezkire/tabakat kısmı dahi onun geleneksel düşünceyle ilişkisini sürdürdüğünü göstermek için yeterlidir (Bakihanov, 1970).

Ahmet Ağaoğlu ve Ali Hüseyinzâde gibi bazı isimler istisna edilirse, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında yaşayan aydınların -kendilerini nispet ettikleri siyasi cenahlar farketmeksizin- böyle bir bilinçle hareket etmedikleri, en fazla siyasi-ideolojik tarihin farklı evrelerine ya da Nizâmî Gencevî (ö. 1209) ve Muhammed Fuzûlî (ö. 1556) gibi şahsiyetlerin edebî mirasına atıf yapmakla yetindikleri görülür. Resulzade'nin, *İrşad* gazetesinde yayınladığı (1906) "Fehleye Dair" başlıklı köşe yazısı meseleye ışık tutması açısından manidardır. Azerbaycan'ın büyük *şuarâ* ve *urefâdan* yoksun olmadığıнын, fakat onlara ait küflü evrâkın güncel bir değer taşımadığıнын altını çizen Resulzade, emekdar

halk katmanlarına faydası dokunacak yeni eserlere ihtiyaç duyulduğunu vurgular. Bu eserler bireyleri, özgürlüğün ifadesi olan bilgiyle donatmalı, onların sanat ve medeniyetten zevk almalarını, dolayısıyla da ahlâken yetkinleşmelerini sağlamalıdır (Resulzade, 2014a, s. 50).

Dil-Düşünce İlişkisi Bağlamında Gelenek ve Milli Kimlik

Azerbaycan'da milli düşüncenin oluşum sürecinin -en azından başlangıç itibariyle- Rusya'daki fikrî atmosfer düzleminde gerçekleştiği bir gerçektir. Aydınların büyük çoğunluğu Batı'daki gelişmeleri dahi Rusya üzerinden takip etmiş, çeşitli düşünce akımlarına yönelik yaklaşımlarını, Rus düşünürler tarafından gündem edilen meseleler odağında geliştirmişlerdir. Bu bakımdan -Rusya'daki Slavsever (*slavyanofil*) ve Batıcılar (*zapadnik*) kadar olmasa bile- Azerbaycan'da liberal ve muhafazakâr düşünce arasındaki rakabetten bahsetmek mümkündür. Geleceği temsil eden gerici (*mürteci*) ilim, fikir ve sanat anlayışına karşılık ilerici (*progressiv/terakkiper*) bir dünyagörüşü olarak Batı düşünce biçiminden yana tercihte bulunanların başında Mirza Fethali Ahundzâde zikredilebilir. Kendisi bir din adamı olmak için başladığı medrese eğitiminin yönünü hocası Mirza Şefî Vâzıh'ın telkinleri ile Rusça ve aklı ilimlerin öğrenimine doğru kırmıştır. Hayatı ve görüşlerini derinden etkileyecek olan bu tercih, Çarlık Rusyası'ndaki memuriyetine kapı aralamış, daha da önemlisi kendisini Azerbaycan düşünce tarihinde özel bir konuma yükselten eserler yazmasına vesile olmuştur (Algar, 1989, ss. 186-190).

Gerçek şu ki ateist dünya görüşünü benimseyen Ahundzâde dahi geleneksel değerleri sürdüren toplumsal tabana karşı, Vissarion Belinski (ö. 1848) timsalindeki Rus Batıcılar kadar alenî bir savaş açmamıştır. Rus edebiyatında gelenekten devralınan bütün yapıtları kabile tekilliğinin ürünü olarak gören Belinski, milli bireyselliğin oluşumu bakımından bu ürünlerin önemsizliğini savunmaktadır. Ona göre Batı kültürünün ortaya çıkardığı sofistike bir sanatçının kısacık bir şiiri dahi

halk şiirlerinin toplamından daha değerlidir. Rusya'nın gerçek milli karakterini temsil yetkisi "ev yapımı hasır terlik" ile özdeş tuttuğu sıradan (*avâm*) halkta değil, Batı tarzında iyi eğitim almış, görgülü seçkinlerdedir. Onun, geleneği kökten yok sayan bu yaklaşımının başka bir tezahür biçimi ise kendi dönemindeki pek çok edebî yapıtın aslında öykünme ve taklit ürünü olduğunu idda etmesidir (Walicki, 2009, ss. 224-227).

Ahundzâde'nin bu konudaki tutumu, geleneksel yapı ve değerlerin doğurduğu sorunları -en azından görünürde- *halkçı* bir perspektifle eleştirmekten ibaretti. Onun önerdiği çözüm yolu, toplumu oluşturan bireylere Batılı değerlerin aşılması doğrultusunda sade dil ve alfabe reformları ile eğitimin revize edilmesi idi. Materyalist dünya görüşünü eleştirmekle birlikte Ahundzâde ve Goethe arasında farklı bir karşılaştırma yapan Halilov'un tabiriyle, Ahundzâde Doğu kalbi ve Batı mantığını birleştirmeye çalışmıştır. Goethe'nin kurtarmaya çabaladığı toplum *kalp yetersizliğine* yol açan *akıl çokluğundan*, Ahundzâde'nin tedavi etmek istediği toplum ise *kalp çarpıntısına* neden olan *akıl yokluğundan* muztaripti (Halilov, 2008, s. 289).

Ahundzâde üstlendiği misyonun kavramsal çerçevesini, John Stuart Mill'in (ö. 1873) görüşlerine binaen açıkladığı *terakki-civilization-kritika* döngüsüyle çizer. Bu döngüye göre, *terakkinin* neticesi olarak tanımlanan *civilization*, sanat ve fânûnun tamamını, *iktidâr-ı devleti*, *âsâyîş-i milleti* ve bunlar gibi medeniyet unsurlarını ihtiva eden genel bir lafızdır. Böyle bir terakkiye ancak toplumdaki fertlerin kendi görüşleri doğrultusunda mukayyed davranmadığı ve her kesin istediği şeyi dillendirme yetkisine sahip olduğu zaman ulaşılabilir. Bu yöntem ise *kritika* diye isimlendirilir. Kritikanın faydası, düşünce özgürlüğünün bulunduğu bir ortamda farklı görüşlerin karşılaştırılmasını olanaklı kılması ve böylelikle de medeniyet âleminde *terakki* için zemin hazırlamasıdır (Ahundzade, 2005, ss. 206-207).

Peki, böyle bir temayüle sahip Ahundzâde'nin, milli dilin ve milli düşüncenin oluşumundaki etkisi bilinçli bir tercihten mi kaynaklanıyordu?

Ahundzâde kendisini Azerbaycancı veya Türkçü olarak tanımlıyor muydu? Bu soruları, düşünürün kendi eserlerinden hareketle “evet” olarak cevaplandırmak imkansız denecek kadar zordur. Ziya Gökalp başta olmakla Türkçü ideologların ona tahsis ettiği bu konum Sovyet döneminin Marksist araştırmacıları tarafından pekiştirilmiş, bağımsızlık sonrası Azerbaycancılık ideolojisi ile de neredeyse bir tabu haline getirilmiştir. Halbuki Ahundzâde öncesinde Azerbaycan Türkçesi ile eser yazıp milli dilin oluşumuna katkı yapan ve sade dil/üslûp anlayışını savunan düşünürler mevcuttu. Örnek vermek gerekirse, kimi araştırmacıya göre modern Azerbaycan hikaye ve roman yazıcılığının öncüsü, *Kitâb-i Askerîyye* adlı eseri (1837) dolayısıyla Abbaskulu Bakühanlı’dır (Efendiyev, 1963, ss. 85-107). Yine Bakühanlı’nın, düşünce ve felsefenin (*hikmet*) muhatabın anlayamayacağı karmaşık ifadelerden ibaret olmadığını vurgulayarak *sade dil/üslup* yaklaşımı sergilediği bilinmektedir (Aliyev, 2007, s. 159).

Bu manzaraya göre Bakühanlı’nın *sade dil/üslup* vurgusu Ahundzâde’nin komedilerinde (1850-1855) *sade Türkçe* şeklinde revize edilmiş, akabinde ise özellikle *Molla Nasreddin* çevresinin en önemli sloganı haline gelmiştir. Ancak Ahundzâde’nin *sade Türkçe* ve bunun uzantısı olan alfabe reformu anlayışı milli bilinç ve milli düşünceden değil, Türkçe dışında bir dil konuşamayan muhatap kesimin, yani Azerbaycan köylüsünün bilgi düzeyinden kaynaklanır. Kendisinin Fars asıllı olduğunu belirten Ahundzâde (Ahundzâde, 1957, s. 349) Gökalp’in kanaatinin aksine Rusya’da yetişen “iki büyük Türkçü”den biri (Gökalp, 1987, s. 7) değildir ve eserlerini böyle bir motivasyonla kaleme almamıştır. Ahundzâde için asıl gaye Türkçe yazmak değil, Doğu’daki dinî ve geleneksel yaşam biçimine yönelik eleştirel bakış açısını, sade yazın üslubu ve tiyatro aracılığıyla önce halk tabanına, sonra da toplumun bütün kesimlerine sirayet ettirmektir. Türkçe’nin yanı sıra Farsça ve Rusça yazdığı eserlerini Rusya, İran ve Osmanlı topraklarında, hatta Avrupa ülkelerinde de yaygınlaştırmaya çalışan Ahundzâde’yi *Molla Nasreddinciler*’den ayıran bu husus, onun nispeten daha geniş bir felsefi perspektife sahip olmasıyla pekişmiştir. Bu nedendir ki örneğin

İran'da, *Molla Nasreddinciler* ile kıyaslanmayacak ölçüde güçlü bir etki uyandırmayı başarmıştır (Algar, 1989, ss. 186-190).

Molla Nasreddin çevresi, Ahundzâde'nin komedilerindeki eleştirel ve alaycı yazım tarzını, halkçılık tutumunu ve Batı'ya dönük yüzünü tevarüs etmekle birlikte *sade Türkçe* yaklaşımını farklı bir motivasyonla savunur. Onlar için basın-yayın faaliyetlerinin olmazsa olmazı anlamına gelen *sade Türkçe* meselesinin odak noktası, Azerbaycan'da yaşayan ve Türkçe konuşan bir milletin varlığı ve bekâsı sorunudur. Akımın önemli simalarından olan Ömer Faik Numanzâde'nin *Gayret* matbaasının temel amaç ve hedeflerini açıklamak üzere kaleme aldığı *Neşr-i Âsâra Davet* adlı kitapçık (1905) bu bakış açısını en iyi yansıtan eserlerdendir. Kafkasya Müslümanları için terakki kapılarının top-tüfek ile açılmayacağına dikkat çeken Numanzâde'ye göre maarif ve medeniyet namına en önemli araç matbuat olup, bir milletin *medenilik* düzeyi matbaaların sayısı ile ölçülmektedir:

“Zamanımızda biraz görünmeye başlayan hürriyet, adalet ve insanlık güneşi herçend bizim üstümüzde, bizim ufkumuzda da doğacaktır. Lakin o günün ışığından vaktinde istifade etmek için [ş]imdiden hazırlanmamız, fırsatı yitirmeyip, dertleşmemiz lazımdır. Dertleşmek, görüşmek, haberleşmek, arz-ı ahvâl etmeğimiz için *de elbette işe yarar, sözü geçer, kadri bilinir umûmî dilimiz olmalıdır*. Bu umûmî nüfuzlu dil dahi bütün milletlerde olduğu gibi *şeksiz* matbaa ve matbuattır. Zira matbaası ve matbuatı olmayan milletin dili yok hükmündedir. Dili olmayanın da mevcûdiyeti yok demektir” (Nemanzade, 2013, ss. 8-9, 26).

Avrupa ufuklarını aydınlatan “*insanlık güneşi*”ne ulaşmak için toplumun anlaşılır bir dille bilinçlendirilmesi gerektiğini vurgulayan benzer bir yaklaşım, gerek *Molla Nasreddin* dergisindeki yazılarında, gerekse de piyes ve hikayelerinde Celil Mehmetkuluzâde tarafından da sergilenmiştir. Bu bağlamda *Anamın Kitabı* piyesinin özellikle belirtilmesi gerekir (Memmedguluzade, 2004, ss. 437-476). Osmanlı, Rusya ve İran'da eğitim görüp Azerbaycan'a dönen üç kardeşin hem kendi aralarında hem de anneleri ile anlaşamamalarını irdeleyen eserin edebî değeri ve Azerbaycan edebiyatı tarihindeki önemi onlarca araştırmaya

konu edilmiştir. Bizi ilgilendiren ise milli liberal düşüncenin oluşumu bağlamında *Molla Nasreddinci* dil algısının gözardı edilen vechesidir. Sovyet döneminden tevarüs edilen değerlendirmelerin de etkisiyle *Anamın Kitabı*'ndaki yaklaşım, Azerbaycan dilini yabancı unsurlara karşı koruyup bunlardan arındırma, dolayısıyla da *milli Azerbaycan kimliğini* muhafaza etme mücadelesi olarak değerlendirilir. *Molla Nasreddinci* çevrenin karakteristik özelliği olarak takdim edilen bu yaklaşımın karşı kutuplarına, bir taraftan Ali Hüseyinzâde'nin başını çektiği *Füyûzatçılar* diğer taraftan ise geleneksel dinî eğitimi temsil eden ulema ile Rusya'da öğrenim gören aydınlar sınıfı yerleştirilir. *Molla Nasreddin*'in millilik ve Azerbaycancılık anlayışının sözcüsü olarak gösterilmesine karşılık İran, Osmanlı ve Rusya ile özdeşleştirilen diğer kutuplar yabancı düşünce biçimlerinin birer ürününe indirgenir. Bu konumlandırmanın en önemli argümanı olarak da dildeki sadelik tartışmaları gösterilir. Celil Mehmetkuluzâde'yi Cervantes, Balzac, Gogol, Dostoyevski, Marcel Proust gibi yazarlarla aynı seviyede değerlendiren Anar'ın ifadesiyle, *Molla Nasreddinciler* halk kitlelerine yönelik sade bir üslup izler iken, *Füyûzatçılar*'ın üslubu daha derinlikli fakat elitist bir karakter arzemiştir (Anar, 2008, s. 24). İlginçtir ki Türkçülük vasfıyla anılan Bahtiyar Vahabzade (ö. 2009) bile "Anamın Kitabı" adlı şiirinde, İvan Krilov'un (ö. 1844) fablına telmihen konuyu öz ve yabancı arasındaki siyasi çatışma bağlamına oturtmakta, Rusya, İran ve Osmanlı'nın Azerbaycan'daki nüfuz mücadelesi olarak takdim etmektedir (Vahabzade, 2004, ss. 47-48).

Burada gözden kaçırılan birkaç husus, söz konusu değerlendirmelere hem dil hem de dil-düşünce ilişkisi bağlamında trajikomik bir karakter kazandırmaktadır. Başka bir ifadeyle, iki akım arasındaki farkın sadece edebî üslup boyutuyla ve *Azerbaycancılık* düzleminde tartışılması milli düşüncenin gelişim seyrini belirleme noktasında sağlıklı bir sonuç doğurmamaktadır. Kaldı ki dil ve üslup açısından bile *Molla Nasreddin* eleştirilebilir, eleştirilmiştir de. Üstelik karşı akım tarafından değil, önce *Füyûzat* çevresinde iken zamanla *Molla Nasreddinciler* arasına katılan Abdullah Şaik (ö. 1959) tarafından. Şaik, sade yerel şiveye ağırlık

verdiği için takdir ettiği *Molla Nasreddin*'i, cümle yapılarının Arapça ve Rusça grameri anımsatması nedeniyle eleştirir (Şaig, 1978, s. 307). Aynı şekilde koyu bir *Molla Nasreddinci* olan Mirza Alekber Sabir (ö. 1911) Azerbaycan ve Osmanlı Türkçesi'nin farklı diller olarak değerlendirilmesini tenkit etmiştir. Girdiği polemikte, iki farklı dil olmadıkları için bunların arasında tercümeden değil uyarlamadan bahsedilebileceğini savunmuş, yine *Molla Nasreddin* çevresinden olan Alikulu Gamküsar'ı (ö. 1919) hicvetmekten çekinmemiştir (Aliyev, 2009, ss. 118-119).

Mesele; dil-düşünce ilişkisi, daha doğrusu kültürel yabancılaşma ve kültürlenme olguları düzleminde ele alındığında işin rengi iyice değişmektedir. *Molla Nasreddin* ile karşıtlarını *milli/öz* ve *yabancı/özge* şeklinde konumlandıran çağdaş değerlendirmelerin doğru kabul edilmesi Abbaskulu Bakühanlı, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzâde, Hüseyin Cavid gibi aydınların ve Said Ünsizâde, Bakü kadısı Muhammed Kerim Bâkûvî, Şeyhülislam Muhammed Pişnamazzâde gibi din âlimlerinin milli düşünceye ya da topluma herhangi bir fayda sağlamadıklarına dair bir çıkarımı gerektirir. Halbuki bu isimler olmadan çağdaş Azerbaycan düşüncesinden bahsetmek neredeyse imkansızdır. Daha da önemlisi, *Anamın Kitabı*'nda İran, Rusya ve Osmanlı toplumlarına ait fikirlerin yerleştirilmesine karşı çıkan Celil Mehmetkuluzâde'nin, liberal değerleri öne çıkaran *Molla Nasreddin*'in söylemi ile çeliştiği noktalar vardır. Nitekim *Molla Nasreddin*'de eşitlik, özgürlük, pozitif bilimler vb. kavramlara yapılan vurgunun referansları ve topluma aşılacak istenen ideal tipler geleneksel imgeleri değil, *terakkiyi* yakalamış olan öteki milletleri, yani Batı'yı işaret etmektedir. *Molla Nasreddinciler*'in önemli temsilcilerinden olan Numanzâde'nin aşağıdaki tabirine bakacak olursak bu milletlerin eriştikleri değerler, modern bilimlerin yanı sıra hümanist ahlak ve siyaset anlayışını da kapsamaktadır:

Gözümüzü dört açıp kastedilen hukûk-i milliyemizi, hürriyet-i insaniyemizi istemeliyiz. Derdirmizi, ihtiyacımızı bildirmeliyiz. Bununla beraber milletimize terakki yolları olan ulûm ve fûnûn-i hâzıradan, mükerrer ahlâktan, vezâfi-i insaniyeden, muhabbet-i milliyye ve vataniyyeden malumat vermeliyiz (Nemanzade, 2013, s. 24).

Bu çerçevede *Molla Nasreddin*'in konumunun tekrar gözden geçirilmesi, milli düşüncenin teşekkülündeki olumlu yönleri kadar olumsuz etkileri üzerinde de durulması gerekir. 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki Azerbaycan aydınları, sosyal ve siyasi mizahın kitleyi nasıl yönlendirebileceğini, Ahundzâde'nin komedilerinden ve Seyyid Azim Şirvânî'nin (ö. 1888) şiirlerinden biliyorlardı. Celil Mehmetkuluzâde, Necef Vezirov, Abdürrahman Hakverdiyev ve Üzeyir Hacıbeyli gibi isimler bu gücü, tiyatro ve müzikallere uyarlanabilecek gazete tefrikaları ile (Swietochowski, 1988, s. 47, 85), Hüseyinzâde'nin hicve yönlendirdiği (Efendizade, 1929, ss. 199-205) Mirza Alekber Sâbir ise hicivlerle etkinleştirmeye çalışır (Sâbir, 1914). Azerbaycan edebiyatı tarihine “satirik üslup” adıyla geçecek olan bu türün örneklerini dönemin pek çok yayın organında görmek mümkündür. Nitekim Ali Hüseyinzâde'nin, siyasi “satıra” olarak kaleme aldığı *Siyâset-i Fürûset* adlı eseri *İrşad*, *Terakki* ve *Hakikat* gazetelerinde tefrika edilmiştir (Hüseyinzade, 1994).

Azerbaycan matbuatının ilk resimli mizah dergisi *Molla Nasreddin*, hem uzun ömürlü olması hem de sadece “satirik” yazılar içermesi sebebiyle diğer yayın organlarından ayrılmaktadır. Celil Mehmetkuluzâde'nin Tiflis (1906-1917), Tebriz (1921) ve Bakü'de (1922-1931) olmak üzere üç farklı evrede neşrettiği derginin özellikle ilk evresinde sadece Azerbaycan'da değil, Çarlık Rusyası'nın hemen hemen bütün Müslüman bölgelerinde şu veya bu ölçüde yankı uyandırdığı söylenebilir. Kolay anlaşılır alaycı üslubu, dönemi için bir yenilik olan renkli karikatürleri ve ele aldığı konuların toplumdaki somut olaylarla örnekendirilebilir olması, geniş halk kitleleri tarafından rağbetle karşılanmıştır. Dahası Ömer Fâik Numanzâde, Mirza Alekber Sâbir, Neriman Nerimanov, Abdürrahim Hakverdiyev, Ali Nazmî gibi şahsiyetlerden oluşan *Molla Nasreddin* çevresinin realist-demokratik edebî bir okula dönüştüğü de kaydedilmektedir (Akpınar ve Karayev, 2003, ss. 543-545).

Bu başarısına rağmen, üç önemli husus dikkate alınmadan *Molla Nasreddin*'in çağdaş Azerbaycan düşüncesine etkisinin tam olarak belirlenemeyeceği kanaatindeyiz:

Birincisi; günümüz çalışmalarının pek çoğunda tekrar edilen aksine, siyasi milliyetçiliğin oluşumunda *Molla Nasreddin* dergisinin bilinçli bir vazife üstlen(e)memesidir. Dil, millet, eğitim gibi konuları sosyal, ekonomik ve siyasi boyutlarıyla tartışmaya açan *Molla Nasreddin*'de *milliyetçilik* ve *Azerbaycancılık* temel çizgiyi belirleyen kavramlardan olmadığı gibi bahsi geçen milletin kimliği meselesi de fazlasıyla muğlaktır. *Molla Nasreddin* çevresinin öne çıkardığı en önemli iki kavram *gayret* ve *hamiyettir* ki bunlar da liberal söylemin *bireycilik* ve *diğergamlık* anlamlarına karşılık gelmektedir.

İkincisi; *Molla Nasreddin*'in bütüncül bir düşüncüyü temsil etme gücünden yoksun olmasıdır. *Müsâvât* hükümetinin İstanbul büyükelçiliğini yapan yazar Yusuf Vezir Çemenzeminli, 1926 yılında görüştüğü Mehmetkuluzâde'nin bağlamından kopuk ifadelerle konuşmasını hayretle karşılamaktaysa da aslında bu durum *Molla Nasreddin* için oldukça karakteristiktir (Çemenzeminli, 1977, ss. 111-112).

Üçüncüsü; *modern ilerlemeci dünyagörüşünü* hızlı bir şok etkisiyle yaygınlaştırmayı hedefleyen *Molla Nasreddin*'in geleneksel olan bütün değerleri bu uğurda harcamış olmasıdır. Numanzâde'nin “boş iftihar, cahilâne ümit, bî-haberâne teselli, usulsüz reftar, ilim ve marifetsiz icra-yı din ve mezheb” şeklindeki örtük bir atıfla tanımladığı gelenek, *Molla Nasreddinciler*'e göre ne dünyada ve ne de ahirette halkı “sâhil-i selâmete” çıkartamazdı (Nemanzade, 2013, s. 9).

Hal böyle iken *Molla Nasreddin* çevresini daha sağlıklı bir okumaya tabi tutmak mümkün müdür? Numanzâde ve Mehmetkuluzâde gibi aydınların dil ve alfabe meselesine ilişkin görüşleri felsefi ve bilimsel teoriler bağlamında değerlendirilmediği sürece bu soruya olumlu bir cevap verilebilir. Daha açık ifade edersek, kısa vadeli reçeteler üretmeye çalışan *Molla Nasreddinciler*'in öncelikli amacı, fikrî derinliği olan kuramlar üretmek ya da kuramcılar yetiştirmek değil, *Anamın Kitabı*'nda çobanların temsil ettiği *avâm* halk tabanının günlük ihtiyaçları için elzem olan okur-yazarlık düzeyini olabildiğince hızlı biçimde yükseltmektir. Bunun önkoşulu ise gazete ve dergilerdeki yazıların

kitlelerin anlayabileceği bir üslupla kaleme alınmasıydı. Nitekim eğitimin önemini her fırsatta vurgulayan Numanzâde'nin, topluma faydası dokunmayan eğitilmiş kimseleri sineğe benzeterek eleştirmesi, bu bakış açısının ürünüdür (Nemanzade, 2013, s. 9, 20).

Sorunları genellemeci bir tavırla dillendirmesine karşılık somut çözüm önerilerini ciddi bir üslupla belirtmeyen *Molla Nasreddin*; gelecek ve devlet ve tebaa/vatandaş, aydınlar sınıfı ve halk, din ve din adamı mefhumları arasındaki uçurumu olabildiğince derinleştirmiştir. Eleştiri konularını ve bu eleştirileri yaygınlaştıracak yöntemin doğru tespit edildiği dergide, toplumun gangren olmuş uzuvları başarılı biçimde gösterilmekte ve cehaletin giderilmesi, tedavinin önkoşulu olarak belirlenmektedir. Ancak belirli kişi ve kurumlar üzerinden itibarsızlaştırılan geleneksel imgelerin ve toplumsal hafızanın yerine somut bir alternatif sunulmadığı için bu eleştirilerin uzun vadeli zihinsel bir yıkıma neden olacağı hesaba katılmamıştır.

Ali Hüseyinzâde'nin başında bulunduğu *Füyûzât* çevresi tarafından bu eksikliğin farkedildiği söylenebilir. Hüseyinzâde'nin *Hayat* gazetesinde tefrika ettiği "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?" adlı eseri (1905) millet, din, örf vb. konularda toplumsal hafızanın canlandırılması gâyesine matuf olup, geçmiş ile gelecek arasında fikrî bir bağ oluşturmayı hedefler (Hüseyinzade, 2007, ss. 41-70). *Hayat*, *İrşâd*, *Şelale* gibi yayın organlarının da yönünü tayin eden çoğu *Füyûzâtçı* Arap alfabesinin düşünce ve ilerlemeyi engellemediğini savunuyor, Türksoylu kavimler arasındaki birliği sağlamak adına İstanbul şivesinin araçsallaştırılmasını öneriyorlardı. Bundan dolayıdır ki Mehmetkuluzâde, *Anamın Kitabı*'nda, *Faust*'dan yaptığı çeviriye atfen Hüseyinzâde'yi Osmanlılık ile suçlamıştır (Memmedguluzade, 2004, ss. 437-476). İşin ironik tarafı, Mehmetkuluzâde çocukları ve eşi Hamide Hanım Cavanşir (ö. 1955) ile Rusça iletişim kurar iken Hüseyinzâde İstanbul'daki yaşamı boyunca Azerbaycan şivesi ile konuşmuştur (Bayat, 1998, s. 27).

Aslına bakılırsa, Türkçe'nin sadeleştirilmesi konusunu *Molla Nasreddin* henüz yayınlanmadan ele alan Hüseyinzâde, problemin kaynağını

yanlış “ana dili” algısıyla ilişkilendirmektedir. *Hayat*'ın dilinin sadeleştirilmesi gerektiğine dair bir itiraza, “Gazetemizin Dili Hakkında Bir Nice Söz” başlıklı köşe yazısıyla (1905) verdiği cevap bunu açıkça ortaya koymaktadır. Hüseyinzâde, “Bize mi gazetemizin dilini sadeleştirmek, yoksa cemaatimize mi öz ana dili olan Türkçe’yi öğrenmek lazımdır?” şeklinde manidar bir soruyla başladığı yazısında iki farklı yaklaşımı eleştirir. Birinci yaklaşım, günlük konuşmada sıkça kullanılan Rusça kelimelere, sırf yaygın oldukları için gazete yazılarında yer verilmesidir. İkincisi ise “ana dili” ile bölgesel şivelerin kastedilmesidir. Her iki yaklaşımın yanlış olduğunu ifade eden Hüseyinzâde’ye göre “ana dili” mefhumundan kasıt, çeşitli yönleriyle farklılaşan şivelerin tamamını kendinde birleştiren ortak dil olmalıdır. Dilin belirli bir zaman içerisinde değişim geçirdiği dikkate alınırca mevcut dönemde bu ortaklık, Ali Şîr Nevâî'nin (ö. 1501) kullandığı *Türkî-yi kadîm* ile değil, Osmanlı'da kullanılan *Türkî-yi cedîd* ile sağlanabilir. Aksi takdirde bölgesel şiveler arasındaki farklılık, fikrî ve kültürel birliğin sağlanmasına da engel olacaktır. Arapça ve Farsça ibarelerin kullanımına gelince, buradaki amaç Türkçe’de zaten var olan kelimeleri Farsça ifade etmek değil, aksine Türkçe’yi anlam itibarıyla süsleyip zenginleştiren kelimelerin tedavülünü sürdürmektir. Nasıl ki Yunanca ve Latince, modern Avrupa dilleri için kaynak mesabesinde, bu iki dil de Türkçe için birer kaynak niteliğindedir (Hüseyinzade, 2007, ss. 38-41).

Hüseyinzâde'nin Rusya Duma'sına mebus olarak seçilen Ali Merdan Topçubaşı, Asedullah Muradhanov ve Muhammed Taki Aliyev'e unvanladığı (1906) “Bakü Vilayeti Mebusları” başlıklı köşe yazısı Azerbaycan'daki kimlik sorunsalına ışık tutması açısından önemlidir:

Biz insanız: Binaenaleyh her şeyden akdem bütün Duma ile beraber bilâ-fark-ı mezheb ve kavmiyet insanlığı, insanlık hukukunu müdâfaa ediniz. Mazlum olan sınıfları zalim sınıfların tecâvüzâtından azat etmeye çalışınız, müsâvat-ı tâmmeye isteyiniz. Yersiz yurtsuz ekincilerimize, kentlilerimize yer, toprak talep edin, fukara-yı kâsibemizin şerâit-i taayyüşünü tashihe çalışınız. Biz Kafkaslıyız: Kafkas ehlinin öz *ümûr-i idaresine* özü bakabilmek için lazım gelen muhtâriyet talep ediniz. Biz Müslümanız: Binaeneleyh öz akâid-i diniyemizde *hürriyet-i vicdanımıza*

her ne lazımsa onu isteyiniz, onu talep ediniz. Biz Türküz: Dilimizin, lisanımızın terakkisine mani olan her nev setlerin, duvarların yıkılmasına, ref' olunmasına gayret ediniz! (Hüseyinzade, 2007, s. 136).

Pasajdan da görüldüğü üzere Hüseyinzâde önce liberal bir tavırla evrensel insan haklarına, ardından da Azerbaycan Türklerinin bölgesel, dinî ve etnik niteliklerine dikkat çekmektedir. Mehmetkuluzâde'nin aksine onun Türkçe/Türklük vurgusu linguistik olduğu kadar siyasal ve sosyo-kültürel milliyetçilik anlamlarını da içerir. Mehmetkuluzâde'nin "ana dili", geçmişle bağları koparılan ve henüz yeni bir kimliğe kavuşamayan eğitimsiz kitlenin dilidir. Çoğunluğu oluşturan *avâm* halkın -tıpkı bir koyun sürüsü gibi- kendisi için faydalı olanı belirleyemeyeceğinden kaygılanan Hüseyinzâde'nin (2007, s. 179) Türkçesi ise geçmişle kurduğu organik bağlardan beslenen eğitilmiş bir sınıfın yönlendirdiği medeniyet dilidir. Bu düşüncesini, *Füyûzât*'ta yayınladığı (1907) "Türk Dilinin Vazîfe-yi Medeniyesi" başlıklı makalesinde, "Arap dili din ve mezhep dili oldu, Fars dili şiir ve edep dili oldu, Türk dili ise devr-i cedîd için terakki ve medeniyet dili oluyor." şeklinde ifade eder (Tûrânî, 2006, ss. 140-142).

Hüseyinzâde'nin bu tutumu, 19. yüzyılın sonlarına kadar Farsça'nın Azerbaycan medrese çevrelerindeki yaygınlığına (Talıbzade, 1966, s. 74) karşı bir tür aksülamel olarak okunmaya müsaittir. Onun, *Füyûzât* mecmuasında yayınladığı "Tolstoyluk Nedir" makalesindeki (1906) millet tasnifi bu anlamda oldukça manidardır. Hüseyinzâde'ye göre, insanlık ailesinin üyeleri mesabesindeki milletlerin çocukluk, gençlik, yetişkinlik/yükseliş (*kemâl*) ve yaşlılık/çöküş (*zevâl*) evrelerinden geçmeleri kaçınılmazdır. Nasıl ki yetişkin bir insanın hastalanması onun yaşlılığına delalet etmiyor, siyasi hastalıkların ve toplumsal krizlerin yaşandığı bir millet de çöküş evresinde olmayabilir. Yine ölüm ile birlikte bazı bireylerin soyunun tükenmesi, bazılarının soyunun ise çocukları ile devam etmesi durumu milletler için de geçerlidir. Finike ve Asurlar gibi bazı milletler tarih sahnesinden silinirken, Turan'ın Oğuzları ile İran'ın Zendleri gibi bazı milletler zevale uğradıkça kendi soylarından olan başka bir kavim hayat bulur (Hüseyinzade, 2007, s. 179).

Bu bakış açısıyla Farsça, sadece zengin edebî literatürün değil, aynı zamanda geleneği temsil iddiası taşıyan Şii din anlayışının aracıydı. Diğer bir ifadeyle, halk ve ulema nezdinde olduğu kadar aydınlar arasında da Turancılık düşüncesi için ciddi bir rakipti. Nitekim Türkçülük çizgisinde duran Ahmet Ağaoğlu bile Paris'teki öğrencilik döneminde liberal görüşlerini bu din anlayışına dayandırmaya çalışmış, fakat daha sonra Sünni Osmanlı'dan yana bir tercih yapmıştı (Özavcı, 2015, ss. 56-57). İşte bu tehlikeyi bertaraf etmek için Hüseyinzâde meseleyi dil düzeyinde bırakmamakta, siyasal-kültürel boyutlarıyla birlikte ele almaktadır. Daha açık bir ifadeyle, mazideki güzel edebî örneklerin timsalindeki Farsça ile özdeşleştirdiği İran'a *geçmiş*, âtidedeki medeniyeti temsil etme kabiliyetine sahip Türkçe ile özdeşleştirdiği Osmanlı'ya ise *gelecek* anlamını yüklemektedir.

Liberal Değerler Işığında Din Algısı

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasetten teknolojiye, maneviyattan eğitim ve bilime varıncaya kadar toplumdaki geriliğin sebeplerini irdeleyen aydınlar zümresinin konuyu, eninde sonunda bir din meselesine dönüştürdükleri ifade edilebilir. Problemi sosyo-politik ve tarihî zeminde tartışmaya açan aydınlar için dahi geçerli olan bu tavır, kimi zaman doğrudan dinî kimi zaman da dinin yanlış yorumlarını hedef almıştır. Örneğin, Mirza Fethali Ahundzâde neredeyse bütün eserlerini din karşıtı bir tutumla yazıya dökerken, dinen caiz olmadığı gerekçesiyle fotoğraf çektirmek istemeyecek kadar dindar olan Sabir'e sorunu din adamlarının yanlış uygulamalarında aramıştır (Efendizade, 1929, ss. 199-205).

19. yüzyılın sonlarına kadar siyasal anlamda Türk veya Azerbaycanlı kimliği oluşmadığına ve *millet* kavramının, genellikle dinî topluluğu ifade eden klasik manasıyla kullanıldığına yukarıda temas edilmişti. Öyle ki reformist kişiliği ile tanınan Mirza Fethali Ahundzâde'nin bile bugünkü anlamda bir millet kavramından bahsettiği söylenemez (Akpınar, 1980, s. 239). Millet ve din kavramlarının birbirinden bağımsız

ele alınması gerektiği 1880'li yıllarda *Keşkül* sayfalarına yansıtılmışsa da (Aşırılı, 2009, ss. 33-39) meselenin geniş bir platformda tartışılması 20. yüzyılın ilk çeyreğine ertelenmiştir (Swietochowski, 1988, ss. 50-52). Fakat İslam ve Müslüman mefhumları bu dönemde bile liberal aydınlar için salt dinî mensubiyet ifade etmemiş, ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel boyutlara sahip bir kimlik katmanı olarak ele alınmaya devam etmiştir. Bunu gösteren en önemli hususlardan biri, 1905-1917 tarihleri arasında yapılan Rusya Müslüman kongreleridir. Türk ve Müslüman kelimelerinin eşanlamli olarak kullanıldığını da işaret eden bu kongreler, din adamlarından daha ziyade Topçubaşı, Ağaoğlu ve Hüseyinzâde gibi entelektüellerin inisiyatifleri ile ve en azından teoride siyasi bir oluşumun uzantıları olarak gerçekleştirilmiştir. İsmâil Gaspiralı ve Ali Merdan Topçubaşı'nın, 1906 tarihli III. Kongre'nin dinî bir toplantı kisvesine büründürülmesine karşı çıkararak boykot tehdidinde bulunmasının asıl nedeni bu nüansta saklıdır (Türkoğlu, 2006, ss. 96-98).

Anlaşılan, toplumsal hafızayı tarihsel süreklilik içerisinde canlandırmayı hedefleyen liberal aydınlar dil olgusunun yanı sıra dinî de “millî” bir gereksinim olarak görmüşlerdir. Örneğin terakki isteyen bir milletin kendi diline kıymet vermesi gerektiğini vurgulayan Hüseyinzâde bunun *ulûm ve maarif* ile olacağını altını çizer. Ona göre, geçmiş dönemlerde Arap ve Fars milletleri kendi dillerini bilimin aracına dönüştürebildikleri için ekonomik ve toplumsal konularda büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Günümüzde ise ilim ve edebiyatın terakkisini en iyi yansıtabilecek dil Türkçedir (Hüseyinzade, 2007, s. 36). Bu noktada “maarif” kelimesinin mahiyetini sorgulayan Hüseyinzâde, “kendini bilen Rabbini bilir” mealindeki kelâm-ı kibârın toplumsal anlamına atıf yaparak meramını açıklamaya koyulur. Buna göre bir kavim ve millet, kurtuluşa ermek için öncelikle kim olduğunu bilmelidir. Yani kendi kavmiyetine, diline, dinine, tarihine, âdet ve ahlâkına dair bilgi sahibi olmalı “bütün ahvâl-i mâziyesi ve hâzırasına, hatta ahvâl-i âtiyesine dair kesb-i vukûf eylemelidir.” (Hüseyinzade, 2007, ss. 35-36).

Benzer bir kanaate Hasan Bey Zerdâbî'nin *Hayat* gazetesindeki “Dil ve Din” başlıklı yazısında (1906) da rastlıyoruz. Yazara göre terakkinin

bilim ilkesine dayandığı açık olmakla birlikte bu ilkenin dil ve din ile desteklenmesi zorunludur. Zira bilim sayesinde terakki yolunu tutan bir milletin (*tâife*) kendi varlığını koruyabilmesini sağlayan şartlardan ilki dil, ikincisi ise din ve mezheptir. Dil ve dinin bir milletin hayatında oynadığı rol, bedendeki ruh mesabesindedir. Ruhsuz bir beden cesede dönüşüp zamanla çürüdüğü gibi dilini ve dinini kaybeden bir millet de başka milletlerin içerisinde yok olmaya mahkumdur (Zerdabi, 1960, ss. 237-239).

Toplumsal kalkınma ve milli düşünce zemininde dine biçilen bu pozitif konumu işaret eden alıntılar çoğaltılabilir. Ayrıca Şeyhülislam Abdüsselâm Ahundzâde (ö. 1907), Mirza Ebû Turâb Ahundzâde (ö. 1910), Hüseyin Efendi Gayıbov (ö. 1917), Ahund Yusuf Talıbzâde (ö. 1923), Şeyhülislam Muhammed Hasan Mevlazâde Şekevî (ö. 1932), Mîr Muhammed Kerim Ağa Bâkuvî (ö. 1938) vb. isimler tarafından temsil edilen mutedil ulemanın bazı konularda liberal aydınları desteklediği de bilinmektedir. Örneğin, Ahmet Ağaoğlu ve Zeynelabidin Takiyev ile yakın münasebetleri olan Mîr Muhammed Bâkuvî, Bakü kadısı olduğu yıllarda kızların okutulmasının dinî bir farz olduğunu belirtmiş ve ilk Rus-Müslüman kız okulunun açılması için fetva çıkartmıştır (Şahavetov, 2014, ss. 335-336).

Kanaatimizce eğitim konusunda ulemayı liberallere yakınlaştıran husus, kapsamı ve kaynağı itibariyle ilim anlayışına getirdikleri yeni açılımlar olmuştur. Abdüsselâm Ahundzâde'nin aşağıdaki ifadeleri, bir şeyhülislam tarafından liberal kesimin ilim ve fünûn vurgusuna verilen destek olması hasebiyle ilginçtir:

Hayli zamandan beri manevî marazları teşhîs eden terbiyeli kemâlatlı zâtlar her dem sahâyif-i cerîdelerde kıta-yı Kafkas'ta sâkin ahâli-yi İslamiye'yi ve belki umûmen Rusya tebaası olan Müslümanları bir ümde ve bâtnî maraza müptela olduklarını teşhis ve tayin edip, müptela olanları ilaç ve tedavi yoluna davet ve delalet etmektedirler. Maraz ise maraz-ı cehâlet olup, ulûm ve fünûnda bunların semeresi olan servet-i miknette sâir tevâiften geri ve dalda [arkada] kalmağımızdır. (Ahundzâde, 1889, s. 1)

Metindeki “*kemâlatlı zâtlar*” ibaresinin liberal aydınları işaret ettiği açıktır. Abdüsselâm Ahundzâde liberallerin gazetecilik faaliyetlerini ve eğitim konusundaki girişimlerini olumlu bir gelişme olarak değerlendirir. *Va’z ve Nasihat* adlı eserinde ise “Maârif-i dîniyye vü dünyeviyye ve terakkiyât-ı maneviyye vü maddiyyenin neşr ü revâcına illet evvelâ devlet ve sâniyen millettir.” şeklinde bir yargıda bulunup, dinî ve dünyevî bilgilerin gelişimini ulema sınıfıyla değil, modern anlamları da muhtevi olan devlet ve millet mefhumları ile ilişkilendirir (Ahundzâde, 1903, s. 4).

Aynı yaklaşımı sürdüren Mîr Muhammed Bâkuvî’nin, ilim kavramının kapsam itibariyle daraltıldığına dair imaları aslında aşırı muhafazakâr zümrenin din algısına bir eleştiridir. Azerbaycan Türkçesi ile kaleme aldığı *Keşfü’l-Hakâyık* adlı meal/tefsirdeki kendi cümleleriyle ifade edecek olursak, Bâkuvî’ye göre:

İlim ancak din ilimlerine has değildir. Önce din eğitimi lazım olsa da tarih, matematik, coğrafya, astronomi gibi ilimler de gerek okutulsun. Kur’an-ı Şerîf’te bu ilimlerin hepsinin öğrenilmesi için ayetler mevcuttur. Halbuki ulemamız bu ilimlerden de mahrumdurlar. (Bâkuvî, 1904, s. 1)

Bu pasajın konumuz açısından tek önemi, dinî ilimlere ilaveten aklî ilimlerden yoksun bir kimseyi de cahil sıfatıyla nitelendirmesi ve doğrudan ulemayı hedef göstermesi değildir. Müslümanların Kur’an’dan uzaklaştıkları için gerilediklerini düşünen Bâkuvî, “Türk dilinde konuşan İslam milletlerinin Kur’an-ı Şerîf’in ahkam, nasihat ve vazlarını mümkün olduğu kadar kendi lisanlarında tahsil etmeleri farz-ı aynıdır” şeklinde bir hükme varmış ve *Keşfü’l-Hakâyık*’ı bu sebeple kaleme almıştır (Bâkuvî, 1904, s. 1). Aynı şekilde itikadî konuların bütünüyle Kur’an-ı Kerim’e dayandırılması gerektiğini ve âyetlerle çelişen hüküm ve haberlerin uydurma olduğunu ısrarla vurgulamıştır (Bâkuvî, 1904, s. 80). Yusuf Talıbzâde’nin *Hakikat-i İslam*’daki (Talıbzâde, 1907) ifadelerinin yanı sıra Molla Ruhullah’ın görüşleri (Ahundov, 1913) ile de destekleyebileceğimiz bu açıklamaların temel gayesi, İslam’ın ilerleme ve medeniyete engel olduğu iddiasını çürütmektir. Bu nedenledir ki

ulema, gerek *Hayat*, *İrşad*, *Füyûzât* vb. yayın organlarındaki yazıları gerekse de müstakil risâleleri ile eğitim, ilim, insan hakları vb. konularda liberal aydınlarla ortak söylemler üretmiştir. Fakat bunlardan yola çıkarak, liberal aydınlar ile ulema sınıfı arasında herhangi bir fikir ayrılığının yaşanmadığı yanlışlığına düşmemek gerekir. Azerbaycan'da bu iki zümre arasında muhalefet oluşturabilecek konular iki noktada düğümlenmiştir.

Birincisi; bahsi geçen âlimler Azerbaycan'daki koyu muhafazakâr dinî camianın aksine küçük bir azınlıktan ibaretti. Ciddî siyasal etkinlik gösteremeyen bu azınlık, 1820'li yıllarda oluşturulan *Şeyhülislamlık* kurumu ile birlikte bir tür devlet memuriyeti statüsü kazanmış ve genellikle devletçi bir duruş sergilemiştir. Bu nedenle aydınların nazarında (i) hem toplumun tabanını yönlendirecek bir figür olarak değerlendirilmiyor (ii) hem de kurumsal bir kimlikle siyasal İslam'a destek vermedikleri için eleştiriliyorlardı. Nitekim *Hayat* gazetesinin sosyal ve fikrî konumunu, “mutedil terakki-perverâniden bulunacağımız cihetle sağımızda ve solumuzda duran iki büyük fırka ile mübareze mecbur olacağız” ifadeleriyle belirleyen Hüseyinzâde'nin sağ kesimden kastı liberal temayüllere sahip ulema değil, muhafazakâr dinî camiadır. Hüseyinzâde'ye göre sağ kesim, İslam'ın ruhuna vakıf olmadığı için dinî hükümlere kendi zevk ve heveslerine uygun olarak statik bir anlam yüklemiştir. Materyalist ve sosyalist (*mâddiyyun*, *dehriyyûn* ve *iştirâkiyyûn*) olarak tanımlanan Batı taklitçileri, yani sol kesim ise İslam'da terakki, medeniyet ve tekamüle hizmet edecek bir şey olmadığı, Avrupa kaynaklı bütün düşüncelerin faydalı olduğu zannına kapılmıştır (Hüseyinzade, 2007, s. 34).

Sosyo-politik olaylar karşısında ulemanın kurumsal pasifliğinin eleştirisi babında, Mirza Bala Mehmetzâde'nin, Nikolay İlminskiy'in (ö. 1891) bir mektubuna dair yorumları ele alınabilir. Ruslaştırma siyaseti yanlılığı ve Ortodoks misyoner sıfatıyla bilinen İlminskiy'in “İslam bir dakika için olsun, silahını elinden bırakmayan muazzam bir kuvvettir. (...) Manevî sahada onunla mücadele imkansızdır.” ibaresini açıklayan Mehmetzâde'ye göre Çarlık rejiminin tehlikeli olarak gördüğü İslam

ulemanın değil, aydınlar sınıfının kontrolündeki İslam'dı. Bunu önlemek için başvurdukları yollardan biri ise aydınlara karşı “*cahil ve mutaassıb muhafazakâr gayrı milli zümreyi*” her türlü imkanlarla himaye ve takviye etmektir (Mehmetzade, 1991, ss. 13, 25-26). Aynı şekilde Resulzade'nin *Kafkasya Türkleri* adlı eserindeki, “Rus entrikası ile hayata gelen Kafkasya beyleri ile defter mollalarının milli Azerbaycan hayatında, müessese olarak, müspet rolleri yoktur.” tespiti de benzer bir kanaati yansıtmaktadır. Zira buradaki “*Kafkasya beyleri*” ibaresi Rus okullarında öğrenim görüp Ruslaşan soyluları, “*defter mollaları*” tabiri ise resmî hükümet hizmetine giren din adamlarını işaret etmektedir (Resulzade, 1993, ss. 24-25).

İkincisi; defter mollalarının temsil ettiği ulemanın “ilerici” söylemleri liberal aydınların görüşleri ile bir yere kadar örtüşüyordu. Bu âlimler eğitim, ilim, insan hakları, kadınların toplum içerisindeki konumları gibi meselelerde ne kadar “ilerici” bir söylemde bulunurlarsa bulunsunlar nihayi kertede dinî sınırlar içerisinde hareket etmek zorundalardı. Liberal aydınlar içinse İslami perspektif daha ziyade siyasi-toplumsal ve kültürel bir anlam ifade ediyordu, dolayısıyla böyle bir sınır söz konusu değildi. Örneğin, Ahmet Ağaoğlu'nun *Kaspi* gazetesindeki yazılarında ve 1901 tarihli *İslamlıkta Kadın* (Ağaoğlu, 1959) ve 1904 tarihli *İslam Ahund ve Hâtifü'l-Gayb* adlı eserlerindeki genel anlatı ile Mîr Muhammed Bâkuvî'nin görüşleri arasında büyük bir farklılık yoktur:

Çoktan beri unutulmuş Kur'an-i Kerim insanları yeniden kurtuluşa çıkarıyor. Lakin ulema adlanan cemaat bu hareketin dışındadırlar. (...) Hakikaten de İslam'ın en yüce dönemlerinde onu geliştiren de ulema idi, şu an onu batıran da onlardır (Hâdim-i Millet, 1904, ss. 2-3).

Ağaoğlu'nun, *İslam Ahund ve Hâtifü'l-Gayb*'da zikrettiği yukarıdaki metnin benzerine ıslahat yanlısı ulemanın eserlerinde rastlamak gayet mümkündür. Fakat hadis külliyatının neredeyse tamamının uydurma olduğuna yönelik imalarla sadece *Kur'an-i Kerim*'i temel alan bir İslam anlatısına başvurması (Hâdim-i Millet, 1904, s. 37) ulemanın sınırlarını aşan modern bir yaklaşımdı. Zira ulemanın eleştirisi hadis kullanımına değil, uydurma ve zayıf hadislerin kullanımına yönelikti.

Anlatılanlardan yola çıkarak, *Şeyhülislamlık* kurumunun devlete gösterdiği bağlılığın gerek halk gerekse de aydınlar nezdinde ulemanın güvenilirliğini zan altında bıraktığını söyleyebiliriz. Daha açık bir ifadeyle bu bağlılık, liberal söylemlerle birleşmesi cihetiyle halkın, pasif siyasal İslamcılık cihetiyle de aydınların ulemaya olan itimadını zayıflatmıştır. Dolayısıyla Ali Hüseyinzâde'nin "Türk kanlı, İslam imanlı ve Fireng kıyafeli olalım" formülünde olduğu gibi (Resulzade, 1993, s. 34) Resulzade'nin "Azerbaycanlılar milliyet itibariyle Türk, din itibariyle İslam, medeniyet-i esasiye itibariyle Şarklıdır." şiarındaki (Resulzade, 1990, s. 7) İslam faktörünün sınırları, devlet yapılanmasını dikkate alan liberal düşünce tarafından belirlenmiştir.

Dinî düşüncedeki *ihya* veya *revizyon* girişimlerine ulema değil, liberal düşüncelere sahip aydınlar yön vermiş, din âlimlerinin buradaki fonksiyonu söz konusu belirlenim çerçevesindeki tevil ihtiyacına ayak uydurmanın ötesine geçememiştir. Aydınlar sınıfının dinî söylemleri, devlet yönetimiyle genel uyumu hedefleyen *resmî İslam* karakterine bürünürken, ulemanın din anlayışı doğrudan siyasi ihtiyaçlara göre düzenlenmeyen *geleneksel İslam* cephesini oluşturmuştur. Öte yandan, geleneksel İslam'ı temsil eden ulema arasında da *defter mollası* ve *halk mollası* şeklinde ikili bir tasniften bahsedilebilir. Resmî İslam algısını destekleyici söylemlerde bulunan *defter mollası* kendi meşruiyetini ve toplum içerisindeki saygınlığını devlet yönetimine ve liberal söylemlere atıfla temellendirmektedir. Fakat devlet ile halk arasındaki manevî bağların gerek Çarlık gerekse de Sovyet dönemlerinde koparılmış olması bu kesimin topluma nüfuz etmesini zorlaştırmıştır. *Halk mollası* ise halka doğrudan nüfuz etme ve daha kalıcı bir etkide bulunma gücüne sahip olmakla birlikte meşruiyetini mutlaka geleneksel bir yapıya dayandırmaya çalışmıştır. 19. yüzyılda bu meşruiyet, Kaçar ve Osmanlı medreseleri ile sağlanırken bağımsızlık sonrasında İran, Irak, Türkiye ve Suudi Arabistan'daki eğitim kurumları ile ilişkilendirilmektedir.

Liberal Milli Düşünceden İdeolojiye: Azerbaycancılık

Mehmet Emin Resulzade'ye göre, 1910 yılına kadar Azerbaycan'daki siyasi hayat Rus liberalizmi ile Rus sosyalizminin mücadelesi zemininde cereyan etmiş, akabinde ise “*Müsâvat Fırkası'nda mütebellir bir şekle giren*” milli demokratizm mefkuresine evrilmiştir ki bu da Türkçülük'ten ibarettir (Resulzade, 1993, s. 40). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) siyasi çoğunluğu oluşturan *Müsâvat*'ın liderlerinden olduğu dikkate alınır, Resulzade'nin sosyalist *Himmet* örgütünden ayrıldığı yılları işaret eden *milli demokratizm* tabirinin subjektif bir mahiyet arzettiği, daha da önemlisi “*siyasi mukadderât*” boyutuyla ele alındığı görülmektedir. *Azerbaycancılık* ideolojisini ima eden *milli demokratizm mefkuresi* aslında liberal yönümlü aydınlara ait görüşlerin kolajından başka bir şey değildir. Resulzade'yi, fikren beslediği Ali Hüseyinzâde ve Ahmet Ağaoğlu'ndan ayıran husus, toplumsal hafızadaki sürekliliği bir *ihyâ* ameliyesinden çok, *inşâ* süreci bağlamında değerlendirmesidir. Hüseyinzâde ve Ağaoğlu için bu sürekliliği sağlayacak devlet mekanizması zaten mevcuttu; Azerbaycan, Osmanlı Devleti ekseninde oluşturulacak Türk birliğinin bağımsız bir bölgesi değil, ayrılmaz bir parçasıydı. Dolayısıyla Azerbaycan Türkleri için bir kimlik *inşasına* değil, liberal bakış açısının dikkate alınması kaydıyla siyasi ve dinî-kültürel zemindeki ortak kimliğin *ihyâ* edilmesine ihtiyaç vardı.

Resulzade ise gerek *Himmet* gerekse de *Müsâvat* döneminde olsun gelenekle bütüncül bağları bulunan bir devlet algısına sahip olmamıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yönetim kadrosunda yer alan pek çok liberal aydın gibi onun yönetim anlayışı da bölgesel özerkliğin muhafaza edildiği federasyon fikrine odaklanıyordu. Çarlık rejiminden talep edilen bu özerklik, Ekim Devrimi sonrasında Transkafkasya Federasyonu içerisinde aranmış, federasyonun diğer iki üyesinden Gürcüstan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine bir bakıma zorunlu olarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanı ile sonuçlanmıştı.

Osmanlı Devleti'nin ciddi sorunlar yaşadığı o yıllarda Hüseyinzâde ve Ağaoğlu'nun bağımsızlık konusunda *Müsâvatçılar*'dan ne kadar ayrıştığını tam olarak belirleyemiyoruz. Fakat Kafkasya İttihad ve Terakki Fırkası, Milli İslam Komitesi vb. çevreleri temsil eden ulema tarafından bölgenin Osmanlı'ya ilhâkına dair girişimlerde bulunduğu, Sadrazam Talat Paşa'ya gönderilen dilekçelerde kayıtlıdır (Gafarov ve Şükürov, 2017, ss. 101-131). Dinî camia arasındaki bu temayülün Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanında sonra dahi devam ettiğini yine arşiv belgelerinden öğreniyoruz:

Ma'a-mâ-fih sulh müzâkeresinin imtidâdını, dâhilimizde de Bolşevikler işkencelerinin kesb-i şiddet ettiği görüb, anlayarak milletin tercümânı *sıfatıyla gönderildiğimizden bugün kendisinin İslam ve bütün mezâsıyla bir Türk olduğunu* anlayan umûm ahâlîmiz an'anâtı *büyük o mukaddes ma'neviyâta mâlik asırlardan beri kavuşmağınaya susadığı Türk kardeşlerine ilhâktan başka hiçbir şeyi tanımayacağı gibi bu uğurda bütün mevcûdiyetiyle her bir şeyini fedâyâ âmâde ve hâzır olduğunu, aksi takdîrde anarşinin hiçbir vâsıtayla önü alınamayıp, Allahu-a'lem milletin istikbâli daha nelere müncer olacağını arz etmek mecbûriyetinde olduğumuzu müş'ar ikinci def'a olarak Vehîb Paşa Hazretleri'ne bir istid'â daha takdîm etdiydik* (Gafarov ve Şükürov, 2017, ss. 129-130).

Şeyhülislam'ı Muhammed Pişnamazzâde'nin, ulemanın ileri gelenlerinin imzasıyla gönderdiği 8 Haziran 1918 tarihli bu dilekçeyi konumuz açısından önemli kılan iki nokta vardır. Birincisi; meselenin, herhangi dinî referans gösterilmeden doğrudan *milli mensubiyet* ve *milletin istikbâli* temelinde ele alınması, hatta Kafkasya ahâlisinin Osmanlı Devleti'ne değil Türk kardeşlerine ilhâkının vurgulanmasıdır. İkinci nokta ise Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin, *ahâlinin intihâb ettikleri reîs-i ruhânîleri* tarafından kaosu önleyebilecek bağımsız bir devlet olarak benimsenmediğini göstermesidir. Cumhuriyet yönetimini bilinçli bir gelişimin sonucu olmadığını savunan Mehmed Şerif Efendizâde bu durumu, parlamentonun milletin arzu ve seçimi ile oluşturulmamasına bağlar (Efendizade, 2013, ss. 41, 47). Azerbaycan parlamento üyesi Vasiliy'in "Nedir bu Azerbaycan Cumhuriyeti? Yaşasın vahid Rusya!" şeklinde attığı sloganı örnek veren Aziz Alpoud ise liberal yaklaşım

gereği Rus ve Ermeni azınlıklara verilen imtiyazların farklı bir itimat-sızlık biçimine neden olduğu imasında bulunur (Alpoud, 2011, ss. 157).

Görünen o ki 1918 yılına kadar gerek liberal gerekse de muhafazakâr kesim, devlet yönetimi noktasında *anayasal monarşi* fikri ile hareket etmiş fakat Birinci Dünya Savaşı ile Ekim Devrimi'nin oluşturduğu koşullar bağımsız bir cumhuriyetin ilanını gerektirmiştir. Öyle ki Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Fethali Han Hoyski meclisin 7 Aralık 1918 tarihli ilk toplantısında, rüyada görülmesi bile imkansız olan bu başarıyı anlatırken “istiklal” ve “muhtâriyet” kelimelerini eşanlamlı olarak kullanmaktadır (Hoyski, 1998, s. 93). Yukarıdan aşağıya doğru cereyan eden ve halk tabanının bilinçli desteğinden yoksun olan bu süreç, “ana vatan” mefhumunun öne çıkarılmasına ve dil-kimlik tartışmalarının eklettik bir tanım olan *Azerbaycancılık* adı almasına yol açmıştır. Resulzade bu süreci *kavmiyet*, *millet* ve *milliyet* kavramlarına binaen açıklamaya çalışır. Ona göre kan bağı ve dil birliğine sahip etnik topluluk kavmiyet, akraba kavmiyetlerin biraraya gelmesi de milliyet kavramına tekabül etmektedir (Balayev, 2014, s. 88). Bir milliyetin temsilcilerinin milli ben idrakine sahip olup, devlet kurma kararlığı göstermeleri durumunda ise millet ortaya çıkar (Resulzade, 1978, ss. 18-25). İlk defa *Açık Söz* gazetesinde yayınlanan “Milli Dirilik” başlıklı seri yazılarında ifade ettiği bu tasnifi nedeniyle Resulzade, *Azerbaycancılık* ideolojisinin, yani “Azerbaycan Türklerinin özgün milli kimliklerinin ve milli devletlerinin” temelini oluşturan bir teorisyen olarak gösterilir (Balayev, 2014, ss. 86-87). Yine bu ideolojinin, Hroch'un “küçük millet” modeline uygun bir oluşum sürecinden geçtiği öne sürülür (Valiyev, 2020).

Söz konusu değerlendirmelerin aksine Resulzade'nin *millet*, *milliyet* ve *milli* kavramlarını tam olarak açıkladığı söylenemez. Hüseyinzâde ve Ağaoğlu tarafından Ernest Renan ve Cemaleddin Afgânî gibi isimlerin görüşleri ile desteklenen nisbeten derinlikli teorilerin siyasi konjoktüre uyarlanmasının zorluğunu gören Resulzade siyasi konjoktürden hareketle milli teori üretme yolunu tutmuştur. *Azerbaycancılık*, bir çıkış yolu olarak görülen bu tutumun ADR yönetimindeki diğer

aydınlar tarafından da benimsenmesinin bir sonucudur. Hüseyinzâde ve Ağaoğlu'nun *ihyâ* anlayışı mahiyetçe değişim geçirmiş ve siyasi koşullara bağımlı hale gelen ve Avrupa'daki milli devlet tecrübelerinden beslenen bir *inşâ* projesine dönüşmüştür. ADC'nin ilk bayrağının (beyaz hilal ve sekizgen yıldızlı al sancak) Osmanlı'dan ödünç alınması, Mondros mütarekesinin hemen akabinde ise Türkleşmek-İslamlaşmak-Avrupalılaşmak şiarına binaen bugün kullanılan bayrağın kabul edilmesi (Merdanov ve Guliyev, 2001, ss. 25-32) bu dönüşümün mahiyetini özetler niteliktedir.

Kaldı ki *Azerbaycancılık* idolojisinin teorik temellerinin esnekliği ve ADC'nin ilanından kısa süre sonra Osmanlı'nın İtilaf Devletleri'nin yaptırımlarına maruz kalması, Türkleşmek ve İslamlaşmak ilkelerinin Avrupalılaşmak ilkesi karşısında pasif bir konuma itilmesine ve sadece sosyo-kültürel etkileri bağlamında dikkate alınmasına neden olmuştur. Said Halim Paşa'nın (ö. 1921) *Buhranlarımızda* yer verdiği "Bizim zihnimiz henüz eşyadan fikirlere intikâl edemiyor; fikirlerden eşyaya geçmeyi tercih ediyor." eleştirisi bu bakımdan *Azerbaycancılık* ideolojisinin inşâ sürecine de teşmil edilebilir. Burada eşyadan fikirlere intikâl ile kastedilen *tasavvur*, fikirlerden eşyaya intikal ile kastedilen ise söz konusu tasavvurun oluşturduğu yargılardır. Said Halim Paşa, Batı medeniyetine karşı hayranlık duygusu ile ilişkilendirdiği bu cümlesinde, Batı medeniyetten faydalanma çabalarını değil, Avrupa milletlerine özgü tecrübelerin önünü sonunu düşünmeden doğrudan uygulama temayüllerini eleştirir. Ona göre, bir konuyla ilgili tasavvur sahibi olmadan, ötekinin yargılarını birebir uygulamaya kalkmak kolay görünmekle birlikte, tamiri imkansız hatalara da kapı aralamaktadır. Doğu ve Batı'nın düşünce tarzı ile psikolojik durumu birbirinden ayrıştığı için Batı'dan ithal edilen kavramlara bağlamından kopuk muhayyel anlamlar yüklenmektedir (Said Halim Paşa, 1998, ss. 38-40).

Azerbaycancılık ideolojisi bağlamında bu tespitler, bir taraftan dil, din ve düşüncedeki millilik iddialarının melezliğini, diğer taraftan ise söylem ile uygulama arasındaki kopukluğu işaret etmektedir. Örneğin ADC döneminde "ana dili", milli devletin en önemli özelliği olarak

gösteriliyor fakat devlet kademelerinde Rusça daha yaygın kullanılıyordu. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'daki sosyo-politik olaylara iştirak eden ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin İran'daki diplomatik temsilciği görevini üstlenen Adil Han Ziyadhan'ın (Aliyev, 2013, ss. 487-489) tavrı, bu konudaki çelişkiyi göstermesi itibariyle önemlidir. Avrupa seyahatnâmesinde (1908) ana dili meselesinin önemini gündeme taşıyan Ziyadhan, Kafkasya Müslümanları'nın bu hususta Avrupalıların'ı örnek almaları gerektiğini vurgulayan bir aydındır (Ziyadhan, 2012, s. 22). On sene sonra ise Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosunda konuşma yaparken Türkçesinin zayıf olduğu için özür dileyen bir bürokrattır (Paşayev, 1998, ss. 155-156).

Azerbaycan Türkçesi'nin önemine dikkat çeken aydınların kişisel yaşamlarında bunun aksi bir tutum sergiledikleri, daha da önemlisi bu durumun devletleşme sürecinde ciddi olumsuzluklara neden olduğu Mehmed Şerif Efendizâde'nin hatıralarında ortaya koyulmaktadır (Efendizade, 2013, s. 45-46, 51). Muhammed Hadi'nin gibi bir aydının bile Rusça bilmediği için iş bulamayıp inthar ettiğini belirten Efendizâde'nin genel kanaatini Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde idarî görevlere bulunan Aziz Alpoud (ö. 1988) da paylaşır. Yüksek öğrenim görmüş kişilerin azlığını devletin en büyük eksikliklerinden biri olarak değerlendiren Alpoud'a göre, Türkçe okur-yazar kitlenin eğitim seviyelerinin düşük olması memuriyet yolundaki en önemli engeldi. Bu nedenle de milli olması gereken devlet dairelerindeki yaygın dil Rusça olarak kalmıştı (Alpoud, 2011, s. 152). Aslında meselenin eğitim ve dil düzeyinin ötesinde, zihniyet ve siyasi temayülle ilgili olduğunu 1991 bağımsızlığı sonrasındaki tartışmalardan görmek mümkündür. Ebülfez Elçibey'in liderliğindeki Azerbaycan Halk Cephesi döneminde siyasi söylemlerde olduğu gibi toplumsal yaşamda da öne çıkarılan Türklük vurgusunun tabii bir sonucu olarak resmî dil Türkçe olarak belirlenmiş, latin alfabesine geçiş bu nüans dikkate alınarak yapılmıştır. Haydar Aliyev yönetime geldikten sonra ise devlet dili tekrar Azerbaycan dili olarak değiştirilmiştir. İşin ilginç yanı, bu yaklaşımlardan her ikisi nihayi noktada *Azerbaycancılık* ideolojisini referans almakta,

fakat siyasi elitin büyük bir kısmı günümüzde bile Azerbaycan Türkçesi'ne göre Rusça'yı daha etkili kullanmaktadır.

Siyasi ideolojik söylemdeki bu çarpıklığın farklı biçimleri edebiyat ve akademi çevrelerinde de mevcuttur ki bu durum bağımsızlık öncesi ile sonrası arasındaki milli düşünce ilişkisinin mahiyetini anlamayı zorlaştırmaktadır. Örneğin, Halil Rza Ulutürk, Bahtiyar Vahabzâde, Zelimhan Yakup, Sabir Rüstemhanlı, Ramiz Rövsen gibi şairler ile Rüstem İbrahimbeyov, Ekrem Eylisli, Elçin Efendiyev, Anar gibi yazarların eserlerini sanatsal özellikleri veya "vatan" mefhumuna dayalı liberal *Azerbaycancılık* perspektifinden değerlendirmek mümkündür. Fakat bu eserlerden "milli düşünce" kavramının anlamını çıkarsamak o kadar kolay değildir. Buradan hareketle, Azerbaycan toplumunun milli gelişiminde edebî estetik düşüncenin, rasyonel bilimsel düşüncüyü öncelediğine, bu nedenle de milli felsefi düşüncenin izlerinin genelde akademik çalışmalarda değil, edebî kitaplarda aranması gerektiğine (Halilov, 2008, s. 51) dair yargı ile genelde 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarındaki edebî çevrelerin kastedildiğini düşünebiliriz.

Bağımsızlık sonrası fikir hayatının seyrini doğru tespit eden düşünürlerden Selahaddin Halilov'un (Bünyadzâde ve Özkan, 2015) bile eklektik bir yöntem benimsediği görülmektedir. Çağdaş Azerbaycan düşüncesinde "vahdet felsefesi" veya "Ebû Turhan felsefesi" tanımlarıyla özdeşleştirilen Halilov'u, İslam'ın dinamik enerjisini ihya eden ve İslam düşünce tarihinde yeni bir evrenin başlangıcı olarak değerlendiren araştırmacılar bulunmaktadır. Bu kanaate göre Halilov'un görüşleri, Muhammed Abduh ve Cemaleddin Afgânî düşüncesinin (Hasanova, 2012, ss. 122-131) yetkin bir bütünü olarak karakterize edilmektedir. Şu kadarıyla ki Halilov, İslam düşünce tarihindeki "yeni dönemi" temsil eden Abduh ve Afgânî'den farklı olarak, güncel meseleleri sadece yatay çizgide değil, aynı zamanda dikey çizgide çözmeye çalışan, böylelikle de "en yeni dönemi" temsil eden bir isim olarak değerlendirilmektedir (Bünyadzade, 2010).

Tarih bilincinin öneminden bahsetmekle birlikte Halilov, geleneksel düşünce biçiminin, yani Doğu felsefesinin çağdaş yaşam tarzıyla

uyuşmadığını, en iyi halde sadece sembolik bir anlam ifade ettiğini belirtir (Halilov, 2008, s. 51). Sorunun çözümü için “milli” kavramı ile neyin kastedildiğinin sorgulanıp tekrar temellendirilmesi gerektiğini vurgulayan Halilov, çağdaş dünyanın ayrılmaz vasfı olan küreselleşmeyi bunun temel nedeni olarak gösterir. Bu sorgulamanın misyonu ise “bireysel ben”, “milli ben” ve “evrensel ben” arasındaki döngüsel ilişkiyi çağdaş dönemin şartlarına göre tekrar düzenlemekten ibarettir. Şöyle ki bireysel ben, evrensel ve milli benleri ihtiva ettiği için daha güçlü bir konumdadır. Fakat bu gücünü açığa vurmak için diğer benlere ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda milli felsefi düşüncenin mahiyetine değinen Halilov, milli düşüncenin bir milletin bireylerine ait münferit fikirlerin toplamı olarak değerlendirilmesini reddeder. Ona göre düşünce alanında milleti temsil etme yetkisi, milli ruha sahip olan ve milli öz bilinç aşamasını tamamlayan bireye aittir. Filozof olarak adlandırılan böyle kimselere özgü kuramlar arasındaki fikrî ağ, milli felsefi düşünceyi oluşturur ve bu düşünceye evrensel boyut kazandırır (Halilov, 2008, ss. 48-49). Böylece düşünür, milli ve evrensel düşünceyi rakip olarak değil, birbirini tamamlayan farklı dereceler olarak konumlandırır. Evrensel düzeye ulaşmak için milli düzeyden geçmek gerekmektedir ki bu, her şeyden önce bireyin “ben” idrakine bağlıdır. Mutlak idea, ezeli hikmet, vahdet/birlik felsefesi, milli değerlerin ifadesi olan Türklük, insanın manevî yükselişini sağlayan inanç mefhumları, ancak beşerî yaratıcılık gücünü dışavuran insanın “ben” idraki ile gerçek anlamına kavuşabilir. Bu ise “milli benliği hem duygu hem de düşünce seviyesinde tanımak” demektir (Halilov, 2008, s. 45).

Milli ve manevî değerlerin, ahlâkın, gelenek ve göreneklerin yeni kuşağa ulaştırılması için kültür yapılarının, edebî eserlerin ve tarih bilincinin önemli olmakla birlikte yetersizdir. Milli ruhu koruyup bir yaşam tarzına dönüştürmek ve yeni nesillere devretmek için en önemli etken, milli devlet bünyesinde oluşturulan çevredir. Bu çevrenin ayırıcı vasfı etnik-millî değil millî olmalıdır. Zira hak ve özgürlük ilkelere dayanan küresel sivil toplum ile entegrasyon ancak bu sayede kurulabilir (Halilov, 2008, s. 46, 57).

Halilov'un vahdet felsefesinde, dinî ve milli nitelikler siyasi yönetim düzleminde kaşıklık oluşturduğu için din, milli devlet yönetiminin bir parçası olamaz (Halilov, 2008, s. 51). Ona göre dinin fonksiyonu birey ve toplumun manevî niteliklerinde; kültürün bireysel ve toplumsal katmanlarında ortaya çıkar. Din, tıpkı dil gibi milli kültürün önemli iki bileşeni olup, medeniyetin oluşumu rasyonel akıl ve bilimle ilişkilidir. Başka bir ifadeyle medeniyetin dinî bilimdir. Halilov'un medeniyet tasavvuru Doğu-Batı çatışmasına dayalı olmadığı gibi birden fazla medeniyet anlayışını da olumsuzlamaktadır. Vahid evrensel bir medeniyetin varlığını savunan düşünür, bu görüşünü gövde ve dallardan oluşan bir ağaçla örneklendirir. Çeşitli dönem ve toplumlar arasındaki medenî farklılıkları ise bu ağacın gelişimini tamamlamayan dalları ile sembolize ederek "yarım kalmış medeniyet" olarak tanımlar (Halilov, 2016).

Sonuç

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası'nın tahakkümü altına giren Azerbaycan siyasi olduğu kadar sosyal ve kültürel değişimlere de maruz kalmıştır. Bir taraftan geleneksel değerlerin sorgulanarak revize edilme ihtiyacının gündeme getirilmesi diğer taraftan ise Batı merkezli düşünce akımları ile iletişime geçilmesi bölgede aydınlar sınıfının yetişmesini olanaklı kılmıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren aktif sosyo-kültürel ve siyasi faaliyetlerde bulunan ve genel itibarıyla liberal bir karakter arzeden bu sınıf, milli Azerbaycan düşüncesinin ve Azerbaycancılık ideolojisinin temellerini oluşturmuştur.

Milli düşüncenin teşekkül sürecinde Azerbaycan'da birbirinden farklı liberal anlayış sergileyen düşünür ve yaklaşımın varlığı görülmekte, daha da önemlisi bu temayüllerden hiçbirisi bütün yönleriyle liberal bir duruşu yansıtmamaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan aydınları tarafından geliştirilen milli düşünceyi salt anlamıyla *liberal* veya *muhafazakâr* diye nitelemek yerine hangi yönleriyle ve hangi ölçüde liberal temayülü yansıttığından bahsetmek daha doğru olacaktır. Konumuz bağlamında liberalizm ve muhafazakârlık, bütünüyle karşıt iki kutbu

gösteren ideolojik ölçütler olarak değil, daha ziyade dualist bir yapıya işaret eden kavramlar olarak tezahür etmektedir. Başka bir ifadeyle Kerlinger'in de kanaatini yansıtacak biçimde (Kerlinger, 1967, s. 112) bu iki kavram, aynı düzlemde bulunan ve en az benzerlik gösteren iki yöne delalet etmektedir. Aynı şekilde liberal aydınlar tarafından öne çıkarılan Türkçülük ve milliyetçilik algısı, Francis Fukuyama'nın "tarihin sonu" tezini (Fukuyama, 1992) yorumlayan Nodia'nın, milliyetçilik ve liberalizm ilişkisinin mahiyetine yönelik görüşlerini anımsatmaktadır (Nodia, 1992). Fukuyama'nın çoğunlukla olumsuz milliyetçilik değerlendirmesi gibi Shlomo Avineri'nin kötümser yaklaşımına da katılmadığını ifade eden Nodia'ya göre milliyetçilik, karmaşık bir yapının ifadesi olan liberal demokrasinin ayrılmaz bir bileşenidir.

19. yüzyılın sonlarına kadar siyasal anlamda Türk veya Azerbaycanlı kimliği oluşmamış ve *millet* kavramı genellikle dinî topluluğun ifadesi olarak kullanılmıştır. 20. yüzyılın başlarında ise *Molla Nasreddinci* ve *Füyûzatçı* çevre arasında cereyan eden dil tartışmaları milli kimlik konusunda iki farklı perspektifin geliştirilmesini olanaklı kılmıştır. Celil Mehmetkuluzâde'nin başında bulunduğu *Molla Nasreddinciler*'in yerellik vurgusuna karşılık Ali Hüseyinzâde ve Ahmet Ağaoğlu gibi düşünürlerin temsil ettiği *Füyûzatçı* çevre "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak" sloganıyla özdeşleşen daha geniş bir kimlik fikrini savunmuşlardır. Özünde geleneksel değerlerin liberal bir bakış açısıyla ihyâsını öngören bu yaklaşım Mehmet Emin Resulzade tarafından benimsenmiş fakat siyasi gelişmeler ışığında bir inşâ faaliyetine dönüştürülmüştür. Bu girişimin liberal milli düşünceye kazandırdığı eklektik/melez karakter *Azerbaycancılık* ideolojisi şeklinde tanımlanmakta olup, günümüz Azerbaycan'ında siyasi ve sos-kültürel hayata yön vermektedir.

Kaynakça

- Ağaoğlu, A. (1959). *İslamlıkta kadın*. (H.A. Ediz, Çev.). İstanbul: Nebioğlu Yayınları.
- Ahundov, M.S. (1913). *Şehid-i Merhûm Molla Ruhullah Ahund'un ehvalatına dair mecmuadır*. Bakü: y.y.
- Ahundov, N. (1965). *Azerbaycan'da dövri metbuat: 1832-1920*. Bakü: Elmler Akademiyası Neşriyatı.
- Ahundzâde, A. (1889). *Cehalet derdinin dermanı ve tedavi usulünün şerh ü beyânı*. Bahçasaray: y.y.
- Ahundzâde, A. (1903). *Va'z ve nasihat*. Bâdkûbe: Evvelimci Şirket Matbaası.
- Ahundzâde, A.H.M. (1332/1914). *İslam'ın tefrikası sebepleri*. Bakü: Neşriyat-ı Berâderân-i Orucov.
- Ahundzâde, M.F. (1957). *Elifbâ-i cedid ve mektûbât*. (H. Mehmedzade, Nşr.). Tebriz: Neşri-i İhya.
- Ahundzade, Mirze Feteli. (2005). Con Stüart Mill azadlık hakkında. *Eserleri II* içerisinde (ss. 206-208). Bakü: Şerg-Gerb.
- Akçura, Y. (1981). *Yeni Türk devletinin öncüleri (1928 yılı yazıları)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Akpınar, Y ve Karayev, Y. (2003). Celil Mehmedkuluzade. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28, 543-545.
- Akpınar, Y. (1980). *Mirza Feth-Ali Ahundzade (bütün yönleriyle)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Algar, H. (1989). Ahundzâde Mirza Feth Ali. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2, 186-190.
- Aliyarlı, S. (1996). *Azerbaycan tarihi (uzak geçmişten 1870-ci illere geder)*. Bakü: Azerbaycan Nesriyyatı.
- Aliyarlı, S. (2007). *Azerbaycan tarihi üzre kaynaklar*. Bakü: Çırag Neşriyyatı.
- Aliyev, E. (2009). Kitabiyat (Mirze Elekber Sabir, Hophopnâme (Seçmeler)). *İslam Araştırmaları Dergisi*. 21, 113-127.
- Aliyev, E. (2013). Ziyadhan, Âdil Han. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44, 487-489.
- Alpoud, A. (2011). *Heyatımın hekayeleri*. (Z. Sadatlı, Haz.). Bakü: Ganun Neşriyyatı.
- Alstadt, L. A. (1992). *The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule*. Stanford: Hoover Institution Press.
- Alstadt-Mirhadi, A. (1986). The forgotten factor: The Shi'i mullahs of pre-revolutionary Baku. İçinde, C. L. Quelquejay vd. (Ed.), *Passe Turko-Tatar present Sovietique* (ss. 345-365). Paris: Editions Peeters.
- Anar, (2008). Ebedi Mirza Celil. *Celil Memmedguluzade ensiklopediyası*. Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 8-38.
- Aşırılı, A. (2009). *Azerbaycan metbuatı tarihi (1875-1920)*. Bakü: Elm ve Tehsil.

- Atkin, M.A. (1977). *The Khanates of the Eastern Caucasus and the origins of the first Ruso-Iranian war*. New Haven: Yale University.
- Azizov, E. (2009). *Difai: XX. esrin evvelerinde Ermeni-Azerbaycanlı münagişesinin ilkin tarihi şartleri ve sebebleri*. Bakü: y.y.
- Baddeley, J.F. (1989). *Rusların Kafkasya'yı istilası ve Şeyh Şamil*. (S. Özden, Çev.). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Bakihanov, A. (1970). *Gülistan-i İrem*. (A. Alizade vd., Thk.) Bakü: Elm Neşriyyatı.
- Bakihanov, A. A. (1983). *Soçineniya zapiski pisma*. (Enver Ahmedov, Haz.). Bakü: Elm.
- Bâkuvi, M.M.K. (1904). *Keşf'ül-hakâyık an nüketi'l-âyât ve'd-dekâyık*. Tiflis.
- Balayev, A. (2014). 20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Türklerinde Ulusal Kimlik ve İdeolojinin Oluşumu. İçinde, S. Alkan Özcan & V. İmanbeyli (Ed.), *Azerbaycan'da din ve kimlik* (ss. 73-95). İstanbul: Küre Yayınları.
- Barthold, V. (2004). *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*. (K. Bayraktar ve A. Meral, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Bayat, A.H. (1989). *Hüseyinzâde Ali Bey*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu.
- Baykara, H. (1966). *Azerbaycanda yenileşme hareketleri (19. yüzyıl)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Baykara, T. (1992). *Osmanlılarda medeniyet kavramı ve ondokuzuncu yüzyıla dair çalışmalar*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- Bennigsen, A. ve Lemerrier, (1981). *Stepde ezan sesleri: Sovyet rejimi altındaki İslam'ın 400 yılı*. (N. Uzel, Çev.). İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Beydilli, K. (1988). 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler. *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, 13 (17), 365-434 (ayrı basım), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bünyadov, Z.Y.Y. (1994). *Azerbaycan tarihi (en gedim zamanlardan XX. esrede)*. Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Bünyadzâde, G., & Özkan, S. (2015). Selahaddin Halilov. İçinde S. H. Bolay (Ed.), *Tanzimattan Günümüze Türk Düşünürleri* (Cilt. 7, ss. 4883-4903). İstanbul: Nobel.
- Bünyadzade, K. (2010). *İslam felsefesi: Tarih ve müasirlik*. Bakü: Çaşıoğlu.
- Chijkov, S. (2010). Çiçerin i İdeolojiya Ruskogo Liberalizma. *Orienteeri*, 6, 76-92.
- Çalışkan, Ü. (2019). *Rusya İmparatorluğu'nda anayasal demokrat partisi'nin milliyetler politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*. İstanbul : Kriter Yayınevi.
- Demir, İ. vd. (1993). *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk hanlıkları arasındaki münâsebetlere dair arşiv belgeleri: Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Ravan, Kuba, Hoy (1575–1918)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Efendiye, Hidayet. (1963). *Azerbaycan bedii nesrinin tarihinden*. Bakü: Azernesr.
- Efendzade, M. Ş. (1929). Sabire ait bir hatıra. *Odlu Yurt*. 5, 199-205.
- Efendzade, M. Ş. (2013). *Azerbaycan ve ingilabı* (T. Hacıyev, E. Emirov, & E. Aliyev, Haz.). Bakü: İleri.

- Enikolopov, İ. (1928). Pervaya Tyurkskaya Gazeta na Kavkaze. *Kultura i Pismennost Vostoka*, 3, 140-146.
- Fesâî, H. (1972). *History of Persia under Qajar rule (Farsnâme-yi Nâserî)*. (Heribert Buse, Çev.). New York: Columbia University.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: Free Press.
- Gafarov, V. ve Şükürova, G. (2017). *Azerbaycan Cumhuriyeti tarihi: 1918-1920-ci iller (Osmanlı arhiv senedleri esasında)*. Bakü: Elmin İnkişafı Fondu.
- Gökalp, Z. (1987). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Guseynov, G. (1958). *İz istorii obsestvennoy i filosofskoy musli v Azerbaydjane XIX veka*. Bakü: Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo.
- Hâdim-i Millet, [Ağaoğlu, Ahmet]. (1904). *İslam ahund ve hâtifü'l-gayb*. Bakü: Kaspi.
- Halilov, S. (2006). *Felsefe: Tarih ve müasirlik*. Bakü: Azerbaycan Üniversitesi Yayınları.
- Halilov, S. (2016). *Medeniyet ve kültür: Yeni bir yaklaşım*. (B. Hasanov ve N. Mehdiyev, Çev.). Ankara: A Kitap.
- Hasanlı, C. (2013). *Tarihi şahsiyetin tarihi: Ali Merdan Bey Topçubaşov*. Bakü: Azerbaycan Diplomatik Akademiyası.
- Hasanova, S. (2012). İslam düşüncesinde yenilenmeye doğru: Efgani'den Halilov'a. *Özne (Selahaddin Halilov'a Armağan: Kutupları Birleştiren Felsefe Köprüsü Özel Sayısı)*, 122-131.
- Helefov, A. (1966). Azerbaycanda kitabhana işinin tarihinden (1828-1850). *Azerbaycan Dövlət Universiteti: Elmi Eserler (Dil ve Edebiyat Seriyası)*, 2, 34-46.
- Hoyski, F.H. (1998). *Heyat və fealiyyəti (sened və materiallar)*. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı.
- Hüseynli, R. (2002). *Azerbaycan ruhaniliyi (Hanlıklar çağından Sovet işğalına dek olan dövrdə)*. Bakü: Kür Neşriyyatı.
- Hüseynzade, Ali Bey. (2007). *Seçilmiş eserleri*. (O. Bayramova, Haz.). Bakü: Şerg-Gerb.
- Hüseynzade, Ali Bey. (1994). *Siyaseti-füruset*. (O. Bayramova, Haz.). Bakü: Elm.
- İbragimbeyli, H.M. (1969). *Rossiya i Azerbaydjan v pervoy treti xix veka (iz voenno-politiçeskoy istorii)*. Moskova: Nauka.
- İmanov, V. (2003). *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider bir aydın ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temsili*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Kasımzade, F. (1966). *XIX. asır Azerbaycan edebiyatı tarihi*. Bakü: Maarif Neşriyyatı.
- Kerlinger, F.N. (1967). Social Attitudes and their Criterial Referents: A Structural Theory. *Psychological Review*, 74, 110-122.
- Köçerli, F. (1925-1926). *Azerbaycan edebiyatı tarihi materyalları*. Bakü: Azernesr.
- Kraçkovskiy, İ. (1950). *Oçerki po istorii Russkoy arabistiki*. Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Lemercier, C. (1986). Azerbaycan'da İslamiyetin durumu. (N. İçöz, Çev.). *O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu*, 32, 1-26.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (M. Kıratlı, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Mehmetzade, M.B. (1991). *Milli Azerbaycan hareketi*. (Ahmet Karaca, Haz.). Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Memed, H. (2004). İsmail Bey Gaspıralı ve Azerbaycan. İçinde, Hakan Kırımlı (Ed.). *İsmail Bey Gaspıralı için* (ss. 559-568). Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği.
- Memmedguluzade, C. (2004). Anamın Kitabı. İçinde, İsa Hebibbeyli (Haz.). *Eserleri* (ss. 437-476). Bakü: Önder Neşriyyatı.
- Merdanov, M. ve Guliyev, E. (2001). *Azerbaycan Respublikasının devlet remzleri*. Bakü: Çaşioğlu.
- Nemanzade, Ö.F. (1905). *Neşr-i asare devet (eserler neşrine devet)*. (Şirmemmed Hüseyinov, Haz.). Bakü: Ganun Neşriyyatı.
- Nodia, O.G. (1992). Nationalism and Democracy. *Journal of Democracy*, 3/4, 3-22.
- Ortaylı, İ. (2003). XIX. Asırda Kafkasya ve Rusya. İçinde *Sekizinci askerî tarih semineri bildirileri: XIX. ve 20. yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar* (Cilt. 1, ss. 119-125). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı.
- Paşayev, A. E. (Ed) (1998). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) parlament stenografik hesabatlar*. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı.
- Petruşevskiy, İ. (1936-1937). *Kolonialnaya politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjane v XIX veke*. Moskova-Petersburg (Leningrad): Akademia Nauk SSSR.
- Puşkin, A. (2001). *Erzurum yolculuğu*. (A. Behramoğlu, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Resulzade, M.E. (2014a). *Eserleri (1903-1909)*. (Ş. Hüseyinov, Haz.). Bakü: Tehsil.
- Resulzade, M.E. (2014b). *Eserleri V*. (Ş. Hüseyinov, Haz.). Bakü: Tehsil.
- Resulzade, M.E. (1978). *Milli tesanüd*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği.
- Resulzade, M.E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*. (Y. Akpınar vd., Haz.). İstanbul: Azerbaycan Türk Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Resulzade, M.E. (1993). *Kafkasya Türkleri*. (Y. Akpınar vd., Haz.). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Rüstemova-Tohidî, S. (1993). *Azerbaycan dövri metbuatı 1875-1990: Bibliografiya (Ereb elifbası ile sahlaniılmış nüsheler esasında)*. Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası.
- Rzayev, A. (1986). *Azerbaydjanskie vostokovedi XIX veka*. Bakü: Elm.
- Sâbir. (1914). *Hop-hopnâme*. Bakü: Kaspi Matbaası.
- Said Halim Paşa. (1998). *Buhranlarımız ve son eserleri*. (M.E. Düzdağ, Haz.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*. (N. Mert, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Şahavatov, S. (2014). 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Bir Din Âlimi: Kadı Mir Muhammed Kerim Bakuvi (1853-1938). İçinde S. Alkan Özcan & V. İmanbeyli (Ed.), *Azerbaycan'da din ve kimlik içinde* (ss. 329-346). İstanbul: Küre Yayınları.

- Şaig, A. (1978). Edebi fikri döyüşler. İçinde, K. Talıbzade (Haz.), *Eserleri V*. Bakü: Yazıçı Neşriyyatı.
- Tairzade, N. (1961). O mektabah v Azerbaydjane v 30-50-h gg. XIX v. *İzvestiya AN AzSSR: Seriya Obshestvennih Nauk*, 11, 29-57.
- Talıbzâde, A.Y. (1907). *Hakikat-i İslam*. Bakü: y.y.
- Talıbzade, K. (1966). *XX esr Azerbaycan edebi tengidi (1905-1907-ci iller)*. Bakü: ASSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- Tûrânî. (2006). Türk dilinin vazife-yi medeniyesi. İçinde, O. Bayramlı (Haz.), *Füyûzât (1906-1907)*, (ss. 140-142). Bakü: Çaşıoğlu.
- Türkoğlu, İ. (2996). Müslüman kongreleri. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32, 96-98.
- Usmanova, D. (2005). *Musulmanskiye predstaviteli v Rossiiskom parlamente*. Kazan: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan.
- Ülken, H.Z. (1979). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Vahabzade, B. (2004). *Seçilmiş eserleri I*. Bakü: Lider Neşriyyat.
- Valiyev, O. (2020). *Azerbaycan'da milliyetçilik: Ulusun ve ulus-devletin oluşumu*. Ankara: Türkiye Notları Yayınevi.
- Walicki, A. (2009). *Rus düşünce tarihi: Aydınlanmadan Marksizme*. İstanbul: İletişim.
- Yamaeva, L. A. (2002) *Musulmanskiy liberalizm naçala XX veka kak obşestvenno-politiçeskoye divijeniyeye*. Ufa: Gilem.
- Yeşilot, O. (2015). *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Zenkovsky, S. (1967). *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge: Harvard University Press
- Zerdabi, H. (1960). *Seçilmiş eserleri*. (Z. B. Göyüşov, Haz.). Bakü: Azernesr.
- Zeynalzade, A. (2006). *Azerbaycan metbuatı ve Çar senzurası (1850-1905)*. Bakü: Elm.
- Ziyadhan, A.H. (2012). *Avrupada 3 aylık bir seyahetim*. (T. Hacıyev, E. Emirov & E. Aliyev, Haz.). Bakü: İleri.

MUHTAR AUEZOV

(1897 – 1961)

Kazak yazar, sosyal aktivist ve akademisyen

Muhtar Auezov, 28 Eylül 1897'de şimdiki Abay bölgesi olan Chingiz Volost'ta doğdu. Auezov'un ailesinin Abay Kunanbaev'in ailesiyle yakın bir ilişkisi vardı ve büyükbabası Abay'ın bir arkadaşı ve hayranıydı. Auezov liseyi Semipalatinsk Öğretmen Okulu'nda, üniversiteyi Leningrad Devlet Üniversitesi'nde okudu ve Orta Asya Üniversitesi'nde lisansüstü eğitim aldı.

Auezov'un yaratıcı ürünleri arasında çok sayıda öykü, anlatı, oyun ve roman bulunmaktadır. Sanat eserlerinin yanı sıra, Auezov'un yaratıcı mirası çok sayıda eskiz, tanıtım makalesi ve bilimsel araştırmayı da içermektedir.

Auezov en çok oyunları ile tanınır. Bunlar arasında Romeo ve Juliet'in hikayesini andıran iki genç aşkın hikayesi olan *Enlik-Kebek* başta gelmektedir. Sevdiği adamla evlenmek için toplumsal normlara meydan okuyan Aiman adlı genç bir kadının hikayesini anlatan *Aiman-Sholpan*

oyunu önemlidir. Kazakistan'da sosyalizmle ilgili konuları ele alan yirmiden fazla oyun yazdı.

Auezov yazı hayatının ilerleyen safhalarında roman yazmaya yöneldi. Kazak şair Abai Qunanbaiuly'nin hayatını ele alan *Abay* ve dört kipten oluşan *Abay'ın Yolu* adlı bir epik roman hayatının son yirmi yılının ürünü oldu. Auezov'un yaratıcı araştırmaları, Abay Kunanbaev'in eserlerinin devrim sonrası yayınlarını düzenlemeyi ve yayınlamayı da içeriyordu ve büyük Kazak şairi ve düşünürünün ilk bilimsel biyografisi ve araştırmacısıydı.

Aynı zamanda bir çevirmen olan Auezov, Nikolai Gogol'un *Hükümet Müfettişi* ve Shakespeare'in *Hırçın Kız* adlı eserleri de dâhil olmak üzere edebiyat eserlerini Kazakçaya çevirmiştir.

Bir edebiyat araştırmacısı olarak da Auezov, Kazak edebiyatına önemli katkılar yapmıştır. Kazak edebiyatı üzerine kapsamlı bir çalışma

Yaşadığı Yerler: Abay, Moskova, Almatı

Görev Yaptığı Kurumlar: Leningrad Devlet Üniversitesi, Orta Asya Üniversitesi, Kazak Devlet Akademik Drama Tiyatrosu

Önemli Eserleri: Enlik-Kebek, Kazak Edebiyat Tarihi, Abay, Abay'ın Yolu

olan *Kazak Edebiyat Tarihi* ve Kırgız epik şiiri Manas üzerine yazdığı monografi bu katkılar arasında yer almaktadır.

Auezov'un eserleri Kazak edebiyatı ve kültürü üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Kazak edebiyatının en önde gelen isimlerinden biri olarak kabul edilir ve genellikle "Kazak edebiyatının babası" olarak anılır. Yazıları sadece Kazak yaşam tarzını tasvir etmekle kalmamış, aynı zamanda aşk, insan ilişkileri ve yaşamda anlam arayışı gibi daha geniş temaları da ele almıştır. Auezov'un Kazak dili ve edebiyatının gelişimine katkısı ölçülemez. Oyunları ve romanları birçok dile çevrilmiş ve günümüzde de okunmaya ve sahnelenmeye devam etmektedir.

Auezov, edebi katkılarının yanı sıra Kazakistan'ın önde gelen kültürel figürlerinden biriydi. Kazak Devlet

Akademik Drama Tiyatrosu'nun kurucularındandı ve tiyatronun ilk müdürü olarak görev yaptı. Auezov aynı zamanda bir edebiyat eleştirmeni olarak çalıştı ve Kazak kültürünün ve dilinin tanıtılmasında aktif olarak yer aldı.

Kazak edebiyatına yaptığı katkılardan dolayı Auezov, yaşamı boyunca çok sayıda onur ve ödüle layık görüldü ve birçok kurum ve simge yapıya onun adı verildi. Ölümünden sonra Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti, aralarında Bilimler Akademisi Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Kazak Devlet Akademik Drama Tiyatrosu, Auezov Ev Müzesi, bir okul, bir cadde ve Almatı'da bir kentsel alanın da bulunduğu çeşitli kurumlara onun adını vererek ismini yaşatmaya karar verdi.

Haydar Aliyev Kültür Merkezi

Bakü’de bulunan mimari simge yapıdır

Kuruluş Tarihi: 2012

Bulunduğu Yer: Bakü

Kurumun Etkisi: Uluslararası düzeyde mimari bir şaheser olarak Azerbaycan’ın entelektüel hayatının gelişmesinde önemli bir yere sahiptir.

Haydar Aliyev Kültür Merkezi (Azerice: Heydr Əliyev Mrkəzi), Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de 2012’de yapılan ancak çatısında çıkan yangın sonucunda restore edilerek 2013’te hizmete giren mimari bir simge yapıdır. Dünyanın önemli kültür merkezlerinden biridir. Bir konferans salonu, galeri salonu, müze ve diğer tesislere ev sahipliği yapan merkez, Bakü’nn entelektüel yaşamında önemli bir rol oynar.

Kültür Merkezi nl mimar Zaha Hadid tarafından tasarlanmıştır. Merkezin akışkan formu doğal topografyanın kıvrımlarından ortaya çıkmakta ve çeşitli kültürel alanlar arasında bir bağlantıyı temsil etmektedir. Yapının temel formu Azerbaycan mitolojisinde yer alan Hazar Denizi’nin yükselişini yansıtır.

Merkez, 2013 Dünya Mimarlık Festivali ve Inside Festivali’nde ödüle aday gösterilerek yenilikçi tasarımıyla uluslararası alanda takdir topladı ve 2014 yılında Design Museum’un Yılın Tasarımı dl’nü kazanarak Zaha Hadid’i yaşışmanın en büyük dln kazanan ilk kadın yaptı. Bina, Extreme Engineering TV dizisi ve 2017’de bir Google Doodle’i da dâhil olmak üzere popüler medyada yer aldı.

Merkez açıldığı günden bu yana Moskova müzik tiyatrosu “Helikon-Opera”nın performansları, Andy Warhol ve Azerbaycanlı sanatçı Tahir Salahov gibi ünlü sanatçıların sergileri ve ağdaş Türk Sanatı Sergisi gibi çok sayıda etkinliğe ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Gürcistan ve Azerbaycan’dan antik eserlerin sergilendiği Tarihi Başyapıtlar Sergisi ve “Hiperealist Heykel. Neredeyse Canlı” sergisinde çeşitli uluslararası sanatçıların eserleri yer almıştır.

Merkezdeki diğer etkinlikler arasında Viyana Strauss Festival Orkestrası’nın konserleri ve Sadguru’nun “İ Mühendislik” konulu konferansı yer almaktadır: Refah için Teknolojiler” konulu konferans. Merkez ayrıca farklı zaman dilimlerinden tarihi ve mimari yapıların maketlerinin sergilendiği Mini Azerbaycan sergisine de ev sahipliği yapmaktadır.

Merkez, sergi alanları ve konferans salonları gibi çeşitli etkinliklere ev sahipliği yaparak hem yerel halkın hem de turistlerin ilgisini çeker. Ayrıca, Haydar Aliyev’in yaşamı ve ülkeye sağladığı katkılar gibi tarihsel ve kültürel değerlerin korunup tanıtılması amacıyla açılan müzeleri de bünyesinde barındırır.

Kafkasya'da Çağdaş Müslüman Düşüncesi

Mokhmad Akhiyadov

Giriş

Dinlerin buluştuğu Kuzey Kafkasya'da İslam'ın uzun bir tarihi vardır. Kuzey-Doğu Kafkasya'da yer alan Derbent şehri ve çevresinin fethe edilmesiyle bölgenin İslamlaşma serüveni başlamıştır. İslam buraya iki yönden gelmiştir: Güneyden Şafi mezhebinin yanı sıra Caferiyye Şiiliği; kuzeyden ise Hanefi mezhebi. Ancak Hanefi mezhebinin tam olarak yerleşmesi Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı'nın nüfuzuyla gerçekleşmiştir (Yarlykapov ve Adiev, 2021, s. 61). Bunun yanı sıra Kafkasya'da çeşitli tarikatlar da yayılmıştır. İlk önce Nakşibendi daha sonra Kadiri ve Şazeli tarikatları ortaya çıkmıştır.

1980'lerden itibaren Kuzey Kafkasya'da İslam'ın haritası da değişmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başlarına kadar ise bölgedeki Müslüman düşünce dünyasının dağılımı şu şekildeydi: Kuzey-Doğu Kafkasya'da yer alan Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşetya'da mezhep olarak Şafilik, tasavvuf tarikatları olarak ise Nakşibendi ve Kadirilik; Orta ve Kuzey-Batı Kafkasya'da Hanefi mezhebi hâkimdi. Ayrıca, Dağıstan'ın Azerbaycan ile sınır bölgelerinde az da olsa Şiiler yaşamaktadır. Öte yandan,

günümüzde söz konusu düşünce akımları arasındaki temaslar gittikçe artış göstermektedir. Bu, 1980'lerde bölgede ortaya çıkan İslam'ın dirilişinin bir sonucudur.

1980'lerde, İran İslam Devrimi ve Sovyetler Birliği-Afganistan Savaşı'nın sonucu olarak Kafkasya Müslümanları arasında bir diriliş hareketi başlamıştır. Bu tarihte, daha önce var olan ve devlet tarafından "geleneksel" olarak adlandırılan Müslüman düşünce akımlarının yanı sıra çeşitli siyasal İslam akımları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yeni akımları kendisi için tehdit olarak gören Rusya Devleti ve Kuzey Kafkasya'daki temsilcileri (özerk cumhuriyetlerdeki yönetim) tasavvuf tarikatlarına siyasi destek vermiştir. Bu, günümüzde de devam eden Sufi-Selefi geriliminin başlamasına neden olmuştur.

Bu çalışmada, Kafkasya'daki çağdaş Müslüman düşünce akımları ve aralarındaki tartışmalar ele alınacaktır. Sovyetler Birliği'nin son yıllarında ülke genelinde bir demokratikleşmenin yaşanmasıyla Kafkasya'ya yeni düşünce akımları girmeye başlamıştır. Bu, bölgedeki Müslüman düşünce dünyasının zenginleşmesine yol açmış olsa da zaman zaman düşünce akımları arasında çok sert çatışmalara neden olmuştur. Üstelik, Sovyetler Birliği'nden yeni çıkmış olan devletlerin yöneticileri bölgedeki "geleneksel" yapılara destek verince iş içinden çıkılmaz hale gelmiştir. Söz konusu düşünce akımları arasında yaşanan tartışmaların, Kafkasya'nın İslamileşme süreci ve bu süreç içinde Müslümanların devletle kurdukları ilişkiler anlaşılmanan kavranması mümkün değildir. Dolayısıyla bu çalışmada ilk önce İslam'ın Kafkasya'daki tarihsel arka planı ele alınacaktır. Ayrıca, 1980'lerden itibaren "geleneksel İslam" olarak adlandırılacak olan tasavvuf tarikatlarının ve Şafi ile Hanefi mezheplerinin bölgedeki yayılma süreci de ele alınacaktır. Ardından, siyasal İslam düşüncelerinin bölgeye girmeye başlamasıyla ortaya çıkan "gelenekselci-selefi" tartışmaları değerlendirilecektir.

Kafkasya'nın İslamlaşması ve Tarihî Arka Plan

Kuzey Kafkasya'nın İslamlaşma süreci belli bir dönemleştirmeye pek elverişli değildir. Aleksey Malaşenko (2001, s. 18) İslam'ın Kuzey Kafkasya'daki yayılmasını denizdeki gelgitlere benzetmektedir. Buna göre, İslam bu bölgede yaşanan bazı gelişmelere bağlı olarak dalgalarda şeklinde yayılmıştır. Söz konusu gelişmeler iki başlık altında toplanabilir. Birincisi Kafkasya bölgesine Müslüman fetihlerin ulaşmasına bağlı olarak ortaya çıkan gelişmelerdir; 7. yüzyılda Araplar, 14. yüzyılda Timur ordusu, 15. yüzyılda Türkler, 16. yüzyılda Şii Persler. İkincisi ise tam ters bölgeye Müslüman olmayan unsurların gelmesine bağlı olarak yaşanan gelişmelerdir; 13. yüzyıl Moğol ve 17. yüzyıldan beri bölgede hâkimiyetini kurmaya çalışan Rus istilaları. Özellikle Rus istilasını, Kafkasya halklarının direnişinin dinî bir şekle bürünmesiyle bölgede İslam'ın yayılmasını daha da hızlandırmıştır.

Müslümanlar ilk defa 642'de günümüz Azerbaycan topraklarından geçerek Dağıstan topraklarına ulaşmıştır. O dönemde Müslümanların fethettiği toprakların çoğunda olduğu gibi Kafkasya'da da İslam'ın karşılaştığı en büyük rakip pagan inançlardı. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki söz konusu pagan inançlar İslam gibi güçlü ve enerjik bir rakiple karşı karşıya kalındığında bile inanılmaz bir canlılık göstermiştir. Buradan hareketle bazı Kafkasya uzmanları, bu bölgede 1400 yıl önce başlayan İslamlaşma sürecinin bugüne kadar tamamlanmadığını ileri sürmektedir (Malaşenko, 2001, s. 18). Bu tezin dayandığı asıl düşünce ise günümüzde hâlâ Kuzey Kafkasya halkları arasında tamamen Müslüman olmayan halkların da var olması ve ayrıca tamamen Müslüman olan halkların bile eski pagan inançlarından bazı gelenekleri devam ettiriyor olmasıdır. Eğer bu düşünce doğru kabul edilirse, o zaman dünyanın hiçbir bölgesindeki İslamlaşma sürecinin tamamlanmadığı savunulabilir. Ancak Kafkasya halklarının eskiden beri devam ettirdiği gelenekleri, iddia edildiği gibi pagan inançların bir devamı değil, o halkların kültürlerinin birer parçasıdır. Söz konusu gelenekler İslam dininin haram dairesine girmediği sürece Müslümanlar

açısından sorun teşkil etmemektedir. Ayrıca bu, sadece Kafkasya için geçerli olan bir durum değildir. Nitekim İslam, ulaştığı tüm coğrafyalarda kendisinden önceki kültürleri yok etmemiş, bilakis bu kültürlerle harmanlanarak yeni bir sentez ortaya çıkarmıştır. Diğer taraftan Kuzey Kafkasya'da günümüzde hâlâ Müslüman olmayan halklarının yaşadığı doğrudur. Burada genellikle örnek olarak Osetler gösterilir. Fakat bu, doğrudan Rusya'nın Kafkasya istilasıyla ilgili olan bir süreçtir. Üstelik günümüzde Oset halkının bir kısmı Müslümandır. Ayrıca Rusya İmparatorluğu Kafkasya'ya yöneldiği 17. yüzyıldan itibaren sürekli bölgeye gayrimüslim unsurları yerleştirerek bu coğrafyanın demografisine müdahale etmiştir. Dolayısıyla bu, bölgedeki İslamlaşma sürecinin tamamlanmadığını değil, daha çok Rusya Devleti'nin bu bölgenin demografisine müdahale yaptığını göstermektedir.

7. yüzyılda Kuzey Kafkasya'nın doğu kesimlerine ulaşan İslam hızlı bir şekilde güneyden kuzeye doğru yayılmaya başlamıştır. İslam'ın buradaki başarısının arkasından birçok faktör yatmaktadır. Her şeyden önce bölgeye fetihlerle gelen Arap, Pers ve Türk gibi dış güçler önemli rol oynamıştır (Şihsaidov, 1999, s. 109). Diğer taraftan fetih edilen topraklardaki Müslümanların bazı vergilerden muaf tutulması gibi birtakım kolaylıkları da İslam'ın bölgede hızlı yayılmasını sağlayan faktörler arasında saymak gerekir. Sonuç olarak, buradaki halklar peş peşe İslam'ı kabul etmeye başladılar; 7-10. yüzyıllarda Lezgiler, 11-13. yüzyıllarda Laklar, 14. yüzyılda Dargiler ile Nogaylar, 13-15. yüzyıllarda ise Kumuklar ile Avarlar (Berezhnoy, Dobaeve ve Krainuchenko, 2002, s. 6).

Dağıstan'ın en yakın komşularından olan Çeçenlerin arasından İslam'ın yayılmasına gelince, bu konuda birbirini dışlayan birkaç görüş var. Bir görüşe göre Çeçenlerin İslamiyet'e geçişi, Arapların Kafkasya'ya ulaştığı 7. yüzyılda gerçekleşmiştir. Diğer bir görüşe göre ise bu geçiş, Sunca, Sulak ve Aksay nehirlerinin vadilerine yerleşen Çeçen kabilelerinin İslamiyet ile tanıştıkları 16. yüzyılda gerçekleşmiştir (Zelkina, 1999, s. 40).

İlk başta Kuzey Kafkasya'nın doğusuna ulaşan İslam buradan orta ve batı bölgelerine doğru yayılmaya başlamıştır. Bazı kaynaklara göre, günümüzde büyük bir kısmının Hristiyan olmasıyla bilinen Osetlerin resmî tarih yazımından farklı olarak, Alanların (Osetlerin ataları) bir kısmı daha 7. yüzyılın ortasında İslamiyet'le tanışmıştır (Malaşenko, 2001, s. 18). Aynı zamanda 14. yüzyılın sonunda Timur Han da Alanlara İslam'ı kabul ettirmeye çalışmıştır. Bazı diğer kaynaklara göre ise İslam Osetlere 17-18. yüzyıllarda Kabardey bölgesinden geçmiş ve esas olarak toplumun üst sınıfı arasında yayılmıştır. Ancak günümüzde hâlâ çoğunluğu Hristiyan olan Osetler, yüzyıllar boyunca pagan inançlarını da korumuştur (Avksentev, 1973, ss. 21-22). 15. yüzyılda, Batı Karadeniz bölgesinde Türk hâkimiyetinin kurulmasıyla bir sonraki İslamlaşma dalgası ortaya çıkmıştır. Bunun devamında İslamiyet 16. yüzyılda Kırım hanlarının önderliğinde Kuzey-Batı Kafkasya halkları arasında yayılmaya başlamıştır. Diğer taraftan bahis konusu bölgede İslam'ın 18. ve 19. yüzyıllar gibi daha geç bir dönemde yayıldığını ileri süren kaynaklar da vardır (Nogmov, 1982, s. 45).

İslamiyet'in Kuzey Kafkasya halkları arasında yayılmasına dair herkesçe kabul edilmiş bir dönemlendirmeden bahsetmek mümkün değildir. Dağıstan'da İslamiyet, yerel feodal beylerin çoğunluğunun bu dinî kabul etmesine bağlı olarak 16. yüzyılın sonunda hâkim bir din haline geldi. Aynı şekilde Kabardey bölgesinde de İslam, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başında yerel feodal beylerin büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Ancak 17. yüzyılın başlarında bile "Çerkesler arasında eski yarı pagan ve yarı Hristiyan inançlar canlılığını koruyordu." (Berezhnoy, Dobaevev ve Krainuchenko, 2002, s. 10). Nitekim "İslam Çerkesler için alternatif bir din olmaktan daha çok onlar arasında yaygın olan sosyal kurallarının (Adige Habze) doğruluğunu gösteren bir dindi." (Hanahu ve Tsetkov, 1996, s. 154). Dolayısıyla İslam'ı söz konusu kurallarıyla harmanlayarak yaşamaya başladılar. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması uyarınca Rusya İmparatorluğu'na geçen Kabardey ise zaten Müslümandı. Diğer taraftan İnguşların tamamının İslamiyet'e geçişi ancak 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Özetle 7. yüzyılın ortasında

Kuzey Kafkasya'ya ulaşan İslam'ın tüm bölgeye yayılması 19. yüzyılı bulmuştur (Malaşenko, 2001, s. 20-21).

Sonuç olarak, Kuzey Kafkasya'da Sünni İslam hâkim bir din haline gelmiştir. Aynı zamanda Şafi ile Hanefi mezhepleri yaygınlık kazanmıştır. Kuzey-doğu Kafkasya'da yaşayan Çeçenler, İnguşlar ve Dağıstan halkları (Kumuk ve Nogaylar hariç) arasında Şafi mezhebi yaygındır. Hanefi mezhebi ise Kuzey Kafkasya'nın batı ve orta kesimlerinde yaşayan halklar ve aynı zamanda Kumuklar ve Nogaylar arasında hâkimdir. Dikkat çeken diğer bir husus, İslam dinî Kuzey Kafkasya'nın doğu kesimlerinde yaşayan halkların hayatının her aşamasında hissedilirken, batı kesimlerindeki halkların hayatında bu din faktörü daha az göze çarpmaktadır. Farklı bir ifadeyle, doğudan batıya doğru gittikçe dinin insanların hayatlarına daha az sirayet ettiği görülmektedir.

Tasavvuf

Orta Çağ'da Dağıstan'a ulaşan tasavvuf günümüzde Kuzey-Doğu Kafkasya (Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşetya) bölgesinin tamamına yayılmış durumdadır. 11. yüzyıldan beri Derbent şehrinde tasavvuf cemaatlerinin faal oldukları bilinmektedir. Bu, Ebu Bekir Muhammed ad-Derbendi'nin *Raykhan al-Hakaik va Bustan ad-Dagaik* (Hakikat Reyhanı ve İncelikler Bahçesi) balıklı çalışmasıyla da kanıtlanmaktadır (Hanbabaev, 2001, s. 49). Buradan tasavvuf, Dağıstan'daki diğer halkların ve Çeçenlerin yaşadığı bölgelere yayılmış ve birkaç yüzyıl içinde aralarında oldukça güçlü bir konum kazanmıştır. Bu bağlamda, Kuzey Kafkasya'nın doğu kesimlerinde 18. yüzyılın sonundan itibaren Nakşibendi, 19. yüzyılının ortasından itibaren ise Kaderi tarikatları faaliyet göstermektedir. Bununla birlikte, Kafkasya'nın batısında tasavvuf yaygınlaşmamıştır. Nitekim pek çok uzman bunu, söz konusu bölgede İslam'ın zayıf olmasının altında yatan en önemli neden olarak göstermektedir.

Genel olarak 19. yüzyılın başında İslam, Kuzey Kafkasya'da güçlü bir konuma sahipti ve Müslüman din adamları ciddi bir siyasi ve ideolojik

gücü temsil ediyordu. Bu dönemde sadece Çeçenistan'da yaklaşık 300, Kabardey'de 100'den fazla ve Dağıstan'da en az 1500 cami vardı (Avksentev, 1973, s. 37). Aynı zamanda Kafkasyalı halkların Rus İstilasına karşı yürüttükleri hareket İslam bayrağı altında birleşmeye başlamıştı. Rus genişlemesine karşı aktif askerî direniş, 1785'te Şeyh Mansur olarak tanınan Çeçen Uşurma tarafından başlatıldı. Rusya'ya karşı mücadelesini dinî çerçeveye yerleştirmeyi başaran Şeyh Mansur aynı zamanda Kafkasyalı halklar arasında aktif olarak tebliğ çalışmalarını yürütmüştür. Sonuç olarak, Rus İstilasına karşı yürütülen mücadele gazavat (gaza) şeklini alınca İslam'ın Kafkasya'daki yayılması daha da hızlanmıştır (Malaşenko, 1998, s. 28).

İslam'ın Kuzey Kafkasya halklarının sosyo-politik yaşamında oynadığı rol Kafkas Savaşı (1818-1864) boyunca giderek artmıştır. Şeyh Mansur'dan sonra Gazi-Muhammed, Hamzat-bek ve 1834'ten sonra Şeyh Şamil Kuzey Kafkasya halklarını İslam'ın çatısı altında toplayarak Rus İstilasına karşı mücadele yürütmüşlerdir. Daha sonra buna "müridizm hareketi" adı verilmiştir. Böylece Nakşibendi tarikatı, bölgenin kendine özgü tarihi koşullarında "savaşçı tarikat" şeklini almış ve müridizm hareketinin ideolojisi haline gelmiştir. Bu tarihten sonra, Kafkasya'daki tarikatı dünyanın diğer bölgelerindekilerden ayıran en önemli özelliği, aynı anda hem insanı Allah'a daha yaklaştıran yolun öğretisini hem de gazavat çağrısını birleştirmiş olmasıydı (Smirnov, 1963, s. 142). Farklı bir deyişle, daha önce genellikle insanın iç dünyasıyla ilgilenen tarikat, Kafkasya halklarının özgürlük mücadelesiyle harmanlanarak cihat çağrısını ön plana çıkarmaya başlamıştır.

Kafkasya'daki tarikatın diğer bir ayırt edici özelliği ise özgürlük mücadelesi Şeyh Şamil önderliğinde zirveye ulaştığında bile bölgede ayrıca "tarikat müridliği" de vardı. Böylece 19. yüzyıldaki Kafkas Savaşı döneminde Kuzey-Doğu Kafkasya'da müritlik kurumu "naib müritleri" ve "tarikat müritleri" olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştı. Farklı bir ifadeyle, naib (vekil, temsilci) müritleri kavramı daha çok savaşçı kesimi için kullanırken tarikat müritleri kavramı tasavvuf ehli için kullanılmaktadır. Daha önce olmayan naib müritleri kurumu ilk defa Şeyh

Şamil tarafından ortaya çıkarılmıştır. Nitekim Kuzey Kafkasya halklarını bir devlet çatısı altında toplama amacına en çok yaklaşmış olan Şeyh Şamil, aynı zamanda devlet işleyişinin sekteye uğramaması için kendisine sadık insanlara ihtiyaç duyuyordu. İşte müritlik kurumu bu ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkarılmıştı (Abdurazimov, 1995, s. 220). Ancak Şeyh Şamil'in esir düşmesi ve özgürlük mücadelesinin sekteye uğramasıyla birlikte bu kurum da ortadan kalkmıştır. Diğer taraftan, doğrudan gazavat hareketiyle bir bağlantısı olmayan tarikat müritliği kurumu ise varlığını günümüze kadar korumuştur.

Bununla birlikte tarikatçılık ve müritlik gibi kurumlar Kuzey-Batı Kafkasya'daki Çerkes ve Türk halkları arasında destek görmemiştir. Bunun bir sonucu olmalı ki günümüzde de söz konusu bölgede Kuzey-Doğu Kafkasya'dan farklı olarak tasavvuf yaygın değildir. Bu bağlamda dikkat çeken diğer bir husus ise, Kuzey-Doğu Kafkasya'da yaşayan ama buradaki diğer halklardan farklı olarak Hanefi mezhebini takip eden Kumuk ve Nogaylar arasında da tasavvufun yaygın olmamasıdır. Buradan anlaşılıyor ki herhangi bir dinî öğretinin belli bir bölgede yayılması için her şeyden önce söz konusu bölgedeki sosyo-politik koşulların buna uygun hale gelmesi gerekir.

19. yüzyılın ilk yarısında Rusya'ya karşı verilen özgürlük mücadelesi Kafkasya halkları tarafından gazavat öğretisi çerçevesinde algılanırken, 19. yüzyılın ortalarından itibaren daha ılımlı yorumlar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu öğretilerin başında, Kunta Hacı önderliğinde Kuzey Kafkasya'nın doğu kesiminde yayılan Kadiri tarikatı gelmektedir. Söz konusu tarikatın bölgede yayılmaya başladığı dönemde -1860'lar zirveye ulaştığı yıllar- halk sürekli savaşmaktan yorgun düşüyor ve normal hayata dönmeyi arzuluyordu (Akaev, 1994, s.12). İşte böyle bir ortamda Kunta Hacı önderliğindeki Kadri tarikatı, gazavat öğretisinden farklı olarak daha ılımlı bir söylem geliştirerek halk arasında büyük destek görmeye başlamıştır.

Bölgedeki halk arasında yayılmaya başlayan Kadiri tarikatı, Şeyh Şamil de dâhil olmak üzere gazavat destekçileri olan Nakşibendi tarikatı

takipçilerinin direnişiyle karşılaşmıştır. Bu bağlamda Şeyh Şamil Kunta Hacı'ya yönelik birkaç defa sorgulama başlattı. Farklı bir ifadeyle, öğretisinin İslam'a uygunluğunu anlamak için Kunta Hacı'ya sorgulamalar düzenleniyordu. Son sorgulamada Şeyh Şamil Kunta Hacı'nın öğretisinde İslam açısından bir sorunun olmadığını kabul etmiştir. Öte yandan, Rusya ile karşı karşıya gelmede asıl meselenin savaşları kazanmak değil, daha güçlü bir düşman karşısında hayatta kalmak olduğunu savunan Kunta Hacı'nın "uzlaşmacı" öğretisinin Kafkasyalı mücahitlerin Rusya İmparatorluğu karşısındaki kararlılığını olumsuz etkileyebileceğinin farkında olan Şeyh Şamil, Kunta Hacı'nın öğretisini fiilen yasaklamıştır.

Ancak Kunta Hacı'nın, bazı çağdaşlarının iddia ettikleri gibi Rusya İmparatorluğu ile "uzlaşmacı" bir düşünceye sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. O, Rus İstilasına karşı aktif mücadelenin daha uygun bir zamana ertelenmesinin Kafkasya için daha doğru olduğunu düşünüyordu. Zira büyük Kafkas Savaşı'nın devam etmesi durumunda bölge insanlarının tamamen yok olma tehlikesi vardı. Nitekim Şeyh Şamil de 1859'da özgürlük mücadelesine son verirken buna benzer bir yorum yapmıştır. Dolayısıyla Kunta Hacı'nın Rusya ile "uzlaşmacı" bir düşünce değil, daha çok uzun vadeli bir düşünce taşıdığı söylenebilir.

Ayrıca Şeyh Şamil'in siyasi arenadan ayrılmasının ardından Rusya, Kunta Hacı ve takipçilerinin -siyasi düşüncelerinin daha ılımlı olmasına rağmen- kendisine tehlike arz ettiğini düşünerek onlara baskı uygulamaya başladı. Üstelik, 1850'lerde büyük bir kısmı Rusya safına geçen "konformist" ulema sınıfı da Kunta Hacı'yı ve takipçilerini kendine rakip olarak görüyordu (Akaev, 1994, s. 42). Zira hem Rusya yönetimi hem de ulema sınıfı Kunta Hacı'nın popülaritesinin gittikçe arttığını ve bu bağlamda Kafkasya halklarının tekrar ayaklanmasına giden süreci başlatma ihtimalini artırdığını öngörerek baskılar uygulamaya başladı. Nitekim Kunta Hacı 1863'te tutuklanarak sürgüne gönderildi. Daha sonra müritleri birkaç defa Rusya'ya karşı ayaklanmayı başlatmaya çalışsalar da başarısız oldular.

Kuzey Kafkasya'da Siyasi Mücadele ve Din-Devlet İlişkisi

Buraya kadar ele alınan tarihsel süreçten din faktörünün Kuzey Kafkasya tarihinde ne kadar önemli bir rol oynadığını gördük. Burada kaçınılmaz olarak, Rusya'nın bu bölgeye yönelik istila politikasının medeniyetler çatışması bağlamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusu ortaya çıkıyor. Bu soruya ne "evet" ne de "hayır" şeklinde bir cevap verilebilir. Bir taraftan Rusya İnguşlara İslamiyet'i kabul etmemeleri için baskı uygularken diğer tarafta Şeyh Şamil'in işgalci Rus güçlerine karşı gaza çağrısında bulunduğu bilinmektedir. Farklı bir ifadeyle iki taraf için de din faktörünün önemi yadsınamaz. Ayrıca Rusya'nın Kuzey Kafkasya politikasında bölgede tek Hristiyan olan Osetlerin desteğini almış olması dinî faktörlerin mahiyetini gösterme açısından önemlidir. Ancak bu, Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik politikasının arkasında sadece dinî motivasyonunun yattığı anlamına gelmez.

Öte yandan karşı görüşü savunanlar da vardır. Örneğin, Khodarkovskiy (1999, s. 22-26) Rusya'nın Kafkasya politikasının tamamen mensup olduğu Hristiyan dinince belirlendiği ve Kafkasyalıları topluca Hristiyanlaştırma amacını taşıdığını ileri sürmektedir. Buna benzer şekilde Tsutiev de şunu yazıyor: "Rusların Kafkasya'yı sömürgeleştirme süreçlerinde Hristiyanlık, Rus vatandaşlığının kendisiyle neredeyse aynıydı." Farklı bir ifadeyle Rus hâkimiyetine girmek doğrudan Hristiyanlığa geçiş anlamına geliyordu (Tsutsiev, 1998, s. 31).

Kafkasya Müslümanlarının Hristiyanlaştırılmasının mümkün olmadığını anlayan Rusya onları Osmanlı topraklarına sürgün etmiştir (Nodiya, 1998, s. 27). Böylece Kafkas muhacirliği ortaya çıktı. Ancak muhacirlik hiçbir şekilde Kuzey Kafkasya'da İslam'ın konumunun zayıflamasına yol açmadı. Hatta 20. ve 21. yüzyıllarda Kafkasya halklarının Türkiye ve Orta Doğu ülkeleriyle bağlarının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda Rusya günümüzde de söz konusu ülkelerdeki varlığı koruyan Kafkas diasporasına temkinli yaklaşmaktadır.

Sonuç olarak Rusya İmparatorluğu İslam'a ve Müslümanlara şüpheyle yaklaşıyor ve zaman zaman büyük baskılar uyguluyordu. Bununla birlikte Kuzey Kafkasya politikasının temelinde sadece İslam'a karşı mücadelenin yattığını söylemek mümkün değildir. Rusya'nın söz konusu bölgedeki ana amacı burada Hristiyanlığı yaymaktan daha çok bu bölgeyi kendi toprağına katmaktı. Zira uzun yıllar boyunca sıcak denizlere inme politikasını takip eden Rusya İmparatorluğu, Kuzey Kafkasya'yı hâkimiyeti altına almadan bu politikayı gerçekleştirmeyeceğini biliyordu.

Aynı zamanda, Rusya İmparatorluğu yönetimi Kafkas Savaşı'nın sonuna doğru yaklaşırken bölgedeki Müslüman din adamlarını kendi safına çekmek için İslam'a karşı bir yumuşama başlatmıştır. Bu doğrultuda, özellikle askerî yetkililere bölgedeki din adamlarıyla iyi ilişkiler kurma görevi verildiği bilinmektedir. Buradaki en büyük amaç, Rusya devletine sadık din adamları aracılığıyla yerel halk arasında Rus propagandasını yapmaktır (Berezhnoy, Dobaeev ve Krainuchenko, 2002, s. 15). Sonuç olarak, 1860'lı yıllarda söz konusu din adamları sınıfı tamamen çarlık yönetimine bağımlı ve dolayısıyla da Kuzey Kafkasya'daki Rus sömürgeciliğın bir parçası haline gelmiştir.

Üstelik 1905'ten itibaren çarlık yönetimi Kuzey Kafkasya'da örf ve âdet hukukunu yavaş yavaş yasaklayarak onun yerine şeriatı desteklemeye başlamıştır. Zira yerel örf ve âdetler bölgede Rus devlet düzeninin kurulmasının önünde büyük bir engel olarak görülüyordu. Ayrıca hayatları tek bir düzene (şeriat) göre yaşayan insanları yönetmek, kendi örf ve adetlerine göre yaşayanları yönetmekten çok daha kolaydır. Bu, çarlık yönetiminin özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kuzey Kafkasya'daki din adamlarını ve şeriatı desteklemesinin arkasında yatan ana nedendir. Bu politikanın Rusya İmparatorluğu için olumlu bir sonuç verdiği söylenebilir. Nitekim buna, 1910 yılında o dönemin Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya'sını inceleyen Sternberg dikkat çekmiştir. Ona göre, "20. yüzyılın başında Rusya Müslümanları arasında herhangi bir ayrılıkçı eğilim görülüyordu." (Sternberg, 1910, s. 566).

Sovyetler Birliği'nde İslam Politikası

Ancak 20. yüzyılın başından beri çalkantılı bir sürece giren Rusya İmparatorluğu 1917 yıkılarak yerini Sovyetler Birliği'ne bırakmıştır. Sovyet yönetiminin ülkesinde yaşayan Müslümanlara yönelik politikası zaman içinde değişkenlik göstermiştir. Bu bağlamda Sovyet yönetimi ile Müslüman halklar arasındaki ilişkiler genel olarak birkaç döneme ayrılarak ele alınabilir (Malaşenko, 2001, ss. 42-67).

İlki, Sovyet iktidarının kurulduğu 1917'den 1920'lerin ortasına kadar geçen sekiz yıllık dönemi kapsar. Bu, Bolşeviklerin iktidarlarını güçlendirme konusunda kendilerine yardımcı olacaklarını düşündükleri Müslümanlarla uzlaşma yolu aradıkları bir dönemdir. 1920'lerin ortasından İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen ikinci dönemde iki taraf arasından çatışma ve devlet tarafından dinî bastırma girişimleri öne çıkmıştır. 1940'ların ortasından 1950'lere kadarki üçüncü dönemde bazı istisnalarla birlikte din alanında bir "açılım", "yumuşama" yaşanmıştır. 1960-1980'lerin başına kadar geçen sürede ise tekrar baskılar uygulanmaya başlamıştır. Beşinci ve en kısa dönem, Gorbaçov'un iktidarda bulunduğu Sovyetler Birliği'nin son yıllarıydı. Perestroyka yılları olarak tarihe geçen bu dönemde her alanda bir demokratikleşme süreci yaşanmıştır.

Birbirinden farklı dinamiklere sahip bu beş dönemin bir ortak noktası vardı. O da hepsinin Sovyet yönetiminin elinde tuttuğu güce göre belirleniyor olmasıydı. Örneğin, Bolşevik yönetimi, iktidara geldiği ilk yıllarda her türlü desteğe ihtiyaç duyduğu için Müslümanlarla uzlaşma arayışına girmişti. Bu bağlamda 1920'lerin ortasına kadar Sovyet yönetimi Kuzey Kafkasya'daki şer'i mahkemelerin çalışmalarını bile finanse etmiştir. 1926 yılına gelindiğinde Kuzey Kafkasya'da 1644 cami ve 743 dinî okulda okuyan 15.000 civarında öğrenci vardı (Yemelyanova, 1999, s. 69). Ancak 1920'lerin ortasından itibaren Bolşeviklerin iktidarı güçlenmiş ve artık Müslüman din adamlarının desteğine ihtiyaç duymuyorlardı. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Sovyet yönetimi, İslam'ı kendine düşman ideoloji olarak belirleyerek dinî baskılamaya

başlamıştır. 1930'ların başında Kuzey Kafkasya'da din eğitimi ve şer'i mahkemelerin faaliyetleri durdurulmuştur. "Sovyet karşıtı unsurlarla mücadele" kapsamında Müslüman dinî önderler tutuklanmış, camiler kapatılmış ve dinî yayınlara el konulmuştur (Kudryaviev, 1994, s. 155). Baskıların zirveye ulaştığı 1930'larda Kabardey-Balkar ve Adıge bölgelerinde tek bir cami kalmamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında halkı konsolide etmeye ihtiyaç duyan Sovyet yönetimi dine yönelik bir yumuşama süreci başlatmıştır. Farklı bir ifadeyle, savaştan yorgun çıkan devlet din politikasını bir miktar serbestleştirmeye gitmiştir. Sovyetler Birliği genelinde İslami hareket yeniden canlanma sürecine girmiş, her yerde cami ve medreseler açılmıştır. Ayrıca 1943 yılında Kuzey Kafkasya Müslüman Ruhani İdaresi dâhil olmak üzere üç Müslüman ruhani idaresi açılmıştır (Saydayev, 1975, s. 170). Öte yandan çok uzun zaman geçmeden tekrar gücünü toparlayan komünist yönetimi 1950'lerin ortasından başlayarak 1980'lerin ortasına kadar geçen dönemde İslam'ı Müslümanların gündelik hayatlarından çıkarmaya çalışmıştır. Ancak başarısız olmuştur. Alexandre Bennigsen (1983, s. 72), Sovyet yönetiminin İslam ile mücadeledeki başarısızlığının başlıca nedenini şöyle açıklamaktadır: "Müslümanları diğer Sovyet vatandaşlarından ayıran en önemli özelliği, en azından sembolik de olsa, hayatlarının her aşamasında dinin varlığını koruma arzudur. Büyük bir çoğunluğu atalarının inancından dönen Ruslar ile Müslümanlar arasındaki temel fark budur."

1980'lerin ortasından 1990'ların başına kadar geçen perestroyka yılları Sovyetler Birliği'nin din-devlet ilişkilerinde de liberalleşmeye yöneldiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemde Sovyet devletinin İslam'a yönelik hoşgörülü davranmasının ana nedeni, 1980'lerde Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar arasında hem İran'daki İslam Devrimi hem de Afganistan Savaşı sonucu olarak siyasal İslam'ın yayılmaya başlamasıydı. Afganistan'daki savaşın Sovyet Müslümanları arasında "İslamcı muhalefetin" ortaya çıkmasına yol açabileceğinden çekinen Sovyet yönetimi, Müslümanların duyduğu rahatsızlığı dindirmek için o zamana kadar takip ettiği "ateizm politikasını" yumuşatmaya gitmiştir.

Öte yandan Müslümanları bir araya getiren kurum ve kuruluşları dağıtarak, lider ve üyelerine baskı uygulayarak siyasal İslam'ın bir çatı altında toplanmasını engellemek için adımlar da atılıyordu. İşte tam o dönemde, devlet yöneticilerinin bir kısmı siyasal İslam'a karşı geleneksel İslam'ın kullanılması gerektiği düşüncesini savunmaya başlamıştır.

1983'te SBKP Merkez Komitesi doğrudan İslam'a karşı "Müslüman Din Adamlarının İdeolojik İzolasyonuna Yönelik Tedbirler Hakkında" başlıklı bir kararname hazırladı. Bu kararın altında, İran'daki İslam Devrimi'nden sonra yurt dışından siyasal İslam'ın (SSCB ve daha sonra Rusya'da buna köktendinci ideoloji, radikal İslamcılık gibi isimler verilmiştir) yoğunlaşan nüfuzu, devletin denetiminde olmayan din adamları, camiler ve yayınevlerinin ortaya çıkması gibi nedenler yatmaktaydı.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği'nin son yıllarında komünist yönetim İslam Devrimi'nin arkasında anti-emperyalist ve Batı karşıtı unsurları gördüğü için ve ayrıca Arap dünyasıyla geleneksel olarak kurduğu yakın ilişkilere bağlı olarak İslam'a yönelik eleştiri yumuşamıştır. Sovyet yönetiminin Müslüman ülkelere yüklediği bu anlam Batı'daki uzmanlar tarafından da fark edilmiştir. Nitekim 1970'lerin sonunda *U.S. News and World Report* dergisinde "Moskova, Arap dünyası üzerinde olumlu bir izlenim bırakmak için her yolu deneyerek, açık İslam düşmanlığını azalttı" yazmaktadır (Knight, 1979, s. 37). Hatta Bolşeviklerin 1917 Devrimi'nden hemen sonra "mazlum halkların dinî olarak" İslam'a karşı takındıkları tavırla, 1980'lerde bazı Müslüman ülkeleri müttefik olarak gören Sovyet yönetiminin İslam'a karşı tavrı arasında bir paralellik bile kurulabilir.

Sovyetler Birliği yönetimi, kurulduğu tarihten dağılmasına kadar geçen sürede İslam konusunda hep çifte standart uygulamıştır. "Yurt dışı" ve/veya "yabancı" İslam'a olumlu anlam yüklenirken, "ülke içi" ve/veya "yerli" İslam'a hep baskı uygulanmıştır. Bu bağlamda, ülkede tüm baskıların azaldığı perestroyka döneminde Ağustos 1986'da "İslam'a Karşı Mücadelenin Yoğunlaştırılması Üzerine" başlıklı kararnamenin kabul

edilmesi semboliktir. Farklı bir ifadeyle ülke genelinde liberalleşme dönemi yaşanırken devlet İslam'a hâlâ şüphyle yaklaşmaktaydı.

Bununla birlikte totaliter sistem altında, “ülke içi” İslam'ın Sovyet yönetimi için gerçek bir tehlike oluşturmadığı düşünülüyordu. Zira ilgili güvenlik güçleri her türlü muhalefeti bastırma konusunda başarılıydı. Görünüşe göre, Sovyet yönetiminin siyasal İslam'ı ve temsilcilerini gerçek bir siyasi rakip olarak görmeme alışkanlığı büyük ölçüde, Rusya da dâhil olmak üzere SSCB'nin dağılmasından sonra oluşan devletlerde iktidara gelen eski Sovyet liderlerinin de siyasal İslam'ı hafife almalarına neden olmuştur (Malaşenko, 2001, ss. 38-39). Bütün bunlar, siyasi ve etno-politik çatışmaların ortaya çıktığı ve savaştan tarafların dinî argümanlara başvurduğu Sovyet sonrası yıllarda, Rusya'daki yeni yönetimi de siyasal İslam'ı yanlış yorumlamaya itmiştir. Söz konusu yıllarda İslam'ın Kuzey Kafkasya'da, özellikle en çok kök saldıgı doğu bölgelerinde toplum üzerindeki etkisini sürdürmekle kalmayıp, aynı zamanda sosyal ve siyasi değişimlere uyum sağlayabildiği de ortaya çıkmıştır. Böylece, bütün Sovyet sonrası ülkelerde olduğu gibi Kuzey Kafkasya'da da “İslam'ın dirilişi” ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak, bir tarafta İslam tekrar Müslümanların hayatının merkezine yerleşirken diğer tarafta günümüze kadar devam edecek olan “geleneksel İslam-köktendinci İslam” tartışması başlamıştır.

Geleneksel İslam vs. Siyasal İslam

Kuzey Kafkasya'da Müslüman düşüncesi kısaca iki başlık altında toplanabilir: Gelenekselcilik ve Siyasal İslam. Bu iki akım kendi içinde çeşitli yapılar barındırmaktadır. Örneğin, tasavvuf (tarikatlar) ve Şafi ve Hanefi mezhepleri gelenekselcilik içinde yer almaktadır. “Radikal İslam”, “köktendinci İslam” ve “selefi” gibi isimler verilen akımlar ise tek siyasal İslam başlık altında toplanabilir.

1990'lardaki İslami canlanma kapsamında farklı bölgelerde farklı düşünceler yayıldı. Yerel din adamları ve tasavvuf ehli tarikatların

üyelerinin faaliyet gösterdikleri yerlerde, buralarda zaten var olan geleneksel yapılar canlanma yaşadı. Örneğin Kuzey-Doğu Kafkasya'da bu, Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarıyla Şafi mezhebiyken, Kuzey-Batı Kafkasya'da Hanefi mezhebiydi. Ancak geleneksel bu yapıların bölgede tekrar canlanması sağlayanlar sadece yerel unsurlar değildir. Nitekim yurtdışından gelen unsurlar da bölgedeki geleneksel akımları canlandırmaya katkıda bulundu. Örneğin, Türkiye'den Kuzey Kafkasya'nın batı kesimindeki özerk cumhuriyetlere giden tebliğciler bölge için geleneksel yapı sayılan Hanefi mezhebinin güçlenmesine katkı sağladılar. Bölgede sadece geleneksel yapılar güçlenmekle kalmadı, aynı zamanda siyasi İslam akımları da ortaya çıkmaya başladılar. Örneğin, bölgeye akın eden ve en çok gençler arasında talep gören selefi akımın bir sonucu olarak Kabardey-Bakar cemaati ortaya çıktı (Shterin ve Yarlykapov, 2011, s. 305).

Öte yandan, mücadelenin her zaman gelenekselciler ile siyasi İslamcılar arasında geçmediğini, aynı zamanda gelenekselcilerin kendi aralarında da rekabet ettiklerini belirtmek gerekir. Örneğin, 1990'larda ve 2000'lerin başlarında, Dağıstan'dan Kuzey-Batı Kafkasya'daki cumhuriyetlere otobüslerle "vaaz gezilerinin" düzenlenmesi popüler olmuştu. Ancak bu geziler, Karaçay-Çerkes Müftülüğü'nün açık eleştirisiyle karşılaştılar. Eleştirinin nedeni ise bu vaaz gezilerinin, Kuzey-Batı Kafkasya için geleneksel olmayan Şafi mezhebi ve tasavvuf tarikatlarını yayma amacını taşıdığı iddiasıydı. Aynı şekilde, 2017 yılında bir dizi Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin müftülükleri, kendi bölgelerinde Dağıstan Müftülüğü'nün yayımladığı *As-salam* gazetesinin dağıtılmasından rahatsızlık duyduklarını açıkça dile getirdiler (Yarlykapov ve Adiev, 2021, s. 63).

Siyasi İslam'ın, İslami dirilişten yararlanarak Kuzey Kafkasya'nın birçok bölgesinde faaliyet gösterme imkanı bulması, bölgedeki Müslüman düşüncesinin "geleneksel" ve "geleneksel olmayan" akımlara ayrılmasını daha da hızlandırdı (Khanbabaev, 2010, ss. 59-61). Daha önce belirtildiği gibi, Kuzey Kafkasya için tek bir geleneksel İslam'dan bahsetmek mümkün değildir. Bu bağlamda, Kuzey Kafkasya'nın batısında

geleneksel İslam'ın temsilcisi Hanefi mezhebiyken, doğusunda Şafi mezhebinin yanı sıra belli başlı tasavvuf tarikatları da vardır. Örneğin, Dağıstan'da genellikle Said Efendi Çirkavi'ye bağlı tarikatlar geleneksel tarikatlar olarak kabul edilirken, diğer birçok tarikat lideri "sahte şeyh" olarak dışlanmaktadır (Yarlykapov ve Adiev, 2021, s. 63).

Rusya devleti her zaman geleneksel İslamcılarının yanında yer almaktadır. Bütün bölgedeki gelenekselci İslam ise yerel müftülüklerle iç içe geçmiş bir yapıya sahiptir. Bu da, faaliyetlerinin barışçıl olup olmadığına bakılmaksızın, geleneksel olmayan İslam'ın (yani siyasal İslam) tüm temsilcilerini tek bir "vahhabi" başlığı altında toplayarak baskı altında tutulmalarına yol açmıştır. Vahhabilikle suçlanmalarının arkasında yatan asıl amaç ise gerektiğinde Suudi Arabistan başta olmak üzere yabancı devletlerden destek aldıklarını öne sürmektir. Bu bağlamda, Kabardey-Balkar cemaatinin başına gelenler bunun açık bir örneğidir. İlk ortaya çıktığında barışçıl faaliyet yürütmeyi hedefleyen ve aynı zamanda Kabardey-Balkar Müftülüğü ve devletle işbirliği yapmakta bir sakınca görmeyen cemaat üyeleri, devlet tarafından baskı ve şiddet görünce Ekim 2005'te silahlı bir isyana başvurmuştur (Yarlykapov ve Adiev, 2021, s. 64).

Rusya'da devlet, zaman zaman varlığından rahatsızlık duyduğu ulusal hareketlere de "vahhabilik" suçlamasını yöneltmektedir. Örneğin, Nogayların 1980'lerin sonlarında Rusya sınırları içerisinde özerklik talebiyle kurdukları sosyo-politik hareket Birlik, 2000'lerden itibaren devlet yetkileri tarafından vahhabileri yetiştirmekle suçlandığı için siyasi amaçlardan hiçbirine ulaşamamıştır.

Bununla birlikte, Kuzey Kafkasya'da sadece seleflerin muhalif olduklarını düşünmek yanlış olur (Aliev, Arukhov ve Khanbabaev, 2007, s. 376). Bu bağlamda, sözde tamamen devlete sadık olmalarıyla bilinen sufiler arasında da muhalif düşüncelere sahip olanlar vardır. Örneğin, Dağıstan'da gelenekselci İslam'ın en önemli temsilcisi olarak bilinen Said Efendi Çirkavi'nin takipçileri arasında bile devletle olan temasları en aza indirmeye çalışanlar vardır. Zira mevcut devlet yönetiminin Müslümanların elinde olmadığı savunuyorlar. Hatta devletin verdiği

eğitime güvenmedikleri için Dağıstan'ın Novoserebryakovka bölgesinde müftülüğün denetimi dışında bir İslam Enstitüsünü kurmuşlardır. Sonuç olarak, bu, Kuzey Kafkasya'daki geleneksel İslamcı yapıların da kendi içinde “daha çok geleneksel” veya “daha az geleneksel” olanlara ayrılabildiklerini göstermektedir (Yarlykapov ve Adiev, 2021, s. 64).

Kuzey Kafkasya'daki geleneksel İslamcılar, siyasal İslamcılardan farklı olarak kendi aralarındaki anlaşmazlıklara göz yumarak birleşmeyi başarmışlardır. Bu, onların, rakiplerden farklı olarak ülkedeki sosyo-politik şartlarına daha kolay uyum sağladığını göstermektedir. Ayrıca onlar sürekli olarak devlete olan sadakatlerini dile getirerek onun desteğini almayı başarmışlardır. Bunun tek istisnası ise 1994-1996 savaşında aktif olarak Rusya'ya karşı savaşan Çeçen tarikatlarıdır.

Bununla birlikte, Kuzey Kafkasya'daki Müslüman düşünce dünyası sadece Selefî ve Sufî gruplarla sınırlı değildir. Daha çeşitli marjinal yapılar da söz konusudur. Bunlardan biri, günümüzde faaliyetleri yasaklanan Nurcular hareketidir. 2008 yılında Rusya Federasyonu Yüksek Mahkemesi Nurcular hareketini aşırılık yanlısı örgüt olarak kabul ederek ülke genelinde yasaklamıştır. Çoğunlukla Dağıstan'da faaliyet gösteren hareketin birçok lideri şu an hapishanededir.

Kuzey Kafkasya'daki başka bir marjinal İslamcı hareket de Hizb ut-Tahrir'dir. Diğer bölgelerden farklı olarak, söz konusu örgütün Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkması oldukça geç bir tarih olan 2007 yılıdır. Zira 1990'larda neredeyse tüm Selefî gruplar, Hizb ut-Tahrir ideolojisinin bölgeye girişini engellemek için aktif bir mücadeleye yürüttüler. İlginçtir ki Kuzey Kafkasya'da Hizb ut-Tahrir ve benzeri ideolojileri engellemeye çalışan selefiler, geleneksel İslamcıların kendilerine karşı mücadele ederken başvurdukları argümanların aynılarını kullanmaktadır. Farklı bir ifadeyle, genellikle gelenekselci olmamakla bilinen selefiler bir anda gelenekselci pozisyona geçmektedir.

Sonuç

Kuzey Kafkasya'da İslam'ın yeniden canlanmaya başladığı 1980'lerde bölgedeki Müslüman düşünce haritası da değişmeye yüz tutmuştur. Farklı bir ifadeyle, siyasi baskıların hafiflemesiyle birlikte bölgeye yeni siyasi İslam düşünceleri girmeye başlamış ve böylece bölgedeki İslami düşüncede çeşitlilik oluşmaya başlamıştır. 1990'larda, siyasal İslam'ın güçlenmesi sonucunda Müslümanlar arasında "geleneksel" ve "geleneksel olmayan" bölünmesi ortaya çıkmıştır.

Bununla birlikte, Kuzey Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde belli başlı geleneksel İslami yapılar da mevcuttur. Örneğin, batı kesimlerinde Hanefi mezhebi güçlüyken, doğu kesiminde Şafi mezhebi, Kadiri ve Nakşibendi tarikatları hâkim durumdadır. Hepsi tek bir "geleneksel İslam" çatısı altında toplanmalarına rağmen, zaman zaman kendi aralarında da rekabet edebiliyorlar. Öte yandan, aynı rekabetçi mücadele geleneksel İslamcı olmayan düşünceler arasında da görülmektedir. Burada verilebilecek en iyi örnek, selefiler ile Hizb ut-Tahrir arasında 1990'lardan beri devam eden mücadeledir. Selefiler Hizb ut-Tahrir düşüncelerinin Kuzey Kafkasya'da yayılmasını engellemek için aktif olarak karşı propaganda yürütmektedir. Bu nedenle, Kuzey Kafkasya'daki İslami düşünce dünyası son derece rekabetçidir ve uzun zamandır Rusya devletinin dayatmaya çalıştığı "geleneksel" ve "geleneksel olmayan" İslam ayrımına uymamaktadır. Nitekim Kuzey Kafkasya'da yıllardır devam eden toplumsal istikrarsızlığın nedenlerinden biri de söz konusu bu ayrımdır. Devlet bu ayrımı yaparak ve bir tarafa (gelenekselcilere) açık destek vererek diğer kesimlerin marjinalleşmesine neden olmaktadır. Sonuç olarak sürekli baskı altında tutulan bu marjinal yapılar zamanla devletle açık çatışmalara girmektedir. Dolayısıyla eğer devlet Kuzey Kafkasya'daki istikrarsızlığı yok etmek istiyorsa, her şeyden önce Müslümanlara yönelik bu ayrımı ortadan kaldırmalı ve daha sonra tüm düşünce akımlarına, kendilerini ifade edebilecekleri meşru bir zemin hazırlamalıdır.

Kaynakça

- Abduragimov, G. (1995). *Caucasian Albania-Lezgistan*. St. Petersburg: Dağıstan Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Akaev, V. (1994). *Sheikh kunta-haji*. Grozni: Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları
- Aliev, A., Arulhov, Z. ve Khanbabayev, K. (2007). *Religious-political extremism and ethno-confessional tolerance in the North Caucasus*. Noslkova: Nauka Yayınları.
- Avksentyev, A. (1973). *Islam in the North Caucasus*. Stavropol: Stavropol Yayınları.
- Bennigsen, A. (1983). *Muslims in the USSR*. Paris: Ymca-Press.
- Berejnoj, S. ve Dobaev, İ. ve Kraynuchenko, P. (2002). *Islam in the modern republics of the North Caucasus*. Rostov: SKNTS Yayınları
- Khadarkovskiy, M. (1999). In the kingdom of crooked mirrors. İçinde D. Furman, (Ed.). *Chechnya and Russia: Societies and states* (ss. 19-39). Moskova: Politinform-Talburı Yayınları.
- Khanahu, R. ve Tsvetkov, O. (1996). *Religion and the Caucasian War in the context of the study of the circassian mentality*. Moskova: Nauka Yayınları.
- Khanbabaev, K. (2001). Sufism in Dagestan. içinde V. Chernous (Ed.). *Islam and politics in the north caucasus* (ss. 43-58). Rostov: İPPK Yayınları.
- Khanbabayev, K. (2010). Islamic radical elite in Dagestan. *Russia and the Muslim World 5*, Science-Information Bulletin, Russian Academy of Sciences Institute for Scientific Information in Social Sciences Institute of Oriental Studies, ss. 30-34.
- Knight, R. (1979). Why Russia is nervous about its Muslims. *U. S. News and World Report*, 14.
- Kudryavtsev, A. (1994). *Islam in the North Caucasus*. Moskova: Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Malaşenko, A. (1998). *Islamic revival in modern Russia*. Moskova: Carnegie.
- Malaşenko, A. (2001). *Islamic Factor in the Northern Caucasus*. Moskova: Gendalf
- Nodiya, G. (1998). *Conflict in Abkhazia: National projects and political circumstances*. Moskova: Ves Mir Yayınları
- Nogmov, Sh. (1982). *History of Circassians*. Nalçik: Elbrus Yayınları
- Saidbaev, T. (1975). *Islam and society*. Moskova: Nauka Yayınları.
- Shterin, M. ve Yarlykapov, A. (2011). Reconsidering radicalisation and terrorism: The new Muslims movement in Kabardino-Balkaria and its path to violence. *Religion, State and Society*, 39(2-3), 303-325. doi.org/10.1080/09637494.2011.604512

- Smirnov, N. (1963). *Muridism in Caucasia*. Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları.
- Sternberg, L. (1910). Foreigners. İçinde A. Kastelyanskiy (Ed.). *Forms of the National Movement in Modern States: Austria-Hungary, Russia, Germany* (ss. 531-566). St.Petersburg: Obşestvo Yayınları.
- Şihsaidov, A. 1999. Islam in Dagestan. *Central Asia and Caucasus Journal*. 4.
- Tsutsiev, A. (1998). *Ossetian-Ingush Conflict: Background and factors of development*. Moskova: ROSSPEN Yayınları.
- Yarlykapov, A. ve Adiev, A. (2021). Islam in the North Caucasus: Re-Islamization, mosaicismization, and the problem of traditionality. *Islamovediniye Dergisi*. 4, 59-74.
- Yemelyanova, N. (1999). *Muslims of Kabarda*. Moskova: Granitsa Yayınları
- Zelkina, A. (1999). *Chechnya and Russia: Communities and States*. Moskova: Polinform-Talburı Yayınları.

SELAHADDİN HALİLOV

(1952 –)

Azerbaycanlı filozof

Gürcistan'ın Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Borçalı bölgesinde doğmuştur. Lise eğitimini birincilikle tamamladıktan sonra Azerbaycan Devlet Üniversitesi Fizik Fakültesi'nden birincilikle mezun olmuştur. Doktora eğitimine felsefe alanında devam etmiş ve 1976 yılında *Bilimsel-Teknolojik Terakkinin Sistem-Yapı Analizi* isimli doktora tezini savunarak felsefe alanında Dr. unvanını almıştır. Daha sonra aynı bölümde bölüm başkanı olarak görev yapmıştır.

Halilov, sosyal meselelerde ve eğitim alanında da aktiftir. 1972 yılında Azerbaycan Genç Fizikçiler Okulu'nu kurmuştur. Ayrıca, Azerbaycan Pedagojik Üniversitesi'nde Genç Bilim Adamlar topluluğunun başkanlığını, Azerbaycan Genç Toplumbilimci Bilim Adamları'nın başkanlığını, Behmenyar Ödül Komisyonu'nun başkanlığını yapmıştır. 2000-2005 yıllarında Azerbaycan Parlamentosu'nun millet vekili ve Parlamento'nun "Bilim ve Eğitim" komisyonu başkan yardımcısı olarak görev yapmıştır.

1991 yılında Azerbaycan'da ilk özel üniversite olan Azerbaycan

Üniversitesi'ni kurmuş ve 2006 yılına kadar rektörlük görevini yürütmüştür. 2007 yılında Azerbaycan Bilimler Akademisi'ne seçilmiştir. Ayrıca, 1994 yılında Doğu-Batı Araştırmaları Merkezi'ni kurmuş ve halen bu merkezin başkanlığını yapmaktadır. 2002 yılında Azerbaycan Felsefe ve Sosyal-Siyasi Bilimler Birliği'nin Yönetim Kurulu Başkanı seçilmiştir. İpek Yolu ve Felsefe ve Sosyal-Siyasi Bilimler dergilerinin baş editörlüğünü yapmaktadır.

Halilov'un felsefesi, "vahdet idea" adını verdiği evrensel bir fikir etrafında şekillenir. Ona göre, insanlık tarihinin en büyük gücü bu vahdet ideanın peşinden gitmektir. Bu ideanın özü, farklı medeniyetler ve kültürler arasında var olan farklılıklara rağmen, insanlığın bütün büyük akıl sahiplerinin birlikte çabaları ile kat edilebilecek tek bir yolda birleşmesidir. Halilov'a göre, medeniyetler farklı istikametlerde gelişse de neticede aynı büyük vahdet ideasında birleşirler.

Halilov, Doğu ve Batı medeniyetlerinin zirvelerini mukayese etmektedir.

Yaşadığı Yerler: Bakü, İstanbul

Görev Yaptığı Kurumlar: Azerbaycan Üniversitesi, Doğu-Batı Araştırmaları Merkezi, Azerbaycan Felsefe ve Sosyal-Siyasi Bilimler Birliği, Azerbaycan Bilimler Akademisi

Önemli Eserleri: Bilimsel-Teknolojik Terakki, Cavid Felsefesi, Doğu'dan Batı'ya Felsefe Köprüsü, Sivilizasyonlararası Dialog

Bu bağlamda, Kant, Hegel, Fichte, Schelling gibi filozofların felsefi sistemlerini mukayese ederken, Goethe ve Ahundov'u karşılaştırmaktadır. Ayrıca, Fuzuli ve Feuerbach gibi birbirine zıt düşünürlerin bile farklılıklarına rağmen aynı vahdet ideası yörüngesinde buluştuklarını savunmaktadır.

Halilov, tefekkür alanında ideali olan ve sosyal alanda mükellefiyetler hisseden bir filozoftur. Muhammed İkkal'e benzer bir şekilde, öncelikle kendi milletine, sonra İslam dünyasına ve nihayet tüm insanlığa seslenir. Halilov'un araştırmaları, bilim felsefesi, bilim hakkında bilim, epistemoloji, ontoloji, Doğu ve Batı medeniyetleri, felsefi kıyaslama ve fenomenoloji gibi konulara yoğunlaşmaktadır.

Halilov'un 20'den fazla kitabı ve 250'den fazla makalesi yayınlanmıştır. Temel eserleri, çoğunlukla felsefi konulara odaklanmaktadır. Eserlerinin çoğu Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, İngilizce, Rusça ve

Farsça olarak yayınlanmıştır. *Bilimsel-Teknolojik Terakki, Cavid Felsefesi, Felsefeden Siyasete, Eğitim Sistemi: Teori ve Pratik, Şark ve Garp: Umumbeşeri İdeale Doğru* gibi eserleri, felsefi boyutta bilimsel ve teknolojik ilerlemenin, liderlik, devlet, toplum ve eğitim sistemlerinin etkisini ele almaktadır. Ayrıca Doğu ve Batı arasındaki felsefi bağlantıları inceleyen *Doğu'dan Batı'ya Felsefe Köprüsü* ve uygarlıklar arası diyalogu tartışan *Sivilizasyonlararası Dialog* gibi eserleri de vardır.

Selahaddin Halilov, çeşitli ödüllere layık görülmüş ve birçok uluslararası bilimsel kuruluşa üye olmuştur. Bazı ödülleri arasında SSCB Bilgi Topluluğu Ödülü ve Yusif Memmedeliyev Bilim Ödülü bulunmaktadır. Ayrıca, Rusya Ekoloji Akademisi, Avrupa Yüksek Eğitim Topluluğu, ABD Felsefe Birliği, Uluslararası Husserl ve Fenomenoloji Araştırmalar Topluluğu, ABD Siyasi Bilimler Birliği ve Muhiyiddin İbn Arabi Topluluğu gibi çeşitli uluslararası bilimsel kuruluşların üyesi olmuştur.

Azerbaycan Milli Kütüphanesi

Azerbaycan'ın tarihsel öneme sahip en büyük kütüphanesi

Kuruluş Tarihi: 1922

Bulunduğu Yer: Bakü, Azerbaycan

Kurumda Yer Almış Önemli İsimler: İsmail El-Faruki, Enver İbrahim

Kurumun Etkisi: Azerbaycan önemli bir kültür kurumu ve araştırmacılar, akademisyenler ve halk için değerli bir kaynaktır.

Azerbaycan Milli Kütüphanesi (Azerice: Azərbaycan Milli Kitabxanası) başkent Bakü'de bulunmaktadır. Kütüphane 1922 yılında kurulmuştur. Resmî açılışı ise 23 Mayıs 1923 tarihinde yapılmıştır. 1939 yılında kütüphaneye Azeri düşünür, yazar ve eğitimci Mirza Fetali Ahundov'un adı verilmiştir. 2004 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile kütüphaneye "Milli Kütüphane" statüsü verilmiştir.

Kütüphane 25 bölüm ve 26 şubeye ayrılmıştır. Kütüphanede 4 milyon 513 bin tane, başta kitap olmak üzere, basılı ürün bulunmaktadır. Koleksiyonunda, tarihi ve nadir kitaplar (Antik Çağ ve Orta Çağ'dan kalma birçok eski el yazısı ve birçok Kitab-ı Mukaddes içermektedir), hükümet belgeleri, hukuki belgeler, ciltlenmiş gazete sayıları (Sovyet döneminde yayınlanan tüm gazetelerin kopyaları da dâhil olmak üzere), dergiler, haritalar, filmler, müzik notaları, mikrofilm ve işitsel kayıt bulunur. Azerbaycan'da yayınlanan

her yeni kitabın dört kopyası ve her dergi ve gazetenin ikişer kopyası Azerbaycan Milli Kütüphanesi tarafından alınıp muhafaza edilir.

Azerbaycan Milli Kütüphanesini barındıran bina 1961 yılında inşa edilmiştir ve tarihi anıt olarak sınıflandırılmıştır. Geleneksel mimarinin etkileyici bir örneği olan kütüphane binası, Azerbaycanlı mimar Mikayil Huseynov tarafından tasarlanmıştır. Yazar Süleyman Rahimov, binanın yerinin seçilmesinde ve inşasında büyük hizmetlerde bulunmuştur. Bina, kendine özgü bir yapıya sahiptir ve okuma odaları, sergi alanları ve idari ofisler de dâhil olmak üzere bir dizi tesis ev sahipliği yapmaktadır. Binada ayrıca Azerbaycan Milli Kütüphanesi hakkında bir de müze bulunmaktadır.

Genel olarak, Azerbaycan Milli Kütüphanesi ülkedeki önemli bir kültür kurumu ve araştırmacılar, akademisyenler ve halk için değerli bir kaynaktır.

Bozkırın Manasçı Bilgesi: Cengiz Aytmatov

Muhammet Enes Kala

Giriş

Cengiz Aytmatov, 12 Aralık 1928 tarihinde Kırgızistan Talas'ta dünyaya gelmiş, 10 Haziran 2008 tarihinde Almanya Nürnberg'de vefat etmiştir. Babası Törekul, Komünist Parti'nin üyesi bir aydındı. Buna rağmen Stalin tarafından birçok aydınla birlikte kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Sonradan öğrendiği bu durum Aytmatov'un düşünce ve duygusuna çok ciddi şekilde tesir etmiştir. Aytmatov ve dört kardeşi anneleri Nagima Hanım tarafından büyütülmüştür. Annesi ve nenesi Ayımkan Hatun'un yetişmesinde çok özel yeri vardır. Edebiyatıyla ve devlet adamlığıyla Aytmatov, Kırgızlar için müstesna bir yere sahip bir yazar olmuştur. Hayatı, insanı, toplumu, Kırgızları, direnmeyi anlattığı birbirinden kıymetli eserler veren Cengiz Aytmatov'un eserleri birçok dile çevrilmiş, dünyada onu haklı bir üne kavuşturmuştur.

Dünya edebiyatında oldukça kıymetli bir yere sahip olan Cengiz Aytmatov, kendi toprağının rengini, yağmurun kokusunu, havasının ve güneşinin özlemine, dünya insanlarına, gönülleri muhatap alarak anlatmış, bunu yaparken halkından, tarihinden ve geleneklerinden kopmamıştır.

Mankurtlaşan dahası közkamanlaşan oğulların, annelerini, geçmişlerini, gelenek ve göreneklerini efendilerinin rızası uğruna nasıl öldürebileceklerine işaret etmiş ve bu duruma direnme imkanlarından insanları haberdar etmiştir. Aytmatov, Kırgız halkının bitmez ve tükenmez Manas Destanı'nın 20. yüzyıldaki en büyük temsilcilerinden olmuş, Manas'ı öldüren Honhur'un karşısına adeta sanatı, edebiyatı ve fikirleriyle çıkmıştır. Esasında Aytmatov, Kırgız halkının çocuğu olduğu kadar bakir tabiatın, unutulmuş hakikatin, hatırlatıcı ve diriltici şiirin de çocuğudur. Bu niteliktir ki, onu dünya edebiyatının önemli bir temsilcisi kılmıştır.

Yıldırım Sesli Manasçı hikayesinde Aytmatov, önemli bir hususu dikkatlere sunar. Kırgız ana Kertolgo-Zayıp, oğlu Eleman üzerinde görmek istediği bir özlemi vardır. Ana, oğlunun ya babası Senirbay gibi ev, bark inşa eden, çadır kurma işi olan yurtçu olmasını ya da tüm Kırgızların atası olarak kabul edilebilecek bir Manasçı olmasını diler. Ev, bark işi maddi yapının ustası olmak, toplumda Manasçı olmak ise manevi yapının inşacısı olmaktır. Aytmatov, manevi yapının tahrip olduğu trajik bir dönemde Manasçı olarak bu yapının yıkılmamasına çalışmış ve tamirini gerçekleştirmiştir. Manası sürekli edebî şahsiyetinin esaslı kimliği görmüş (Akmataliyev, 2022, s. 71), esasen çağdaş bir Manasçı olarak da Kırgızların atası olmuştur.

Aytmatov, Kırgızların Manas'ını duygu ve düşüncesinin esaslı kaynağı olarak görmesinin yanında, her insanın önünde beliren ve onları davet eden evrensel ufka okuyucularıyla birlikte yürümesini de başarmıştır. Tek fertte toplumun hikayesini, bir toplumda ise insanlığın ortak hikayesini keşfedebilmiş, bunu tüm dünya insanlarına anlatabilmiştir. Renato Risaliti (2019, s. 505), dünyanın aynı anda hem çok küçük hem de çok büyük olduğunu Aytmatov'dan öğrendiğini belirtir. O hem taşralı bir estetik, bunun yanında evrensel bir yazardır. Yerel olana mahkum olmadan, modern ve evrensel olandan mahrum kalmadan düşünmek, hissetmek ve yazmak Aytmatov'un yapmayı başardığı bir iştir. Bu çerçevede Aytmatov, eserlerini büyük oranda tabiat, tarih, gelenek ve insan olma derdiyle kurduğu irtibat üzerinden, içerisinde geleceğe umudu barındıran birer koza şeklinde örmeye çalışmıştır.

Aytmatov, yerelden evrensel olana basamak basamak yükselerek kalıncı olmanın sırrını da çözmüş görünür. Her eserinden farklı metaforlar kullanır ama her metafor birbirinin mütemmimi olan haleler çerçevesinde Kırgızlık, Türklük ve insanlık kalbinde düğümlenir. Her türlü baskı karşısında eserlerini Kırgızcada da vermiş olması bu bağlamda oldukça önemlidir. Milli kültür ve ana dilini muhafaza ederek, köklerine sadık kalmış, tarihinin ve geleneğinin yüklediği sorumluluğa bigane kalmamıştır. Bu tavrın ve duruşun İkinci Cihan Harbi sonrasında katı sovyetleşme döneminde olması, bu tavrı daha da değerli kılmaktadır. Zira bu devir, yeni insanın ruh mühendisliğinin şekillendiği, insanların adeta yakıt olarak görüldüğü, insanların tarihinin ve alfabelerinin karartıldığı, tüm kalıpların yıkılarak tek merkezî kalıbın hâkim kılındığı, şiddet içeren kollektifleşmenin tek çare, ateizm ise hâkim tek inanç olarak kabul gördüğü bir evreye tekabül eder (Starova, 2022, s. 129). Bu devirde Aytmatov, kendisi kalmaya çalışarak, barışta kendisini bulacak, kendi varoluş imkanlarıyla kendisini tanıyıp tanımlayacak olan insanı, insana anlatma gayesi gütmüştür. Bu çaba oldukça değerlidir. Zira modern dönemle birlikte tabiat ve insan ilişkisinin mekanik bir zeminde inşa olunmasının, büyü bozulan bir dünya gerçekliğinin, bazı insanların bazı insanlardan daha kıymetli görüldüğü emperyal bir dünya algısının, hakikat arayışının zarar görmesinin beraberinde bir yığın sorunu getirdiği dile getirilebilir. Dolayısıyla bu sorunlar karşısında Cengiz Aytmatov'un kendisini sanat ve edebiyat dünyasında var eden çabasını felsefi bir zeminde görünür kılmanın değerli olduğunu düşünüyoruz.

Orta Çağ sonrasında Batı düşüncesinin mecrasının farklılaştığı, Reform ve Rönesans ile birlikte bilim sahasının hâkimiyetini artırdığı ifade edilebilir. Bilimin hâkim olduğu mecranın felsefe, din, sanat, ahlak, hukuk, siyaset gibi alanların meşruiyetinin de kaynağı olarak görülmesiyle alanların otantikliğinin ve birbiriyle münasebetinin zarar gördüğü de zikredilebilir. Bunun yanında modernizmle birlikte Avrupa biliminin insan yaşamını teknik ve mekanik bir inceleme nesnesine dönüştürmesiyle esasında yaşam dünyasının zenginliğinin tek

hâkim saha olarak kabul gören bilimin ufkunda zayıfladığı ileri sürülebilir. İnsanoğlu, günümüz dünyasında bilgiyi biriktirme ve tekniğe dönüştürme açısından hiç olmadığı kadar kendisini ileri taşımış olsa da bu ilerlemenin dünyayı ve kişinin kendi benliğini bir bütün olarak görebilme, kendisinden başka insanların özne olabilme kudretlerini tanıyabilme kabiliyetinde de kaydedilip kaydedilmemesi bir soru işareti olarak durmaktadır (Güven, 2014). İnsanın dış dünyayı bilme, inşa etme ve kullanma çabasının, insanın kendisini, dünyadaki esas gayesini, fizik ve metafizik bütünlüğünü idrak edebilmeyi başarabilmesiyle mümkün olabileceğini söyleyebiliriz. Bu imkan, eksenine bilimi yerleştiren, dünyadaki fenomenlerle sadece analitik düzlemde ilgilenen bir felsefe yapma şekliyle ne kadar gerçekleştirilebilir bilinmez. Ancak felsefe yapma şekli ve tarzı teke indirgenemez, o halde bu imkanın gerçekleştirilebileceği farklı felsefe yapma tarzlarından yardım alınabilir.

Hans Georg Gadamer, *Philosophy and Poetry*'de edebiyatın felsefeyi dönüştürücü tarafına ilişkin şunları söyler:

On dokuzuncu ve yirminci yüzyılın üniversitelerinde bulunacak felsefe esasında yirminci yüzyıla birlikte hâkimiyet gücünü yitirdi, bu, -sadece Schopenhauer'in aşağılayıcı tiratlarının bir sonucu olarak değil- aynı zamanda Kierkegaard ve Nietzsche gibi dışarıdaki büyük yazarlarla karşılaşıldığında, ama belki de daha fazlası, romanın o büyük ışıltılarının, özellikle Fransızların (Stendhal, Balzac, Zola) ve Rusların (Gogol, Dostoyevski, Tolstoy) gölgesinde kalındığında meydana geldi. Bu durumda felsefe ya kendisini tarihi araştırmalar alanında kaybetti ya da steril olan epistemolojik sorunlar bağlamında kendi bilimsel karakterini savundu (Gadamer, 1986, s. 131).

Bu görüşünü Gadamer, şiirle felsefenin irtibatı üzerinden felsefe yapma şeklinin nasıl olabileceğine temas ederek görüşünü devam ettirir. Ona göre felsefe ve şiir birbirine benzer. İkisi için de bir üst kıstas belirlenemez. Bunun için bu iki alan bilimsel olarak yanlış olmaları gibi bir durumla karşı karşıya gelmezler. Fakat felsefe, salt formel akıl yürütmelere saplanıp kendi kelimesini bulamadığında, şiir ise kendi özgün tonunu yakalayamadığında boşluğa çarpar (Gadamer, 1986, s.138-139). Felsefenin bilim-bağ(ım)lı konumunu dönüştürmek, fenomenlere

olan duyarlılığını daha da artırmak ve onu daha özerk hale getirmek için sanat ve edebiyatla olan irtibatı öne çıkarılabilir. Özellikle yirminci yüzyılda ön plana çıkan fenomenoloji ve varoluşçuluk, bu irtibatın sağlanabileceği felsefi zeminler olabilir.

Varoluş felsefesi, temel konularından birçoğunu roman, hikaye, drama, tirat yoluyla verebilen, felsefeyle edebiyat ilişkisinin yoğun ve çok önemli örneklerini gördüğümüz bir zemin olarak karşımıza çıkar (Koç, 2015, s. 114). Bu noktada varoluşçuluğun bir yönüyle felsefi bir yönüyle edebi bir boyuta sahip olduğu zikredilebilir. Hayatın bütün boyutlarıyla anlamını sorgulayan, dünyada var olan insanı yaşamın içerisinde kavramaya çalışan, insanın kendisini ifade etme yollarına ve imkanlarına odaklanan varoluşçuluğun merkezinde bizzat yaşamın içerisinde yer alan mesul, hür ve özgün insan anlayışı, bu insanın kendisini var kılma durumları, şartları ve imkanları vardır. Varoluşçu yaklaşım, insanın varoluşunu sadece onun aklına veya bedenine indirgemeyip onu, bedeni, ruhu, aklı, hisleri, duyguları, tutkuları, iradesi, kararları ve eylemleriyle, kısacası tüm yönleriyle bir bütün olarak ele alır (Ertürk, 2012, ss. 113-115). Edebiyatın ve felsefenin el ele verdiği varoluşçu söylem, o halde esasında trajik kişiyi anlatır. Trajik kişi, aklın ve duygunun birbirine tahakküm kurmalarına izin vermez. Bu kişi, yabancı alemden, acıların ve kötülüklerin farkındadır, aklıyla bunlara mana verir, duygusuyla yaşama istencine tutunur, hayatın hiçbir zaman pirüpak olamayacağını bilgece tavrıyla kabullenir fakat mücadele etmeyi de bırakmaz. Varoluşçuluk gerek insanı kapsayan gerekse de insanın inşa ettiği gerçekliğin tüm unsurlarını genel bir insan çerçevesi içinde derlemek ve toparlamak suretiyle bir bütün olarak insan hayatını yakalamaya çalışır (.etin, 2020, s. 301). Söz konusu insanın varoluşunu meydana getiren, geliştiren, muhafaza eden insanlık durumları, şartları ve imkanlarının iz sürüldüğü mecralardan birisi de felsefeyle birlikte edebiyattır. Edebiyatın sonsuz cümle kombinasyonları ve varlık alanları, geniş metafor ve anlatım dili (Sarı, 2016, ss. 89-90) varoluşu izah etme noktasında oldukça önemli bir işleve sahiptir.

Aytmatov, edebiyatçıları ruhsal güzelliğin ve hakikatin sonsuz araştırması için yola çıkma cesaretini gösterenler olarak görür. Bununla

birlikte edebiyatın ara işlevlerinin çağdan çağa değişebileceğini, fakat temel gayesinin asla değişmeyeceğini düşünen Aytmatov'a göre edebiyatın temel ve değişmez gayesi, insan ruhunun özünün yansıtılmasıdır. Edebiyat bize öncelikle duygudaşlığı öğretir, başkalarının da bizim gibi olduğunu, üzüldüklerini, canlarının acıdığını, bizim gibi yaşamı sevip ölümden korktuklarını, onların da bizim gibi insan olma taleplerinin olduğunu kavratır (Aytmatov, 1978, ss. 11-12). Edebiyat bu bakımdan aslına bakılırsa önemli bir ahlaki fazilet olan diğerkamalık mektebidir. O halde edebiyatın söz konusu zeminde insanların birbirleriyle hemhal olabilme imkanlarını onlara sunan engin bir sanat olduğunu ifade etmek mümkündür. Edebiyat, insanların birbirlerine ayna tutmalarını olanaklı kılarken, yeryüzünde ahlakın her an yeniden tesis edilebilmesinin canlı şahidi olarak kabul edilebilir. Aytmatov, edebiyatın birinci görevini bu minval üzere bütün yeryüzünde sağlıklı bir ahlak ortamını yaygınlaştırmak olarak görürken, bu görevin edebiyat için oldukça önemli olduğunu da vurgular, zira bu koruma sağlanmazsa normal, sağlıklı bir yaşam mümkün olamayacak, insan, kendisini bulamayacaktır. Edebiyat, Aytmatov için aynı zamanda Aşkın varlığa, alemlere ve insana ilişkin düşüncelerini inşa ettiği zeminin adıdır (Aytmatov, 1978, s. 15).

Edebiyat türleri bir bütün olarak insanların ve toplumların varoluş tarzlarını ve biçimlerini anlatırken bunu idrake ve hissiyata birlikte seslenerek yapmaya çalışırlar. Edebiyat, bir sanat biçimi olarak önce duyguya seslense de edebiyat içerisinde düşünce öğelerini aramak ve bulmak da mümkündür. Bu imkan, meseleler üzerinde düşünmeye derinlik ve kıvam da kazandırabilir. Özellikle mitostan logosa geçiş, birbirinin alternatifi ve rakibi olan bir merhaleden başka bir merhaleye geçiş olarak değil de birbiri içerisinde, birbirini misafir eden iki his ve düşünce biçimi olarak görülebilir. Bu zemin ise masallarla, mesellerle, destanlarla, hikayelerle, trajedilerle bize insanı, toplumu ve tarihi daha bütünlüklü, nitelikli ve duyarlı şekilde anlama çerçevesi sunabilir. Bu bağlamda Aytmatov'un büyük ilham aldığı "Manas Destanı" ölümlü insanı, toplumsal tine taşımak suretiyle ölümsüzlüğe kavuşturan (Korkmaz, 2004, s. 76), toplumun varlığını bir sorumluluk

kaynağı olarak sunabilen ve insanın kendisini hiçbir zaman yalnız hissetmemeye dönük bir vesile olarak değerlendirilebilir.

Sanat ve edebiyat birlikte, o halde en geniş çerçevede insanlar için özgürlük ve yetkinleşme zemini olarak görülebilir. Aytmatov için esasında bu, böyle olmuştur. Kendisi bu durumu şöyle dile getirir:

Babamın öldürülmesinden sonra toplum içinde ölüm kalım savaşıyla karşı karşıya kaldım. Babamın uğruna mücadele ettiği ideoloji, bana ve aileme karşı cephe almıştı. Sürekli gözleniyorduk. Halk Ekonomisi Enstitüsü'nü [yazar Tarım Enstitüsü'nü kastediyor] çok iyi bir derece ile bitirmiştım. En büyük idealim bilim alanında çalışmaktı. Kendimi yetiştirmek ve geliştirmek istiyordum. Bu yüzden doktora yapmak istiyordum. 'Bir halk düşmanının oğlu' olduğum gerekçesiyle bu imkan bana tanınmadı. Bütün kapılar kapanmıştı bana. Bilim alanında kariyer yapmam engellendi. Kendimi ifade edebilecek yollar aradım. Bu da yazıydı (Yardım, 2000, s. 24-25).

Kendisine sunulan ve hakkaniyetten uzak olan durumlardan kaçış, yeteneklerini keşfetme ve reva görülen sınırlılıklardan özgürlüğe kaçış imkanını edebiyatla keşfeden Aytmatov, sanatının ve edebiyatının kalbine, dünyanın özlediği, buna rağmen her geçen gün daha da unutulmakta olan "insan"ı yerleştirmiştir.

Aytmatov'un anlattığı neredeyse her hikaye, ferdin yaşamını, toplumun kıvamını, insanlığın halini hep daha iyiye getirmek, savaşın yerine barışı, zulmün yerine adaleti tesis etme mücadelesini içinde saklar. Her mücadelede Aytmatov'un tarafı "insan"ın yanındır. O, eserlerinde canavarlığını beşerlik üzerine inşa etmiş olan kişileri işleyerek onlara ilişkin insanların teyakkuza geçmelerini talep eder. Bunun tam aksine belki de çok daha önemli olarak eserlerinde çoğunlukla kendileri ölen ama davaları ölmeyen, beşerlikleri üzerine insaniyetlerini inşa eden kahramanları ele alır, onların kahramanlıklarının ve davalarının kutsallığını anlatır. Aytmatov'un eserleri, dünyayı ve insanı tanımada felsefi görüşlerin sınırlarını genişletir ve derinleştirir (Akmataliyev, 1998, s. 93).

Köleleşme, bozulma, çürüme, canavarlaşma, maneviyattan uzaklaşma, yabancılaşma ve yalnızlaşma gibi felsefi fenomenlere ağırlıklı olarak yer veren Aytmatov'un eserlerinden felsefi çerçeveleri

çıkarabilmek mümkündür. Felsefeyi en genelde varlık, bilgi ve değer üzerinde bir düşünce çabası olarak görürsek, Aytmatov'un eserlerinin bu temeller üzerinden ve özellikle bir varlık anlayışı ekseninden bir şeyler söylediğini ifade edebiliriz. Çalışmamızın ana gayesi esasında söz konusu felsefi zemin üzerinden Aytmatov'un düşüncesini keşfedip ifade etmek olacaktır. Tanrı, alem, toplum, tabiat onun düşüncesinde insanın varoluşunu mümkün hale getiren, güzelleştiren, iyileştiren ana unsurlar olarak görünür. Onun düşüncesinde varlığa, bilgiye ve değere değen her bir husus esasen insanın varoluşunda salınır. Etüdümüzü varlık, varolan ve varoluş eksenlerinde kurmaya ve bu eksenlerden hareket ederek insanın varoluşunda Tanrı, tabiat ve toplumun konumunu felsefi olarak tartışmaya çalışacağız. Tüm bunlarla esasında Aytmatov'un bozkırın bilgisi olarak eserlerinde felsefi bir eşik inşa edilmeye ve düşüncesi felsefi zeminde tartışılmaya çalışılacaktır.

Varlığa ve Var Olana Dair: Tanrı, Alem ve Tabiat

İnsanın eylemi ve söylemi bir anlam küresi içerisinde cereyan eder. Bu kürenin koordinatları zaman ve mekandır. Zaman ve mekan içinde insanın mana arayışındaki merhalelerin arzu-haz-irade-akıl-kolektif şuur ve Tanrı olarak belirlediği ifade edilebilir. Bu merhaleler birbirini tamamlamazsa insan, anlam yolcuğunda kaybolur. Aytmatov, eserlerinde bir bakıma bu koordinat düzenine de işaret eder. Bu çerçevede insanın arzusunu ve hazzını ortadan kaldırmak değildir mesele. İnsanın arayışında hazzı ve arzuyu sonuç olarak değil, anlamlı bir durak olarak belirleme ve onlardan hareketle daha güzel yolculuklara çıkabilmektir asıl olan. Tanrı'nın varlığının güç, düzen, anlam ve yön verdiği bir kolektif bilinç, onunla birlikte şekillenen akıl, böylesi akla tabi olan irade, akla ittiba eden iradeyle şekil alan haz ve arzu insana insanı kavratır ve onun yolculuğunu anlamlı kılar. Söz konusu zemin kurulamaz, duraklar birbirine karıştırılır hatta ilk durak varılması gereken asıl sonuç olarak tayin edilirse, insan ortadan kalkar, yeni zemin canavar-beşere teslim edilmiş olur. Canavarın olduğu yerde ise hikmet değil, tahakküm bulunur. Burada akla, vicdana ve duyguya

seslenecek insanlar yoktur. Mankurtlar, şahsiyeti silik Momunlar, vicdanı buharlaşmış Orozkullar, insanı etkilemenin ve yönlendirmenin yolunun onların aklını ve vicdanını gölgelemek üzere sadece bayağı duygusallık olduğunu düşünen Ordoklar vardır. Böylesi bir dünya yaşama zevkinden ve istencinden boşandırılmış bir dünyadır. Aytmatov, eserleriyle böylesi bir dünyaya başkaldırır (Kala, 2018a, s. 332). Ancak Aytmatov'un isyan ettiği dünyanın üzerinde inşa olduğu zeminin de anlaşılması gerekir. Bu zemin bizim esasında Aytmatov'un varlık düşüncesini anlamamız için de önemlidir.

Aytmatov, Batı düşünce tarihinde izleyebildiğimiz izlekte birbirinden kopan veya kopmakta olan varlık kavramına ilişkin üç sütunu birlikte ele almaktan çekinmemiştir. Varlık kavramına ilişkin bütüncül bir tasavvur bize Vücut (varlık) ve mevcut (var olan), birlikteliğini sunmalıdır. Bu düzlem, birbirine bağlı ve bütüncül manzarayı bize sunan *onto-logo-theo* düzenini açığa çıkarır. İnsan, bu düzlemde, anlamlılığın sürekliliği ve muhafazası için var olan/verili olan alem ve varlık olarak da karşılık bulan Tanrı'nın tam ortasında bulunur. İnsan, anlamın sürekliliği için Tanrı'yla olan ilişkisinde alemden, alemle olan ilişkisinde ise Tanrı'dan kopmamalı ve koparılmamalıdır (Kala, 2018b, s. 22). Aksi halde insan anlamdan, anlam insandan koparak, insan kendisini yalnızlaşmanın ve yabancılaşmanın derin dehlizlerinde kaybolma tehlikesiyle baş başa bulabilir. O halde insan, büyük varlık zincirini bir bütün olarak idrak etmeli, kendisine de bu varlık zincirinde ayrıcalıklı bir yer değil ama anlamlı bir yer bulmalıdır. İnsan, elde etmesi gereken haliyle tabiatın ritmine iştirak etmeyi de başarabilmelidir (Korkmaz, 2004, s. 169). Bu anlamlı yer, onun geleneğinin, düşüncesinin ve inancının dışlanmadığı, söz konusu araçlarla Tanrı'yı, alemleri, insanları ve kendisini tanımaya çalışacağı "evi"dir. Bu durumu Heidegger çok güzel şekilde ifade etmeye çalışır. "İnsan tecrübemiz ve tarihten anladığımız kadarıyla, hayati ve harika olan her şeyin insanlar kendi evlerinde ve bir gelenek içinde kök saldıklarında meydana geldiğini ortaya çıkarıldığını biliyorum. Örneğin, günümüz yazını, koca bir çöküntü içindedir." (Heidegger, 1998, s. 106) Anlam evinden uzaklaşan, varlığın parçalandığı bir eşikte insanları yeniden evlerine davet eden

çağrılar çok anlamlı ve değerlidir. Bu itibarla Aytmatov'un *Beyaz Gemi* ve *Gün Olur Asra Bedel* adlı eserleri insanı geleneğine ve evine çağırarak etkileyici ve kalıcı eserler olarak karşımızda durur.

Aytmatov, varlık tasavvuru itibarıyla aslına bakılırsa modernitenin çatışık ve parçalayıcı varlık tasavvuruna bir meydan okuma içindedir. Modernite ile insan yaşamının bütününe, bütünlüğüne ilişkin idrak tarzının terkedilmiş olduğu ve bireyin hiyerarşik sosyal bağlarından ve teleolojik düzenlilikten kopuk şekilde telakki edilemediği ifade edilebilir (Hünler, 1997, s. 120). Varlığın bütüncül çerçevesinden yalıtılmış, yalnızlaştırılmış ve yabancılaştırılmış bireyin, bağlı olduğu yer ve üzerine bastığı zeminle ne anlaşabileceği ne de dünyaya değer katabileceği düşünülebilir. Bu eşikte insanın yerinden ve yurdundan sürgün edildiği bir vasatta insanın yapması gereken en aslı şey belki de kendini bulmak ve evine dönmektir. Taylor (2011, s. 12) bu konuya ilişkin şu düşüncelerini bizimle paylaşır: “Toplumun kutsal yapısı bir kez ortadan kalktığında, sosyal düzenlemeler ya da eylem tarzları artık varlıkların düzeni ya da Tanrı buyruğu temeline oturmadığında, bunlar çıkar için kullanılmaya açıktır: Bireylerin mutluluğu ve iyiliğine yönelik olarak istenildiği gibi dönüştürülebilirler.” Taylor, modern dönemlerden önce insanların kendilerini büyük ve anlamlı bir düzenin parçası hissettiğini, bu kozmik düzenin, insanların melekler, kutsal varlıklar ve dünyevî varlıklar arasında yerini aldığı “Büyük Varoluş Zinciri” olduğunu, nihayetinde evrendeki bu hiyerarşik düzenin toplumun hiyerarşisine, bireyin anlam koordinatlarına yansıdığını ifade etmektedir (Taylor, 2011, ss. 10-11; Kala, 2019, ss. 27-28). Söz konusu koordinat sisteminin aşkın olandan içkin olana doğru dağılımının dengesi esasen insanın Tanrı anlayışı ve alem tasavvurunda kök salar. O halde hem insanın varoluşu hem de varlığın bütüncül tasavvuru için aşkın varlık olarak Tanrı anlayışı önem arz etmektedir.

Cengiz Aytmatov'un eserlerinde Tanrı, yücelik algılamalarının merkezi olarak karşımıza çıkar (Korkmaz, 2004, s. 184). Ona göre Tanrı, kendisine dua ve ibadet edilendir. İnsanların kaderini ve alemlerin hareketini Tanrı belirler (Aytmatov, 2017, s. 38). Aytmatov için Tanrı düşüncesi

statik, değişmez ve tamamlanıp bitirilmiş bir tanımlama olamaz. Tanrı, bir cevherdir ama anlamlandırılması insana mahsus olduğu için o cevher bir yönüyle insanda taşınır ve herkesin idraki, kavrayış gücü ve hazır bulunuşluğu ölçüsünde anlam kazanır, derinleşir ve nitelikli hale gelir. Bu çerçevede Tanrı anlayışı kişiyle beraber gelişip olgunlaşmaya gereksinim duyan bir açılıma işaret eder (Korkmaz, 2004, ss. 184-185). Aşkın varlık olarak Tanrı anlayışını Aytmatov özellikle üç eserinde iki farklı din yardımıyla açıklamaya çalışır. Bu eserler, *Gün Olur Asra Bedel*, *Dişi Kurdun Rüyalari* ve *Kassandra Damgası*'dır.

Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel* adlı romanında Yedigey karakteri üzerinden din ve Tanrı'ya dair fikirlerini açıklar. Yedigey inançlı bir Müslümandır. O, Tanrı'nın kendi içinde yaşayan bir cevher olduğuna inanır. Ona göre dualar, insanı hem Tanrı'ya hem de bizzat kendi benliğine yaklaştırır. Şahsiyet inşasında Tanrı'ya inancın önemli bir yeri vardır. Yedigey, yaratıcı, düzen verici ve yaşamı devam ettirici olan Tanrı'ya muhabbetle kul olmuştur. Ona dua ederken aslında kendisine yöneldiğini hisseder. Böylelikle yaratıcı, bağışlayıcı ve esirgeyici olan Tanrı'yı içselleştirir. Tanrı ona göre başlangıç ile sonun, yaşam ile ölümün arasındaki gerilimin çözüldüğü, uyumsuzluğun giderildiği kudrettir (Korkmaz, 2004, ss. 184-186). Bu bağlamda Kazangap'ın cenaze töreninde Yedigey Allah'a şöyle dua eder:

Ey Yüce Allah'ım, eğer dedelerimin kitaplardan öğrendiği, benim de dedelerimden duyup öğrendiklerimi işitiyorsan, kendimden söyleyeceklerimi de işit. Bunların birbirine engel olmayacaklarını düşünüyorum. Malakumdıçap vadisinin kıyısında, bu ıssız ve uzak yerde kazdığımız mezar çukurunun başında toplandık. Kazangap'ın mezarını burada kazmak zorunda kaldık. Çünkü onu atalarımızın vasiyet ettiği mezarlığa gömemedik, buraya getirmeye mecbur olduk. Gökyüzünde bir çaylak, el açıp Kazangap'la vedalaşmamızı seyrediyor. Ey büyük Allah'ım, günahımızı bağışla, Kazangap kulunu rahmetle kabul et! Eğer lâyük ise, ruhuna ebedî huzur ver! Bize düşeni yerine getirmeye çalıştık. Gerisi sana kalmış. Şu anda, mademki böyle bir makamda yüzümü Sana verdim, yaşadıkça ve aklım başımda oldukça Sana sesleneceğim, beni işit Allah'ım! Bilinen bir gerçektir ki insanlar Sana ancak çaresiz kalınca yardım dilemek için başvuruyorlar ve ellerinden başka bir şey gelmiyor. Bize acı, bizi koru, bize

yardım et Allah'ım. İnsanlar, doğru olsun, yanlış olsun, haklı olsun, haksız olsun, her şeyi Sen'den isterler. Bir katil bile içinden, Sen'in onun yanında olmanı ister. Oysa Sen hep susarsın. Neyleyelim ki biz insanlar böyleyiz ve Sen'i özellikle başımız darda olduğu zaman hatırlarız, yalnız böyle zamanlarda varmışsın sanırız. Yalvarıp yakarmalarımızın sonu gelmiyor. Sen "Bir"sin. Biz ise çoğuz... Hatalarımı, kusurlarımı bağışla. Ben basit bir insanım ve içime doğduğu, aklıma geldiği gibi konuşuyorum. Sözlerimi kutsal kitaptan alınmış âyetlerle tamamladıktan sonra cenazemizi gömeceğiz. Rahmetini esirgeme... Âmin (Aytmatov, 2014, ss. 412-413).

Aytmatov, Tanrı'nın esasında insanda olan bir meleke aracılığıyla içinde, onunla konuştuğunu ima eder. Tanrı'nın anlaşılacak üzere, bir cevher olarak insanın içinde yer edebilmesi, o cevherin kemalat seviyesi ölçüsünde anlaşılması ve insanı dönüştürebilme kudreti oldukça önemli görünür. Tanrı'nın varlığı insanın var oluşunu şekillendiren ve ona nitelik kazandıran bir çerçevede de anlaşılabilir. Bu çerçevede hem insanın terbiye edilmesi hem de kendisini büyük kozmik bir bütünün mütemmimi olarak görmesi durumları kendisini izhar eder. Tanrı'nın insana vicdanı aracılığıyla konuşması durumu kabul edilebilirse, insanın vicdanının niteliği seviyesinde Tanrı'nın sözü, insan tarafından anlaşılabilir ve insanın varoluşu için bir karşılığı olabilecektir. O halde yukarıda değindiğimiz insanın terbiye edilmesi ve kendisini kozmik bütünün mütemmimi olarak idrak edebilme durumu insanın vicdanının niteliğinde salınmakta, onunla gelişip zayıflayabilmektedir.

Aytmatov için din ve Tanrı arkaik değildir ve sadece geçmiş zamanın bir gerçekliği olarak değerlendirilemez. O, dini, eskilerin kalıntısı olan değil içinde bulunan zamana hitap edebilecek bir güç olarak görür (Akmataliyev, 1998, s. 126). *Gün Olur Asra Bedel* adlı eserde İslamiyet ön plana çıkarılır. Esasında İslamiyet ön plana çıkarılırken Sovyet sisteminin yok etmeye çalıştığı dinin, insanlar arasında canlı şekilde yaşandığı ve unutulmadığı öne çıkarılır. Bunun yanında Abdias'ın araçsallaştırılan ve kullanılan dinî anlayıştan daha ziyade doğru bir İsa inancı üzerinden bir kurguyu anlatmaya çalıştığı ifade edilebilir. *Dişi Kurdun Rüyaları'nda* toplumu kurtaracak yeni bir dinî arayıştan insanların haberdar edilmeye çalışıldığı düşünülebilir (Söylemez, 2010, s. 19-20).

Tanrı inancı, geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte de insanı daha iyi ve doğru bir insan olmaya yönlendirecek bir çerçeve sunacaktır. Tanrı inancının günümüze seslenememesi veya içinde bulunan durumlara hitap edememesi de esasında bir sorundur. Bu soruna Aytmatov özellikle *Dişi Kurdun Rüyaları* adlı eserde Hıristiyanlık özelinde değinir. Dinin araçsallaştırılması ve tahrip olması, inancın insanı güçlü bir şahsiyet varlığı olarak dönüştürmesine engeldir. Bu engelin kilise üzerinden kurgulandığını gören Abdias'ın, Hz. İsa'nın dünyada yapmak istediği şeyin özünü kavramak suretiyle yeni bir anlayışın inşası için bizzat mücadele etmesi, esasında Aytmatov'un dinî inancın şahsi menfaatleri bir tarafa koyup insanlığın faydasına dönük işler yapmaya vesile olmasını seslendirmesine tekabül eder. Tanrı ile kulu arasına kilise gibi beşerî bir kurumun aracı konmaması, imanın doğrudan olması gerektiği bahsini Aytmatov, Abdias üzerinden anlatır (Aytmatov, 2017b, s. 89-141).

İnancın fedakarlık, feragat erdemleriyle şahsi menfaatten daha ziyade insanlığın hayrını düşünmeye vesile olduğuna ilişkin çıkarımın Rahip Filofey üzerinden *Kassandra Damgası* adlı eserinde de yapıldığını görmek mümkündür. Eserde Rahip Filofey'in kendisini feda ederek, insanlığı buldukları durumdan haberdar ettiği; hayatı doğruya, iyiye ve güzele dönüştürmek için topluca harekete geçmek gerektiğini, sonraki nesillerin hayrına, onların iyi insan olabileceği iklimi hayat-taki insanların topyekûn birlikte inşa etmeleri gerektiğini, aksi halde geleceğin içinde bulunan durumdan çok daha kötü olacağını vurgulaması, anlatılır. Filofey, esasında en sonunda yaşamına da son verecek bir uyarıcı olarak eserde yerini alır. *Dişi Kurdun Rüyaları* ve *Kassandra Damgası* adlı eserde Hıristiyanlık ön plana çıkar. Bunun öyle olmasının birçok nedeni olabilir. Batı dünyasının bilim, teknoloji ve ekonomi sahalarında lokomotif güçlerden birisi olması ve bu dünyaya kötülükler karşısında, onları iyi olana sevk edecek şekilde kendi Hıristiyan köklerini doğru şekilde hatırlatma gayesini burada Aytmatov'un güttüğü de ileri sürülebilir (Aytmatov, 2017c, ss. 197-222).

Aytmatov için Tanrı kadar alem de insanın var oluşumuna dâhildir. Yani alemin mevcudiyeti ve alem tasavvuru insanın var oluşunu hem

şekillendirir hem de dönüştürür. Aytmatov, alemler arasında içerisindedir. Aytmatov, alemler barındıran, her alemin birbiriyle ilişki içinde olduğu, birbirini tamamladığı, canlı, organik bir bütüncülük içerisinde anlar. Bu kabul, yaratıcı bir eksen kurarak insanı bir alem olarak diğer alemlerle aynı sarmalın içerisine yerleştirir, birbirlerinin kaderlerini birbirlerine bağlar. Burada karşımıza mikro ve makro kozmos birlikteliği ve ayrılığı çıkar. Onlar arasında derece farkıyla beraber mahiyet farkının olduğunu ifade etmek anlamlı görünür. Bu ayrım önemlidir. İnsan olmadan alem, yasalarını gösterip, onu anlayabilecek bir öznen mahrum olabileceği gibi alem olmadan insan da varoluşunun mekanından mahrum kalabilecekti (Urmanbetova, 2020). Alem, insanın ontolojik zeminine; insan da alemin epistemolojik eşiğine işaret eder. Aytmatov için esasında alem değil, alemler vardır. İnsanın iç dünyası alemlerden birisidir, kişiler arası iletişim küresi de bir alemdir. Buraya bir sonraki bölümde yeniden döneceğiz.

Eserlerinde sıkça işlediği tabiat da bir alemdir ve dahası alemin en esaslı görünüşlerindedir. Özellikle insan tabiat için bir varlıktır. Bu haliyle tabiatın bir cüzüdür. İnsan varoluşunu tabiatla gerçekleştirir. Tabiat tasavvuru ise bu ontik durum ile muvafıkla insan, tabiatla güç alır, tabiatla kendisine ayrılan hususi yeri gereği gibi doldurur ve tabiatla tüm canlılar için mevcut olan yaşam küresini kendi hayatıyla birlikte zenginleştirir. Esasından insan tabiatla uzaklaştıkça kendinden ve kendisinden beklenenden de uzaklaşmakta, aleme yabancılaşmaktadır. Alemde hem fani hem de bakî olabilmenin sınırları üzerine düşünebilir ve kendisini insanlık tarihinde olması gereken yere koyma imkanı bulabilir insan (Aytmatov, 2013, s. 109).

Tabiatı, insanın ve insanlığın sınandığı bir sahne olarak gören Aytmatov'un eserlerinde tabiat, tüm bileşenleriyle bir gayeye matuftur. Tabiat, her şeyden önce vesiledir. Eserlerde tabiat karşımıza yazarın düşüncelerini derinleştirmenin, kahramanların duygularını göstermenin ve okuyucuyu diri tutmanın vesilesi olarak çıkar (Akmataliyev, 1998, s. 112). Tabiat ile insanın tabiatını kader ortaklığında bir araya

getirir Aytmatov. Kader birliği esasında tabiatı insana, insanı ise tabiata bağlar. Esasında insanın tabiatı da tabiatın bir cüzüdür ve insan, bu tabiiliği de muhafaza etmelidir. Muhafaza ediş, tabiatı iyi tanımayı ve anlamayı da gerekli kılar (Makhmatov, Polyakova vd. 2020, s. 368). Tabiatın insan tabiatıyla karşılıklı canlı ilişkisi hayatî önemi haiz olarak görülür. *Beyaz Gemi*'de Maral ananın katledilmesiyle birlikte gelen insanın kaybedişi, ile *Dişi Kurdun Rüyalari*'nda Boston'un Akbar'ı öldürürken kendi çocuğunun da canına kıyması hadisesi tabiat ile insanın kaderinin ortaklığını örnekler. Aytmatov, bize bu dramatik kurgularla özellikle insanın tabiata karşı varoluşsal sorumluluğunu hatırlatır. Tabiat karşısında insanın sorumluluğu birçok eserde hassaten işlenir, bunun önemli olduğuna Aytmatov bir mülâkatında işaret eder:

Doğa dengesi geçmişte, insanın doğaya bağımlılığı üzerine kurulmuş olan kır geleneklerince korunmuştu. Bugün şartlar değişti, insanlar doğayı kendi amaçlarına hizmet ettirecek güce ulaştılar. Fakat insanların doğa hakkındaki bilinçlerinin de arttırılmasına ihtiyaç vardır... Nereye giderseniz gidin toprağın yağmalandığını ve ormanların öldüğünü görebilirsiniz... İnsan ve ekoloji uzun süredir bir arada mevcuttur, fakat şimdiye kadar hiçbir zaman ekoloji insan varlığı için bu kadar can alıcı bir konu olmamıştır. Ekoloji tehlikeye düştüğünde siyasetin hiçbir anlamı yoktur (Aytmatov, 1990, s. 52).

Aytmatov eserlerinde dikkat çeken bir husus da tabiatın “çevre” olarak yer almamasıdır. Onda merkez ve çevre dikotomisi siliktir. Tabiat bir çevre olarak değil, insanın varoluşunun merkezî mekanlarından bir mekan olarak karşılık bulur. İnsanı da bu merkezin önemli ve mesul paydaşı olarak düşünür. Reziletlerle fitratı bozulan insan, tabiatı tahrip eder, aslında tabiatı tahrip ederek kendisinin sonunu hazırlar. Bu çerçevede Aytmatov, kartezyen bağlama ters bir zeminin varlığını seledirmiş olur. Bu itibarla insan bir özne olarak bütüncül resmîn hem parçası hem de geliştiricisi pozisyonuna yerleştirilir. Tabiat üzre olan değil, içre olan, ama onu aşkınlaşmak suretiyle zarar vermeden aşan bir fail olarak yer alır. Tabiat bu çerçevede insanın aynasıdır. Kendisi nasılsa tabiatı da öyle görür. Var oluşunu tabiat aynasından izler.

Düşünce tarihinde asli dört unsur olarak kabul edilen toprak, su ve hava, bunlar dışında hayvanlar, hassaten tabiat unsurları olarak özel bir yere sahip görünür. Ana unsurları tabiat bahsinde öne çıkararak önemini beyan eder. Su, özellikle Issık Göl, Aral Gölü ve nehirlerle eserlerin birçoğunda öne çıkarılır. *Beyaz Gemi*'deki çocuğun balık olma hayali de suya tutunur. Issık Göl ve Aral Gölü, *Beyaz Gemi* ve *Gün Olur Asra Bedel* adlı romanlarda hem yaşamın kaynağı hem yanılmış insana yeniden kendisini hatırlatma vesilesi olarak verilir. Eserlerde suların evrensel birliği, felaketin çıkmazlarında sıkışıp kalan insan için kurtarıcı ve yeniden hayat verici temel bir öge olarak görülür. Su, Aytmatov için ana rahmi gibi yeniden oluş tohumunu her an içinde barındıran ve büyüten dişil, doğurgan bir unsur olarak görülür. İnsan, benlik ve bizlik duygularını bu unsurdan alabilir (Korkmaz, 2004, s. 80). Tüm insanlar için yaşam kaynaklarından olan hava ise rüzgar özelinde toprakları ele geçirmek ve insanları köleleştirmek isteyen düşmanı vatanından kovan bir kuvvete dönüşümüyle verilir (Aytmatov, 2017, s. 41). Toprağın bereketi ve her türlü olumsuzluğa karşı pes etmemesi ve herkes için faydalı olmaya devam etmesi toprak ana üzerinden anlatılır. Bu itibarla Aytmatov'un çoğu eserinde toprak, varoluşsal derinliğe sahip bir unsur olarak karşımıza çıkar. Aytmatov için toprak birden fazla anlam katmanına sahiptir. Mesela toprak onun nazarında; gelenek, tarih, kültür, hafıza, istiklâl, istikbal, şuurla yoğrulmuş bir ana olarak yer eder. *Toprak Ana* romanında toprak, bereketin vesilesi, insanlığın anası olarak, ihtiyar Kırgız ana Tolgonay'ın dert ortağı, sırdaşı olarak konumlandırılır. II. Dünya Savaşı'nda eserde Tolgonay ana gibi Toprak ana dert ve keder sahibidir. Nasıl analar oğulları ve eşleri başta olmak üzere yakınlarını savaşta kaybetmenin acısını yaşıyorsa toprak ana da bereket vesilesi olacak ve üzerinde bitecek ekinlerden mahrum kalır, ıstırap çeker, ayrıca kendisine yabancı olan benzin ve metallerle taciz edilmesi onu huzursuz eder. Bu huzursuzluğa insanlar da ortak olur. İnsan alem için kendinin, kendisi için de alemin hayati bir öneme sahip olduğunu anlamak durumundadır. İnsan, alemin şuuru ve vicdanı olabilmek için tabiatın dilini öğrenmek zorundadır (Korkmaz, 2004, ss. 174-180; Söylemez, 2010, s. 39). Tarihte var olan dramlardan birisi

tabiat içinde doğal biçimde yaşamış insan ile artık tabiatın doğallığından çıkarılıp onun Ulu Ana olmasını reddedip sadece bir gereç, işlenecek hammadde olarak gören anlayışın yapıp ettikleridir. Bu bakış açısı tabiatı tüketilecek unsur, insanı ise ilahî bir varlık olarak görmek yerine ucuz iş gücü, işçi ve hizmetçi olarak görür. Aytmatov bu bakış açısına isyan eder (Husayinova, 2019, s. 311).

Tabiat unsurları ve hayvanlar, Aytmatov eserlerinde şahsiyet kazanmış varlıklar olarak karşımıza çıkar. Bir veteriner olmanın avantajlarından istifade eden Aytmatov, insanların özlenen erdemlerini istiarelerle hayvanlar üzerinden anlatır. Bu kullanımda hem bir şoklama hem de insanın tabiatta olduğu gibi hayvanlar alemiyle de paylaştığı ortak kader öne çıkarılır. Bunun yanında antropomorfik benzetimden de kaçınır. Yani insan, insan olarak, hayvan ise hayvan olarak kıymeti haizdir. At, kurt, geyik, balina ve pars Aytmatov'un eserlerinde özel yer tutar ve bu hayvanlar üzerinden insanlığa dair önemli meseleleri anlatmaya çalışır.

Elveda Gülsarı adlı romanda Aytmatov, savaş sonrası dönemi ve totaliter Sovyet rejiminin resmîni Gülsarı adlı at üzerinden verir. Gülsarı, annesinin yanında özgürce bozkırda koşan bir yılkı atıdır. Daha sonra rahvan at edilir. Ancak sahibi Tanabay'dan rahatsız ve şikayetçi değildir. Tanabay, onun tabiatına hürmetkar davranmaktadır. Fakat hiç kimsenin aklına onun arabaya koşulacağı gelmez, bu durum Gülsarı'nın tabiatını tanımamak, dahası ona zulmetmek manasına gelir. Ancak düzen, rahvan bir atı arabaya koşmuş ve onun tabiatını sömürmüştür. Rejime sadakatle bağlı olan Tanabay sömürülür ve sonunda partiden atılır. Yılkılıktan koparılarak terbiye edilen daha sonra sömürülen Gülsarı ile Tanabay'ın eserde aynı kaderi paylaşan canlar olarak verilmesi önemlidir. *Dişi Kurdun Rüyalari* adlı romanda ise Taşcaynar ve Akbar adlı iki kurdun hikayesi anlatılır. Kendi varoluş mekanlarında yaşamayı arzulayan ama yaşam alanları sürekli insanlar tarafından bozulup yavruları ellerinden alınan yuvaları sürekli tarumar edilen iki kurdun hikayesi sonunda her zaman kötülük gördükleri insanın kendi trajedisiyle yüzleşmesiyle nihayetlenir. Kurtların yavrularının beşerî hırsa kurban gitmeleri sonucunda

yaşadıkları acının aynı kaderle yüzleşmesi sonucunda insan tarafından yaşanmasıyla roman insanları empatiye davet eder. *Beyaz Gemi* adlı romanında Aytmatov, Kırgızların tarihinde önemli bir yer tutan ve kendisine kutsiyet atfedilen Maral Ana'nın yine beşerin kazanma hırsına ve menfaatperestliğine kurban edildiğini, isimsiz çocuğun yıkılan hayalleri eşliğinde anlatır. Bu, esasen bir milletin kendi benliğini yıkması ve kutsiyet perdesini yırtması manasına gelen büyük bir trajedi olarak da anlatılır. *Dağlar Devrildiğinde* adlı romanda Aytmatov, kaderleri hem birbirine çok benzeyen hem de ölümleriyle kader ortaklığı yapan birisi kar parsı Caabars diğeri ise bağımsız gazeteci olan Arsen'in hikayesi anlatılır. Şahsi hazları üzerine bir dünya kuran ve dünyalarında yaşama alanlarını tarumar eden insanoğlunun trajik hikayesinden bahsedilir eserde. Masum canların katledilmesine müsaade etmeyen birisi insan, diğeri pars iki canlının canları pahasına mücadelesi eserde diğerkam canların yaşamak için değil de yaşatma ahlakıyla insanlığın ümidiyle taçlanır. *Kassandra Damgası* adlı eserde ise balinaların intiharlarından bahsedilir ve bu intiharlar insanlığı uykusundan uyandırmak isteyen Rahip Filofey'in intiharıyla bir araya gelir. Eserdeki balinanın ve Rahip Filofey'in intiharları insanoğlunun yeryüzünü kötülükle boyadığı senaryolara bir başkaldırı ve isyanın remzi olarak anlaşılabilir.

Varoluşa Dair: Beşer, İnsan ve Toplum

Modernite; Tanrı, insan, toplum ve alem olarak karşılık bulan varlık alanını parçaladıktan sonra insanı da bütüncül manayı arayıştan uzaklaştırmış, onu yersiz yurtsuz bırakarak parçalamış görünür. Parçalanma ve sürgün, insanın kendi arzusuyla onu şeyleşme, köleleşme ve yabancılaşma tehlikesiyle baş başa bırakır (Korkmaz, 2004, ss. 30-33). Bu çerçevede insanın yabancılaşma serüveni Tanrı'dan, kendisinden, yekdiğerinden ve tabiattan uzaklaşması olarak da okunabilir. Uzaklaşma, aşktan ve muhabbetten tecrit olunma haline ortak olmakla tecrübe edilir. Bu itibarla modernitenin insanlık tarihinde aşksızlık ve şevksizlikten ötürü onu yabancılaştırıcı bir soğuma hareketi olduğu da ifade edilebilir. Aşktan kopan kişinin kendisinden, toplumdan, alemlerden

ve yaratıcısından koptuğu kolaylıkla ifade edilebilir. Korkmaz'ın ifade ettiği gibi “aşk, bir tutunma noktasıdır; insanı, varlığın kaotik boşluğunda yitip gitmekten kurtarır” (Korkmaz, 2008, s. 1). Aşksız, dertsiz ve sevdasız insan, soğumaya yüz tutmuş şekilde alemde kendisini yabancı ve yalnız hisseder. Alemle beraber tüm ilişki ve iletişimi soğutan ve varoluşsal iletişimden uzaklaşan da aslında varlık mertebelerini parçalayan modern insanın bizzat kendisidir. Aytmatov'un *Dişi Kurdun Rüyalari* adlı romanı bize bu konuda çok değerli şeyler söyler. Bu eserde Aytmatov, ifade edildiği üzere Akbar ve Taşçaynar adlı iki kurdun hikayesini konu edinir. Gerçi kurtların kaderi ile insanların kaderi birbirinin içine geçmiştir. Tabiatın kaderi de bu kadere ortak olmuştur. İnsanın tabiatı bozulunca tabiatın özü tahrip olmakta, bozulan tabiat, beşeri bozmakta dahası onu zelil duruma düşürmektedir. Ekolojik dengeyi bozan beşerdir, bozulan ekolojik dengenin en büyük zararı da yine beşerin kendisinedir. Eser, tabiatı temsil edilen maddi dengeyle, inanç ekseninde beliren manevi dengenin bozulmasının neye tekabül ettiğini oldukça dramatik şekilde anlatır. Akbar ve Taşçaynar, bozulan maddi dengenin, Abdias ise bozulan manevi dengenin kurbanları olarak çıkar karşımıza (Kala, 2019, ss. 28-29). Ama esasında kaybeden bizzat insanın kendisi olur.

Aytmatov, edebiyatının kalbine dünyanın özlem duyduğu “insan”ı yerleştirir ve insanın varoluşunu edebiyatının meselesi kılar. Gayesi insanı bilmek, insanı bulmak ve insanı korumaktır (Kala, 2019, ss. 29-31). Ona göre “insanın varoluş sebebi, ruhunu olgunlaştırmak, mükemmel hale getirmektir. Hayatta bundan daha yüce bir amaç olamaz. Hayatın güzelliği de buradadır: Ruh en üst düzeye götüren sınırsız basamakları birer birer çıkmak. İnsan için en güç olan, her gün insan olarak kalmasıdır. Sana doğrusunu söyleyeyim: Benim dünyaya yeniden gelişime kadar geçecek süre ki sen buna inanmıyorsun, tamamen insanların kendilerine bağlıdır.” (Aytmatov, 2017b, s. 19) Hangi sistem olursa merkezine insanı almayan sistem, insana karşı olmaya, dahası insana zulmetmeye ve onu yok etmeye döner. *Deve Gözü* adlı eserinde insanın yaptıklarının bir manaya işaret edebilmesi ve yaptığı şeylerden mutlu olabilmesi için onun her şeyden ziyade insan olduğu gerçeğinin

şuurunda olması ve bunu diri tutması gerektiğini söyler (Aytmatov, 2019). İnsan olma şuru ise insanın var oluşunda benliğin, Tanrının, tabiatın, geleneğin, tarihin ve toplumun nitelikli yerlerini takdir edebilmekte kök salar. Aytmatov'un eserlerinin tüm kahramanları insan varoluşuna dair iç dünyalarının genişliği ve evrensel karakterleri ile geniş bir manevi kapasite sunarlar. Aytmatov'un medeniyet ile tabiatı, insan ile başka canlıları bir bütünde birleştirecek özgün bağlantıları bulması, bu bağlantıları insanın var oluşunu zenginleştirecek ve yetkinleştirecek unsurlar olarak görmesi eserlerinde hassasiyetle gösterilir (Togusakov, 2022, s. 209).

Aytmatov'un eserleri hermenotik yorumlamaya izin veren, kendisini varoluş felsefesi üzerinden sunan çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Ayrıca varoluşçuluğun bir temsilcisi olan N. Berdyaev'in felsefesinde varoluş felsefesinin önemli kategorilerinden birisi olan süreklilik, Aytmatov'un eserlerinde atasözleri, tarihî bellek, tarihî gelenek üzerinden öne çıkarılır (Urmanbetova, 2020). Duygu, temayül, istek, arzu, hayal, inanç gibi insani olan yetiler ve uzanımlar, analitik çerçeve dışında varoluşsal çerçeveye daha yatkındır ve bu varoluşsal çerçeve onlara felsefi zeminden bakmaya imkan sunmaktadır. Varoluşçuluğun özellikle edebiyat eserleri üzerinden kendisini sunması, bir bütün olarak insanı ele alması, ona dair her bir durumu bütüncül bir zeminde, insanı anlamaya dönük fenomenler olarak görmesi, zaman ve mekandaki süreklilikle birlikte insanın beden ve ruh birlikteliğini önemsemesi Aytmatov'un eserleri üzerinden takip edilebilir. Varoluşçulukta önemli ve merkezî bir soru vardır. Öz mü öncedir, yoksa varoluş mu? Bu sorunun cevabı ateist varoluşçular ve özellikle Sartre için bellidir. O, insan söz konusu olduğunda varoluşun özden önce geldiğini ve bu tercihin insanı aşan tüm metafizik aşkınlığı olumsuzladığını düşünür. Ancak Aytmatov'un eserlerini eksene yerleştirdiğimizde bu soruya kolaylıkla ve tek bir formda bir cevap verilemez. Aytmatov, esasen bize insan söz konusu olduğunda verilebilecek her iki cevabın da mantıki olarak bizi çeliştirmeyecek şekilde doğru olabileceğini gösterir gibidir. Yani beşer için öz, varoluştan önce olsa da insan için esas olan özle birlikte varoluştur ve

insan olmayla birlikte varoluş öze mukaddem hale gelir. Sorunun cevabı pekala beşeriyet itibarıyla özün, insaniyet itibarıyla varoluşun önce gelmesi şeklinde verilebilir. Bu yaklaşım bizi esasında Immanuel Kant'ın insanı fenomen ve numen olarak anlama çabasına götürür. Kişiyi beşerî olandan insanî olana sevk eden husus değerler eksenidir. Değerleri duyumsayan kişi, sadece fizyo-biyolojik ve genetik yapısı kadar bir ahlak yapısına da sahip olduğunu, bu itibarla ahlak yasasını konuşurması gerektiğini keşfeder. *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek* adlı eserinde Kirisk'in kurtulması için Orhan ve Emrayın sandaldan atlar ama Milgın Kirisk'i boğacak suyu içmek istemek suretiyle içindeki ahlak yasasının dinamizmini ve dinçliğini konuşurmak ister (Coomartovic, 2022, ss. 21-22). Aytmatov'un eserlerinde insanda iyilik, duyarlılık, merhamet, adalet, dürüstlük, vefa gibi duyguları uyandırmak için ruha atılacak tohumlar saklanmıştır (Bakaşova, 2018, s. 266). Kişiye düşen o tohumları keşfedip ruhunda filizlenmesine izin vermektir.

Beşeriyeti insana *verilen* tabiat, insaniyeti ise beşeriyet üzerine inşa *olunan ve kazanılan* yapı olarak görebiliriz. Akmataliyev, Aytmatov'dan insana dair şu alıntılarını yapar:

Ezelden çözülmeven büyük tartışma
 Ne yaparsa, insanoğlu insan olur?
 Bağırarak düşman kovsa da bu tartışma,
 Ne yaparsa, insanoğlu insan olur?
 Eceli gelip ölse de bu tartışma,
 Ne yaparsa, insanoğlu insan olur?
 Düşmanı yağmalayıp bastığında da,
 Düşmandan canı kurtarmak için kaçtığında da
 Çözülemeyen ebedi büyük tartışma
 Ne yaparsa, insanoğlu insan olur?

Bunun dışında “insan iyiliği yerden bulmaz, insandan öğrenir,” sözünü aktarır (Akmataliyev, 1998, s. 118-119). Aytmatov, *Fuji-Yama* adlı eserinde kahramanlar üzerinden yine insanı arar. Beşerin zaafları, şehveti, arzusu, iştihakı, aculluğu, kederi, endişesi, menfaatperestliği tüm

yönleriyle karakterler üzerinden açığa çıkarılır. Eser, insanın tüm bu uzanımları masaya yatırsa da net bir cevap vermez. Ancak Ayşe, Apay ve Sabur ekseninde beşerî insan olmaya çağırır, bunu yaparken yine Aytmatov muhatabındaki aklı, vicdanı, hissi ve duyguyu tahrik ederek işe koşmaya çalışır (Aytmatov, 2017d).

O halde beşer, kişinin doğuştan getirdiği fizyo-biyolojik canlılık özelliğine işaret ederken; insan olma durumu, bu özellikler üzerinde idrak, vicdan, inanç, irade ve hissiyatıyla kişinin kendisini var kılma biçimi olarak anlaşılabilir. Şahsiyetin ise beşeriyet üzere inşa olunan insanıyetle ortaya çıkan bir var oluş biçimi olduğunu ve kişideki değer alanının mevcudiyetini resmettiği ifade edilebilir. Şahsiyet, değerlerin vitrini olarak görülürken bu hususiyet hür ve mesul kişinin varlığını şart koşar. Bu kişi taslak ve kopya kişi değil, bizzat otantik var oluşa sahip bir fert olarak karşımıza çıkar. Var oluşun yoksullaşması, yabancılaşması, yoksunlaşması ve yok olması hadiseleriye birbirini besler ve varoluş imkanlarını köreltir (Aytmatov, 2017c, ss. 122-123). Böylesi bir zeminde insanın var oluşma imkanları solar, artık kişi var oluşan bir zat değil, kişiliği solmuş, bir tür taslakta varolan bir fert olarak belirir. Böylesi bir fert için hürriyetin ve mesuliyetin de pek önemi yoktur. Halbuki Aytmatov'a göre insan için hürriyetin ve mesuliyetin güçlü bir şahsiyet için önemi çok büyüktür. O, taslak kişiyi birilerinin maiyeti altında kölece yaşayan kişi olarak tasavvur eder. Taslak kişi olmaktan kişiyi koruyan değerler gelenek, emek, empati, aşk ve türkülerdir. Emek ve empatiyle şimdiye ve geleceğe, türkülerle ve gelenekle geçmişe, aşkla ise sonsuza seslenebilir (Korkmaz, 2004, s. 193). Otantik var oluşu parçalanmış zamanda değil, geçmiş, şimdi ve geleceğin el ele verdiği tam zamanda tahakkuk etmiş olur. Otantik bir var oluş olan şahsiyet, ayrıca insanın bizzat devredilemeyecek ve vazgeçilmez değerine işaret eder. "Zaman ne kadar geçerse geçsin, bazı konularda hiçbir şeyi değiştirmmez. Elinden malını mülkünü, varını yoğunu alsalar, bundan ölmezsin. Bunları yine edinebilirsin. Ama senin onurunu kırar, ruhunu öldürürlerse, işte buna çare yoktur..." (Aytmatov, 2014, s. 88)

Bu düşünce bize farklı bir hayat ve ölüm diyalektiği de sunar. Buna göre nice yaşıyormuş gibi görünen kişiler vardır ki esasında ölüdürler, bedenlen yaşıyor olarak görülürler fakat ruhları ölmüştür. Kendilik bilincinden uzak, başkalarının otomatları olarak yaşadıklarını zannederler. Onlar esasında taslak şekilde varolan olarak görülür. Kimileri de vardır ki bedenli hayata elveda deseler de esasında yaşamaktadırlar. Onlar fikrî, vicdani ve ruh zemininde yaşamaya devam ederler. Özgün güçlü şahsiyetleriyle yaşamı ilmek ilmek örmüşlerdir ve ölüm onları bedenlen öldürse de yaşam izleri başka yaşamlarda devam etmektedir. Ölüm teması ahlakla bir araya geldiğinde ölümün şahidi erdemle tezyin olmuş güçlü bir hayat olarak karşımıza çıkar (Makhamatovich, Polyakova, vd. 2020, s. 371).

İnsanın otantik varoluşunun hürriyet ve mesuliyette kök salması durumu önem arz eder. Bu itibarla Aytmatov eserlerinin yazılma gayelerinden birisinin mesul insanı inşa edebilmek olduğu ifade edilir (Togusakov, 2022, ss. 208-209). Hürriyet kavramını bireysel, toplumsal, milli ve manevi hürriyete kadar çok geniş bir perspektifte ele alan Aytmatov, insanlığı kuşatan dogmalar ve totaliter zorbalıkların karşısına insanlık haysiyetini özgürlük temelinde çıkarır (Kolcu, 2008, s. 38). Ona göre insan, her şeyi tahakkümü altında bulunduran merkezin yönlendirmelerine göre düşünür ve eylemde bulunursa kendisi hakkında hiçbir fikri olmaz, otantik varoluşunu gerçekleştiremez ve taslak bir mevcudiyete sahip olur. Bu bağlamda özgür eylem alanını yitiren insan, gelecekteki varlığını da inşa edebilmekten mahrum kalır (Korkmaz, 2004, s. 20). Var gibi görünen ancak esasında var olmayan, varoluşunu üstlenebilme kudretinden mahrum bu xfertler otomat makineler gibidir. Bu yüzden onların insanlıkları bile tartışılabilir (Korkmaz, 2004, ss. 38-39). Kendi benliğini inşa etmeye çalışan birey, kişiliği uzay boşluğunda değil, tabiatla, yekdiğeriyle, toplumla paylaştığı yalıtık olmayan mekanda gerçekleştirir ve esasında kozmik bir bütünün parçası olur. Bu var oluş için erdem onun en önemli yol arkadaşıdır. Erdem olmadan şahsiyet inşası da mümkün değildir. Aytmatov, insanda olan erdemlin zorluklara galip, gaddarlığa ve zulme boyun eğmeyen

mücadeleden doğabileceğini, kırılmayan umuttan, temiz vicdandan, sorumluluktan, feragatten beslendiğini vurgular (Akmataliyev, 1998, s. 125). *Gün Olur Asra Bedel* romanının öne çıkan isimleri diyebileceğimiz Yedigey, Kazangap ve Abutalip karakterleri bu bütünün parçaları olmaktan mutludurlar. Zira onlar, yaşamın anlamını, Tanrı, dünya ve tabiat ile kurmuş oldukları ilişkide bulur. Kendi benliklerinin farkında olan bu şuurlu insanlar ortak gayeyle meydana getirdikleri toplumsal yapı içerisinde oldukları için özgürdür. Çünkü onlar özgürlüğün etkin katılımı ile gerçekleştirilebilen varoluşsal bir değer olduğuna inanırlar (Deveci, 2009, s. 252). Mesuliyet, başka beni kendi beni kılmak suretiyle tahakkümde bulunarak hareket etmeyi değil, kendi benini yetkinleştirmek suretiyle başka benlerin hür varoluş hamlelerine karşı hürmetkar olmayı seslendirir.

Aytmatov, esasında bendeki bizle birlikte bizdeki beni görmeyi önerir. Bendeki biz fertlerdeki sosyal eşik, bizdeki ben de her toplumun kendisine ait biricikliğini gösterir ve bunlar birbirine muhtaçtır. Sosyal yapı da Aytmatov için esasında bir alemdir. Bu alemin bir yakın bir de uzak yakası vardır. Bunlar birbirinden ayrı değildir. Kırgız Türkü olarak ve dünya insanı olarak Aytmatov bir alem içinde iki mütemmim aleme konuşur. Bunlar milli ve milletlerarası alemlerdir ve her iki alemin insanlık paydasında birbirinin mütemmimleri olduğunu düşündürür (Urmanbetova, 2020). Millet aleminde arketipler ve semboller üzerinden bir kimliğe vurguda bulunulur. Bu kimlik tarihidir, köklüdür, ortaklaştırıcıdır ve millidir. Kırgızlar kendilerini Aytmatov'un onları hayal ettiği bir millet olarak görürler. Ancak bunun dışında Aytmatov'un teklifi insan fıtratına ve gerçeğine uygun olduğu içindir ki tüm dünya insanlarını kuşatabilir. Aytmatov'un eserlerindeki yapıcı diyaloglardan çıkan inşa, hem insanlar arasındaki milli ve milletlerarası alemleri hem de varoluşun mekanı olarak dışsal gerçekliği yeniden şekillendirici bir güce sahip görünür. Aytmatov için ferdî olanın milli olanla, milli olanın ise milletlerarası olanla intibakı nispetinde insan ortak paydasına seslenebilir ve ortak payda kişi için ne kadar genişse o nispette kişinin çağrısı evrensel, var oluşu yetkin olabilir.

Aytmatov, hürriyet ve mesuliyet merkezli insan var oluşunun yıkıcı unsurlarından da eserlerinde bahseder. Bunları mankurtluk, inançsızlık, savaş, tahakküm, insanı ve tabiatı sömürme temaları olarak görür ve bunları ustaca işler. Stalin diktası tarafından kurşuna dizilen ve bir ömür yolları beklenen “kayıp baba” imajı, ikinci dünya savaşının her aileye yokluk ve ölüm getiren uğursuz yılları, benliğine ve öz değerlerine yabancılaşmış mankurt yetiştirme paronayası gibi felaketlerin, Cengiz Aytmatov’un gerçek anlamda varoluş sorunu ile yüzleşmesine neden olduğu dile getirilir (Korkmaz, 2004, ss. 15-16).

Otantik bir insan varoluşunun önündeki belki de en büyük engel, beşeri insan kılan temel hususiyetlerden birisi olan idrakin ve vicdanın üstünün örtülmesiyle meydana gelen idrak ve vicdan körlüğüdür. İdrakin ve vicdanın köleleşmesi durumunu Aytmatov, mankurtluk ve közkamanlık kelimeleriyle anlatır. Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel* adlı romanında mankurtluğu işlediğini ama ondan önce konuyu uzunca bir süre araştırdığını belirtir. *Manas Destanı*’nda mankurtluğa rastlandığını söyler. Orada, Kalmakların çekindikleri çocuk Manas’ı mankurtlaştırmak istedikleri anlatılır:

Çocuğu ele geçirelim,
Kafasına şire geçirelim,
Eve götürüp eziyet edelim,
Altı kardeşten türeyen Kalmakların
Hepsini bir araya toplayalım

Destanda geçen bu ifadelerin esasını Aytmatov, meşhur Manasçı Sakabay Karalayev’e sorduğunu ve kendisinden şöyle cevap aldığını belirtir:

Eski zamanlarda Kalmak-Kırgız Savaşlarında, iki taraf birbirinden ganimet ve malla birlikte, eline geçirdikleri insanları da esir alıyorlardı. Esirler genelde hayvanları güderdi. Sabah akşam hayvanların peşinde olan esir, günlerden bir gün yolunu bulup kaçabilir. Birileriyle kendisi hakkında ülkesine haber gönderebilir, hatta o da insan ya, kızlarımıza gönül kaptırabilir. Genç yaşta ele geçirilen esir beş sene, belki on sene bir dediğini iki etmeden hizmet eder. Bir gün başkaldırabilir. Bütün

bunlardan kurtulmanın yegâne çaresi, onu mankurta dönüştürmektir. İlk önce esirin saçları kazınıyor, kafasına yeni kesilmiş devenin veya sığırın bir parça derisi geçiriliyor. Kırgızlar bu deriye şire derler. İşte bu şireyi kenarından birkaç yerinden delip deriden bağ geçiriyorlar ve kulak hizasından sıkıca çekip bağlıyorlar. Sonra esirin elini ayağını bağlayıp güneşin kavurucu sıcakları altında bırakıyorlar. Böylece esire edilen işkence çiftleşmiş oluyor. Yani, taze deri güneşin sıcaklığından kurudukça kafasını sıkarak kemikleri sızlatıyor, ikicisi yeni çıkan saç deriyi delip geçemediğinden tekrar kıvrılıp kafaya geçince iğne sokar gibi tüm duyu sinirlerini öldürüyor. Böylelikle insanda hafıza diye bir şey kalmıyor. Bir hafta, on gün sonra esir ölüyor veya tüm hayatı mankurt olarak geçiriyor. Ölürse azaptan kurtulacak, hayatta kalırsa ismini, soyunu sopunu, geçmişini her şeyini unutup, sadece ve sadece sahibinin dediğini yapan bir varlığa dönüşecek... (Aytmatov-Şahanov, 2015, ss. 145-146)

Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel* adlı romanında mankurtlaştırmayı farklı seviyelerde ve bağlamlarda işler, onunla bazı hususları anlatmaya çalışır. Eserde Juan Juanlar tarafından mankurtlaştırılan Colaman'ın anasıyla karşılaşması, ona kendisini, atasını, kim olduğunu hatırlatan anasını (Nayman Ana'yı) efendilerinin talimatıyla öldürmesi, anasının ölürken ona atası Dönenbay'ı hatırlatarak canını vermesi anlatılır. Nayman Ana'nın bedeni Ana-Beyite defnedilir ve burası tüm Kırgızlara kim olduklarını hatırlatan bir mekan olarak öne çıkarılır. Eserde kuşkusuz anasını gözünü kırpmadan öldüren Colaman mankurttur. Mankurt dışında başka bir yabancılaşma şekli daha söz konusudur. Közkamanlık, mankurtluktan ileri seviyede bir yabancılaşma haline işaret eder. İnsan, şuur sahibidir, şuur sahibi olmanın şuurundadır ve onu kullanabilecek yetenetedir. Bu yeteneğin harici olarak güç kullanarak kullanılmayacak hale getirilmesine mankurtlaştırma denir. Közkamanlık ise kişinin bizzat kendi kendisine kim olduğunu inkar etmesi ve kontrolü altına girdikleri efendilerinin talimatlarını kutsaması halidir. Mankurtluk şuurun harici ve icbari yitirimi, közkamanlık ise öz-şuurun dâhili ve iradi kaybıdır. Mankurt kime nasıl fayda ve zarar verdiğinin bilincinde değildir, közkaman ise düşmanın şuuruyla şuurlanmış ve kendisine dair ne varsa reddetmekten zevk duyan kişidir. Közkaman, manevi çerçevede beliren mankurtluk türü olarak da kabul edilebilir. Colaman mankurt,

Sabitcan ise közkamandır. Yedigey'e göre Sabitcan babasının cenazesini önemsemeyen, cenazeyi gömüp hemen Moskova'ya eşinin yanına dönmek isteyen kişi olarak değerlerine yabancılaşmış dahası onları küçük gören bir şahsiyet haline gelmiştir. *Beyaz Gemi* adlı romanda hayat bulan Orozkul da tam anlamıyla közkamandır. Aytmatov, aynı bağlamda *Kassandra Damgası*'nda insan olmanın değerine, kendilik bilincine dair hiçbir şeyi önemsemeyen xfertlerden bahseder. Aytmatov, mezkur romanında modern hayatın bir türlü çözülemeyen sorunlarını sorgulatmaya çalışır. Okuyucuyu hayatın anlamı problemi ile karşı karşıya getirerek, robot veya insan olmak tercihi ile buluşturmuş olur. Mankurtluk, közkamanlık ve xfertlik Aytmatov eserlerinde sosyallikleri bozulmuş, varlığın anlamlı bütünlüğünü yitirmiş, yalnızlaşmış ve yabancılaşmış kişiliklerin biçimleridir (Iskakuly, 2022, s. 100). O halde Colaman zorla, Sabitcan ve Orozkul karakterleri esasında rızalarıyla ruhları sömürülerek, xfertler ise hem bedenen hem ruhen robotlaştırılmış şekilde insan olma şuurunu kaybeden, otantik varoluşlarını yitirerek köleleştirilen fertlere tekabül eder.

Bahsi sona erdirmeden bir hususu daha zikredebiliriz. Mankurtlaşmadan değil de mankurtlaşmalardan bahsedilebilir. Eserlerde idraki öldüren, vicdanı söndüren, iradeyi solduran birçok çeşit ve boyutta mankurtlaşma örnekleriyle mankurtlaşma hallerinden bahsedildiği görülür. ABD ve Rusya'nın esasında birlikte Sovyet rejimi ekseninde totalitarizm ve ABD'nin öncülük ettiği piyasa kapitalizm çerçevesinde metalaşma ve ezilme halleriyle tüm dünya insanların mankurtlaştırılabildiğine işaret edilir. *Gün Olur Asra Bedel* adlı eserde hayalî bir çerçeve ortaya konulur. Orman-Göğüslüer gezegeninin bilim adamları gezegenlerinin yakın gelecekte karşılaşacağı çevre sorunlarını dert edinmektedirler. Bu konu hakkında fikir alışverişinde bulunurlar. Ona gelene kadar bir sürü sorunu halletmişlerdir. Artık tabiatlarına ilişkin meseleler aslî meseleleri haline gelmiştir. Dünyada ise bu tür meseleler son sıralarda gelir. Dünyayı yöneten iki süper güç ise bundan haberdardır ve dünyalıların daha ileri medeniyetlerin varlığından haberi olmaması için dünyanın etrafını manyetik alanla yani bir tür mankurtlaştırıcı şirle kaplamak ve

haberleşmeyi engellemek istemektedirler (Söylemez, 2010, s. 13). Bu da dünya insanlığın esasında gücü elinde tutan iki politik güç tarafından mankurtlaştırılmasına tekabül eder. Bunun haricinde Nayman-Ananın kimlik ve kişilik hatırlatıcı kabrinin etrafının adeta bir tür şirle çevrilererek oranın uzay üstü yapılması da esasında başka bir tür mankurtlaştırma hamlesi olarak görülebilir.

Tüm bunlarla Aytmatov, esasında 20. yüzyıldaki soğuk savaş döneminin “yakıt insan” tasavvuru ile mitik dönemin “mankurt” imgesini bütünlendirmekte, çağımız insanını bekleyen köktenci ideolojik koşullanmaların tehlikelerine dikkati çekmektedir (Korkmaz, 2004, s. 191). Korkmaz (2004, ss. 135-190, 193-196), mankurtluktan insanı muhafaza eden beş dönüş izleğine işaret eder. Bunlar eve, anneye dönüş, anadile dönüş, insana dönüş, tabiata dönüş ve Tanrı’ya dönüş izlekleridir. Ev ve anneden kasıt kaostan ve boşluktan kaçışın kutsal ilk durağıdır. Bu durakta kişi varoluşunun içtenlik ve samimi mekanını bulur. Onu yabancılaştırıcı unsurların tehlikesini sezebilir. Bu izlekten uzaklaşmak kişiye, mankurtlaştırma ve xfertleştirme tuzağını hatırlatır. Zira mankurt Colaman annesini vurmuştur. *Kassandra Damgası*’nda üretilen xfertlerin anaları, anadilleri, tarihleri ve Tanrısı yoktur. Anadile dönüşten herkesleşme tehlikesinin bertaraf edilebilme eşiği anlaşılabilir. Anadil yitimi kişiyi geçmişin birikiminden ve kendisini bulma cehdinden uzaklaştıracaktır. İnsana dönüş, tüm yeterlilik ve yetkinliğiyle şifa olabilecek kişiye dönmeyi, insanın mukaddesliğini ve değerini seslendirir. Bu yaklaşım yaşamdaki esaslı gayeyi insan olmak ve insan olarak kalmak görür. Bunun dışında insanı insanın yurdu, ufku ve dostu kılar. Tabiata dönüş, insanı saran sarmalayan, her türlü gerçekliği ve uzanımıyla kaderi, insan kaderiyle birlikte olan tabiatın insanın yaşamındaki kurucu dengesinin muhafaza edilmesine davettir. Tanrı, insan için yücelik algılamalarının merkezidir. İnsan bir cevher olarak esasında Aytmatov’a göre Tanrı’yı içinde taşır. Bu cevher herkesin idraki, kavrayış gücü doğrultusunda anlam kazanır. Bu güçle herkes kendisiyle yüzleşir ve yücelikte kendisini seyredebilir. Bu yüceliğe değer vermeyenler kendi özüne, yaşamın diğer alanlarına ve başkalarının yaşamlarının kişinin yaşamına uzanımlarına kıymet veremez (Korkmaz, 2004, s. 196).

Savaş ve inançsızlık, insanın sahici varoluşuna ket vuran, onu anlamlı bir var oluştan uzaklaştıran unsurlar olarak görülür. Özellikle savaş, Aytmatov'un eserlerinde cephede ve cephe gerisinde toplumu inşa eden tüm unsurlarıyla birlikte yıkıcılığını açıkça ifade ettiği temalardan birisidir. Savaş hem beşerî hem de insanî tarafımızı zedeler ve mahveder. Savaş insanın fitratıyla beraber bizzat tabiatın kendisini de bozar. Tabiat tahrip olursa muhakkak tabiatla beraber insan da mahvolur. Zira tabiatın kaderi insana bağlıdır. Savaşla, hem fert ve toplum arasındaki yaratıcı birliktelik, hem de zamanın fert ve toplum için geçmiş-şimdi-gelecek izleğinde kurucu gücü, mekanın hafızayı besleme işlevi tarumar olur. Bu bakımdan savaş, zamanı, mekanı ve insanı parçalayan bir olumsuzluk halidir. Özellikle onun *Asker Çocuğu* hikayesinde (Aytmatov, 2022) çocuğun gözünden insanı, mekanı ve zamanı paramparça eden savaşın hali pürmelali aktarılır. Aytmatov, özellikle bu hikayesinde çocukların gönlünde yeniden diriltilecek baba temsilinden bahseder. Esasında çocuk gönlünde kendi beninden başka bir beni yani babasını muhabbetle inşa edebiliyorsa ve bu beni kendi benini de muhafaza eden bir güç olarak görüyorsa, bu doğrultuda baba ve ata sevgisinin varoluştaki önemli yerine işaret edilmiş olur. Bu eserinde başka bir hususun daha resmedilmesi vardır. O da çocuğun içinde babasıyla beraber sevdiği benlere de yer açabilme istekliliği ve becerisidir. Bu imkan oldukça kıymetlidir. Fakat bu imkanı insanın beni kadar o beni zenginleştiren diğer benlerin öldürülmesiyle heba etmemek gerektiği, özellikle kişinin kendi mahreminde yeniden dirilttiği baba sevgisine ve temsiline o kişinin var oluşuna zarar vermemek için dikkat etmek gerekir. Savaş kadar, inançsızlık da ferdin ve toplumun direnç kaynakların kurutulmuş olmasına tekabül eder. İnsanı, içinde ilahî cevheri taşıyan bir varlık olarak görüp, varoluşunun niteliği ölçüsünde insanın Tanrı'yı idrak edebileceğini düşünen Aytmatov, bu aşkınlaştırıcı tecrübe aracılığıyla yücelik ufkuna yönelebilir, kendi özüyle en samimi şekilde yüzleşebilir ve onu fark edebilir. Yüceliğe değer vermeye insan için kendi özünün, yaşamın diğer alanlarındaki unsurların ve canlıların pek ehemmiyeti bulunmaz. Yücelik idraki zarar gören insan için her bir şey menfaat ve haz için araçsallaştırılmaya, kullanılmaya ve tüketilmeye açık hale gelir. İnsan

için otokontrol sistemi özün doğrudan samimi idrakiyle, özün idraki ise insanın içindeki ilahî cevherin, Tanrı inancının keşfiyle açığa çıkabilir (Korkmaz, 2004, ss. 195-196).

Aytmatov, insanın ve tabiatın sömürülmesinin de insanın var oluşunu tahrip edeceğini düşünür. Öncelikle özne-özne ilişkisinde “kazan-kazan”ın esas alınmadığı ve tüm sürecin sadece ve zorunlu olarak bir tarafın faydasına tanzim edildiği durumlarda görünürde en az bir tarafın kazanıyor görünmesine rağmen esasında herkesin kaybedeceğini düşünür. Sadece özne-özne iletişimi değil, insanın tabiatla olan ilişkisinin de tahakküm edici bir zeminde kurulmasıyla oradan tabiata zulmün doğacağı, tabiatın tahribinin ise nihayetinde insanın var oluşunu olumsuz şekilde etkileyeceği düşünülür. İnsan insan arası iletişimi birisi lehine araçsallaştıran ve tabiatın topyekun insanın kullanımına ve tüketimine matuf şekilde tasavvur edilmesi insanın ve toplumun varoluş biçimlerini zedeler. İnsanın ve toplumun varoluşunu, bunları araçsallaştırıp tüketilmeye açık hale getirerek zedeleyen iki güç ise totalitarizmin iki farklı tezahürü olan komünizm ve piyasa kapitalizmidir.

Aytmatov totalitarizme karşı çıkıp demokrasiyi eserleriyle birbirini takip eden iki şekilde ifade etmeye çalışır. İlk o eserlerinde çoğunlukla sosyal gerçekliğin kanunlarına uymayan kahramanları ve düşünceleriyle dogmatizme dönüşmüş totalitarizm değerlerine, bakış açılarına ve olaylara farklı bir alternatif sunar. Bununla birlikte milli ülkü ve insan merkezli yaklaşımıyla toplumda demokrasi kültürünün yerleşmesinin önemini vaz’ eder (Abdrahmanov, 2022, ss. 191-192). Aytmatov, komünizm ile iletişimin, taraflarının birbirlerini araçsallaştırmayan özneler olarak gören, insanı kendisinde gaye varlığı gören düzleminin sarsıldığını ima eder. *Elveda Gülsarı* adlı romanda kaba ve buyurucu sistemin ruhunu teslim aldığı Çora, Tanabay’ın tüm emek, arzu ve hayallerini yok eden kişi olarak resmedilir. Tanabay için Çora, yumurtalarını başka kuşların yuvalarına bırakan guguk kuşu gibidir. Köksüz, yurtsuz dahası işgalcidir. (Aras, 2022, s. 293) O, her şeyden önce insanın güvenini sömürür. İnsanı gaye varlık olmaktan uzaklaştırıp yakıt insana dönüştüren sistemin bayraktarlığını yapar ve bunu, neden için yaptığından habersiz olarak sürdürür.

Aytmatov'un eserlerinde totaliter ve kapitalist rejimlerin tabiatı katlettiğine ilişkin kurgulara rastlarız. *Beyaz Gemi*, *Dişi Kurdun Rüyalari*, *Ebedi Nişanlı* (*Dağlar Devrildiğinde*) adlı romanlarda bu hususlara ciddi şekilde rastlarız. Geçmişinden kurtulmak isteyen, kurtuluşu kentli bir hayat sürüp sadece Rusça konuşmak olarak anlayan, Sovyet rejimi sevdalısı Orozkul karakteriyle, *Ebedi Nişanlı*'nın serbest pazar sevdalısı kapitalist Ertaş Kurçal'ın tabiata ve fitrata tahakkümleriyle esasında birbiriyle ortaklaştıkları görülür. Bu eserlerde hem insanların, hem insanlar arası ilişkilerin hem de tabiat unsurlarının metalaşmasından bahsedilir. Toplumlar üretimden ve kanaatten, tüketime ve hırsa geçirildiğinde her şeyin ucuzlamasıyla karşı karşıya kalınır, meta ucuzlar ama metayla birlikte insan da ucuzlar. Eserde Aytmatov, sosyalizmden kapitalizme geçilerek “yakıt insan” anlayışından kurtulunamayacağını bu anlayışın farklı bir şekilde devam edeceğini farklı şekillerde ifade eder.

Sosyalizm zorbalığından kurtulup da Pazar bataklığına saplanıp kaldığımızı birçokları anlayamıyor. Pazar kendisiyle iyi geçinmeyenleri helak ediyor... Eski zamanlarda güzel bir kadını ata bindirip kaçırırlardı. Oysa şimdi dolar dolu bir çuvalda omuzlayıp götürüyorlar. Hatta bu devirde kadın kendi arzusuyla dolar yılmalarına büyük bir hızla gidiyor. Yılkıcılar sa milyonlerin ta kendisidir ve her yılmacı kendi dolar yılmısını sürer, otlatır. Böyle yaşıyoruz işte. Başka da bir çıkış yolu yok. Hepimiz pazarda itişip kakışıyoruz. Kimsenin suçu yok bunda, Pazar ekonomisi herkese hükmediyor. Ama düşünülecek olursa yine de suçluyuz. Bir sürü gibi güdülerek yaşadığımız için suçluyuz (Aytmatov, 2018).

Sonuç

Çağdaş bir manasçı olan Cengiz Aytmatov, tarihinden, geleneklerinden, halkından kopmadan eserlerini veren velut bir yazardır. Milli kültürün ve ana dilinin öneminin farkına varmış, köklerine sadık kalmış, tarihinin, inancının ve geleneğinin yüklediği sorumluluğa bigane kalmamış olan Kırgız bir aydındır. Bununla birlikte teklifi ve çağrısı yerel olanı aşar ve evrensel bir zemine yükselir. Dünya insanlarına düşünmenin, doğru bir inanca sahip olmanın, tabiatla olan ilişkisinin

önemini; insanı muhafaza etmenin, toplum için tarihinin ve geleneğinin kıymetini anlatmaya gayret etmiştir. Bununla birlikte özellikle mankurlaşma ve közkamanlaşmanın insan ve toplum için nelere sebebiyet verdiğini oldukça edebî ve veciz şekilde ele almaya çalışmıştır.

Felsefe yapma şeklini sadece bir şekle indirgemek ve onu sadece kendisiyle yeterli görmek felsefenin tabiatına aykırı görünür. Bu çerçevede özellikle varoluşçuluğun bu imkanı felsefe için seslendirmesi ve edebiyatla işbirliği yapması değerlidir. Bu ilişki büyük edebiyat eserlerine felsefe açısından bir kez daha bakma imkanı verebilir. Cengiz Aytmatov'un eserleri bu bağlamda oldukça kıymetli eserler olarak görünür. Aytmatov, sanatının ve edebiyatının kalbine, dünyanın özlediği, buna rağmen her geçen gün daha da unutulmakta olan "insan"ı yerleştirmiştir. Onun eserlerinin insanın varoluş zemininde Tanrıyı, alemi, tabiatı, insanı ve toplumu birlikte ele almasıyla esasında farklı ve tamamlayıcı bir çerçevede varlık felsefesi yapabilme imkanından bizi haberdar ettiği ileri sürülebilir. Tanrı, alem, toplum, tabiat eserlerinde insanın varoluşunu mümkün hale getiren, güzelleştiren, iyileştiren ana unsurlar olarak ön plana çıkarılmıştır. Düşüncesinde varlığa, bilgiye ve değere değen her bir husus esasen insanın varoluşunda salınır. Çalışmamızda varlık, var olan ve varoluş eksenlerinde insanın varoluşunda, Tanrı'nın, alemin, tabiatın, hayvanların ve toplumun uzanımları ele alınıp tartışılmıştır.

Söz konu eksenlerden hareketle Aytmatov'un eserlerinde, Batı düşünce tarihinde izleyebildiğimiz izlekte birbirinden kopan veya kopmakta olan varlık kavramına ilişkin üç sütunu -ki bunlar Vücûd (Varlık-Tanrı), mevcudat (var olanlar-alem-tabiat) ve ehli vicdan (insan-toplum) olarak anlaşılabilir- birlikte bir bütün içinde ele aldığı görülür. İnsan, bu düzlemde, anlamlılığın sürekliliği ve muhafazası için var olan/verili olan alem ve varlık olarak da karşılık bulan Tanrı'nın tam ortasında yer alır. İnsan, anlamın sürekliliği için Tanrıyla olan ilişkisinde alemneden, alemle olan ilişkisinde ise Tanrıdan kopmaması ve koparılmaması gereken bir varlık olarak anlaşılır. Bununla birlikte insanın kaderi, tabiatın, toplumdan ve birlikte yaşadığı hayvanlardan ayrı tutulamaz. Aytmatov'un eserleri bu kurucu ilişkinin ve iletişimin zarar gördüğü

durumlarda nelerin insanların başına geldiğinden ve gelebileceğinden bahseder.

Kurucu ilişki ve iletişimin önünde engel olarak mankurtluk, inançsızlık, savaş, tahakküm, insanı ve tabiatı sömürme temalarını gören Aytmatov, bu engellere karşı çözüm önerilerine de yer verir. Beşer olan kişinin onu insan kılan özlerinin farkına varması ve bu özünü yetkinleştirilmesi gerekliliği özellikle öne çıkar. İnsanın kendi özüyle en samimi şekilde yüzleşebilmesi imkanı onun yüceyle olan ilişkisine bağlı görünür. Yüceliğe değer vermeyen insan için kendi özünün, yaşamın diğer alanlarındaki unsurların ve canlıların pek ehemmiyeti bulunmaz. Yücelik idraki zarar gören insan için her bir şey menfaat ve haz için araçsallaştırılmaya, kullanılmaya ve tüketilmeye açık hale gelebilir. İnsan için otokontrol sistemi özün doğrudan samimi idrakiyle, özün idraki ise insanın içindeki ilahî cevherin, Tanrı inancının keşfiyle açığa çıkabilir. Onun haricinde kişinin kendi yurdu olan, kültürüne, tarihine, anadiline önem vermesi, birlikte yaşamak durumunda olduğu insanların ve diğer varlıkların haklarına riayet etmek gerektiği zikredilebilir. Tüm bunlar esasında sadece kendisi için değil, toplumu ve tüm kainat için mesul ve hür bir insan öznesinin ehemmiyetini vurgulamak içindir.

Kaynakça

- Abdrahmanov, T. (2022). Yazar, hümanist düşünür, demokrat Cengiz Aytmatov'un totalitarizme karşı hareketleri. İçinde Ö. Erdoğan (Yay. Haz.). *Bozkırın Uyanışı Cengiz Aytmatov I* (ss. 189-197) Ankara: Kaf Yapım Yayın.
- Akmataliyev, A. (1998). *Cengiz Aytmatov'un dünyası*. Ankara:Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Akmataliyev, A. (2022). Manas, Sagımbay, Aytmatov ve tüm dünyayı düşündüren embriyo. İçinde Ö. Erdoğan (Yay. Haz.). *Bozkırın uyanışı Cengiz Aytmatov I* (ss. 71-85) Ankara: Kaf Yapım Yayın.
- Aras, O. (2022). Cengiz Aytmatov'un romanı dışı kurdun rüyalarında yabancılaşma. İçinde Ö. Erdoğan (Yay. Haz.). *Bozkırın Uyanışı Cengiz Aytmatov II* (ss. 290-301) Ankara: Kaf Yapım Yayın.
- Aytmatov, C. (1978). Edebiyatın barışçı görevi. (E. Alova, Çev.). *Sanat Emeği Dergisi*, 7, 11-16.
- Aytmatov, C. (1990). Aytmatov'un dilinden, "çevre ve insan". (İ. Turan, Çev.). *Türk Yurtları*, 2.

- Aytmatov, C. (2013). *Yıldırım sesli manascı, yüzyüze, deniz kıyısında koşan ala köpek*. (R. Özdek, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, C. (2014). *Gün olur asra bedel*. (R. Özdek, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, C. (2017). *Beyaz gemi*. (M. Özgül, Çev.). İstanbul: Nora.
- Aytmatov, C. (2017a). *Cengiz Han'a küsen bulut*. (R. Özdek, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, C. (2017b). *Dişi kurdun rüyaları*. (R. Özdek, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, C. (2017c). *Kassandra damgası*. (A. Pirverdioğlu, Çev.). İstanbul: Nora.
- Aytmatov, C. (2017d). *Fuji-yama*. (M. Özgül, Çev.). İstanbul: Nora.
- Aytmatov, C. (2018). *Ebedi gelin (dağlar yıkıldığın zaman)*. (A. Pirverdioğlu, Çev.). İstanbul: Nora.
- Aytmatov, C. (2019). *Deve gözü*. (R. Özdek, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, C. (2022). *Yıldırım sesli manascı, asker çocuğu, beyaz yağmur*. (R. Özdek, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aytmatov, C.-Şahanov, N. (2015). *Şafak sancısı*. (D. İbragim, Çev.). Ankara: Bengü Yayınları.
- Bakaşova, Y. K. (2018) Sonsuzluk tohumları: Cengiz Aytmatov'un maneviyat fenomeni. *Kültürler diyalogu: C. T. Aytmatov'un mirası uluslararası yuvarlak masa toplantısı konuşma metinleri*. Moskova: MBA Publishers.
- Coomartovic, B. (2022). Cengiz Aytmatov'un sanatsal anlayışındaki Immanuel Kant'ın ahlâk yasası. Ö. Erdoğan (Yay. Haz.). *Bozkırın Uyanışı Cengiz Aytmatov II* içinde (ss. 19-24) Ankara: Kaf Yapım Yayın.
- Çetin, E. (2020). Cengiz Aytmatov'un eserlerinde öne çıkan varoluşsal temalar. *Turkish Studies*, 15(3), 297-322.
- Deveci, M. (2009). Gün Olur Asra Bedel romanında özgürlük sorunu. (Ed. Ramazan Korkmaz), *Cengiz Aytmatov* içinde (ss. 247-259) Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ertürk, R. (2012). *Varoluşsal din felsefesine giriş*. İstanbul: Yarı Yayınları.
- Gadamer, H. G. (1986). Philosophy and Poetry. R. Bernasconi (Ed.). *The relevance of the beautiful and other essays* içinde, (ss. 131-139) Cambridge: Cambridge University Press.
- Güven, F. (2014) Felsefe, edebiyat, özne. M. Günay ve A. O. Gündoğan (Ed.). *Felsefe ve edebiyat* içinde, (s.31-40) Konya: Çizgi Kitabevi.
- Heidegger, M. (1998). Only a God save us: Der Spiegel's interviews with Martin Heidegger. R. Wolin (Ed). *The Heidegger controversy: a critical reader* içinde. Massachussets:MIT Press.
- Husayinova, A. (2018). Varoluşçu yönüyle Cengiz Aytmatov'un sanat felsefesi. *Kültürler diyalogu: C. T. Aytmatov'un mirası uluslararası yuvarlak masa toplantısı konuşma metinleri* içinde. Moskova: MBA Publishers.
- Hünler, S. Z. (1997). *İki adalet arasında*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Iskakyly, D. (2022). Cengiz Aytmatov'un eserlerinde mankurt meselesi. Ö. Erdoğan (Yay. Haz.). *Bozkırın Uyanışı Cengiz Aytmatov II* içinde (ss. 88-102) Ankara: Kaf Yapım Yayın.
- Kala, M. E. (2018a). Cengiz Aytmatov retoriğinin gücü. *Kültürler diyalogu: C. T. Aytmatov'un mirası uluslararası yuvarlak masa toplantısı konuşma metinleri* içinde. Moskova: MBA Publishers.

- Kala, M. E. (2018b). *İnsandan değere değerden insana*. Ankara: EskiYeni Yayınları
- Kala, M. E. (2019). Cengiz Aytmatov'un düşünce ve sanatında ahlâki zemin ve etkileme biçimleri. *TYB Akademi*, 26, 21-33.
- Koç, E. (2015). Felsefe ve edebiyat. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 5(1), 105-117.
- Kolcu, A. İ. (2008). *Cengiz Aytmatov üzerine yazılar*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Korkmaz, R. (2004). Aytmatov anlatılarında ötekileşme sorunu ve dönüş izlekleri. Ankara: Türksoy Yayınları.
- Korkmaz, R. (2008). Aytmatov anlatılarında aşkın eriştirici ve dönüştürücü gücü. *Bilgi*, 46, 1-8.
- Makhamatov, M., Polyakova, R., Balandina, L., Malyugina, N. Ve Ganina, E.V. (2020). In search of existence: Chingiz Aitmatov's philosophy of man. *Revista Inclusio-nes*, 7(Número Especial), 365-374.
- Risaliti, R. (2022) Cengiz Aytmatov'u anmak, anlamak. İçinde Ö. Erdoğan (Yay. Haz.). *Bozkırın uyanışı Cengiz Aytmatov I* (ss. 505-512). Ankara: Kaf Yapım Yayın.
- Sarı, A. (2016). *Felsefe edebiyata kendini nasıl eklemeler?* Konya: Çizgi Kitabevi.
- Söylemez, O. (2010). *Cengiz Aytmatov: Tematik incelemeler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Starova, L. (2022). Cengiz Aytmatov'un eserlerinde yerellik ve evrensellik. İçinde Ö. Erdoğan (Yay. Haz.). *Bozkırın uyanışı Cengiz Aytmatov II* (ss. 125-130) Ankara: Kaf Yapım Yayın.
- Taşdelen, V. (2013). *Felsefeden edebiyata*. Ankara: Hece Yayınları.
- Taylor, C. (2011). *Modernliğin sıkıntıları*. (U. Canbilen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Timuçin, A. (2014). Felsefesiz edebiyat edebiyatsız felsefe olur mu ya da olmalı mı? İçinde M. Günay ve A. O. Gündoğan (Ed.). *Felsefe ve edebiyat*, (ss. 31-40). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Togusakov, O. (2022). Cengiz Aytmatov'un eserlerinin felsefesi. İçinde Ö. Erdoğan (Yay. Haz.). *Bozkırın uyanışı Cengiz Aytmatov* (ss. 206-213) Ankara: Kaf Yapım Yayın.
- Urmanbetova, Z. (2020). Чыңгыз Айтматовдун ааламы жана философиясы. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9(3), 1990-1998
- Yardım, M. N. (2000). Cengiz Aytmatov İstanbul'daydı. *Türk Edebiyatı Dergisi*, 326, 24-25.

BAHTİYAR VAHAPZADE

(1925 – 2009)

Azerbaycanlı şair, yazar ve akademisyen

Bahtiyar Vahapzade, Azerbaycan'ın Şeki şehrinde doğdu. Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nde eğitim aldıktan sonra, doktora tezini 1951 yılında Azerbaycanlı şair Samed Vurgun üzerine yazdı. 1951'den 1990'da emekli olana kadar Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı profesörü olarak görev yaptı.

Aynı zamanda siyasi hayatta da yer alan Vahapzade, 1959'da milliyetçi bir şiir yayınladığı için iki yıl okuldan uzaklaştırılmıştır. Ancak siyasetle ilişkisini koparmamıştır. Sovyet döneminde ve Azerbaycan'ın bağımsızlık döneminde parlamentoda görev yapmıştır. 1980'de Milli Meclis milletvekili olan Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra da parlamentodaki görevine devam etmiştir.

Vahapzade'nin şiir hayatı, 1945'te Azerbaycan Yazarlar Birliği'ne kabul edilmesiyle başlamıştır. İlk şiir kitabı *Menim Dostlarım'ı* (1949) yayınladıktan sonra, pek çok şiir kitabı, monografi ve ilmî-popüler eser kaleme almıştır. Stalin karşıtı ve

eleştirel görüşlerinin ortaya çıkmasından korktuğu için 1952 yılında ilk şiir çalışmalarının çoğunu imha ettiği söylenmektedir.

1958'de yazdığı *Gülüstan* şiiri ona büyük ün sağlamıştır. Azerbaycan'ın kötü talihini ve bağımsızlık özlemini dile getiren bu manzume ülkede büyük yankılar uyandırmıştır. Bu şiiri, Sovyetler Birliği'ne bağlı Azerbaycan'da Azerice konuşan halkın bağımsızlığını kaybetmesine ağıt yakar ve pan-Türkizmin bir sembolüdür. Şiir, 1950'li ve 1960'lı yıllarda Azerbaycan'da baskın hale gelen ve "hasret edebiyatı" olarak bilinen bir Sovyet Azerbaycan edebi türünün parçasıdır.

Vahapzade genellikle sosyal ve ahlaki konulu, basit insanların hayatından ilham alan şiirler kaleme almıştır. Şiirlerinde sosyal ve ahlaki konuları işlemiş, basit insanların hayatından ve duygu düşünce dünyasından ilham almıştır. 1960'lı yıllardan itibaren milli problemleri, insan hakları ve zaman üzerindeki düşüncelerini anlatan şiirler yazmıştır.

Yaşadığı Yerler: Bakü

Görev Yaptığı Kurumlar: Azerbaycan Yazarlar Birliği, Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Parlamentosu

Önemli Eserleri: Menim Dostlarım, Menim Garibim, Mugam, Gülistan

Vahapzade, Sovyet döneminde ve Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde milli meselelere duyarlı bir tutum sergilemiştir. Karabağ meselesi sırasında halkın yanında yer alarak düşüncelerini açıklamıştır. Rus siyasetinin ve Ermeni oyunlarının iç yüzünü anlatan eserler yazmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından milli kimlik ve din anlayışının yeniden oluşturulması ve gelişmesinde etkili olmuştur. Vahapzade, eserlerinde İslamiyet'i ve Türklüğü tarihî derinliği ve beşerî değerleriyle ele alırken aynı zamanda Türkiye-Azerbaycan kardeşliğini pekiştiren eserler de yazmıştır.

Vahabzade, Türkiye'de Varlık dergisinde yayınlanan "Yel Kaya'dan Ne Aparır?" başlıklı makalesiyle Fuzuli'ye yapılan eleştirilere yanıt vererek tanınmıştır. Ayrıca, yazıları ve şiirleri Türkiye'de birçok edebi eleştiriye konu olmuştur. Vahabzade, şiirlerinin yanı sıra manzum hikâyeler ve oyunlar yazmış, çeviriler gerçekleştirmiştir. *Yollar-Oğulları*

eserini Cezayir'in bağımsızlık hareketine, *Mugam* eserini ise bestekâr Üzeyir Hacıbeyli'ye ithaf etmiştir. Ayrıca, Lord Byron'un *Abidon Fellini* adlı eserini Azerice'ye çevirmiştir.

Eserleri arasında yetmiş kadar şiir kitabı, iki monografi ve on civarında ilmî-popüler eser bulunmaktadır. Ayrıca *Vicdan*, İkinci Ses ve *Darağacı* gibi ondan fazla oyunu Bakü Akademik Devlet Dram Tiyatrosu'nda sahnelenmiştir.

Vahapzade, Azerbaycan Emekdar İncesanat Hâdimi, Azerbaycan Devlet Mükâfatı, Sovyetler Birliği Devlet Mükâfatı, "Ekim İnkılâbı", "Kırmızı Emek Bayrağı" gibi nişanlara ve Azerbaycan halk şairi (1984) unvanına layık görülmüştür. Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketine katkılarında dolayı 1995 yılında İstiklal Nişanı ile ödüllendirilmiştir. Azerbaycan Bilimler Akademisi üyesi olmuştur. *Benim Garibim* adlı şiir kitabıyla 2002 yılında Romanya Kültür Bakanlığı tarafından Comodore Madalyası'na layık görüldü.

Bakü Devlet Üniversitesi

Azerbaycan'da bulunan en eski üniversite

Kuruluş Tarihi: 1919

Bulunduğu Yer: Bakü

Kurumun Etkisi: Azerbaycan'ın önemli isimlerinin yetiştiği üniversitedir.

Bakü Devlet Üniversitesi (Azerice: Bakı Dövlət Universiteti, BDU) Azerbaycan'da bulunan bir devlet üniversitesidir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu tarafından 1919 yılında kurulan üniversite tarih ve filoloji, fizik ve matematik, hukuk ve tıp fakültelerinde 1094 öğrenci ile eğitime başlamıştır. Üniversitenin ilk rektörü, Kazan Üniversitesi'nde eski bir cerrahi profesörü olan V.I. Razumovsky idi. Üniversite 1930'da tasfiye edildi ancak 1934'te faaliyetlerine yeniden başladı ve kısa sürede cumhuriyetin bilimsel-pedagojik merkezi haline geldi. İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan öğretim üyesi sıkıntısına rağmen üniversite lider konumunu korumuştur. Öğretim üyeleri 1945 yılında Azerbaycan Bilim Akademisi'nin kuruluşunda aktif rol aldı. Cumhuriyetin en iyi üniversitelerinin çoğu Bakü Devlet Üniversitesi temel alınarak kurulmuştur.

1969'u izleyen yıllarda bilgi ve bilimde daha fazla gelişme kaydedilmiştir. Üniversite bünyesinde modern uzmanlık alanlarına odaklanan fakülteler, bölümler ve yaklaşık 30 bilimsel araştırma laboratuvarı kurulmuştur. Günümüzde Üniversitede, 55 lisans ve 153 yüksek lisans derecesi ile 16 fakülte bulunmaktadır. 2019 yılında Üniversite'nin 100. Yıl kutlamaları kapsamında 113 kişiye "Bakü Devlet Üniversitesi'nin 100. Yıldönümü Madalyası" verilmiştir.

Azerbaycan'ın iki eski cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ve Haydar Aliyev BDU mezunudur. Elçibey Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nden mezun olurken, Azerbaycan'ın siyasi hayatına 30 yılı aşkın bir süre hâkim olan Aliyev ise Tarih Fakültesi'nden mezun olmuştur. Nobel ödüllü fizikçi Lev Landau da 1922-1924 yılları arasında BDU'da eğitim görmüştür.

Türk (Dünyası) Diasporası ve Türk Kimliğinin İnşası

Fırat Yıldız

Giriş

Orta Asya'dan Balkanlar'a, Orta Doğu'dan Kafkasya'ya kadar geniş bir coğrafyaya dağılmış büyük bir nüfusa ve binlerce yıllık göç deneyimine rağmen, Türk Devletleri diaspora olgusuyla ancak son dönemlerde ilgilenmeye başlamıştır. Bu kapsamda 2009 yılında dört devlet (Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan ve Kazakistan) tarafından kurulan ve 2019 yılında Özbekistan'ın da üye olmasıyla güçlenen Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bünyesinde "Türk Dili Konuşan Diasporalar" başlığı altında çalışmalar yapılmaktadır. Üye devletlerin imajının uluslararası boyutta güçlendirilmesi ve Türk halklarının -yaşadıkları yabancı devletlerin kamuoyları üzerinde- etki gücüne sahip olması hedefine yönelik çalışmalar yürütülmesi, Türk Devletleri Teşkilatı'nın diaspora girişiminin temel amaçları arasında yer almaktadır.

Bu alanda işbirliği gereksinimi ilk defa TDT Dışişleri Bakanlarının 2012 New York görüşmesi sırasında Türk diasporalarının eşgüdümlü bir şekilde hareket etmeleri gerektiğinin altınının çizilmesiyle gündeme gelmiştir. Bundan sonraki süreç hızlı bir şekilde gelişerek Ocak 2013'te Azerbaycan-Bakü'de, TDT üyesi devletlerin diasporadan sorumlu üst

düzey yöneticilerinin (Bakan ve kuruluş başkanları) 1. toplantısı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıdan günümüze kadar, Diaspora İşlerinden Sorumlu Bakan ve Kuruluş Başkanları 5 toplantı (Bakü-2013, Ankara-2013, Ankara-2018, Türkistan-2019, Bursa-2022) yapmıştır.

Türkdildeş diasporaların güçlendirilmesi amacıyla, bu girişimlere ek olarak başka çalışmalar da yapılmış; Türk diasporaları arasında gerçekleştirilecek işbirliğinin kapsam ve niteliğini ele almak üzere bugüne kadar beş Temas Grubu toplantısı düzenlenmiştir. Ayrıca, TDT üye devletlerinin diasporaları arasında işbirliğini artırmak amacıyla Türkdildeş Diaspora Ortak Faaliyet Stratejisi 2013 yılında kabul edilmiştir. Türkdildeş Diasporalar için Birinci Kapasite Geliştirme Eğitim Programı Mart 2019'da Berlin'de düzenlenmiştir. İlk Türk Devletleri Diaspora Forumu, 21 Haziran 2013 tarihinde Bakü'de, ilgili devlet kurumlarının ve diaspora kuruluşlarının başkanları da dâhil olmak üzere 50 ülkeden 600'den fazla temsilcinin katılımıyla yapılmıştır. Ayrıca Türkdildeş diaspora gruplarının, yaşadıkları devletlerde bölgesel toplantılar düzenlemesine karar verilmiştir.

Görüldüğü üzere, Türk Devletleri arasında işbirliği çabaları 2009 yılında, TDT'nin kurulmasının ardından hızlanarak artmış, siyasi, ekonomik, kültürel işbirliğinin yanı sıra Türkdildeş diasporalar konusu da önemli bir işbirliği alanı olmuştur. Yukarıda yer verilen, diaspora işbirliği çalışmalarının (toplantı, forum, eğitim, strateji belgesi, vb.) TDT üyesi devletler arasında kültürel işbirliğini *Türk dili* üzerinden ve *Türk* kimliği temelinde inşa edildiğini göstermektedir. Bu durum, sosyal inşacılık kuramı bağlamında kimlik inşası boyutuyla çözümlenebilecek bir öneme ve değere sahiptir. Çünkü "kimlik", dış politikayı anlamamızı sağlayan anahtar sözcüklerden biridir. Nitekim Hopf (2002), devletlerin ulusal kimliklerinin uluslararası politikalarında çok önemli bir etkisi olduğunu belirtmektedir. Katzenstein (1996, ss. 1-32) ise kimliğin dış politikadaki önemine vurgu yaparak, kimlik ve kültür tanımlarının, ülke çıkarlarına, güvenliğine ve küresel güvensizliklere doğrudan etkisi olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda, kimlik inşası çıkar olgusuyla bağlantılı olup, "aktör" (agent) ve "yapı"nın (structure) birbirlerini karşılıklı olarak etkilediği/oluşturduğu; bu etkileşimin

ortaya koyduğu sosyal yapıların sadece maddi yönünün değil, ortak düşüncelerden oluşan yönünün de önemli olduğu bir durum ortaya koymaktadır. Aktör ve yapı arasındaki ilişki, özneler arası bir anlam ifade etmektedir: Yapı aktörü sınırlandırır; aktör yapıyı dönüştürebilir (Jackson ve Sørensen, 2006, ss. 162-164).

Türk Devletleri Teşkilatı'nın ve çalışmalarının Türk kimliği üzerinden inşası, TDT üye devletlerinin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan) politika yapıcılarının ve uygulayıcılarının *aktör* olarak etnik kimliğini öne çıkarmaktadır. Ancak bunun yanı sıra ABD, Almanya, Kanada, Rusya gibi başka devletlerde yaşayan diaspora toplumlarının *yapı* olarak etnik kimliğini de Türk ve Türkçe üzerinden inşa etmektedir.

Bu çalışmada Türkdildeş Diaspora olgusuna yönelik bu gelişmelerin, kuramsal, kurumsal ve siyasal olarak çözümlenecektir. Çalışmamızın, konuya ilişkin yazında yer alan boşluğu doldurmaya katkı sağlaması ve politik, bürokratik ve diplomatik çabalara değer katması amaçlanmaktadır.

Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Türk Devletleri Teşkilatı tarafından başlatılan Türkdildeş diaspora girişimi, kuramsal açıdan (i) Türk, (ii) Türk dili, (iii) diaspora kavramlarının incelenmesi ile çözümlenebilir. Bu noktada çalışmamız açısından önem taşıyan bu üç temel kavram, sosyal inşacılık kuramı üzerinden tartışılacaktır.

Sosyal inşacılık kuramının, uluslararası ilişkiler disiplinine kuramsal açıdan en önemli katkısı, “kimlik” kavramının uluslararası ilişkilerdeki yeri ve rolünü vurgulaması ile olmuştur. Sosyal bilimlerin birçok alanında özel bir yer edinen kimlik olgusunun, bireysel kimlik(ler)e ek olarak devlet kimliği boyutuyla uluslararası ilişkiler alanında ele alınması özgün ve yeni bir tartışma alanı olarak, disipline ve literatüre değer katmıştır. Bu noktada, özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından ortaya çıkan yeni uluslararası ortam, uluslararası ilişkiler sisteminde de uzun süre görüldüğü kimliklerin, tartışmaların odağında yer almasına neden olabilmektedir. Soğuk Savaş'ın ardından Balkanlar'dan Doğu Avrupa'ya,

Kafkaslar'dan Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyada birçok yeni devletin bağımsızlıklarını ilan etmesi ile bu yeni kurulan devletlerin eski kimliklerini terk etmeleri ve beraberinde yeni birer kimlik inşa etme süreçlerini başlatmıştır. Bu dönem, 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan eden Türk Devletleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan) için de kimlik inşa süreçlerinin ve tartışmalarının başladığı bir dönemdir.

Nitekim Sosyal İnşacılık kuramının en önemli yazarlarından bir olan Onuf, 1989 yılında, uluslararası ilişkiler sisteminin de, tüm diğer sosyal gerçeklikler gibi insanlar tarafından inşa edildiğini belirterek, uluslararası düzenin ortaya çıkışı, işleyişi ve tanımlanması konularında önemli bir tartışma başlatmıştır (Onuf, 1989). Sosyal inşacılığı uluslararası ilişkiler sistemine içkin bir yapısal kuram olarak tanımlayan Wendt ise, devlet merkezli uluslararası ilişkiler kuramlarının, uluslararası sistemdeki yapısal değişimi açıklayamadığını belirtir (Wendt, 1994). Uluslararası politika materyalizme; uluslararası politikanın yeniden üretimi ve dönüşümü ise yerel ve uluslararası düzeyde özneler arası dinamiklere dayanmaktadır. Dolayısıyla devlet sistemi içerisindeki yapılar da, maddi değil özneler arasındadır; devletin kimlikleri ve çıkarları, verili değildir, sosyal yapılar tarafından inşa edilmiştir (Yesevi, 2021, s. 55). Sadece soyut değerlerle uluslararası politikayı çözümlenmenin olanaksız olduğu, maddi unsurlar (güç parametreleri), kimlik, fikir ve normların da tartışmalara eklenmesi gerektiği yorumlarıyla, sosyal inşacılık kuramı giderek varsıllaşmıştır (Demirtaş, 2014). Pektaş ise, özellikle Wendt'in bakış açısını eleştirdiği kuramsal çalışmasında, inşacı uluslararası ilişkiler kuramının (i) fenomenoloji kökenli olduğunu, (ii) sistemik/yapısal değil aktör temelli olduğunu, (iii) devletin ontolojik statüsünün ve devletin kimliğinin verili alındığını belirtmektedir (Pektaş, 2022, s. 181-182).

Görüldüğü üzere, Soğuk Savaş'ın bitmesine yakın bir dönemde başlayan ve günümüze kadar devam eden bu tartışmalar, devletlerin "kimlik"lerinin, çıkarları doğrultusunda inşa edilmiş birer olgu olduğunu vurgulamaktadır. Sosyal inşacılığın, bu özgün ve önemli iddiaları, ilerleyen süreçte nitelik açısından büyük bir tartışmayı başlatmış ve nicelik açısından çok sayıda eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Kimlik konusuna yönelik bu kuramsal bakış açısı, konumuz açısından da önem taşımaktadır. Nitekim 1991’de bağımsızlığını kazanan Türk Devletleri, eski Sovyet kimliklerini hızlıca terk etmiş ve bağımsız birer devlet olarak yeni bir kimlik inşa sürecine girmiştir. Bu süreçte, Türk, Müslüman, Asyalı, Avrasyalı gibi kavramlara ilişkin kimlik inşa tartışmaları, Azerbaycanlı, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ulusal kimliklerinin inşa edilmesi çabalarıyla devam etmiştir. Bu konu aşağıda ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

Sosyal inşacılığın kimlik olgusu bağlamında vurgu yaptığı bir diğer konu da “dil”e ilişkindir. Nitekim inşacı yaklaşımlar uluslararası ilişkiler disiplininde, gerçeklik, kimlik ve güç ilişkilerinin inşasında dilin önemini sıklıkla vurgulamaktadırlar (Solomon, 2014; Fierke, 2013). Koschut (Koschut, 2018) ise “sosyal kimliğin sadece dil tarafından temsil edilmediğini, aynı zamanda dil aracılığıyla iletilen duygular tarafından da temsil edildiğini” belirtmektedir. Bu bağlamda, Türkdildeş diaspora girişimlerinin Türklük (soy) üzerinden değil Türkçe (dil) üzerinden kurgulanması, sosyal inşacı bir çözümleme için son derece uygun bir zemin ortaya koymaktadır.

Bu noktada, Türk Devletleri arasındaki en önemli ortaklığın “dildeşlik” üzerinden inşa edilmesi, Türk Devletleri Teşkilatı’nın 2009 yılında “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi” olarak kurulmuş olmasında da kendisini göstermektedir. Türkdildeş Devletlerin (Turkic Speaking Countries) diasporalarının da Türkdildeş diasporalar (Turkic speaking diasporas) olması, diaspora kimliğinin dil üzerinden inşa edildiğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu yaklaşım, Roux’nun “Türk, Türkçe konuşandır.” tanımıyla da örtüşmektedir (Roux, 2015). Nitekim Yıldız Türkiye Cumhuriyeti’nin diaspora politikaları bağlamında kullandığı soydaş kavramının “soy” a yaptığı vurgu yerine, “Türk dili”ne vurgu yapmasını önermekte (Yıldız, 2018), “Türkçe konuşan/Türkdildeş toplumlar” üzerinden diaspora öznelinin kurgulanmasının önemini vurgulamaktadır (Yıldız, 2019). 2023 yılında yaşanan bu gelişmelerin Türk Dünyasında bütünleşme çabalarına Türkdildeşlik üzerinden yaptığı bu katkı, Karpat’ın 1988 yılında belirttiği tarihsel ve toplumsal arka plan ile uyumlu bir şekilde devam

etmekte ve aradan geçen otuz beş yıllık sürece rağmen Karpat'ın yorumu güncelliğini ve değerini korumaktadır:

[SSCB döneminde] görelî laikleşme, dinsel kültürün birçok öğesinin ortaya yeni çıkan ulusal kültürlere katılmasına yol açtı ve böylece de ulusal kültüre bağlı kalanlara bir tarihsel süreklilik, kültürlerinin güçlü ve kalıcı olduğu hislerini aşıladı. Yerleşik düzene geçmeye zorlama, görelî endüstrileşme, ulusal cumhuriyetlerin oluşturulması, kentleşme, artan eğitim ve okuryazar oranı ile iletişime yönelik Rus-Sovyet politikası çeşitli profesyonel ve elit grupların [...] ortaya çıkmasına ön ayak oldu ve bölgesel, etnik-dilsel ulusal kimlik duygusunu daha da pekiştirdi. Günümüzde etnik köken, dil ve top-rak ulusal kimliğin temeli haline gelmiştir ve egemen Türki grupları Orta Asya nüfusunun en büyük katmanı yapmıştır (Karpat, 2003).

Türk Dünyası ve Türk Kimliği

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasının ardından, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan bağımsızlıklarını ilan etmişler ve Türkiye, bu yeni Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını ilk tanıyan devlet olmuştur. Bu devlet ve toplumlar arasında, binlerce yıllık tarihsel, toplumsal ve kültürel ortaklık, 1991 sonrası ilişkilerin temel zemini oluşturmuştur (Yaldız ve Özen, 2021). Bu nedenle, Türkdildeş diasporalar konusuna odaklanan çalışmamızın bu bölümünde, Türk Devletleri'nin ulusal kimlik inşa süreçleri 1991 sonrası dönem üzerinden çözümlenecektir. Ulusal kimliklerin ve Türk kimliğinin inşa süreci ve Türkdildeş diaspora olgusuna etkisi, bağımsız Türk Devletleri arası kültürel ve politik işbirliğinin bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır.

Türk Devletleri'nde (ve toplumlarında) tarihsel olarak ulus üstü ve ulus altı kimliklerle harmanlanmış olan ulusal kimlik, çok katmanlı toplumsal yapılar ile karşılıklı etkileşim içerisinde şekillenmiştir. 1991 sonrasında ise, SSCB'nin ardından ortaya çıkan ideolojik ve kültürel boşluğu doldurması gereken en önemli kimlik öğesi ulusal kimlik olmuş, birer ulus-devlet olan yeni ve bağımsız Türk Devletleri'nin "Sovyet etkisinden arındırılmış" bir ulus kimliğine sahip olması gerekliliği vurgulanmıştır. Türk

Devletleri'nin ulusal kimlikleri, titüler ulus/devlet adları (Azerbaycanlı, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen) ile inşa edilmiş, İslam, Türklük, Avrasyacılık, Asyacılık ise ulusüstü kimlikler olarak görülmüştür (Köksal, 2021).

Türk Devletleri'nin ulusal kimlikleriyle ilişki ve etkileşim içinde olan Türk kimliği, 1991 sonrası süreçte Türk Dünyası kavramının içinin doldurulması amacıyla yapılan çabalarda sıklıkla kullanılmıştır. Bu döneme ve Türk (Dünyası) kimliğine damgasını vuran en önemli adımlar, bölgesel işbirliğini kuran ve geliştiren bölgesel örgütlerin kurulması olmuştur.

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY), 1993 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin Kültür Bakanlarının imzalamış olduğu anlaşma ile Türkiye – Ankara'da kurulmuş bölgesel bir kurumdur (TÜRKSÖY, 2023). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Altay, Saha, Tıva, Hakas Cumhuriyeti ve Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri TÜRKSÖY'un gözlemci üyeleridir. TÜRKSÖY'un çalışmaları, üye devletler kültür bakanlarından oluşan Daimi Konseyi tarafından belirlenmekte ve TÜRKSÖY Genel Sekreterliği tarafından uygulanmaktadır. TÜRKSÖY, çalışmamız açısından iki konuda önemlidir. Türk Dünyası'na yönelik kurumsallaşma çabalarının ilk somut adım, TÜRKSÖY'un kurulması ile atılmıştır. 1993 yılında, Türk Devletleri'nin bağımsızlıklarını kazanmalarının hemen ardından "Türk Kültürü" ortak paydasında bir kurum kurulmuş olması özellikle önemlidir. İkinci olarak da, TÜRKSÖY'un adının kavramsal önemidir. TÜRKSÖY, Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi adıyla kurulmuş, daha sonra adı Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı olarak değiştirilmiştir. "Türk halklarının gönül birlikteliğini ve kardeşliğini güçlendirmek, ortak Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmak ve dünyaya tanıtmak" için çalışan TÜRKSÖY'un, *Türk* ve *soy* sözcüklerinden oluşan kısaltması, kültürel işbirliğinin Türk kimliği temelinde yapıldığını göstermesi açısından değerlidir. Bu kapsamda, TÜRKSÖY'un birçok çalışması içinde "Türk Dünyası Kültür Başkentleri" projesi (Yaldız, 2020), en önemli ve en değerli çalışmasıdır. 2012 yılında Astana'nın (Kazakistan) Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilmesi ile başlayan bu süreç, 2013 yılında Eskişehir (Türkiye), 2014 yılında Kazan (Tataristan), 2015 yılında

Merv (Türkmenistan), 2016 yılında Şeki (Azerbaycan), 2017 yılında Türkistan (Kazakistan), 2018 yılında Kastamonu (Türkiye), 2019 yılında Oş (Kırgızistan), 2020 yılında Hiva (Özbekistan), 2022 yılında Bursa (Türkiye) ve 2023 yılında Şuşa (Azerbaycan) ile devam etmiştir.

Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPAA), 21 Kasım 2008 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Cumhuriyeti Parlamento Başkanlarının imzalamış olduğu Anlaşma ile kurulmuş olup, Sekreteryası Azerbaycan-Baküdedir (TURKPAA, 2023). Türk Devletleri'nin parlamentoları arasında işbirliğini artırmak ve parlamento diplomasisini güçlendirmek amacıyla kurulan TÜRKPAA'nın adında da Türk Devletleri kavramının yer alması, Türk kimliğini destekleyen önemli bir ayrıntıdır.

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Türk Dünyası'na yönelik çalışmalar yürüten bölgesel kuruluşların en önemlisidir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2023). Diğer Türk Dünyası kuruluşlarının bağlı/ilişkili olduğu çatı kuruluş rolüne sahip olan ve bu rolü giderek güçlenen TDT'nin temeli olan "Türk Dili Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri"nin başlatıcısı dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'dir. 1992'de Orta Asya'ya ve Azerbaycan'a ziyarette bulunduğu sırada Demirel bu zirveleri organize etmeye başlamıştır. İlk zirve, 30-31 Ekim 1992 tarihinde Ankara'da yapılmıştır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel'in katıldığı toplantı, Ankara Bildirisi'nin imzalanmasıyla sona erdi. Taraflar, ilişkilerin daha da güçlendirilmesini ve bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğüne saygı ve birbirlerinin içişlerine müdahale etmeme ilkeleleri temelinde işbirliği inşa etmeyi amaçladılar. Ağustos 1995'te Bışkek'te yapılan zirvede, Türk halklarının büyük kültürel ve tarihî mirasını koruma ihtiyacı defalarca tekrarlandı; bütün taraflar işbirliği yapmaya ve ilişkileri geliştirmeye hazır olduklarını ifade etti. 1998'de Astana'da gerçekleştirilen 6. Zirve'de, kalıcı bir sekreteryaya kurulmasına karar verildi. 1992 yılından beri toplanan, "Türk Dili Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri" sonucunda ortaya çıkan ortak siyasi irade üzerine, 3 Ekim 2009 tarihli Nahçıvan Anlaşması ile Türkiye - İstanbul'da kurulan

TDT'ye Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye üye, Türkmenistan ve Macaristan ise gözlemci üyedir. TDT'nin, Nahçıvan Anlaşması'nın 2. maddesinde ortaya konulan temel amaç ve görevleri şunlardır (Nahçıvan Anlaşması, 2023):

- Taraflar arasında karşılıklı güvenin güçlendirilmesi,
- Bölge ve bölge dışında barışın korunması,
- Dış politika konularında ortak tutumlar benimsenmesi,
- Uluslararası terörizm, ayrılıkçılık, aşırılık ve sınır ötesi suçlarla mücadele için eylemlerin koordine edilmesi,
- Ortak amaçlarla ilgili her alanda etkili bölgesel ve ikili işbirliğinin geliştirilmesi,
- Ticaret ve yatırım için uygun koşulların yaratılması,
- Kapsamlı ve dengeli bir ekonomik büyüme, sosyal ve kültürel gelişimin amaçlanması,
- Hukukun üstünlüğünün sağlanması, iyi yönetim ve insan haklarının korunması konularının tartışılması,
- Bilim, teknoloji, eğitim ve kültür alanlarında etkileşimin genişletilmesi,
- Kitle iletişim araçlarıyla etkileşimin ve daha yoğun bir iletişimin teşvik edilmesi,
- Hukuki konularda bilgi değişimi ve adli işbirliğinin teşvik edilmesidir.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurumsal adının da -TÜRKSOY gibi- ilerleyen süreçte değişmiş olması çalışmamız açısından vurgulanması gereken önemli bir konudur. 2009 yılında "Türk Dili Konuşan Devletler¹ İşbirliği Konseyi" (The Cooperation Council of Turkic Speaking States) olarak kurulan TDT'nin adı, 2021 yılında yapılan Devlet Başkanları Zirvesinde "Türk

1 İngilizce states sözcüğü Türkçeye devlet olarak çevrilmesi gerekirken hatalı bir şekilde ülke olarak çevrilmiştir. Devlet, ülke, halk ve egemenlik (iktidar) öğelerinden oluşan siyasal bir kurumdur. Ülke (kara, hava ve su/deniz) ise devletin sadece bir ögesidir. Bu nedenle Nahçıvan Antlaşması'nın Devlet Başkanları tarafından imzalanmış olan İngilizce metninde The Cooperation Council of Turkic Speaking States yazmasına rağmen, Türkçe'ye Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi olarak çevrilmesi yanlıştır.

Devletleri Teşkilatı” (Organization of Turkic States) olarak değiştirilmiştir. Dolayısıyla Türk Dili Konuşan Devletler, Türk Devletleri olarak adlandırılmış ve bu dolaylı anlatım kısa ve net bir şekilde yeniden tanımlanmıştır.

Türk İş Konseyi’nin kurulması, TDT’nin 16 Eylül 2010 tarihinde İstanbul’da yapılan zirvesinde Devlet Başkanlarının kararı ile uygun görülmüştür. Kazakistan’ın Almatı şehrinde 20 Ekim 2011 tarihinde yapılan toplantıda ise Türk İş Konseyi kuruluş anlaşması imzalanmış ve üye devlet temsilcilerinin katılımı ile Türk İş Konseyi’nin ilk toplantısı yapılmıştır (Üye ülkelerin iş dünyalarını tek çatı altında toplayacak Türk İş Konseyi kuruldu, 2023).

Uluslararası Türk Akademisi (TWESCO), 2009 yılında Azerbaycan–Nahçıvan’da yapılan TDT toplantısında dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in Türk dünyası ile ilgili araştırmalar yürütmekle görevli uluslararası bilimsel merkez kurma önerisi üzerine, 25 Mayıs 2010 tarihinde Kazakistan–Astana’da Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı’na bağlı olarak kurulmuş ve 28 Ağustos 2014 tarihinde uluslararası teşkilat statüsünü kazanmıştır. Uluslararası Türk Akademisi’nin Genel Merkezi, Kazakistan-Astana’dadır. 2014-2022 yılları arasında Uluslararası Türk Akademisi’nin Başkanlığını, Kazakistanlı bilim insanı ve diplomat Dr. Kıdırali Darhan yapmıştır. 14 Kasım 2022 tarihinde Azerbaycanlı bilim insanı Dr. Şahin Mustafayev Uluslararası Türk Akademisi başkanlığına atanmış olup, halen bu görevine devam etmektedir (Uluslararası Türk Akademisi, 2023).

Türk Kültür ve Mirası Vakfı, 2012 yılında Kırgızistan-Bişkek’te yapılan TDT toplantısında kurulmuştur. Türk Kültür ve Mirası Vakfı, çalışmalarını “desteklediği ve finanse ettiği faaliyetler, projeler ve programlar aracılığıyla Türk kültür ve mirasını korumak, araştırmak ve desteklemek” amacıyla Azerbaycan-Bakü’de yürütmektedir (Türk Kültür ve Mirası Vakfı, 2023).

Türk Yatırım Fonu, 11 Kasım 2022 yılında Semerkant-Özbekistan’da düzenlenen TDT 9. Zirvesi’nde, Türk devletlerinin cumhurbaşkanları tarafından imzalanan özel bir karar ile kurulmuştur. Türk devletleri tarafından kurulan ilk ve ana ortak finans kurumu özelliğine sahip

olan Türk Yatırım Fonu'nun, TDT üye devletlerinin ekonomik potansiyellerini harekete geçirerek aralarındaki ticari ve ekonomik işbirliğini güçlendirmesi; ortak projeleri hayata geçirmesi; varlıkları ve diğer yetkili finans kurumları aracılığıyla, temelde küçük ve orta ölçekli işletmelere (KOBİ) finansman desteği sağlaması; üye devletlerde girişimcilik, büyüme, istihdam, araştırma, inovasyon ve sosyo-ekonomik kalkınmayı teşvik etmesi hedeflenmektedir. 2018-2022 yılları arasında TDT Genel Sekreterliği yapmış olan Büyükelçi Bagdad Amreyev, Türk Yatırım Fonu Başkanlığı'na atanmıştır (Baghdad Amreyev TDT Liderleri tarafından Türk Yatırım Fonu Başkanlığı'na atandı, 2023).

Görüldüğü üzere, 1993 yılında TÜRKSOY'un kurulmasından 2022 yılında Türk Yatırım Fonu'nun kurulmasına kadar olan süreçte, Türk Devletleri arasında farklı alanlarda işbirliği kuracak ve geliştirecek birçok örgüt kurulmuştur. Bu kurumlar (TDT, TÜRKSOY, TÜRKPA, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı) arasında eşgüdüm sağlanması amacıyla kurulan Türk İşbirliği Kurumları Eşgüdüm Komitesi zaman zaman toplantılar yapmaktadır. Son olarak 20 Ocak 2023 tarihinde, Türk İşbirliği Kurumları Eşgüdüm Komitesi Üçüncü Toplantısı, İstanbul'da yapılmıştır.

Türk İşbirliği Kurumları'nın kavramsal, tarihsel, siyasal ve yasal dayanakları Türk Dünyası kavramının içeriği açısından önemli bir alt yapı oluşturmakta ve Türk kimliğinin ulusal ve uluslararası boyutunun inşa edilmesine katkı sunmaktadır. Bu arka plan, Türk Dünyası çalışmalarının önemli bir ögesi olan Türkdildeş Diasporalar girişiminin kuruluş ve gelişim sürecinin de temelini oluşturmaktadır.

TDT Diaspora Girişimi ve Türk Diaspora Kimliği

Türk Devletleri arasında işbirliği alanları içerisinde “diaspora” konusunun yer alması, bu alandaki en önemli yasal belge olan 2009 tarihli Nahçıvan Anlaşması'nda dolaylı olarak yer almaktadır. Anlaşmanın “Amaçlar ve Görevler” başlıklı 2. maddesinde yer alan “ortak çıkarların söz konusu olduğu dış politika meselelerinde ortak tutum belirlemeye çalışılması”, “uluslararası hukuk tarafından tanınan ilke ve normlara uygun olarak

hukukun üstünlüğü, insan hakları ve temel özgürlüklerin güvence altına alınması”, “Türk halklarının sahip oldukları zengin kültür ve tarihi mirasın değerlendirilmesi, kitlelere tanıtılması” gibi ifadeler, diasporik işbirliğine yönelik dolaylı da olsa bir yasal ve politik zemin ortaya koymaktadır. Türkdildeş diasporaların sayıca fazla olmalarına karşın etkilerinin yeterli olmadığı, Türk Devletleri’nin üçüncü devletlerde yaşayan diasporalarının güç birliği yapmalarının önemli olduğu, 2010-2014 yılları arasında TDT Kurucu Genel Sekreteri olarak görev yapan Büyükelçi Halil Akıncı tarafından çeşitli ortamlarda vurgulanmıştır (Baki, 2014).

TDT’nin Genel Ağ sitesinde (İşbirliği Alanları, 2023), İşbirliği Alanları başlığı altında on dokuz konu yer almaktadır:

Tablo 1. Türk Devletleri Teşkilatı İşbirliği Alanları

1.	Siyasi İşbirliği	11.	Enerji İşbirliği
2.	Ekonomik İşbirliği	12.	Sağlık İşbirliği
3.	Gümrük İşbirliği	13.	Göç alanında İşbirliği
4.	Ulaştırma İşbirliği	14.	Tarım İşbirliği
5.	Turizm İşbirliği	15.	Yargı alanında İşbirliği
6.	Eğitim İşbirliği	16.	İnsani Konular ve Kalkınma alanında İşbirliği
7.	Enformasyon ve Medya İşbirliği	17.	İnsan Kaynakları alanında İşbirliği
8.	Gençlik ve Spor İşbirliği	18.	Müslüman dinî Kurumlar Arasında İşbirliği
9.	Diaspora İşbirliği	19.	Uluslararası Kuruluşlarda İşbirliği
10.	Bilişim ve İletişim Teknolojileri alanında İşbirliği		

Konumuzun odağında yer alan ve TDT işbirliği alanları içerisinde doku-zunca sırada bulunan “diaspora işbirliği” alanı, TDT tarafından “gide-rek artmakta olan çok yönlü siyasi işbirliğimizin somut meyvelerinden biri” olarak tanımlanmaktadır. Bu işbirliğini güçlendirmek amacıyla, TDT bünyesinde birçok çalışma grubu, temas grubu, toplantı, strateji vb. çalışmalar yapılmaktadır. Bu kapsamda, TDT Diaspora İşlerinden Sorumlu Bakanlar ve Kuruluş Başkanları, 24 Ocak 2013 tarihinde Bakü-Azerbaycan’da toplanmış ve “Diaspora Temas Grubu” kurulmasını ve “Türkdilli Diaspora Ortak Faaliyet Stratejisi” hazırlanmasını karar-laştırmıştır. Diaspora Temas Grubu, 18-19 Nisan 2013 tarihlerinde İstan-bul’da ilk toplantısını gerçekleştirmiş ve Türkdildeş Diaspora Ortak Faaliyet Stratejisi’ni hazırlamıştır. 14 Mayıs 2013 tarihinde Ankara’da imzalanan TDT Diaspora İşlerinden Sorumlu Bakanlar ve Kuruluş Baş-kanları tarafından alınan karar ile “Türkdilli Diaspora Ortak Faaliyet Stratejisi” onaylanmıştır (Türkdilli Diaspora Ortak Faaliyet Stratejisi, 2023).

Türkdilli Diaspora Ortak Faaliyet Stratejisi’nin Giriş bölümünde Nahçı-van Anlaşması’na atıf yapılarak, diasporaların yurtdışında ülkelerinin imajının iyileştirilmesinde ve kamuoyunu etkilemede oynadığı rolün önemi ve Türk Devletleri arasındaki birlik ve dayanışmayı tamamlama üzere dünyadaki Türkdildeş diasporalar arasında işbirliğinin art-masına olan gereksinim vurgulanmıştır. Stratejinin amaçları:

- Diasporaların anavatanlarına bağlı ve anavatanlarıyla dayanışma içinde olmalarının sağlanması,
- Türkdildeş diasporaların kültürel ve manevi değerlerini koruyarak buldukları ülkelerde vatandaşlık alınmasına öncelik vermek su-retiyle entegrasyonlarının hızlandırılması,
- Türkdildeş diasporaların buldukları ülkelerin sosyo-politik ha-yatına katılım düzeyinin yükseltilmesi,
- Türkdildeş diasporaların ekonomik bakımdan rekabet güçlerinin artırılması ve yurtdışında yaşamakta olan Türkdildeş iş insanları arasında ilişkilerin kurulması,

- Türkdildeş diasporaların insan hak ve özgürlükleri alanında var olan sorunlarının öncelikle kendi içlerinde dayanışmayla elde edilecek siyasi güçle ortadan kaldırılması,
- Türk dünyası aleyhinde yürütülen olumsuz propagandanın etkisi hale getirilmesi,
- Türkdildeş devlet ve halkaların kültür ve değerlerinin dünya kamuoyuna tanıtılması ve imajlarının güçlendirilmesi,
- Türkdildeş diasporaların yaşadıkları toplum içinde daha etkin bir rol oynayabilmelerini sağlayarak eğitim düzeylerinin yükseltilmesi yönünde çaba harcanması,
- Yurtdışında güçlü bir Türkdildeş ülkeler lobisi oluşturulması,
- Türkdildeş diasporalar arasında deneyim alışverişinin geliştirilmesi ve dayanışmasının sağlanması,
- Türkdildeş devlet ve halkların diğer ülkelerdeki çıkarlarının savunulmasıdır.

Türk Devletleri diaspora kuruluşları arasındaki işbirliğinin ilkeleri:

- Türkdildeş halklar arasında ayırım gözetmemek,
- Birlikten kuvvet doğar anlayışıyla hareket etmek,
- Türkdildeş diasporaların, buldukları toplumla uyum içinde hareket etmesini sağlamak,
- Türkdildeş diasporaların, anavatanlarında diasporalardan sorumlu kurum ve kuruluşlarla karşılıklı iletişim ve işbirliğini sürdürmesini sağlamak,
- Türkdildeş diasporaların yaşadıkları ülkelerin özelliklerine uygun yöntemler uygulamaktır.

Türk Devletleri'nin başarılarının ve kültürel değerlerinin dünyaya tanıtılması, Türkdildeş devletlerin ekonomik potansiyellerinin diasporalar tarafından buldukları devletlerde tanıtılması, uluslararası ekonomik, siyasi ve kültürel etkinlik ve toplantıların Türkdildeş devletlerde

düzenlenmesinin desteklenmesi, Türk Devletleri'ne ve tüm Türk Dünyası'na yönelik olumsuz faaliyetlere karşı işbirliğinin eşgüdümlü olarak sürdürülmesi öncelikli konular arasında sıralanmıştır.

Özellikle son dönemlerde Türkdildeş Diaspora Girişimi'ni, TDT Devlet Başkanları seviyesinde destekleyecek ve bu girişimin politik zeminini sağlamlaştıracak görüş ve hedefler ortaya konulmuştur. Bu bakış açısı, TDT'nin 2021 İstanbul Zirvesi ve 2022 Semerkant Zirvesi'nde kabul edilen belgelerde vurgulanmaktadır.

12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da "Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler" temasıyla toplanan Devlet Başkanları Konseyi toplantısı (2021 İstanbul Zirvesi), Türkdili Konuşan Devletler İşbirliği Konseyi'nin adının Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmiş olması nedeniyle önemlidir. Zirve ardından ilan edilen "İstanbul Bidirisi"nde (İstanbul Bildirisi, 2023), Türk Devletleri Devlet Başkanları, "Türk Dili Konuşan Diasporalar için Kapasite Geliştirme Eğitim Programlarının yanı sıra, Üye Ülkelerin Diaspora Kurumları arasında Deneyim Değişimi Programlarının düzenlenmesini takdir ettiklerini ve Üye Devletlerin ilgili kurumlarına, onaylanan Türk Konseyi'nin Türk Dili Konuşan Diaspora Ortak Faaliyet Stratejisi ve 2021-2022 için Türk Konseyi Türk Dili Konuşan Diaspora Ortak Eylem Planı uyarınca işbirliğini geliştirme çağrısında bulduklarını" (m. 68) belirtmektedirler. Ayrıca, 2021 İstanbul Zirvesinde kabul edilen "2040 Türk Dünyası Vizyon Belgesi" (Türk Dünyası 2040 Vizyonu, 2023) Türkdildeş diaspora girişimine önemli atıflar içermektedir. Bu kapsamda, 2040 Türk Dünyası Vizyonu'nun Giriş bölümünde şu hedeflere yer verilmektedir:

- Diaspora toplulukların güçlendirilmesi ve kimliklerini korumak için geldikleri ülkeler ile aralarında köprüler kurulması ve Türk Dünyası ile ilgili konularda birlik içinde hareket edilmesi,
- Türk diaspora topluluklarının ikamet ettikleri ülkelerin sosyal, politik, ekonomik ve kültürel yaşamına aktif katılımını, iştirakını ve entegrasyonunu sağlamak için ortak çabaların artırılması,

- Türk Diasporası Forumlarının dünyanın dört bir yanından daha geniş bir katılımı ile dönüşümlü olarak düzenlenen bir şemsiye platforma dönüştürülmesi.

2040 Türk Dünyası Vizyonu'nun "*Ekonomik ve Sektörel İşbirliği*" başlıklı ikinci bölümünde "Kendi ülkelerinde iş kurmak isteyen diaspora üyelerine destek programları geliştirme" hedefine yer verilmektedir.

2040 Türk Dünyası Vizyonu'nun "*Halklararası İşbirliği*" başlıklı üçüncü bölümünün "Diaspora" alt başlığında şu hedeflere yer verilmektedir:

- Kaynak ülkeleri diasporanın toplumsal hayata ve yatırımlara katılımı için stratejik bir çerçeve geliştirme,
- Akademik diasporayı Türk Dünyası'ndaki yüksek öğretim ve bilim kurumlarına destek olmak için harekete geçirme ve dünya genelindeki diaspora akademisyenleri arasındaki bağları güçlendirme,
- Türk diasporası topluluklarının, Türk Devletleri Teşkilatı'nın ilgili proje ve programlarına aktif katılımını sağlama.

Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi'nin, 11 Kasım 2022 tarihinde Semerkant (Özbekistan)'da "Türk Medeniyeti için Yeni Dönem: Ortak Kalkınma ve Refaha Doğru" temasıyla gerçekleştirdiği toplantıda, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne TDT Gözlemci Üye statüsü verilmesi, Türk Dünyası'nın sınırlarının belirlenmesi açısından önemlidir. Bu zirvenin ardından ilan edilen "Semerkant Bildirisi" (Semerkant Bildirisi, 2023) Türkdildeş Diaspora konusunda iki önemli maddeye yer verilmektedir. Semerkant Bildirisi'nde Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları;

- ...Üye devletlerin ilgili kurumlarını "Türkçe Konuşan Diasporalar Ortak Faaliyet Stratejisi" ve yıllık "Türk Diasporaları Ortak Eylem Planları" temelinde işbirliği ve koordinasyonlarını artırmaya davet ettiklerini (m. 67),
- ...Türk Devletleri ve dünyanın dört bir yanında yaşayan Türk toplulukları arasındaki kültürel, dilsel ve sosyal bağların güçlendirilmesinin önemini bir kez daha teyit ettiklerini (m. 68) belirtmektedir.

Sonuç

Türkdildeş Diaspora Girişimi, Türk Dünyası kavramının içinin doldurulması ve Türk Devletleri arasında işbirliğinin güçlendirilmesi çabalarını, daha da ileri götürebilecek önemli bir girişimdir. Türk kimliğinin toplumsal ve siyasal boyutunun Türk Devletleri arasında inşa edilmesinin ötesine geçerek, Türk toplumları arasında da bir ortak kimlik haline gelmesinde, Türkdildeş toplumların ve diaspora kimliğinin büyük önemi vardır. Bu noktada, Türk kimliğini Türk Devletleri içerisinde değil, küreselleşmenin de etkisiyle, ABD, Kanada, Rusya, Fransa gibi üçüncü devletlerde inşa edebilmek zor ve değerli bir çabadır. Bu noktada, Türkdildeş Diaspora Girişimi'ni birkaç noktada çözümlenmek yararlı olacaktır.

İlk olarak, bu girişimin adında ve Devlet Başkanları seviyesinde kullanılan kavramlarda ölçün bir yaklaşım sergilenemediği; Türkçe konuşan diaspora, Türkdildeş diaspora, Türk Dünyası diasporası, Türk diasporası, Türk Devletleri diasporaları gibi birçok farklı kullanıma yer verildiği görülmektedir. Bu farklı kullanımlar içinde özellikle Türk diasporası kavramı, Türkiye'nin diaspora politikalarında sıklıkla kullanıldığı bir kavram olması nedeniyle, bir belirsizlik oluşturabilecektir. Bu nedenle Türkdildeş diaspora veya Türk Dünyası diasporası kavramları, ABD, Rusya, Kanada, Almanya, Fransa, vb. devletlerde yaşayan Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Macaristan ve KKTC toplumlarını kapsayabilecek genişliğe sahiptir. Buna ek olarak, Doğu Türkistan, Batı Trakya, Kırım gibi coğrafyalardan üçüncü devletlere göç etmiş diaspora toplumlarını da bünyesine alabilecek bir kavramsal genişliğe ve derinliğe sahiptir. Bu noktada, Türk kavramı ve Türk kimliğinin, çalışmamızın kuramsal çerçeve bölümünde ayrıntılı bir şekilde tartışıldığı üzere, Türk dili üzerinden inşa edilmesi doğru bir yöntem olarak görülmektedir. Nitekim Türkiye için ulusal kimlik, Türk Devletleri için ise ulus üstü kimlik olan Türklük'ün, dil (kültür) üzerinden ortak bir kültür alanı olarak vurgulanması ve kurgulanması, Türk Dünyası'nın etnik değil, kültürel bir

ortaklık olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, Türk Dünyası diasporasının da Türkdildeşlik kavramı ile Türk dili odağında inşa edilmesi, bu girişimin başarılı olabilmesi için önemli ve temel bir adımdır.

İkinci olarak, Türk Dünyası diasporası ile ilgili 10 yıldan fazla süredir devam etmekte olan bu girişimin, yasal, kurumsal ve siyasal boyutu üzerinde durulmakta; toplumsal boyutu ile yeterince ilgilenilmemektedir. Bu nedenle, bu girişimin somut adımlarla desteklenmesi acil ve önemli bir gerekliliktir. Üçüncü devletlerde Türk Dünyası diasporası toplumlarının örgütlenmeleri, çıkarlarını savunmak amacıyla yasal, siyasal ve toplumsal mücadelelerini örgütlü bir şekilde başlatmaları/hızlandırmaları beklenmektedir. Bu çabalar, Türk Devletleri'nin talimatlarıyla ve yönetimiyle değil, Türk Devletleri'nin eşgüdümüyle ve desteğiyle fakat diaspora toplumlarının kararıyla ve çabasıyla yürütülmelidir. Türk Dünyası diasporasının edilgen değil etken olduğu, nesne değil özne olarak konumlandığı bir diaspora yapılanması, Türk Dünyası diasporasının 21. yüzyılda etkin bir bölgesel/küresel aktör olması için yaşamsal önemdedir.

Üçüncü olarak, genel olarak Türk Dünyası İşbirliği Kurumları'nın kuruluş ve işleyiş süreçlerinde, özel olarak ise Türkdildeş Diasporalar Girişimi'nde Türkiye'nin merkezi rolü eleştirilmelidir. Örnek vermek gerekirse, Diaspora İşlerinden Sorumlu Bakan ve Kuruluş Başkanları'nın beş toplantısının (Bakü-2013, Ankara-2013, Ankara-2018, Türkistan-2019, Bursa-2022) üçü Türkiye'de ve Türkiye'nin çabalarıyla düzenlenmiştir. Bu girişimin başarıya ulaşabilmesi için, diğer Türk Devletleri'nin de -en az Türkiye kadar- bu girişime sahip çıkması ve desteklemesi gereklidir. Üstelik diaspora konusunda yasal, siyasal, kurumsal ve toplumsal açıdan en güçlü devlet Türkiye'dir ve diğer Türk Devletleri'nin etkin ve güçlü bir Türk Dünyası diasporasına en az Türkiye kadar gereksinimi bulunmaktadır. Dolayısıyla, Türk Dünyası diasporası girişimi, Türkiye'nin çabalarıyla ve zorlamalarıyla başlatılan ve devam ettirilen bir girişim olmaktan çıkmalı ve tüm Türk Devletleri'nin emek harcadığı ve desteklediği bir işbirliği alanı olarak sürdürülmelidir.

Dördüncü olarak Türkdildeş Diaspora Girişimi'nin etkili ve başarılı bir girişim olmasında, Türk Devlet Başkanları'nın verdiği siyasi destek son derece değerlidir. Ancak bundan daha önemlisi, üye devletlerin diaspora ilişkilerinden sorumlu kurumları arasında işbirliği sağlanabilmesidir. Bu bağlamda, TDT Diaspora İşlerinden Sorumlu Bakanlar ve Kuruluş Başkanları Forumu önemli bir yapı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu forum içerisinde, diaspora ile ilişkiler konusunda kurumsal yapıları en güçlü iki devlet Türkiye (Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı) ve Azerbaycan'dır (Diasporadan Sorumlu Devlet Komitesi). Forum toplantılarına Kazakistan (Otandastar Vakfı, Enformasyon ve Sosyal Kalkınma Bakanlığı), Kırgızistan (Devlet Dili ve Dil Politikası Ulusal Komisyonu, Dışişleri Bakanlığı Dış Göç Dairesi Başkanlığı), Özbekistan (Yabancı Ülkelerle Etnik İlişkiler ve Dostça İlişkiler Komitesi), Macaristan (Ulusal Politikalardan Sorumlu Devlet Sekreterliği), KKTC (Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı) devletleri katılmaktadır. Ancak, basında yer alan haberlerden takip edilebildiği kadarıyla TDT Diaspora İşlerinden Sorumlu Bakanlar ve Kuruluş Başkanları Forumu'na Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Macaristan ve KKTC'den katılımcı kurumlar değişiklik gösterebilmektedir. Dolayısıyla, bu devletlerin diaspora konusuyla doğrudan ilgili kurumlarının olmadığı, farklı bakanlıklar ve komiteler bünyesinde dolaylı olarak diaspora konusuyla ilgilenen birimler olduğu değerlendirilmektedir. Ancak, Türkdildeş Diaspora girişiminin, üçüncü ülkelerde yaşayan Türkdildeş Diasporalarla işbirliğini güçlendirebilmesi için TDT üye devletlerinin yetkili ve etkili diaspora kurumlarına gereksinimi olduğu belirtilmelidir.

Beşinci olarak, TDT Türkdildeş Diaspora girişimi ile ilgili ayrıntılara (Forum toplantıları, Temas Grubu Toplantıları, Eğitim Programları, Strateji Belgeleri, mutabakat metinleri, toplantı yer/tarih bilgileri, toplantı katılımcıları, içerik vb.) ulaşamamaktadır. TDT Genel Ağ sitesinde, bu konuda ayrı bir başlık açılması ve diaspora toplantılarına, TDT üyesi devletlerin diaspora kurumlarına ilişkin ayrıntılara, kurumların genel ağ sitelerine, vb. yer verilmesi, konuya ilişkin gelişme, araştırma ve tartışmalara yarar sağlayacaktır.

Son olarak, genel olarak diaspora konusuyla, özel olarak Türk Dünyası diasporası konusuyla ilgili araştırma, çalışma ve tartışmaların son derece yetersiz olduğu belirtilmelidir. Bu konuyla ilgili akademik araştırmalar ve yayınlar bir tarafa, konuya ilişkin temel bilgi ve belgelere dahi ulaşmak son derece zordur. Bu bağlamda, Türkdildeş Diaspora Girişimi'nin kurucu ve yürütücüsü olan TDT'nin ve özellikle Uluslararası Türk Akademisi'nin araştırmaları tetikleyecek ve destekleyecek verileri kolay erişilebilir bir şekilde akademik kamuoyu ile paylaşması önemlidir. Buna ek olarak, Türk Dünyası akademisinin, bu konuda ortak veya ayrı araştırmalar yapması gereklidir. Uluslararası ilişkiler, hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji gibi disiplinlerin Türk Dünyası diasporası konusuna eğilmesi, bu konuda araştırma, tez, kongre, konferans düzenlenmesi, sadece Türk Dünyası diasporası tartışmalarının varsıllaşmasına değil, genel olarak diaspora literatürüne de katkı sağlayabilecektir. Bu bağlamda, bu çalışmanın da konuya ilişkin yeni çalışmalara kaynak sağlaması umulmaktadır.

Kaynakça

- Baghdad Amreyev TDT liderleri tarafından Türk Yatırım Fonu Başkanlığı'na atandı. (2023.01.19). TDT Genel Ağ Sitesi: https://turkicstates.org/tr/haberler/baghdad-amreyev-tdt-liderleri-tarafindan-turk-yatirim-fonu-baskanligina-atandi_2682 adresinden erişildi.
- Baki, P. M. (2014). Avrasya'da bölgesel işbirliği sürecinden işbirliği mekanizmasına: Türk Konseyi. *Bilge Strateji*, 6(11), 133-162.
- Demirtaş, B. (2014). İnşacılık. İçinde A. Balcı ve Ş. Kardaş (Ed.). *Uluslararası İlişkilere Giriş* (ss. 155-173). İstanbul: Küre Yayınları.
- Fierke, K. M. (2013). *Political self sacrifice: Agency, body and emotion in international relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- İstanbul Bildirisi. (2023.02.01). Türk Devletleri Teşkilatı. https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/8-zirve-bildirisi-15-tr.pdf adresinden erişildi.
- İşbirliği Alanları. (2023.02.01). Türk Devletleri Teşkilatı. <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari#9-diaspora-isbirligi> adresinden erişildi.
- Karpat, K. H. (2003). *Türkiye ve Orta Asya*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Koschut, S. (2018). The power of (emotion) words: on the importance of emotions for social constructivist discourse analysis in IR. *Journal of International Relations and Development*, 21, 495-522.

- Köksal, P. (2021). Ulusal kimlikler ve toplumsal yapı. İçinde F. Yıldız (Ed.). *Bağımsızlıklarının 30. yılında Türk Cumhuriyetleri - ulusal politika* (ss. 15-41). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Nahçıvan Anlaşması. (2023.01.19). Türk Devletleri Teşkilatı Genel Ağ Sitesi. https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf adresinden erişildi.
- Onuf, N. (1989). *World of our making: Rules and rule in social theory and international relations*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Pektaş, U. (2022). *Uluslararası ilişkilerde inşacılık*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Roux, J. P. (2015). *Türklerin tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Semerkant Bildirisi. (2023.02.01). Türk Devletleri Teşkilatı. https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/9-zirve-bildirisi-16-tr.pdf adresinden erişildi.
- Solomon, T. (2014). The affective underpinnings of soft power. *European Journal of International*, 20(3), 720-741.
- TURKPA. (2023.01.19). <http://turk-pa.org> adresinden erişildi.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2023.01.19). <https://www.turkicstates.org> adresinden erişildi.
- Türk Dünyası 2040 Vizyonu. (2023.02.01). Türk Devletleri Teşkilatı. <https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu-2396-98.pdf> adresinden erişildi.
- Türk Kültür ve Mirası Vakfı. (2023. 01.19). <https://itCHF.org/> adresinden erişildi.
- Türkdilli Diaspora Ortak Faaliyet Stratejisi. (2023. 01. 19). Türk Devletleri Teşkilatı Genel Ağ Sitesi https://turkicstates.org/assets/dokuman/DIASPORA_ORTAK_FAALIYET_STRATEJISI_KARAR_TR_20170609_095551.pdf adresinden erişildi.
- TÜRKSOY. (2023, 01.19). www.turksoy.org adresinden erişildi.
- Uluslararası Türk Akademisi. (2023. 01.19). <https://twesco.org/> adresinden erişildi.
- Üye ülkelerin iş dünyalarını tek çatı altında toplayacak Türk İş Konseyi kuruldu. (2023, 01.19). TDT Genel Ağ Sitesi https://turkicstates.org/tr/haberler/uye-ulkelerin-is-dunya-larini-tek-cati-altinda-toplayacak-turk-is-konseyi-kuruldu_146 adresinden erişildi.
- Wendt, A. (1994). Collective identity formation and the international state. *The American Political Science Review*, 88(2), 385-394.
- Yıldız, F. (2018). Türk kamu yönetiminde “soydaş” sorunsalı: İç politikadan dış politikaya. *Amme İdaresi Dergisi*, 51(4), 1-20.
- Yıldız, F. (2019). A critical approach to the term Turkish Diaspora: Is there “the” Turkish Diaspora? *Bilig*, 91, 53-80.
- Yıldız, F. (2020). *Türk dünyası kültür başkentleri*. Ankara: Nobel Yay.
- Yıldız, F. ve Özen, Ç. (2021). Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye. İçinde F. Yıldız (Ed.). *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri: Küresel politika* içinde (ss. 15-38). Ankara: Nobel Yay.
- Yesevi, Ç. G. (2021). Uluslararası ilişkiler bilim dalında sosyal inşacılık yaklaşımının incelenmesi. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 52-74.

ANAR RIZAYEV

(1938 –)

Azerbaycanlı yazar, oyun yazarı ve film yönetmeni

Kısaca Anar olarak bilinen ve anılan Azerbaycanlı yazar, oyun yazarı ve film yönetmeni Anar Rızayev, 14 Mart 1938 tarihinde Bakü'de doğmuştur. 1966 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nden mezun olmuştur. Çalışma hayatına Nizami adına kurulmuş olan Edebiyat Müzesi'nde ilmi araştırmacı ve Radyo ve Televizyon Komitesi'nde redaktör olarak başlamıştır. İlerleyen zamanlarda bir tiyatro yazarı olarak Azerbaycan Tiyatro Cemiyeti'nin Riyaset Heyeti başkan yardımcısı olarak görev yapmıştır. Ayrıca Azerbaycan Yazarlar Birliği ve Kinomaloğrafçılar Birliği İdare Heyetlerinin üyesi olmuştur. Şu anda Yazarlar Birliğinin başkanıdır.

Anar Rızayev'in sanat kariyeri, 1960'larda başlamıştır ve o tarihten itibaren pek çok eser yazmıştır. Anar Rızayev'in başlıca eserleri arasında Ağ Liman (Beyaz Liman), *Adamın Adamı*, *Beşmertebeli Evin Altıncı Mertebesi*, *Molla Nesreddin-66*

yer almaktadır. Anar Rızayev'in eserleri, genellikle insanın manevi inançları, ahlaki ve vicdani konularını işleyen psikolojik felsefi tarzda yazılmıştır. *Geçen İlin Son Gecesi*, *Şehrin Yay Günleri* ve *Sahra Yuxulana* gibi eserleri, insanın hakikat problemleriyle başa çıkmasını anlatırken, *Adamın Adamı*, *Dante'nin Yubileyi* ve *Gürcü Familiası* gibi eserleri, farklı toplumların sorunlarını ele almaktadır. Ayrıca Anar Rızayev, filmlerinde de psikolojik felsefi tarzı kullanmıştır. *Torpaq. Deniz. Od. Sema*, *Gün Geçdi*, *Dede Qorqud*, *Dante'nin Yubileyi* ve *Üzeyir Hacıbeyov*, *Uzun Ömrün Akkordları* filmleri, bu tarzda çekilmiştir.

Anar Rızayev'in sanat ve edebiyat anlayışı, insanın manevi inançları, ahlaki ve vicdani konularını işlemeyi ve psikolojik felsefi tarzda yazmayı içerir. Eserlerinde, insanın hakikat problemleriyle başa çıkması, toplumların sorunları ve yalnızlık gibi konuları ele alır. Anar Rızayev'in eserleri, insanın iç dünyasına

Yaşadığı Yerler: Bakü

Görev Yaptığı Kurumlar: Edebiyat Müzesi, Azerbaycan Tiyatro Cemiyeti, Azerbaycan Yazarlar Birliği

Önemli Eserleri: Ağ Liman, Adamın Adamı ve Beşmertebeli Evin Altıncı Mertebesi, Seherin Yay Günleri

odaklanır ve çoğunlukla dramatik ve psikolojik bir tarzda yazılır. Anar Rızayev ayrıca ünlü bir filologdur ve edebiyat ve sanat konularında birçok makale yazmıştır.

Anar Rızayev'in sanatı, Azerbaycan edebiyatının ve tiyatro sanatının gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Çalışmaları, birçok ödül ve takdir almıştır. Başlıca eserleri, Azerbaycan kültürünün kıymetli numuneleri arasında yer almaktadır. Anar Rızayev entelektüel ve fikrî bakımdan Azerbaycan'da edebiyat, tiyatro ve sinema alanlarında faaliyet gösteren birçok sanatçı, yazar ve yönetmen üzerinde etkili olmuştur.

Anar Rızayev, uluslararası alanda da tanınan ve takdir edilen bir yazardır. Eserleri, yirmiden fazla dile çevrilmiştir ve Sovyetler Birliği

döneminde başta sosyalist ülkeler olmak üzere ABD, Kanada, Japonya, Hindistan, Fransa, İran, Türkiye, Arap ülkeleri, Finlandiya gibi birçok ülkede yayınlanmıştır. Piyesleri Özbekistan, Ermenistan ve Tataristan gibi ülkelerde sahnelenmiştir. Ayrıca, eserleri özellikle Sovyetler Birliği döneminde birçok uluslararası edebiyat ödülüne aday gösterilmiş ve birçok uluslararası edebiyat ödülü kazanmıştır. Seherin Yay Günleri adlı eseri Azerbaycan Devlet Mükafatı'na layık görülmüştür.

Anar Rızayev, edebiyat, tiyatro ve sinema alanlarında çalışmaları uluslararası düzeyde sanatseverler ve eleştirmenler tarafından da değerlendirilmiş, edebiyat ve sanat dünyasında saygın bir konuma sahip olmuştur.

Kırğızistan-Türkiye Manas Üniversitesi (KTMÜ)

Kırğızistan'da açılan ilk uluslararası üniversite

Kuruluş Tarihi: 1995

Bulunduğu Yer: Bişkek

Kurumun Etkisi: Bölgesel kalkınmaya ve Türk-Kırğız ilişkilerine önemli bir katkı sağlamaktadır.

Kırğızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 30 Eylül 1995 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ile Kırğızistan Cumhuriyeti arasında imzalanan anlaşma ile Kırğızistan'ın başkenti Bişkek'te kurulmuştur. Üniversite iki ülke arasındaki eğitim ve kültür ilişkilerini geliştirmek ve ortak tarih, kültür ve medeniyet çerçevesinde işbirliğini teşvik etmek amacıyla kurulmuştur.

Manas Üniversitesi, Kırğızistan'da açılan ilk uluslararası üniversitedir ve sonraki yıllarda ülkede kurulan diğer uluslararası üniversiteler için örnek teşkil etmektedir. Üniversitede tüm öğrenciler ücretsiz olarak eğitim görmektedir. Manas Üniversitesi, uluslararası alanda rekabet edebilen, sosyal sorumluluk sahibi bireyler yetiştirmeyi ve bu yolla Türk medeniyet değerlerine ve dünya bilimine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Manas Üniversitesi, 28 yıllık tarihi boyunca önemli değişimler geçirmiş, kampüsü ve mevcut fiziki altyapısı ile Kırğızistan'daki diğer üniversitelerden farklı bir konuma ulaşmıştır. Üniversite 2013'te açılan modern binalarıyla öğrenci sayısını

artırmıştır. Manas Üniversitesi'nde 2022 itibarıyla 11 fakülte, 1 yüksekokul, 1 meslek yüksekokulunda 4059 lisans ve 458 önlisans; 2 enstitüde 302 yüksek lisans ve 86 doktora öğrencisi öğrenimini sürdürmektedir. Üniversitenin eğitim-öğretim dili Türkiye Türkçesi ve Kırğız Türkçesidir. Bazı programlarda Rusça, İngilizce ve Çince eğitim-öğretim de yapılmaktadır. Manas Üniversitesi bünyesinde akademik dergiler yayımlanmakta ve kitaplar yayımlanmaktadır.

Manas Üniversitesi, Türkiye ve Kırğızistan arasındaki kültürel, akademik ve siyasi bağların güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Üniversitenin sunduğu yüksek kaliteli eğitim programları, bilimsel araştırmalar ve uluslararası yayınlar, üniversitenin akademik ve entelektüel etkisini artırmaktadır. Ayrıca, üniversitenin mezunları 28 farklı ülkede çalışmaktadır ve üniversitenin sosyal ve kültürel aktiviteleri, toplumda olumlu bir etki yaratmaktadır. Kırğızistan-Türk Manas Üniversitesi, bölgesel kalkınmaya ve Türk-Kırğız ilişkilerine önemli bir katkı sağlamaktadır.

Tatar, Başkurt ve Uygur Türklerinin Japonya'daki İslami Faaliyetleri

Higashitotsu Kutluk

Rusya'da Asimilasyon ve Türk Halkların İsyanı

İşgal ve Müslümanlar

Rusya'nın nihayet Orta Avrupa'nın tarih sahnesinde bir kahraman olarak ortaya çıkması sadece 16. yüzyıla kadar değildi. Bu dönem, Yıldırım İmparatoru olarak bilinen IV. İvan'ın (Ivan Vasiliyeviç, Korkunç İvan) hükümdarlığına denk gelir. Bu dönemin başlangıcına damgasını vuran olay, Moğol İmparatorluğu halef devletlerinden Kazan Devleti'nin 1552'de IV. İvan'ın (1547-1584 hükümdarlığı) orduları tarafından fethedilmesidir. Bu durum, Rus halkından farklı olan ve Tatarlar olarak bilinen Türkleri kendilerine kattıkları için Rusya'nın çok ırklı bir imparatorluğa dönüşümünün yalnızca bir başlangıcıydı. Ayrıca ilk defa Tatar Türk Müslümanlarından oluşan bir grubun devletin denetimine sokularak tebaa haline getirilmesi de dikkat çekiciydi.

Uzak güneyde, Osmanlı İmparatorluğu, I. Süleyman'ın (Kanuni Sultan Süleyman, 1520-1566 hükümdarlığı) yönetimi altında Osmanlı tarihinin en yüksek refah seviyesine ulaşmıştı. Aynı zamanda, Orta Volga

bölgesindeki Tatar Türklerinden oluşan Müslümanlar, Rus Ortodoks işgalcilerinin tebaası haline geldi. Bugün hala Moskova'nın Kızıl Meydan'ını süsleyen Vasili Katedrali, Kazan'a karşı kazanılan zaferi simgeleyen mimari bir anıt olarak bilinmektedir.

Takip eden 300 yıl boyunca Rusya İmparatorluğu, sırasıyla Kırım Yarımadası, Kafkaslar, Batı Sibirya, Kazak Bozkırları ve Orta Asya gibi çoğunluğu Türk olan Müslümanların yaşadığı bölgeleri topraklarına katacaktı. 20. yüzyılın başında, Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslüman Türklerin nüfusunun yaklaşık 20 milyon olduğu ve toplam nüfusun %13'ünü kapsadığı tahmin ediliyordu. Bu, aynı dönemin önemli bir Türk İslam gücü olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman nüfusundan daha fazlaydı. Müslüman Türklere yönelik uygulanan Rus politikası genellikle baskıcıydı. Rus İmparatorluğu'nun kurucusu I. Petro (Pyotr Alekseyeviç, 1672-1725 saltanatı), İslami inançlarını koruyarak orduda üst düzey görev yapan Müslüman Tatar Türk komutanları İslam'dan vazgeçmeye zorladı.

1744 yılında, İmparatoriçe Elizaveta Petrovna döneminde, Kazan'daki 536 camiden 448'i yıkılmıştır. Camiler yalnızca Rusların ya da yeni Ortodoksların yaşamadığı kırsal alanlarda kaldı. Rus Ortodoksluğu'na geçiş, yalnızca misyonerlik çalışmalarıyla değil, aynı zamanda komuta rütbesinde terfi ve vergilerden, zorunlu askerlikten ve hatta bazen cezalardan muafiyet gibi ayrıcalıklar sağlayan idari tedbirlerle de desteklendi. Bu bağlamda Müslümanlıktan Ortodoksluğa geçenlere "Kriyashin" adı verildi ve Müslüman topluluktan ayrı bir topluluk oluşturdular. Kriyashin kelimesi, Rusça "vaftiz edilmiş" anlamına gelen kelimedenden türetilen bir isimdir. Kriyashinlerin birçoğu, görünüşte mühtedi gibi görünerek esasen İslam'a olan inançlarını içlerinde saklayan "Gizli Müslümanlar" idi. Her halükarda, uzun süredir Filistinlilerin egemenliğinde olan Volga-Ural Bölgesi, atalarının inancını terk edip Hristiyanlığa geçen bir grup insanın İslam tarihinde ender bir örneğini sunmaktadır. Daha sonraki yıllarda Rus Yakın ve Uzak Doğu uzmanı Bartolide (1869-1910), Rus topraklarındaki Müslüman Türklerin durumunun birçok yönden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların

durumundan daha kötü olduğuna dikkat çekti. Ayrıca Müslümanların, dinî inançlarına bakılmaksızın Pugaçev İsyanı (1773-1775) gibi Volga-Ural Bölgesi'ndeki birçok köylü isyanına da katıldıkları bilinir.¹

Çarıçe Katerina Zamanında Rusya'nın İslam Politikası

İmparatoriçe II. Katerina zamanında (1762-1796) Rusya'nın İslami politikasında büyük bir değişiklik gerçekleşti. 1783'te, uzun zamandır Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında olan Moğol İmparatorluğu'nun halef devletlerinden biri olan Kırım Hanlığı'nı ilhak etti ve Karadeniz'de Osmanlı İmparatorluğu ile karşı karşıya geldi. Kırım Türklerinden oluşan Müslümanları kafirlerin egemenliğine teslim ettiği için İslam dünyasının lideri olan Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük hayal kırıklığı yaşandı. Bunun üzerine Rus topraklarındaki Müslümanlar üzerindeki manevi otoritesini İslam dünyasının halifesi olarak eskisinden daha fazla hissettirme çabasına giren Osmanlı İmparatoru Sultan III. Selim'in halifeliğine olan saygı, Müslümanlar arasında artıyordu. Ama Rusya'da İslam'ın geleceği ne olacaktı?

Aydınlanma çağının devrimci düşünürü Voltaire'den (1778) esinlenen İmparatoriçe II. Katerina, İslam'ın gelişmiş bir din olduğunu kabul etti. Bu sadece Müslümanların sıkıntılarını hafifletmek ve isyanların tekrarını önlemek için değildi. Kazan Türklerine hareket ve göç özgürlüğü verilseydi, İslamlaşmayı veya Rusya'nın doğu sınırını işgal eden Kazak göçebelerini kontrol etmek daha kolay olabilirdi. Bu amaçla İmparatoriçe, devlet parasıyla bir cami yaptırmaktan çekinmedi. Ayrıca Orta Asya halklarıyla aynı dinî ve dili paylaşan Tatar Türklerinden oluşan tüccarların Rusya'nın doğusu ile ticarete açılması ve geliştirmesi beklenebilirdi. O zamanlar Orta Asya, Pagan Rus tüccarlarının özgürce faaliyet gösterebilecekleri bir bölge değildi. 18. yüzyılın sonundan itibaren, Tatar tüccar birlikleri, Örenburg ve Toloik'in sınır kale şehirlerinde ticaretlerini sürdürdüler. Tatar tüccarlarının 18. yüzyılın sonundan bu yana

1 Pugaçev İsyanı, İmparatoriçe II. Katerina (Çarıçe) devrinde, 1773-1775 yılları arasında Kazan lider Yemelyan Pugaçov önderliğindeki geniş halk tabanlı isyan için bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Pugaçov_İsyanı.

Örenburg ve Toloik sınır kale şehirlerini terk etmeleri, Rusya ile Orta Asya arasındaki ticaret için büyük bir sıçrama oldu. İmparatoriçe'nin bir diğer önemli politikası, daha önce tanınmayan Müslüman din adamlarının tanınması ve 1889'da onları kontrol altında tutmak için "Müslüman Diyanet İşleri Konseyi'nin kurulmasıydı. Bu konsey, Rusya ve Sibirya'daki camilerin imamı olan bir başkan, müftü ve üç kadıdan (yargıç) oluşmaktaydı. İmparatoriçe, Müslüman Diyanet İşleri Konseyi'nin kurulmasıyla İslam'ı resmî olarak tanıdı ve aynı zamanda bu konsey aracılığıyla Müslümanlar içinde bir yönetim sistemi oluşturdu.

Müslüman Toplumun Yeniden Canlandırılması

İmparatoriçe II. Katerina'nın İslam'a karşı hoşgörülü politikası, Rus yönetimi altında uzun süredir baskı altına alınmış olan Müslüman toplumunu yeniden canlandırdı. Tatar tüccarları, Rusya ve Orta Asya'yı birbirine bağlayan geniş bir ticari alan açtı ve orada bir ticaret ağı kurdu. Rus tekstil ürünleri, altın paraları ve metal ürünlerini, Orta Asya derileri, ipek, yün ve pamuk ipliği ile ticaret faaliyetlerinden muazzam kazançlar elde etti ve Tatar Türk tüccarı Rusya Müslümanları toplumu nun en dinamik sosyal katmanını oluşturdu.

Tatar Türkleri tekstil, deri, sabun ve boya üretiminde ve madencilik endüstrisinde çok başarılı oldu. Kazan ve Örenburg şehirleri, bu canlanmış Tatar nüfusunun ekonomik ve kültürel merkezleri haline geldi. Rusya ile Orta Asya arasındaki tüccarların trafiği daha hareketli hale geldikçe, Volga-Ural Bölgesi'nden yabancı öğrenciler İslami İlimlerin merkezi olan "Kutsal Buhara'ya yöneldiler.

Buhara'ya getirilen İslam hukuku, din ilimleri ve diğer disiplinlerin Ortodoks çalışmaları, Rus yönetimi altında azalan İslam kültürünün yeniden canlanması için büyük bir fırsat yakaladı. Memleketlerine döndüklerinde, birçoğu Tatar tüccarları tarafından inşa edilen ve yönetilen cami ve medreselerde İslam'ı yeniden canlandırmak için çok çalıştılar.

Ancak, ileri fikirli aydınların bir kısmı, sadece Buhara'nın eskimiş tefsirlerine güvenerek Müslüman toplumu modern Rusya'nın koşullarına

göre yeniden inşa edemeyeceklerini anladılar. Bunun yerine Kur'an ve Hz. Muhammed'in hadisleri gibi orijinal kaynaklara yöneldiler. Bu şekilde, İslam'ın "modern zamanlara göre yeniden yorumlanmasının" doğru olacağını savundular. Mercanî (1889) ve diğer Tatar uleması (İslam âlimleri ve aydınları), o dönemdeki İslami reformun ana savunucularıydı.

Doğruluk eğilimi, modern İslam dünyasındaki en gelişmiş eğilimlerden biridir. İmparatoriçe II. Katerina saltanatıyla beraber Müslüman Türk toplumu yeniden canlandıkça, bir zamanlar Rus Ortodoksluğu'na dönüşen Kriyashin'in yeniden İslam'a dönüşümünde ve Volga-Ural Bölgesi'nde yaşayan Ortodoks olmayan azınlıkların da kitleler halinde İslam'a dönüşümünde gözle görülür bir artış oldu.

Bununla birlikte, Rusya'nın iç kısmındaki İslamlaşmanın bu gelişimi, imparatorluğu inançla birleştirmeye çalışan Rus Ortodoks Kilisesi için ciddi bir sorun ve tehdit unsuruydu. Buna karşılık, Rus olmayan halka atıfta bulunan geniş bir terim olan "Heterodoks"un Ortodokslaşmasını gerçekleştirmek için yeni uygulamalar ve önlemler önerildi.

Alahian ve Türk dillerini de konuşan ilahiyatçı, misyoner ve Yakın ve Uzak Doğu uzmanı Ilminski (Nikolay Ivanoviç Ilminskiy, 1822-1891), Ortodoks Hristiyanlığın, çeşitli etnik grupların ana dillerinde kapsamlı bir eğitim olmadan teşvik edilemeyeceğine inanarak, etnik grupların çocukları için ilkokul ve normal okulların kurulmasında inisiyatif aldı. Rusya'da ise iki din hâlâ bir arada bulunmaktan çok uzaktı.

Müslüman Aydınların Vizyonu

II. Alexander (1855-1881), 1861'de Serfleri özgürleştirdikten sonra, İmparatorluk Rusyası'nda da kademeli olarak büyük reformlar yapıyordu. İlk kez bir Müslüman'dan bu konuda yardım istendi. Çünkü Ruslar ve Müslümanlar arasında derin bir uçurum vardı. Bu konuyu ilk başta gündeme getiren kişi, Türk dünyasının büyük düşünce adamı, Kırım Tatarlarından İsmail Gaspıralı (Gasprinski, 1851-1914) idi. Soyadı, Kırım'daki Gaspıra şehrinden gelen Gaspıralı Rus İmparatorluğu'nda

Türk ve İslam toplumlarının eğitim, kültür reformu ve modernleşmeye ihtiyacını betimleyen Müslüman aydındır.

Eski Kırım Hanlığı'nda Bahçesaray (Paktysarai) şehri yakınlarındaki Avcıköy'de soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi, Moskova'daki Harp Okulu'nda okudu ve burada Rus dilini öğrendi ve daha sonra bilgisini genişletmek ve daha ileri eğitim almak için Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'a ve Paris'e gitti. Paris'te kendisi için yazar Turgenev'in (1818-1883) öğrencisi olduğu söylenir. Daha sonra Kırım'a dönerek memleketi Bahçesaray'da belediye başkanı oldu ve geniş bilgi birikiminden yararlanarak 1881'de *Rusya'daki Müslümanlar* adlı kitabını Rus dilinde yayımladı.

Ruslaştırma Politikası

Rusların asimilasyon potansiyeli doğal olarak düşük olmasına rağmen, Ruslaştırma politikası güçlü geleneklerle desteklenen Müslüman toplumu asimile etmekte başarısız olmakla kalmayacak, aynı zamanda bir karşı tepkinin doğmasına da neden olacaktır.

Polonya örneğinde olduğu gibi, zorla Ruslaştırma politikası hiçbir zaman başarılı olmamıştır. Seçilecek yol, öncelikle Fin politikası gibi ulusal özerklik ilkesine dayalı bir "birlik sistemidir". İkinci şart ise Müslümanların fikrî uyanışı, özellikle eğitim sisteminde reform yapılmasıdır. Türk Müslümanlar, ortak dilleri olan Tatarca ile genel eğitim yoluyla ilim ve irfan kazanırlarsa, mevcut cehalet ve ön yargılarından kurtulacak ve Rusya'nın sadık ve yetenekli tebaası olacaklardır. Rus hükümetinin Müslümanların kültürel gelişimine izin vermesi ve bunlara uyum sağlaması gerçekten de ulusal çıkarlara uygun bir önlemdir. Bir zamanlar Doğu'da doğan uygarlık Batı'ya taşıtı ve şimdi Doğu'ya geri dönüyor. Ruslar ve Rusya Müslümanları en iyi öncüler olmalıdır.

Okullar açılacak ve yeni bir eğitim sistemi başlatılacaktı. Geleneksel mektepler yerine modern ilköğretim okullarını yaygınlaştırmak için eğitim reformu hareketinin öncüsü oldu. Onu destekleyenlere "Yeni Yöntem"den sonra Cedit (Yenilikçi) adı verildi ve bu terim Rusya

Müslümanları toplumundaki yenilikçilerin ortak adı oldu. Yeni Yöntem okulları, onları İslam'dan ayrılmakla suçlayan Müslüman muhafazakârlar tarafından saldırıya uğrasa da 20. yüzyılda Tatar tüccarlar ağı aracılığıyla Rusya işgali altındaki Türkistan'da ve Çin işgalindeki Doğu Türkistan (Xinjiang)'daki Qing Hanedanlığı yönetiminde bulunan şehirlerde okullar açıldı. Gaspıralı'nın "Tercüman"ı da okul ders kitaplarında kullandığı yazı dili de basitleştirilmiş Osmanlı Türkçesine dayanan "Ortak bir Türkçe" idi. Osmanlı Türkçesinde biriken ve ifade edilen modern uyarılığın unsurlarını geniş bir şekilde paylaşabilme ve temelde ünlüleri göstermeyen Arap alfabesinin özelliklerinden yararlanarak Türk dilleri arasındaki farklılıkları kolayca aşabilme avantajına sahipti. Müslüman erkek ve kadınların %50-60'ının Tatarca'yı akıcı bir şekilde okuyabilmesi, ancak binde birinden daha azının Osmanlı Türkçesini okuyup yazabilmesi dikkat çekicidir. Eğer öyleyse, bu koşulları, yani Tatar okuryazarlığını ve Müslümanlar arasında yazmanın yaygınlaşmasını, Müslüman toplumlar arasında yararlı bilgiler ve ülke sevgisini yaymanın bir aracı olarak kullanmak toplumun ve ulusun yararına değil midir?

Tatar gazetelerinin yayınlanması kolaylaştırılmalı ve teşvik edilmeli mi? Hükümetin ve kamu kurumlarının emirlerinin Rusya'daki çok sayıda Müslüman'a, anladıkları bir dilde iletilebilmesi gerçekten kötü bir şey mi? Ancak, Gaspıralı'nın planı Ruslar tarafından genellikle imparatorluğun birliğini tehdit eden tehlikeli bir fikir olarak görülüyordu. İmparatorluktaki Müslümanların uyanışına ve birleşmesine yol açarak, biatlarını Çar'a değil, Osmanlı saltanatının halifelğine çevirmesine yol açacak olan Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm olarak kabul edileceği endişesi oluştu. Ancak Gaspıralı'nın kendisi siyasi açıdan ılımlı kaldı. İsteği, Rusya Müslümanlarının aydınlanması ve Müslüman Türklerin Ruslarla bir arada yaşamasıydı.

Ayrıca 1906'da yayınlanan "Rus Doğu Antlaşması"nda, Rusya ile İslam dünyası (özellikle Osmanlı İmparatorluğu ve İran) arasında bir birlik anlaşması bile önerdi. Bu anlaşma, Rusya'yı ve İslam dünyasını Doğu Asya'dan beklenen göç baskısına ve Batı Avrupa ülkelerinin saldırganlık ve müdahalelerine karşı savunmanın en iyi yoluydu.

Rusya'nın İsyancı Müslümanları

Abdürreşit İbrahim (İbragimov, 1857-1944) Nisan 1857'de Ural Dağları'nın doğusunda, Batı Sibirya'daki Tobolsk eyaletinin Tala kasabasında doğdu. Yaklaşık 3 bin hane ve 6 bin kişilik bir nüfusu olan ve sadece 110'u Müslümanlardan oluşan bir kasaba idi. Kökenlerini 1855'te eve dönüşüne kadar anlatan otobiyografisine göre, ataları 17. yüzyılın sonunda uzak güneydeki Buhara'dan taşındı ve bölgenin İslamlaşması yoluyla, bu coğrafyada Ruslardan önce medeniyet tohumlarını ektiler. Ayrıca, İslam'ın Sibirya'daki Tatar Türk halkına tanıtımında önemli görev üstlendikleri ve Ronan Hükümeti tarafından verilen özel yetkilerle bir grup tüccarla anlaştıkları ve Batı Sibirya ve Orta Asya'da İslam'ın tanıtımında önemli rol oynadıkları biliniyordu. Babası, belki de Buhara soyundan geldiği için bir zamanlar olduğu gibi zengin tüccar değildi ve aile yoksulluk içinde yaşıyordu. Annesi Urallarda bir Türk boyu olan Başkurt yerlisiydi. Babası sık sık sarhoş olurdu ve duygusal bir adamdı, ama çok sarhoş olsa bile namazını, dualarını asla kaçırmazdı ve her zaman Yusuf'tan öğrendiği Kur'an ayetlerini çocuklarına okumayı çok severdi.

Fakir ama eğitilmiş ailesi onu küçük yaştan itibaren Güney Uralların köylerindeki medreselere göndermeye karar verdi. Yatılı medreseler genellikle öğrencilerle ilgilense de eğitim standardı her zaman çok iyi olmayabiliyordu. On dört yaşında anne-babasını kaybetmiş, ancak öğrenme arzusu hiç dinmemiş ve Uralların batısındaki Kazan bölgesinde ünlü olan Kaşgar'daki bir medreseye kaydolmuştu. İmparatoriçe II. Katerina döneminde kurulan bu medresede, Buhara'da ve Afganistan'da, Kabil'de, birbirini takip eden müderrislerin bir kısmı İslami İlimler okumuşlardı. Geçimini sağlamak için müderris olarak çalışmak zorundaydı ve 30 ila 40 öğrencili bir medresede mütevazı bir şekilde görev yapıyordu. Ancak, o zamandan beri Rus-Türk Savaşı (1877-1878) nedeniyle, polis kimlik taşımayanlara, özellikle de Osmanlı Sultanlığı'nın halifeliğine sadık olduğu düşünülen Müslümanlara yönelik baskılarını artırdığında, İbrahim'in kimlik kartının süresi doldu. Hâlâ Rusça bilmeyen ve nasıl tepki vereceğini bilemeyen İbrahim, polis tarafından yakalandı ve bir yıl kadar hapis cezası aldı. İlk başta

genç adamın kafası çok karıştı çünkü birdenbire kötü insanların arasında kaldığını hissediyor ama çok geçmeden hapisanede siyasi mahkumlar ve işlemedikleri suçlardan dolayı hapsedilmiş insanlar da dâhil olmak üzere pek çok dürüst insan olduğunu görüyordu. Özellikle Kazan'da kendisine bir "Akıl hocası" bahşedilmişti. Burada İbrahim, "Beş günde beş yıllık konuları çalıştım. Hapishane gerçekten bir okul olarak hizmet etti," diye yazıyor. Ayrıca biraz Rusça da öğrendi. Ancak bu, bir Rus hapishanesinde bulunduğu son sefer değildi.

Sonunda serbest bırakıldığında, imam ve öğretmen olarak çalışmak için bozkırlardaki Kazak göçebelerin yaşadığı bölgelere gitti. Ağustos 1878'de Akmola'da (şimdi Kazakistan'ın başkenti Astana), Kazakların ileri gelenleri tarafından imam olarak kabul edildi.

Sovyet Rejimi ve İslam

3 Aralık 1917 Ekim Devrimi'nde iktidarı ele geçirdikten kısa bir süre sonra, Lenin ve Stalin "Rusya ve Doğu'daki Tüm Müslüman İşçilere" başlıklı tarihi bir çağrıda bulundular.

Rusya Müslümanları, Volga kıyıları ve Kırım Tatarları, Kirkiler (Kazaklar), Sibiry ve Türkistan halkları ve Çeçenler, camileri harap olan, inançları Rus işgali ve zulmünün altında kalan Müslümanlar; ulusal hayatınızı özgürce ve engellenmeden yaşama hakkına sahipsiniz. Bu hakkınız var. Bilinsin ki, Rusya'nın bütün toplumlarının hakları gibi sizin de haklarınız, Sovyetlerin ve onların kurumlarının, yani işçi, asker ve köylü Sovyetlerinin canları pahasına garanti altına alınmıştır.

Daha önce bahsedilen "Osman'ın Kur'an'ı" İmparatorluk Kütüphanesi'nden Müslüman Diyanet İşleri Meclisi'ne iade edilmiş ve sonrasında da Türkistan'ın merkezi olan Taşkent'e nakledilmiştir. Burada, 1921'de bile, Cedit (yenilikçi) aydınlar hâlâ İslami reformist dergi olan Hakeeqat'ı (Hakikat) yayımlayabiliyordu. Sloganları ise "Dinsiz toplum, toplumsuz din olmaz" idi.

Böylece, Sovyet rejimi, İslam'ın stratejik önemini kabul ederek, ülkenin Müslüman bölgelerinde Sovyet gücünü güçlendirmeye ve Komünist

Parti'nin destek tabanını sağlamlaştırmaya çalıştı. Bazıları, İslam'ın komünizmle ortak bir payda olarak vaaz ettiği adalet ve eşitliği tanıyacak kadar saftı ve ikisinin bir arada yaşamasını ve hatta bunun kabul edilmesini savundu ancak Sovyet rejimine Müslüman halkların bağımsızlığı ve kurtuluşu açısından katkıda bulunan ve katılan birçok devrimci de vardı. İbrahim Sovyet Rusya'ya döndüğünde, bu tür Müslüman-Komünist örgütlerin başında, Stalin tarafından seçilen, bir Tatar Komünisti olan Mirsaid Sultangaliev (1892-1940) vardı. Galiev, Ulusal Sorunlar Halk Komiserliği üyesiydi ve aynı zamanda Doğu Halkları Komünist Örgütü Merkez Komitesi Başkanlığı gibi önemli görevlerde bulundu.²

Öte yandan, emperyalist güçlerin karşısına çıkan Sovyet rejimi, doğuda direnç gösteren özellikle İslam dünyasındaki milliyetçilere ve Pan-İslamcılara kapılarını açmış ve gerektiğinde onlara destek sağlamıştı.

İbrahim ise, yüzyıllardır Avrupa'nın açgözlü sömürgecileri tarafından canları ve malları, özgürlükleri ve vatanları ellerinden alınıp zulüm görmüş Doğu Müslümanları, Türkler, Araplar ve Hintlilere dayanışma çağrısında bulundu. Bu savaşı başlatan yağmacılar tarafından toprakları bölünen Rusya'nın İstanbul'u işgal etme girişimini de reddetti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İran'ın paylaşılması için güçler arasındaki gizli planları ve anlaşmaları ortaya çıkardı, ifşa etti ve bunları halka anlattı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlup bir generali olan Enver Paşa 1920 Ağustosunda Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm arzusuyla Almanya üzerinden Moskova'ya sürgüne gönderilmişti, ama esasen bu sürgünün arka planı farklıydı.

Masayuki Yamauchi'nin gösterdiği gibi, Enver Paşa burada İslam Devrimci Örgütler Birliği'ni kurdu. Enver'in örgütü, genç bir Suriyeli Pan-İslamcı Şakirp Arslan (1899-1946), Hint bağımsızlık savaşçısı Balakatullah ve ismi belli olmayan diğer bazı liderlerden oluşuyordu.

2 Mirsaid Sultangaliyev (1892-1940), Orta Asya'da Türk halklarını birleştirerek sosyalist bir Türkistan devleti kurmak istemiş Tatar lider ve düşünce adamı. Ulusal Komünizmin fikir babası ve kurucusudur. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Mirsaid_Sultangaliyev

Basmacı Hareketi'nin tek gayesi,
 “Türkistan Türklerindir” sloganıyla,
 Türkistan'ın tamamını Ruslardan kurtararak istiklaline
 kavuşturmaktı.

Basmacı Hareketleri, Enver Paşa'nın 8 Kasım 1921'de
 Türkistan'a gelip başa geçmesiyle daha da şiddetlendi.

Üyelerin çoğu, Enver'in savaş sırasında görev başına getirdiği Özel İstihbarat Teşkilatı'nın eski üyeleriydi.

Ancak Enver Paşa ile Bolşevikler arasındaki balayı, Paşa'nın Eylül 1921'de Buhara'ya giderek, Orta Asya'da Türkistan'ın Özgürlüğü için başlatılan “Basmacı Hareketi” olarak bilinen Sovyetlere karşıtı silahlı direnişe kalkışmasıyla sona erdi. İbrahim'in bu şartlar altında ne tür faaliyetlerde bulunduğunu merak ediyorum. Bu dönemdeki faaliyetleri hakkında fazla bir şey bilmiyoruz ancak bazı kısmi bilgilere sahibiz.³

Onun Türkistan'daki Milli Mücadelelerin başkumandanı olmasından sonra Ruslar önemli kayıplar verdiler ve 19 Nisan 1922'de barış istemek zorunda kaldılar. Fakat Enver Paşa, “Barış antlaşmasının ancak Türkistan topraklarındaki Sovyet askerlerinin çekilmesinden sonra söz konusu olabileceğini belirterek” bu teklifi reddetti. Bu sıralarda Semerkant şehrinde Türkistan Türk Müstakil İslam Cumhuriyeti kurulmuştu. Yıllardır bütün Türkistan'ı ele geçirmek için savaşan ve Türkistan'dan çekilmek niyetinde olmayan Sovyetler daha şiddetli saldırılara başladılar. 1922'de Sovyetler'in genel bir saldırıya geçmesi üzerine Basmacı liderleri birbirlerinden ayrılmak zorunda kaldılar ve geçici

3 Basmacılar ve Enver Paşa; Rus işgalindeki Türkistan'ın özgürlüğü için 1917 ihtilalinden önce ve sonrasında Ruslara karşı örgütlenecek silahlı mücadele yapan Türk Birliği'dir. Ruslar, Basmacıları “haydut, çete” dese de Basmacılar Çarlık döneminde dahi Rus halkına dokunmamış, sadece Rus memurları, asker mensuplarını soyar, hazine mallarını yağmalar ve aldıklarını fakir halka dağıtırlardı. Baskın yapan anlamıyla kullanılan Basmacı hareketi, 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Türkistan'da faaliyet gösteren silahlı mukavemet kuvvetleri haline gelmiştir.

Türkistan hükümeti dağıldı. Şîr Muhammed Beg Afganistan'a geçti, diğer liderlerden Muhyiddin Beg öldürüldü, Canı Beg de teslim oldu. Enver Paşa Ruslara karşı Bağımsız Türkistan için mücadeleye devam etti. 4 Ağustos 1922'de Belcuvan'a giren bir Sovyet birliğine karşı bizzat yakın muharebeye katılan Enver Paşa Rusların açtığı yoğun makineli tüfek ateşi altında Şehit oldu. Enver Paşa'nın ölümüyle Basmacı hareketleri sona ermedi fakat genellikle Rusların üstünlüğü ile devam etti. Kızıl Ordu Basmacılara karşı savaşını her yerde sürdürdü. Mücahitlere yardım eden Türkler hapisanelere atıldı. Böylece Basmacılık'ın birinci devri sona erdi. 1924'te başlayan Basmacılık'ın ikinci devresinde mücahitler silâh buldukça mücadeleye devam ettiler. Bu mücadeleler de 1935'e kadar sürdü ve bu tarihte Ruslar Basmacılık harekâtına kesin olarak son verdiler (Donuk, 1992).

Basmacı Hareketi, 1918 yılında Korbaşı Ergaş'ın liderliğinde Hokand şehrinde başladı ve kısa zamanda diğer bölgelere de yayıldı. Hokand'da *üç gün içinde Ruslar tarafından 10 binden fazla Türkistanlı öldürüldü*. 1918'de kırktan fazla korbaşının (Türkistanlı lider) önderliğinde yapılan mücadelelerde ayaklanmalar Fergana Vadisi'ne yayıldı. Bu bölgede Ruslarla birlikte hareket eden Ermeniler 180 köyü ateşe verdi, 20 binden fazla kişiyi öldürdüler. Basmacılar ile Kızıl Ordu arasında çok kanlı savaşlar oldu. Fergana vadisi'nde Mehmed Emin Beg, Şîr Muhammed Beg, Nur Muhammed Beg, Hal Hoca ve Korbaşı Parpi gibi liderlerin emri altındaki mücahitler Sovyet ordusuna büyük kayıplar verdirdiler, bölgenin lideri Mehmed Emin Beg 1919'da geçici bir Fergana *hükümeti kurduysa da 7 Mart 1920'de* Sovyetler'e teslim olmak zorunda kaldı. Yerine geçen Şîr Muhammed Beg de Sovyetler'e boyun eğmedi, 3 Mayıs 1920'de geçici bir Türkistan hükümeti kurarak komşu devletlerle münasebet kurmaya çalıştı. Bu arada 31 Mayıs'ta kardeşi Nur Muhammed'i Afganistan'a elçi olarak gönderdiyse de Kızıl Ordu Hîve Hanlığı'nı ve Buhara Emirliği'ni işgal etti. Sovyet Rusya'nın buralarda merkeze bağlı halk cumhuriyetleri kurdurmasına rağmen halk milli mücadeleye devam etti (TDV İslam Ansiklopedisi, 1992).

Sultangaliev'in Savunması

Sonraki yıllarda Prestroyka tarafından kamuoyu ile paylaşılan Bolşeviklerin gizli belgelerini inceleyen Tataristanlı araştırmacı Mukhammedi'ye göre Lenin Türkiye, Afganistan, İran ve Rus topraklarındaki diğer halklarla aynı soydan olan ülkelerin liderleri resmî ziyaret için geldiğinde; İbrahim ve Musa Bigiyev'den bilgi alırdı ve tercüme yapmalarını isterdi. Müslüman dünyasında İngiliz karşıtı direnişçiler arasında yaygın olarak tanınan ve akıcı bir şekilde Rusça konuşan İbrahim, bu tür bir röportaj için mükemmel bir insan olmalı.

Ancak meseleler gergin hale geldiği için, Ruslar kendilerine daha yakın ve güvenilir gördükleri Mirsaid Sultangaliev'i toplantılara çağırma kararı verdiler. Ekim 1990'da, o zamanlar Doğu halkları Komünist örgütleri Merkez Bürosu Başkanı olarak Müslüman komünistlerin başında olan Sultangaliev, kendisine karşı çıkan Tatar komünistleri bile kayıt altına alarak, Sovyet üst makamlarına rapor etti.

Sultangaliev'in, Alman casuslarıyla, Abdürreşit İbrahim, Harekatullah gibi Pan-İslamcı ajanlarla işbirliği yapmaktan dolayı casus olarak suçlandığı da olmuştur. Aslında Harekatullah savaş sırasında Afganistan'da İngiliz karşıtı harekete öncülük etmişti ve 1919'da Moskova'da Lenin ile tanışmış ve hatta İslam ve komünizmin bir arada yaşaması üzerine bir kitap yayımlamıştı.

Harekatullah gibi Orta Asya'da İslam dünyasını özgürleştirmeyi amaçlayan ve İngiliz karşıtı bir bakış açısıyla Sovyetler ve Ruslarla ortak mücadele çağrısı yapan devrimciler vardı. "Buhari Fıtratı 1919"da yayımlanan "Doğu Sorunu" başlıklı bir makalesinde şunları yazmıştır:

Doğu Sorunu geleceğin sorunudur...

Sovyet Rusya ile dayanışma yeni bir fikir değil.

Büyük İslam devlet adamları ve düşünürleri bunu uzun zamandır düşünüyorlar.

İslam dünyası, Avrupa emperyalistlerinden kurtarılmalıdır.

Ancak İslam dünyası birlik ve beraberlikten yoksun,

Kendini nasıl kurtaracağını bilmiyor ve silahı da yok.

Bu nedenle, Avrupa güçlerinden biriyle koalisyon kurmaktan başka bir yol yoktur.

Mevcut Japon hükümetinden destek bekleyemeyiz çünkü o da aynı zamanda emperyalist bir hükümettir.

Bizi yutmayacak tek millet Sovyet Rusya'dır.

Sovyet-Rus hükümeti hiçbir ülkenin topraklarını istemiyor ve

Çaresiz insanların topraklarını isteyen diğer ülkeleri yok etmeye çalışıyor.

Bu nedenle İslam dünyasını özgürleştirmek istiyorsak Sovyet Rusya ile dayanışmadan vazgeçemeyiz.

Japonya'ya olan güvensizliği dışında Fitrat'ın algısını paylaşan Shumei Okawa idi. *Yeniden Yapılanma ve Asya Sorunları* (1922) adlı kitabında şöyle yazmıştır: “Batıda Mısır'dan doğuda Hindistan'a kadar Müslümanlar birleşip Avrupa'ya saldırıyorlar.

Mayıs 1923'te, Sultangaliev partiden ihraç edildi ve ulusal meselelerden dolayı Stalin ile karşı karşıya gelince hapse atıldı. Sultangaliev, Hapishanede Komünist Parti Merkez Kontrol Komisyonu üyelerine otobiyografik mektubunda, Müslüman-Komünist Merkez Büro üyesi Yarimov'un kendisine iftira attığını söyleyerek yine İbrahim'in adından söz eder ve onu casus olmakla suçlar: “Savaş sırasında Alman elçileri, Harekatullah ve İbrahimov (İbrahim) ile Afganistan'da, Doğu Meseleleri üzerinde gece gündüz çalışmışlardı.”

Bu savunmanın kopyaları da Stalin ve Troçki'ye gönderildi ancak savunması hiçbir zaman kabul edilmedi. Sultangaliev partiden ihraç edildi ve defalarca tutuklama ve hapis cezasına çarptırıldıktan sonra ölüme mahkum edildi. Kendisi de komünist olan Türk Sultangaliev'in Rus Sovyet komünistleri tarafından idam edilmesinden sonra (1923), Sovyet rejiminin sadece Müslüman Türkleri değil, komünist olan Türkler de dâhil olmak üzere tüm Müslümanları baskı altına alarak, eski Rusya İmparatorluğu'nda olduğu gibi İslam'ı yok etmek için baskıcı politikalarını yeniden uyguladığı görülmüştür. Stalin dönemindeki bu baskılar, imparatorluk dönemindeki baskılardan çok daha şiddetli idi.

Çin İşgali ve Doğu Türkistan (Xinjiang)'da İsyan

Çin işgalindeki Doğu Türkistan (Xinjiang)'da, eyalet başkanı Jin Shuren'in başarısızlığı, 1931'in sonundan itibaren çeşitli bölgelerde Türk karşıtı Müslüman protestoların artmasına neden oldu.

Kasım 1933'te isyancılar ülkenin batısındaki Kaşgar'da, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan ettiler. Liderlerinin çoğu, Rusya'nın Müslüman bölgelerindeki Cedit (yenilikçi) hareketinden etkilenen Müslüman entelektüellerden oluşuyordu.

Japonya'da yapılan bazı araştırmalarına göre, Sovyetler Birliği'nde ve diğer bazı ülkelerin basınında, Osmanlı İmparatoru Sultan II. Halife Abdülhamit'in torunu Abdülkerim ile ilgili çıkan haberlere göre, Osmanlı torunu Şehzade Abdülkerim, 1933 yılının Mayıs ayında Haydarabad Nizamlığı'ndan (Haydarabad Nizamlığı, Hindistan'ın güneyinde Babür İmparatorluğu devlet adamı Nizamülmülk Asafcah'ın kurduğu, 1724-1948 yılları arasında hüküm süren devlet) Tokyo'ya davet edilmiş.

Japonya'nın Mançukuo'yu zaten kurmuş olan ve "Moğol topraklarında" etkisinin genişlemesini teşvik eden kıta politikasının öncülüğüne dayanarak, böyle bir fikrin gerçekten var olma ihtimali şaşırtıcı değildir.

Hem Japon yetkililer hem de Abdülkerim'in kendisi böyle bir "Vizyon"un gerçeği yansıtmadığını söyleyerek, planı gizli tutmaya çalışsalar da, bir dizi görüşme sonrası Osmanlı torunu sürgün şehzade Abdülkerim'in Tokyo'dan Şanghay'a yolculuk yapması, yabancı basını daha da heyecanlandırmıştı.

Bu "Plan" doğrultusunda yapılan girişimler, Şubat 1934'te Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, Hui-Min (Çinli Müslüman) savaş ağası Ma Zhongying'in (1919-?) askerî direnciyle yıkıldı. Şehzade Abdülkerim de tekrar Japonya'ya döndü. Abdülkerim, takip eden Ağustos ayında New York'ta ölü halde bulundu. Japonya'nın Doğu Türkistan politikasıyla, yani Osmanlı İmparatoru Sultanı II. Halife Abdülhamit'in torunu Şehzade Abdülkerim'i, Doğu Türkistan'da inşa etmeyi düşündükleri yeni devletin başına getirme yönündeki planlarıyla İbrahim'in yakından alakalı olduğu düşünülüyor.

Bu arada, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin çöküşünden sonra, liderlerinin bir kısmı Japonya'ya sürgüne gönderildi. Bunlardan biri olan Muhammed Emin İslami 1941'de Kadırgalarda *Yabancı Topraklarda Ölen Kutsal Savaşçılar* adlı bir kitap yayımladı.

Abdüreşit İbrahim ve Japonya'da İslam

Abdüreşit İbrahim 12 Ekim 1933'te Tokyo'ya geldi. Japonlar ve Tatar Müslümanları tarafından coşkuyla karşılandı. Tokyo'da "Tokyo Misyonu", Ocak 1925'te, Rus Devrimi'nden sonra Mançurya üzerinden Japonya'ya kaçan ve genellikle "Türk Tatarları" olarak bilinen Tatar Müslümanları tarafından kuruldu. Küçük çaplı bir kuruluş olmasına rağmen 1911 yılında Müslüman çocuklar için Tokyo Kaiten Okulu'nu kurmuş, ayrıca Kur'an ve dergilerin basımı için Tokyo Kaiten matbaasını açmıştır.

Tokyo misyonunun lideri, St. Petersburg'dan, sürgün olan bir diğer isim Muhammed Kurban Gali idi (1909-1971). Doğu Urallarda Başkurt Müslüman din adamlarından oluşan bir ailede doğdu ve İbrahim'in aksine imparatorluk rejiminin gerçek bir din adamıydı. Rus Devrimi'nden sonra, Donanma Generali Chik'in komutasındaki Beyaz Ordu'ya katıldı, ancak Kızıl Ordu onu Sibiryaya sürgün etti ve en sonunda Japonya'ya gitti.

Kurban Gali, Japonya'ya varduktan sonra ordu, politikacılar ve yerli Asya halkıyla yakın ilişkiler kurdu ve Japonya'nın büyük Asya stratejisine dair görkemli bir vizyon geliştirdi. Sovyet Rusya'yı uzlaşmaz bir düşman olarak görmüş ve Japonya ile Türkiye'nin desteğini alarak Orta Avrasya'daki Türk Müslüman halklarının bağımsızlığı için mücadele vermiştir.

Kurban Gali'nin vizyonunun, Abdüreşit İbrahim'in 1909'da tarif ettiği "Tatarların Bağımsızlık Umudu" düşüncelerini miras aldığı söylenebilir. Japonya ve Mançurya'da yaşayan Türk Tatarlarını çatısı altına almanın yanı sıra, Asya'ya yayılmış Müslüman halklarla bağları güçlendirmek için propaganda ve organizasyon faaliyetleri başlattı.

İbrahim, Japonya'ya tekrar geliş amacını gazetelere verdiği demeçlerinde ve söyleşilerinde anlatıyordu. 1933'te *Yomiuri Shimbun* gazetesinde yayınlanan bir konuşmasında üç ana sebepten bahsetti:

1. Birleşmiş Milletler'den yeni ayrılan Japonya ile İslam dünyası arasında "Barış İttifakını" teşvik etmek. "Japon heyetinin Cenevre'deki Birliğin Genel Kurulu'ndaki tavrına tanık oldum ve gerçekten takdire şayandı," dedi ve "Doğu halklarını temsil eden Japon ulusunun bu tavrını görmek beni çok mutlu etti," diye ekledi.
2. 25 yıldır ziyaret etmediğim Japonya'daki gelişmeleri ve mevcut durumu görmek ve incelemek.
3. Japonların İslam hakkında sahip oldukları yanlış ve ön yargıları düzeltmek. Dört eş ve domuz eti tabusu ve alkol tüketiminin yasaklanması ile sembolize edilen bu yanlış anlamalar, Japonların İslam anlayışının Batı'dan gelen bilgilerle sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sorunun aşılması, Japonya ile İslam dünyası arasında bir ortaklığın gerçekleşmesi için elzem bir koşuldur. Ayrıca İslam dünyasının modern tarihi hakkında bir otobiyografi yazma ve Kur'an'ın Japonca çevirisini yayımlama planlarından da bahsetti.⁴

Bu amaçların hepsi yarım kaldı ancak Japonya'da geriye bıraktığı güçlü iradesinin izlerinin hala canlı ve yaşıyor olduğunu görebiliyoruz.

Tokyo'da Bir Müslüman Dergi

İbrahim'in yazma arzusu ve yeteneği Japonya'ya döndüğünde bile azalmamıştı. Gazeteci olarak son yaptığı çalışma, Kurbangaliev yönetiminde Tokyo Kaikyo Birliği tarafından yayımlanan *Yanga Yapon Muhbiri* (Yeni Japon Muhbiri) dergisiydi. Dergi 1933-1945 yılları arasında basıldı. Derginin ismi, 5. sayıdan sonra *New Japan Report* (Yeni Japonya Raporu) olarak değiştirildi ve yeni adıyla dergi ilk sayısını Aralık 1933'te (Showa, s. 7) yayımladı. Bu iki dergi arasındaki fark şudur:

4 Kur'an'ın Japonca'ya Tercümesi: Kur'an'ın farklı dillerden Japonca'ya tercümesi 1920, 1938 ve 1950 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Ancak ilk kez doğrudan Arapçadan Japoncaya yapılan 4. tercümesi, 1957 yılında, Toshihiko Izutsu tarafından yayımlanmıştır. 1970'te yayımlanan 5. tercümesinden sonra, 6. tercümesi ise ilk kez bir Müslüman Japon olan Haji Umar Mita Ryoichi tarafından ve doğrudan Arapçadan Japonca'ya çevrilerek 1972 yılında tamamlamıştır (Sat, 2018).

Birincisinde Japon yayıncılardan bahsedilir, editör olarak Masatsugu Suda'dan ve yayıncı olarak Kanzo Kanai'nin isimleri geçiyor iken, ikincisi dergide hem ismi değiştirilmiş hem de personel yayıncı değiştirilerek, editör ve yayıncı olarak Kurbangaliyev adı geçer. Ayrıca derginin içeriğinin de Doğu'da yaşayan Müslümanların etnik, dinî ve sosyal konularını içerecek şekilde genişletildiği görülüyor.

İlk başlarda makaleler Türkçe veya Tatarca ama Arap alfabesiyle yazılıyordu. Ancak Türkçe yazılarda Arap alfabesinin kullanımı, Mustafa Kemal Atatürk'ün 1928'deki Harf İnkılabı'yla kaldırılmış ve Arap harflerinin yerini Latin alfabesi almıştır. Bunu takiben, ortak dil ve anlatım fikrini en başından beri savunan İbrahim'in, derginin bundan böyle Türkiye'den örnek alınarak, Türkçe yazılarda Latin alfabesinin kullanılacak olmasından memnun olduğu aşikardır.

Derginin ön sözünü genellikle Kurbangaliyev yazarken, içerisinde Japonya ile ilgili makalelerin çoğunlukla isimsiz ve imzasız yayımlandığı ve Japonya'nın ulusal gücü, Müslüman ülkelerle ticaret, gelişmeler, Sumo Güreşi ve Japon çay töreni gibi çeşitli kültürel bilgileri içeren yazıların isimsiz basıldığı bilinmektedir.

Japonya'da önemli kişilerin, yazar, profesör vb. tecrübeli Japon aydınların dergiye isimsiz makale göndererek katkıda buldukları belirtilmiştir. 1930'ların başında Japonya'yı tanıtan makalelerin yanı sıra, Mançurya, Sincan ve Çin dâhil olmak üzere Uzak Doğu hakkında başyazılar ve makaleler de yayımlanıyordu. Şaşırtıcı olan husus, Sovyet Rusya'dan kaçan Türk Tatar aydınlarından gelen mektup sayısı oldukça az idi. Ancak İbrahim, istikrarlı bir şekilde yazılarını yazmaya devam ediyordu.

Uzak Doğu'ya Olan İlgisi

İbrahim'in Japonya'ya dönüşünden 10 ay önce, *New Japan Bulletin* dergisine makaleler göndermiş olması ilginçtir. Derginin ilk sayısında Japonya ile İslam Dünyası arasındaki ilişkilere sağladığı katkılar sıralanarak, övgüyle bahsedildi İbrahim'den. İkinci ve üçüncü sayılarda (Ocak/Şubat 1933), *Japonya Dostları* dergisinin çıkışını kutlamak için

“İslam Dünyasına Uzak Doğu'dan Sesleniş” isimli makalesi iki bölüm halinde yayımlandı.

1889 yılında dönemin Halifesi II. Abdülhamit'in savaş gemisi Ertuğrul Fırkateyni'ni Japonya'ya göndermesiyle Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya arasında başlayan ikili ilişkiler, esasen İslam Dünyası arasındaki ilişkilerin de başlangıcıydı. İbrahim'in Japonya'yı ziyaret ettiği ilk 1909 yılından itibaren özellikle Japonya'da yaşayan sürgündeki Müslümanların refahı için kurduğu dostane ilişkiler daha da derinleşmiştir.

Beşinci sayı (Nisan 1933), İbrahim'in İstanbul'da kaldığı süre boyunca Kurbangaliyev'e yazdığı ve Uzak Doğu'daki İslami hareketin gelişmesine yönelik güçlü arzularını anlatan bir mektubu içerir.

Bu mektupta, derginin bütün Asya coğrafyasındaki Müslümanlar tarafından anlaşılabilmesi ve kabul görmesi için, başyazının Türkçenin yanı sıra Çin, Java, Malay, Hindistan, Batı Asya dilleriyle de yazılması kararlaştırılmıştır. Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası'ndaki insanların da anlayabilmesi için Arapça olarak da yayımlanmasını önermiştir. Ayrıca Batı'nın düşüşünü Doğu'nun yükselişiyle karşılaştırıyor ve Doğu'nun artık Doğululara ait olduğuna kuvvetle vurgu yapıyordu. Avrupa'da barışın pek olası olmadığını, dünya yeni bir düzene girerken İslam'ın rolünün son derece önemli olduğunu ve bu konuda bir kitap üzerinde çalıştığını belirtiyor. Mektup şu şekilde sonlandırılıyor: “Genç ve sağlıklı olsaydım, bu kritik zamanda yardımınıza koşardım.” İbrahim'in bu sözleriyle, aklının da kalbinin de halen Uzak Doğu'da olduğunu anlıyoruz.

Haçlı Seferleri ve Direniş

Yeni Japonya Bülteni dergisinin dokuzuncu sayısında (Ağustos 1933) ilk kez İbrahim'in Japonya'ya geleceği haberi verilmişti. Aynı sayıda, Isuzu'nun kaleminden “El-Cihad (Kutsal Savaş)” başlıklı bir başyazı da vardı.

Yazı şu şekilde özetlenebilir:

Son savaşta Müslümanlar birçok hata yaptılar.

Müslümanlar, uğradıkları büyük zarar ve kayıplara rağmen, Emperyalist

güçlerin oyununa gelerek, savaş sonrasında hiçbir şey elde edemediler. Bugün bile dünyanın birçok yerinde Emperyalist güçler Müslüman ülkelerde baskıcı politikalar yürütüyor.

Müslümanlar, İslam'ın geleceğinden umutlarını kaybetmiş görünüyorlar. Ancak Müslümanların bu biçare durumdan kurtulmaları gerekmektedir. Yakın gelecekte dünyada büyük değişiklikler ve benzeri görülmemiş savaşlar olacağı beklentisiyle Müslümanlar bir daha hata yapmamalıdır. Dikkatli davranın ve aldanmayın. Artık Müslümanlar güneşi Japonya'ya ve Japon halkına çevirmeli.

Onlar da bizim kadar ahlaklıdırlar.

Mançurya ve Japonya'da yaşayan Müslümanlara yardım etmeye isteklidirler. Bu ocak ayında, Tokyo gazetelerinde çıkan haberlere göre, Japonya, Batı dünyasından farklı bir dünya görüşüne sahip olduğunu ilan etmiş, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyet Rusya ile diplomatik ilişkiler kurmuş, Politbüro'nun⁵ insanlık dışı politikalarına son verdiği ilan edilmiştir.

Bu bildiri Sovyet Rusya'da yaşayan 30 milyon Müslümanı doğrudan ilgilendiriyor.

Bu nedenle her Müslüman kendi kurtuluşu için Japonya'ya yönelmeli ve yaklaşan savaşta Japonlarla el ele savaşmalıdır.

Ulema (âlimler) bu önemli konuda neyin doğru olduğuna karar vermeli ve tüm Müslümanlara bu Cihadın farz olduğunu vaaz etmelidir.

Bu makale, İbrahim'in yazdığı makaleler dizisinin en heyecan verici ve etkileyici olanlarından birisidir ve onun dogmatizmi de yazılarında güçlü bir rol oynamaktadır. 9 Ocak ve sonrasındaki gazeteler gerçekten de ABD ile Rusya arasındaki yeniden yapılanma müzakereleri konusunda haber yaptılar. ABD ile Sovyet Rusya arasında herhangi bir çatışma haberi yoktu.

Örneğin, *Yomiuri Shimbun* gazetesi 8 Kasım akşam baskısında, "Komşu ve Düşman Ülkenin Kızıl Ordusu Zırhlı Birliklerini Sınır Hattına Yığdı" başlığıyla, SSCB Halk Komiserliği Başkanı Molotov'un Rus Devrimi'nin

5 Politbüro, Politik Büronun kısaltılmışı, SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, USSR)'de komünist partinin, politikaları belirleyen en üst karar organıydı. Rusya'da 1917 Sovyet Devrimi'nden sonra devlet yönetimi üzerinde uyguladığı sıkı denetim 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla sona ermiş ve dağıtılmıştır.

16. yıl dönümü vesilesiyle yaptığı konuşmadan bahsediyordu. Belli ki, İbrahim, geleceğe yönelik politik stratejilerini belirlerken, dünyadaki gelişmeleri ve politikaları yakından takip ediyordu ve gelecek tahmini için mevcut durumu iyi okuyabiliyordu.

Yomiuri Shimibun gazetesi, sonraki sayılarında (No. 13, Ocak 1934); “Japonya'nın İslam ile Bağları”, başlıklı haberiyle Japonya'daki Hristiyan misyonerlerin faaliyetlerine karşı uyarıda bulunuyordu:

Hristiyanlık, Asya'daki tüm halkların -ulusal ruhunu- yok ediyor, zorbalıklar ve baskılar altında kendini ifade etmekten çekinen, geleceği için endişe ve korku içinde yaşayan bir toplum haline getirerek, onları istediği gibi yönlendiriyor, yönetiyor.

Bu, 1909'da Japonya'yı ilk ziyaretinde vurguladığı teorinin aynısı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına rağmen İslam'ın manevi gücü sayesinde Türkler hayatta kalabilmiş ve bu nedenle Japonlar da İslam'a ilgi duymaya başlamışlardır. Japonya, Asya'nın kurtuluşunun anahtarı olacaksa, Japonları Hristiyanlığın kötülüklerinden korumanın, Doğu'nun tüm halklarının, özellikle de Müslümanların refahı için hayati önem taşıdığı vurgusu yapılmıştı.

Ancak İshaki'nin güçlü örgütsel faaliyetleri, Tokyo misyonuna liderlik eden Kurbangaliyev'in otoritesini tehdit etti ve ikisi arasındaki uçurum giderek derinleşti. Tatarlar ve Başkurtlar arasında bir anlaşmazlığın varlığı aşikar olmuştu. Uzak Doğu'daki Türk-Müslüman topluluğu ikiye bölünmüş ve aralarında kıyasıya bir rekabet başlamıştı.

İbrahim de bu çatışmanın ortasında kalmıştır. Japonya Dışişleri Bakanlığı'ndan bir belge, İshaki'nin Türk makamlarına, onun gelişinden önce bile “Kızıl” olduğunu bildirdiğini ve ikisi arasındaki ilişkilerin kısa sürede bozulduğunu bildirdi. İbrahim, 14 Şubat ve 15 Kasım 1934 tarihlerinde İshaki'nin adını anmadan, İdil-Ural'ın bağımsızlığını savunmasının bir hayalden başka bir şey olmadığını söyledi.

Mektup, Türk basınında da iftiraya uğrayan İbrahim'i savunmak için Konyalı bir Sibiryâ göçmeni ile Asya Tugayı'nın eski bir Tatar askerî tarafından ortaklaşa yazıldı. İbrahim'in emperyalizmin zulmüne karşı tek başına

“yiğitçe ayakta durarak” Müslümanların uyanmasına yaptığı katkılardan dolayı övgüde bulunularak şöyle tamamlandı mektup: “Yarım asırdır milli tarihimizin her sayfasında parlayan bir sembol olan İmam İbrahim’in yıldızı parlayacak, birkaç millet düşmanının iftirasıyla yıkılmayacak”.

Defalarca birbirini karalayan Müslüman liderlerle ilgili bilgiler, daha önce adı geçen Hintli Müslüman Mihran Abdülaziz’e de ulaştı. Hatta Tokyo’daki Müslüman cemaatinin “Casus ve Şüpheli İnsanlarla Dolu” olduğu yazıldı. Bu çirkin yüzleşmenin gölgesinde, kişisel boyutu aşan iki savaş arası dönemin şiddetli bilgi savaşını görmek mümkün.

Eksilmeyen Yazma Arzusu

Yapılan iftiralar ve yaşadığı zor hayat Yaşlı İbrahim’in faaliyetlerini hiç azaltmadı. Temmuz 1934’te, Tokyo Metropolitan Kiliseler Konseyi tarafından Kur’an’ın yayımlanmasını kutlamak için yapılan bir toplantıda İbrahim, “Şimdiye kadar Japon hukuku, ilişkimizin henüz başlangıç aşamasında olduğu için İslam hakkında herhangi bir hüküm içermiyordu,” şeklinde bir konuşma yaparak, İslam’ın resmî din olarak kabul edilmesine işaret ediyordu.

Ağustos 1934’te yayımlanan “Tarihin Kırk Yılı” başlıklı makalede; 1800’lerden bu yana yoğun Ruslaştırma politikasını, Rus dilinin Müslüman olmayanlara zorunlu olarak öğretilmesini, Müslümanların Volga-Ural Bölgesi’nden kitlesel göçünü ve Kırgızistan bölgesini ve insanların maruz kaldığı eziyeti, Emperyalist rejimin baskılarına dayanamadıkları için Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yapılan göçlerden bahsediliyordu. Hatta “Tarihin Kırk Yılı” (1934) adlı makalede, kafirlere karşı düşmanlığı körükleyeceği gerekçesiyle kafir kelimesinin Kur’an’dan çıkarılması emrini de bizzat Rusların verdiği belirtiliyordu.

Tek yönlü ve Rus kanalları tarafından tekrarlanan İslam karşıtı açıklamalara yanıt olarak, İbrahim ve diğerleri başkent gazetelerinde İçişleri Bakanı aleyhine Rusça bir başyazı ve ayrıca İstanbul’a sürgün edildikten sonra birçok Tatar Müslüman’ın büyük başarılarından bahsedildiği uzun bir makale yayımladılar. 1918’de Ukrayna’nın başkenti Kiev’deki

iç savaş sırasında ve 1922'de Sovyet Rusya'nın başkenti Moskova'da Türkleri ve Müslümanları korumak için Tatar Türklerinin gösterdiği çabaların görgü tanığı olan Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Muh-tar Bey'in ölüm ilanı da vardı.

Güvenilir belgelerin kısıtlı olması nedeniyle, *New Japan Report*'un tanıtımı yukarıdaki insanlarla sınırlı kalmaktadır. Ancak İbrahim'in katkılarının bundan sonra da devam etmesi muhtemeldir. Yine de *New Japan Report* enteresan bir dergidir. İlk birkaç yıl, tüm başyazılar ve makalelerin yazımında, Araplar ve İranlılar gibi Türk olmayan Müslüman okuyucuların anlamasını imkansız hale getiren Osmanlı ve Tatar Türkçelerinin bir karışımı olan Türkçe kullanılmıştı. Eğer bu dergileri Sovyet topraklarına sokmak mümkün değilse ve Uzak Doğu'dan Finlandiya'ya kadar dünyanın dört bir yanına dağılmış Türk sürgünlerine ve Türkistan'a ve Doğu Türkistan'a (Sincan, bugünkü Uygur Türkleri) bu haberler ve yazılar ulaştırılmaz ise, yazılanları okuyabilen insanların sayısı sınırlı olacaktı.

Halbuki okuyucular genellikle etraftaki Müslümanlar idi, daha çok yerelde kalabiliyordu ancak İbrahim ve Kurbangaliyev'in dergileri ısrarla Türkçe basmalarının ardında muhtemelen, hayatı boyunca inandığı ve peşinden koştuğu Büyük Türkistan hayali yolunda verdiği mücadelesi yatıyordu. Muhtemeldir ki, böyle bir kuvvetli hedefe ulaşabilmek için büyük riske girmenin zorunluluğunu da görmüş olmalı.

Ama nihayetinde İbrahim ve Kurbangaliyev tüm Türkistan coğrafyasına seslenmeye çalışsa da okuyucuların büyük çoğunluğu yerel halk idi. İshakî de bu süreçte Türk Tatar Kültür Derneği'nin yayını olan *Milli Bayrak* gazetesini Tatar Mukden'de Tatar Türkçesiyle çıkarmaya devam ediyordu.

Birçok kısıtlamaya rağmen, yerinden edilmiş toplulukların hayatta kalması için, milli ve ulusal kimliklerini koruyabilmeleri için, dinî inanç ve özgürlüklerini sürdürebilmeleri için azimle ve yorulmadan devam ederken, İbrahim, esasen uluslararası politikadan bahsettiğini ve gerçekte halkın kendisine odaklanmadığını fark etmemişti. Belki farkına varmadan yaptı bunu, belki de ona verilen gizli görevin parçasıydı bu.

Ancak burada İbrahim'in faaliyetlerinde açıkça görebildiğimiz husus, Japon İmparatorluğu'nun iç ve dış politikasını Orta Asya ve Batı'ya doğru yönlendirerek, Japonya'nın dış propagandasını yapmaktı, sanki...

Türk Tatar Kültür Derneği'nin Tatar Türkçesiyle yayımladığı *Milli Bayrak* gazetesinde, *New Japan Report*'un neredeyse hiç okuyucusu olmadığını ve "Okunması zor sıradan bir gazete" olduğunu yazması da manidardır.

1936'da İshaki, Avrupa'daki çalışmalarına devam etmek için Uzak Doğu'dan ayrıldı. Ancak İshakiciler ile Kurbangaliyevçiler arasındaki çatışma devam etti ve uzlaşmayı reddeden Kurbangaliyevçilerin katı tutumu, Japon yetkililerin Müslüman örgütleri entegre etme politikasıyla ters düştü. O zamanlar Kurbangaliyev, Tokyo'daki Müslümanlardan ve Japon iş adamlarından, cuma günleri insanların birlikte dua edebileceği bir cami inşa etmek için Yoyogi Tokyo'da bağış topluyordu ancak 5 Mayıs 1963'te caminin tamamlanmasından hemen önce, Metropolitan Polis Departmanı tarafından tutuklandı ve Mançurya'ya sınır dışı edildi. Kurbangaliyev ardından Tokyo'daki Müslümanları birleştirebilecek, İbrahim'den başka kimse yoktu.

Yüzyıllardır Rus işgali altındaki Türk Yurdu'nda dünyaya gelen Abdürreşit İbrahim'in Rusya'dan Japonya'ya uzanan Türkistan coğrafyasında, Büyük Türkistan hasretiyle geçen bir ömrün izlerini sürdük. O, imparatorluklar çağını yaşamış ve olağanüstü insanlığını göstererek birkaç imparatorluğun çöküşüne tanık olmuş bir âlim, bir mücadele adamıdır. Birçok zorluklara rağmen son nefesine kadar hedefinden vazgeçmemiş, Müslüman olarak dolu dolu bir hayat yaşamaktan gurur duymuş bir Türk. Japonların İslam algısına yaptığı katkılar paha biçilemez değerdedir. Özellikle Japonya İmparatorluğu'nun sonraki yıllarında, Japonya'nın İslam'a yönelik politikasının odak noktalarından birini oluşturmuştur.

İbrahim'in ölümü sonrasında *Japon Hristiyanlık Araştırmaları Derneği* ve *Japonya'da Hristiyanlık Araştırmaları Enstitüsü*'nün Araştırma Bölümünde çalışan Marksist Filozof Yushige Furuzai, "Savaş Sırasında" isimli günlüğünde şunları yazmıştır:

15 Ağustos Salı: İbrahim'in hayatını anlatan bir yayın senaryosu yazıyorum. Gölgele geçmişte bir korkuluk.

9. Kameri ayının 94. günü yani Cuma günü, İbrahim adında yaşlı bir adam vefat etti.

Bu yaşlı adam, Dai-Nippon Kaikyo Kyokai (Büyük Japonya Müslüman Birliği)'nin "Urimono'su" (Değerli Temsilcisi) idi.

Cemiyet, onun tanınmasına yardımcı olacak her şeyi yapmış ve bunu yaparken de amaçlarını takip etmeye devam etmiştir.

Ben de bu tür "Azizlerin" (Erenlerin) "ortaya çıkarılmasında" katkıda bulunanlardan olmanın mutluluğunu yaşıyorum. İbrahim'in ölümü bile bir öyküye konu olabilir.

Tokyo Camii

Tokyo Camii'nin açılış töreni, Hz. Muhammed'in doğum günü olan 1-2 Mayıs 1938'de yapıldı. Yemen ve Suudi Arabistan'ın da aralarında bulunduğu 40 ülkeden gelen temsilcilerin yanı sıra, Japonya'da yaşayan 400'e yakın Müslüman ile Japonya'dan ve tüm dünyadan gelen onur konukları, tasavvufun iyi niyetleriyle birlikte Sufi topluluğunun kapısına geldiler. Açılışı, Toyama Mitsuru yaptı, kapıyı açtıktan sonra içeri giren konuklara, ilk ibadeti İbrahim yaptırdı.⁶

Böyle bir toplantı, İbrahim için büyük bir fırsat idi... Tam zamanıydı ve "Büyük Asya Birleşmesi" hakkındaki fikirlerini anlatabilirdi.

1938 yılı, Japonya'nın İslam'a yönelik politikasında önemli bir dönüm noktası oldu. Caminin açılışından dört ay sonra, ilk cumhurbaşkanı olan General Hayashi Pigao'nun katılımlarıyla *Dai-Nippon Kaikyo Kyokai* (Büyük Japonya Müslüman Birliği) isimli bir dernek kuruldu. Kuruluşunun amacı, "Dünyanın 300 milyon Müslüman halkının" varlığına odaklanmak ve "Doğu Asya'da yeni bir düzen kurmak" için Japonya ile aralarında yakın ilişkiler oluşturmaktı. Dernek, İslam'ın durumunu tanıtmak için aylık bir dergi olan *Kyokyo Sekai*'yi (İslam Dünyası)

6 Tōyama Mitsuru (1855-1944); Japon sağcı siyaset adamı, aşırı Milliyetçi Genyosha (Black Ocean Society) ve Kokuryukai (Kara Ejderha Derneği) kurucusu. Pan-Asyacılığın güçlü bir savunucusuydu, Büyük Doğu Asya Ortak Refah Alanı (Greater East Asia Co-Prosperity Sphere) bkz. https://tr2tr.wiki/wiki/Tōyama_Mitsuru.

2. Dünya Savaşı Sonları;

11 Ağustos 1944 dostları ve Tokyo Müslümanları (Ramazan ayında) hastalanan İbrahim'in iyileşmesi için dua ediyor.

31 Ağustos 1944'te Japonya'nın yenilgiye uğradığı bir sırada İbrahim'in üç defa:

“Müslümanım”

(Eeşhedü enla ilahe illallah ve Eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resulü)

“Müslümanım”

(Eeşhedü enla ilahe illallah ve Eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resulü)

“Müslümanım”

(Eeşhedü enla ilahe illallah ve Eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resulü)

dedikten sonra vefat ettiği söylenir.

Cenaze, Tama Mezarlığı'ndaki Müslüman Mezarlığı'na defnedildi. Aynı belgede İbrahim'in cenaze töreninin bir nüshası da bulunmaktadır.

yayımlarken, ABD Stratejik Hizmetler Ofisi (daha sonraki belgelerin de belirttiği gibi) savaş sırasında Mançurya ve Çin gibi Japonya'nın işgal ettiği bölgelerdeki Müslüman örgütlerden sorumluydu.

Aynı yıl, Asya Ruhu veya Anti-Komünizm Ruhu temalı birçok örgüt kuruldu. Aslında, bunlar Kuzey Çin, Moğolistan'daki Kuzeybatı Hui-Kyusha Federasyonu, Mançurya'daki Mançurya Hui-Kyusha Derneği ve Çin'in işgal altındaki bölgelerinde Hui-Kyusha'yı kontrol eden Çin Hui-Kyusha Genel Federasyonu, Pekin'de ve Japonya'da İslami Misyonlar Federasyonları birbiri ardına faaliyete başladı.

Japonya'da İslam temelli bir organizasyonun kurulması ve Tokyo'da bir caminin yapılması, Japonya için de İslam Dünyası için de çok yeni ve farklı bir gelişimdi. İbrahim'in hayali gerçekleşiyor gibiydi.

Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde olan İslam, şimdilerde yeniden canlanma arayışındaydı. Türkiye ve İran gibi İslam dünyasının önemli ülkeleri dahi ulus-devletler kurma çabasıyla Müslüman halklara ulusçuluğu öne çıkaran örnekler sergiliyordu.

Stalin Dönemi'nin büyük devrimlerinde seçkin Rus devlet adamlarının çoğunu kaybeden Sovyetler Birliği'ndeki Türk Müslüman halkları, laik bir Sovyet devleti olmak üzereydiler. Bütün bunların ortasında, İslami bir dirilişin tohumu vardı. Hindistan'da, Mısır'da ve diğer İslam coğrafyasında yaygın toplumsal hareketler aracılığıyla İslam'ın dirilişi gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Ancak memleketinden uzak diyarlarda sürgündeki İbrahim için böyle bir hareketi örgütleme veya halkına liderlik yapma olasılığı artık yoktu.

Dai-Nippon Kaikyo Kyokai'nin arşivlerinden alınan, 19 Mayıs 1944 tarihli bir resimde, Abdürreşit İbrahim'e uzun ömür dilekleriyle bir kutlama yapıldığı görülüyor. Burada onun sağlığının iyi olduğunu görebiliyoruz. O zamanlar Malay Yarımadası ve dünyanın diğer bölgelerindeki Müslümanların tanıtılması için bir film çeken Bay Koji Aoyama'nın hatıralarına göre, filmin "Tokyo Müslümanları" bölümünde İbrahim'e de yer verildiği belirtiliyor.

Cenaze töreni, Japonya Genelkurmay Başkanlığı tarafından gerçekleştirildi. Ölümünün 40. yıl dönümü toplantısı ve anma töreninin 10 ve 11 Kasım'da yapılması kararlaştırıldı. Abdürreşit İbrahim, yabancı bir ülkede yaşamasına rağmen kendisine çok iyi davranıldı ve hep el üstünde tutuldu. Ancak 18 Eylül tarihli *Milli Bayrak* dergisi, İbrahim'in kısa bir biyografisini de içeren, "Ulusal hareketimize hiç katılmadı," yazan talihsiz bir ölüm ilanı taşıyordu.

Kaynakça

- Nobuaki, H. (2012). *Mitsuyoşi: Avrasya Araştırmaları*, (Japonca mecmua), Tokyo Üniversitesi Neşriyatı, .
- Donuk, A. (1992). Basmacı Hareketi. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 5, ss. 107-108). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Tsubouchi, (2010). "Asya kahramanları", (Japonca).
- "İbrahim'in Japonya'ya gelişi" (2006). (Japonca),
- "Sincan Durumu ve İlgili Materyaller", (Tarihi materyaller koleksiyonun)
- "Rusya sınırını aşanlar", (Japonca makale, 2009)

LOTFİ ALİASKER ZADEH

(1921 – 2017)

Bulanık mantık teorisinin temelini
koymuş bilim insanı

Lotfi Aliasker Zadeh, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de doğan, bilgisayar biliminde bulanık mantık teorisinin temelini koymuş bir bilim insanıdır. Babası Azeri asıllı İranlı Rahim Alias-kerzade, annesi ise Yahudi asıllı Rus çocuk doktoru Fania Koriman Alias-kerzade'dir. Zadeh, on yaşındayken ailesiyle birlikte İran'ın Tahran kentine taşındı. Burada Alborz Lisesi'ne devam etti ve daha sonra Tahran Üniversitesi'ne kaydoldu. 1942 yılında elektrik mühendisliği bölümünden mezun oldu. Zadeh, 1943 yılında eğitime devam etmek üzere İran'dan ayrılarak Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Massachusetts Institute of Technology'den yüksek lisans derecesi ve Columbia Üniversitesi'nden doktora derecesi aldı. Columbia'da on yıl boyunca ders verdikten sonra 1959'da Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley'nin öğretim kadrosuna katıldı ve emekli olduğu 1991 yılına kadar burada kaldı.

Zadeh'in bilim ve teknolojiye katkıları arasında bulanık kümeler, bulanık mantık ve bulanık kontrol, bulanık örüntü tanıma ve bulanık matematik

gibi ilgili yenilikler yer almaktadır. Zadeh, matematiksel modellere "bulanıklık" veya belirsizlik kavramını getirerek insan benzeri akıl yürütme ve karar verme süreçlerini taklit etmeye çalışmıştır. Bulanık mantığı kontrol sistemleri, örüntü tanıma ve veritabanı sorguları gibi alanlarda uygulama alanı bulmuştur.

Zadeh, sinyal işleme ve analizinde Z-dönüşümü yönteminin geliştirilmesinde öncü olmuştur. Bu yöntemler artık dijital sinyal işleme, dijital kontrol ve endüstri ve araştırmada kullanılan diğer ayrık zamanlı sistemlerde standart hale gelmiştir. Ayrıca kelimeler ve algularla hesaplama konusuna da katkıda bulunmuştur.

Zadeh'in liderliği aynı zamanda Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley'de bilgisayar bilimlerinin genişlemesine ve entegrasyonuna öncülük etmiştir. Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley'deki Elektrik Mühendisliği bölümünün Elektrik Mühendisliği ve Bilgisayar Bilimleri Bölümü'ne (EECS) dönüşümünü başlatmış ve tamamlamıştır. Bu stratejik hamle Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley'in bilgisayar bilimleri

Yaşadığı Yerler: Bakü, Tahran, New York, Kaliforniya

Görev Yaptığı Kurumlar: Massachusetts Institute of Technology, California Üniversitesi (Berkeley)

Önemli Eserleri: AI Magazine, From Search Engines to Question-Answering Systems, Toward a Generalized Theory of Uncertainty (GTU)—An Outline

eğitimi ve araştırmasında en üst sıralara yükselmesini sağlamıştır.

Zadeh, hayatı boyunca Azerbaycan, İran ve Amerika Birleşik Devletleri'nde edindiği deneyimlerle şekillenen uluslararası geçmişi ve bakış açısıyla tanınmıştır. Fay Zadeh ile evliydi ve Stella ve Norman Zade adında iki çocuğu vardı. Zadeh, 96 yaşında 6 Eylül 2017'de hayatını kaybetti. O dönem, bilim camiası, yapay zeka araştırmalarına katkıları için onu anarken, Zadeh'in, insan benzeri akıl yürütme ve karar verme süreçlerini taklit etmeye çalışarak belirsizlik kavramını matematiksel modellere getiren bulanık matematik alanındaki çalışmaları özellikle vurgulanmıştır.

Avrasya Akademiyasının kurucu üyelerinden birisi olan Zade'in bilim ve teknolojiye katkıları arasında bulanık kümeler, bulanık mantık ve bulanık kontrol, bulanık örüntü tanıma ve bulanık matematik gibi ilgili yenilikler yer almaktadır. Ayrıca, ayrık zamanlı sinyal işleme ve analizinde Z-dönüşümü yönteminin geliştirilmesinde öncü olmuştur.

Zadeh sadece bulanık mantık alanında bir öncü değil, aynı zamanda yapay zeka (YZ) topluluğuna da aktif bir şekilde katkıda bulunmuştur. YZ'nin doğduğu yer olarak kabul edilen 1956'daki Dartmouth Konferansı'nda hazır bulunmuş ve kariyeri boyunca YZ'nin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Zadeh, AAAI (Association for the Advancement of Artificial Intelligence) ve IJCAI (International Joint Conference on Artificial Intelligence) gibi önde gelen yapay zeka konferanslarının yanı sıra AI Magazine gibi diğer üst düzey mecralara da sık sık katkıda bulunmuştur. Bulanık mantık alanındaki çalışmaları, özellikle makine öğrenimi ve doğal dil işleme gibi alanlarda yapay zeka sistemlerinin geliştirilmesinde önemli uygulamalara sahiptir.

Google Scholar'a göre, Kasım 2021 itibarıyla, Zadeh'in çalışmalarına bilimsel çalışmalarda en az 269.091 kez atıfta bulunulmuş ve 1965 tarihli Bulanık kümeler makalesi en az 122.743 atıf almıştır.

Mahtumkulu Türkmen Devlet Üniversitesi

Türkmenistan'ın önde gelen ve en eski yüksek öğretim kurumu

Kuruluş Tarihi: 1950

Bulunduğu Yer: Aşgabat

Kurumun Etkisi: Orta Asya bölgesinde önemli bir entelektüel ve akademik etkiye sahiptir.

Mahtumkulu Türkmen Devlet Üniversitesi olarak da bilinen Türkmen Devlet Üniversitesi, Türkmenistan'ın önde gelen ve en eski yüksek öğretim kurumudur. 1950 yılında kurulan üniversite başkent Aşgabat'ta yer almaktadır. Adını, Türkmenistan'da ulusal bir kahraman olarak kabul edilen 18. yüzyılın önde gelen Türkmen adını Türkmen şair Mahtumkulu Fırat'ın'dan almaktadır.

Üniversite, doğa bilimleri, beşeri bilimler, sosyal bilimler, ekonomi, hukuk ve eğitim gibi çeşitli alanları kapsayan geniş bir program ve kurs yelpazesi sunmaktadır. Üniversitede lisans ve lisansüstü düzeyde Türkmençe, Rusça ve İngilizce eğitim yapılmaktadır.

Kampüs, konferans salonları, araştırma merkezleri, kütüphaneler, spor tesisleri ve öğrenci yurtları gibi tesislerle modern bir altyapıya sahiptir. Üniversite çok çeşitli bir öğrenci nüfusuna ev sahipliği yapmaktadır ve araştırma, yenilikçilik ve uluslararası işbirliğine güçlü bir şekilde odaklanmaktadır.

Türkmen Devlet Üniversitesi, akademik değişim ve işbirliğini teşvik etmek için

dünyanın dört bir yanındaki üniversiteler ve araştırma kurumlarıyla ortaklık kurarak çeşitli ulusal ve uluslararası akademik işbirliklerinde aktif olarak yer almaktadır. Sonuç olarak, üniversitedeki öğrenciler ve öğretim üyeleri, kurumun akademik itibarını daha da artıran uluslararası araştırma projelerine ve değişim programlarına katılma fırsatına sahiptir.

Türkmen Devlet Üniversitesi, hem Türkmenistan'da hem de daha geniş Orta Asya bölgesinde önemli bir entelektüel ve akademik etkiye sahiptir. Ülkenin önde gelen bir eğitim kurumu olarak rolü, onu yeni fikirlerin, araştırmaların ve akademik söylemin geliştirilmesi için merkezi bir merkez haline getirmektedir. Üniversitenin çeşitli alanlara yayılan araştırma faaliyetleri, ülkede ve bölgede bilgi ve yeniliğin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Üniversite, Türkmenistan'dan ve bölgeden akademisyenleri, öğrencileri ve diğer paydaşları bir araya getiren konferanslara, seminerlere ve çalıştaylara ev sahipliği yaparak kültürel ve entelektüel değişim merkezi olarak hizmet vermektedir.

Orta Asya'da Artan Çin Etkisi ve Çin/Çinli Karşıtlığı

Sevinç Alkan Özcan

Giriş

Soğuk Savaş sonrasında küresel güç kaymaları ve dünya düzeni tartışmalarının en önemli öznelerinden biri şüphesiz Çin oldu. Zaman zaman ABD'nin hegemonik gücüne meydan okuyan bir aktör olarak tanımlandığı gibi zaman zaman da ABD ile işbirliği yapabilecek/yapması gereken bir güç olarak konumlandırıldı (Wang, 2011, s. 68 aktaran Temiz, 2019, s. 189). Avrasya'da ortaya çıkan yeni dönüşümlerde kimi zaman Rusya'nın rakibi kimi zaman da ABD karşısında Rusya'yla işbirliği yapan bir aktör olarak ortaya çıktı. Bu konumlandırmaların hepsinin doğruluk payını teslim etmekle birlikte, Çin için Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru ivme kazanan ve Soğuk Savaş sonrasında üzerinde uzlaşmaya varılan en doğru tanımlama "ekonomik bir küresel güç" olduğudur.¹

1 Çin'in iktisadi yükselişinin kapitalist sistemin dönüşümündeki ve dünya düzeni tartışmalarındaki yeri, Çin'in Batı kulübünden farklı bir yol izleyip izleyemeyeceği, Çin'in olası iç çelişki ve problemleri üzerinde iktisadi gelişmenin etkileri için China's New World Order kitabının yazarı Çin edebiyatı ve düşüncesi alanında profesör Wang Hui ile yapılan söyleşi için bkz. Hui (2017, ss. 318-339) (Orijinal eserin yayımlanma tarihi, 2016).

Soğuk Savaş sonrasında ABD ve AB'nin krizlerle meşgul olduğu, Rusya'nın Sovyetlerin dağılmasıyla güç kaybı yaşadığı bir dönemde Çin tüm çabasını ekonomik büyümeye yoğunlaştırarak ekonomik rekabet gücünü artırmıştır.² Kendi iç siyasi konsolidasyonunu sağlama ve ekonomisini dünyaya açma hedeflerine odaklanmış, kendi bölgesinde çatışmaların olmadığı görece daha sakin bir alanda ekonomik hinterlandını tahkim etmiş, bölgenin ekonomik lokomotifine haline gelmiştir (Davutoğlu, 2020, s. 122). 11 Eylül sonrasında ise “*kontrollü siyaset-küresel rekabete açık ekonomi*” (Davutoğlu, 2020, ss. 122-124) ilkesini güçlendirici adımlar atmaya devam etmiş, 2011 yılında başlayan Arap Baharı'nın enerji fiyatları üzerinde yaptığı etki sonrasında ise Çin'in diğer bölgelere olan ilgisi artmıştır.³

1990'lı yılların başlarında Asya'daki ekonomik dönüşümlerin aktörleri olarak Çin'den ziyade başta Singapur olmak üzere Asya Kaplanları olarak ifade edilen ülkelerin adı anılıyordu. Küresel ekonomik dengeleri de etkileyen bölgedeki dönüşümler Çin'in dışından başlamış, Singapur ve Hong Kong'un rolü her ne kadar daha tartışmalı olsa da Japonya, Güney Kore ve Tayvan'ın rolü daha net olarak ortaya çıkmıştır (Jacques, 2016, s. 347). Ancak 1990'ların sonlarına doğru bu ülkelerden ziyade Çin bölgenin gündemini belirleyen bir aktör olarak anılmaya başlamıştır. 1997-1998 Asya finans krizi sonrasında Güneydoğu Asya ülkeleriyle çok yakın ilişkiler kurmuş, ASEAN ülkeleri Çin'i farklı bir gözle görmeye başlamışlar, onlar için Çin korkulması ve şüpheyle karşılanması gereken bir rakip olmaktan çıkarak işbirliği yapılması gereken bir ortağa dönüşmüştür. ABD bölgenin ekonomik diplomasısından fiilen dışlanmaya başlamıştır (Jacques, 2016, s. 355, 358).

Çin'in yükselişinin en belirgin biçimde hissedildiği yer hiç şüphesiz kendi çevresi oldu. Bu dönemde Japonya'nın en önemli ekonomi olma rolünü Çin devraldı. 1990'lı yılların ilk yıllarında Güney Kore, Singapur, Endonezya, Vietnam ve Brunei ile diplomatik ilişki kuran Çin,

2 Çin'in ekonomik yükselişinin farklı yönleriyle ele alındığı Türkçe bir derleme için bkz. Yağcı ve Bakır (2019).

3 Detaylı bir literatür değerlendirmesi ve spesifik olarak Çin'in Orta Doğu'ya yönelik politikaları için bkz. (Temiz, 2022).

1990'ların sonuna gelindiğinde çevresine yönelik çok farklı bir strateji izlemeye başlamıştı. Bu stratejinin ana unsurunu çatışmadan kaçınan, ikili ilişkilerde ekonomik enstrümanların daha yoğun kullanıldığı ve kamuoylarında olumsuz Çinli imajını değiştirmeyi amaçlayan barışçıl metotlar oluşturmuyordu. Çin'in barışçıl yükselişinin en önemli uygulama alanlarından biri de Orta Asya ülkeleri oldu.

Bu bölümde ilk olarak Soğuk Savaş sonrası Çin'in Orta Asya'ya yönelik yeni ekonomi politikaları ele alındıktan sonra, genel Çinli göçü olgusu ve Orta Asya ulusları arasında gittikçe artan Çin ve Çinli karşıtlığı incelenecektir.

Soğuk Savaş Sonrası Çin'in “Barışçıl” Yükselişi ve Orta Asya

2000'li yılların başlarından itibaren çevre ülkelerle girdiği angajmanları artıran Çin 2003 yılında uygulamaya koyduğu Asya merkezli yeni dış politika çerçevesinde “komşuları zengin etmek”, “iyi komşuluk” ve “komşulara güven vermek” ilkelerini kapsayan “Çevresel Bölge Politikası”nı uygulamaya koymuştur (Xiangsheng, 2003, aktaran Ekrem, 2011, s. 12). Kuzeydoğu Asya (Kuzey Kore, Güney Kore ve Japonya), Güneydoğu Asya (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği'ne dâhil ülkeler ve Hindistan) ve Orta Asya'yı (Rusya, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri) kapsayan bu alanda Çin yeni dış politikasını “barışçı yükseliş” olarak tanımlamış ve Çin tehdidi algısını yatıştırmaya çalışmıştır (Niu, 2003, aktaran Ekrem, 2011, s. 13).

Orta Asya açısından bakıldığında 1994'te Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'la Şanghay Beşlisi'ni kurmuş, (Örgüt 2001'de Şanghay İşbirliği Örgütü adını aldı) Şanghay'da daimi büro açılmış, daha sonra örgüt Özbekistan'ı da içine almıştır. Şanghay İşbirliği Örgütü Anti Terör Merkezi Bişkek'te açılmış, 15 Ocak 2004'te Örgüt'ün sekreterliği Pekin'de resmî olarak kurulmuş, 11 Haziran 2004'te ise, Anti Terör Merkezi Taşkent'te faaliyetlerine başlamıştır. Örgüt giderek Çin'in Orta Asya

ülkeleri ve Rusya ile askerî tatbikatlar düzenlediği bir platform haline gelmiştir (Ekrem, 2011, s. 27).

Daha sonraki yıllarda Hindistan, İran, Pakistan ve Moğolistan örgütte gözlemci statüsü elde etmiştir. Aşırı İslamcılıkla mücadele etmek, bölgedeki Amerikan etkisine direnmek ve Orta Asya ile işbirliğini artırmayı amaçlayan örgüt (Jacques, 2016, s. 354) Çin'in bölgedeki ekonomik yükselişine eşlik eden bir siyasi ve askerî yükselişi temsil etmeye başlamıştır.

11 Eylül sonrasında Rusya ve Çin'in üzerlerindeki baskıyı dengelemek için ABD ile askerî işbirliğini ve topraklarında Amerikan üslerini memnuniyetle karşılayan Orta Asya ülkelerinin 2021 yılında Amerika'nın Afganistan'dan çekilmesi sonrasında Rusya ve Çin'e siyasi, askerî ve ekonomik olarak mevcut yakınlıklarının devam etmesi beklenmektedir. Rusya, Çin ve ABD'nin yeni dönemde en önemli ortaklaştıkları alan aşırı hareketlerle mücadele olarak görülmektedir.

Çin'in yeni çevresel politikalarında siyasi ve güvenlik hedeflerinin arka planında büyük ölçüde ekonomik çıkarları yer aldı. Bunun en önemli nedeni yeni dönemde güvenlik-ekonomi ikilemi ile karşı karşıya kalmasıydı. Çin'in enerji ihtiyacını en kolay karşılayabileceği yer olan Orta Asya bölgesi aynı zamanda güvenlik ve istikrar açısından da önemli riskler içeriyordu. Orta Asya ülkelerinin bağımsızlığını kazanmasının ardından Doğu Türkistan'daki milliyetçi hareketin ivme kazanmasından korkan Çin, Orta Asya'nın istikrarına ve yönetimlerin aşırı hareketlerle mücadelesinde işbirliğine ayrı bir önem verdi. 2000'li yıllarda petrol tüketiminde dışa bağımlılığının artması Orta Doğu, Rusya, Afrika ve Orta Asya'dan petrol ithal eden bir ülke olması sonucunu yarattı. Petrol ihtiyacının karşılanmasında daha güvenli ve daha ekonomik olması bakımından ön plana çıkan Orta Asya ülkeleri içerisinde Kazakistan Çin için oldukça önemlidir. Çin'in enerji ithalatında önemli yer tutan hatlar Kazakistan-Çin petrol ve doğal gaz boru hattı, Türkmenistan-Çin doğalgaz boru hattı ve Özbekistan-Çin doğalgaz boru hattıdır (Xiaowen, Haoyun ve Shunhua, 2010, s. 9-11, aktaran Ekrem, 2011).

Bir Kuşak Bir Yol Projesi Çin'in Orta Asya'ya yönelik ekonomi politikalarının en temel ayağını oluşturdu. 2013 yılında Çin Devlet Başkanı Xi

Jinping tarafından başlatılan *Bir Kuşak Bir Yol*'un en önemli parçası olan İpek Yolu Ekonomik Kuşak (SREB-Silk Road Economic Belt) Projesi özelde Orta Asya genelde tüm bölge genelinde bir taraftan milyarlarca dolarlık yatırımları ve bir serbest ticaret bölgesi vizyonunu içerirken diğer taraftan da Çin için bir güvenlik kuşağı oluşturmayı öngörüyordu. Dolayısıyla Çin'in uzun dönemli olarak oluşturmayı planladığı serbest ticaret bölgesinin önündeki siyasi, ekonomik, fiziki ve güvenlik engellerinin aşılması oldukça önemliydi. Çin'in deniz yolları boyunca uzanan Deniz İpek Yolu ve Avrasya'dan Avrupa'ya uzanan karasal alanı kapsayan iki geniş yayda ilerlemeyi amaçlayan *Yol ve Kuşak* girişiminin en önemli karasal bileşenini oluşturan İpek Yolu Ekonomik Kuşak Projesi Çin ve dünyanın geri kalanı arasındaki yeni ticaret ve ulaşım altyapısına 1 trilyon dolara kadar yatırım yapmayı amaçlayan iddialı bir projeydi (*Central Asia's Silk Road Rivalries*, 2017).

Çin'i Kazakistan ve Rusya üzerinden Avrupa'ya bağlayan *Yeni Avrasya Kara Köprüsü Ekonomik Koridoru*; Moskova ile Kazan arasındaki yolculuk sürelerini on iki saatten üç buçuk saate indiren Rusya'da yüksek hızlı bir demiryolu bağlantısı; 2016'da Xi Jinping ve İslam Kerimov tarafından açılışı yapılan, Çin Demiryolu Tüneli Grubu tarafından inşa edilen bölgenin en uzun 19.2 km'lik Qamchiq Tüneli de dâhil olmak üzere, Fergana vadisi ile Taşkent arasında 1,6 milyar dolarlık yeni bir demiryolu bağlantısı; Tacikistan'ın Çin'in desteğiyle geliştirdiği iç demiryolu ve karayolu güzergahları ve Tacikistan-Afganistan-Türkmenistan demiryolu projesi gibi pek çok proje (*Central Asia's Silk Road Rivalries*, 2017) Çin'in yeni ekonomik çevre politikalarında Orta Asya'nın taşıdığı hayati önemi ortaya koymaktadır.

Nüfusunun çok önemli bir bölümünü Orta Asya ve Türkiye ile tarihi bağları olan Müslüman Uygur ve diğer Türki gruplardan oluşan Sincan Özerk Bölgesi-Doğu Türkistan,⁴ Çin açısından *Yol Kuşak* Girişiminin en hassas noktasını oluşturmaktadır. Çin projenin istikrarı açısından bu

4 Uygur direnişi tarihi için bkz. Dillon (2016, ss. 404-409). (Orijinal eserin yayınlanma tarihi 2010)

bölgenin geleceğine büyük önem vermektedir. Ancak devlet tarafından finanse edilen yatırımlar ve diğer bölgelerden gelen göç⁵ Sincan'da hızlı GSYİH büyümesini teşvik etti ve bu da aynı zamanda etnik gruplar arasındaki ekonomik farklılıkları belirgin hale getirerek dolaylı olarak Uygurların kültürel asimilasyon konusundaki endişelerini artırdı ve özerklik taleplerini artırdı (*Central Asia's Silk Road Rivalries*, 2017). Uygurların asimilasyon konusundaki endişelerini artıran tek faktör elbette ki bu değildi. Uygurların Çin yönetimi tarafından kültürel ve etnik açıdan karşı karşıya kaldığı ağır baskı, ayrımcılık ve insan hakları ihlalleri Çin ile ekonomik bağları giderek artan pek çok yönetim tarafından gözardı edilmekte ve Uygurların yaşam hakları ve gelecekleri ülkelerin çıkarlarına feda edilmektedir.

Orta Asya'nın üç ülkesi Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'la sınırı olan Çin'in güvenliği ve entegrasyonu açısından Orta Asya büyük önem taşımaktadır. Tarihsel olarak Rusya'nın güvenlik sistemleri açısından birincil aktör olduğu Orta Asya ülkelerinin son dönemde Çin'le askerî ilişkilerini de geliştirdikleri görülmektedir. 2015-2019 yılları arasında Çin'inki bölgeye yapılan toplam silah arzının %18'ini oluşturmaktadır (Zafar, 2022). Çin sadece küçük ve geleneksel silahlar sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda insansız hava araçları ve hava savunma sistemleri gibi gelişmiş silahlar da ihraç etmektedir. 2015 yılında Özbekistan, Çin'den orta menzilli bir hava savunma sistemi olan HQ-9'u satın aldı. Çin'in bölgedeki silah arzı artmaktadır ancak bazı ülkeler bu konuda Çin ile yakın işbirliği içinde değildir. Kazakistan ve Kırgızistan bu eğilim içerisinde. Tacikistan silah pazarında da Çin'in payı düşük seviyededir. Türkmenistan ise Çin'le daha yakın bir savunma işbirliği içindedir. Özbekistan'ın Çin'den silah ithalatında önemli bir ilerleme kaydettiği söylenebilir. Çin Orta Asya ile ikili ve Şanghay İşbirliği Örgütü çerçevesinde bölgesel çeşitli askerî tatbikatlar düzenlemektedir (Zafar, 2022).

5 Diğer bölgelerden Doğu Türkistan'a yönelik göç, kırsal alanda yoğunlaşan Müslüman nüfus ve kentlerde yoğunlaşan Han Çinli nüfus ve bunun yarattığı etnik gerilimler, azınlıkların eğitiminde Çin dilinin baskın karakteri ve bunun sosyo-ekonomik eşitsizler üzerindeki etkileri için bkz. Hui (2017, ss. 298-304).

Çinli Göçü ve Asya'daki Çinliler

20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Çin'in ekonomik yükselişine önemli bir insan hareketliliği de eşlik etti. 1978 yılında başlayan ekonomik reformların yarattığı ivme ve 1985 yılında göç kısıtlamalarının kaldırılmasının etkisiyle Çin'in bugün vatandaşlarını belki de her zamankinden daha fazla yurtdışına gönderdiği bir gerçektir. Bugün Çin topluluklarının dünyanın uzak köşelerinde "küreselleşmesi"ne (Chang, 2012, s. 1,12) tanık olunan bir süreçten geçilmektedir. Yüz binlerce düşük vasıflı göçmenin dünyadaki varlığı, "Çin tipi küreselleşme"nin ayırt edici özelliklerinden biridir. Çin'in temel rekabet avantajı, geniş nüfusunda yatmaktadır. Örneğin bugün Çinli işletmeler Afrika'da inşaattan, enerjiye, telekomünikasyondan ticarete pek çok sektörde söz sahibi olmaya başlamışlardır.

Çinli göçü ve "Çin tipi küreselleşme" elbette ki 20. yüzyıla ait bir olgu değildir. Dünyanın diğer bölgelerine doğru yaşanan Çinli göçü 19. ve 20. yüzyılları içine alan yeni bir olgudur ancak Çinlilerin Güneydoğu Asya'ya göçünün binlerce yıllık bir geçmişi vardır. Bugün 136 ülkede yaklaşık 45 milyon (bazı kaynaklar bu rakamı 50-60 milyona kadar çıkarmaktadır) Çinli yaşamaktadır.⁶ Denizaşırı Çinliler'in ana damarını 1850 öncesi Güneydoğu Asya'ya göç etmiş olan tüccarlar oluşturmaktadır. 1850-1920 yılları arasında Amerika ve Avustralya'ya göç eden Çinlilerin çoğu ise vasıfsız işçi grubunda yer almaktadır. Bir başka göç, 1911 yılından sonra emperyal Çin'in çökmesinin ardından milliyetçi saiklerle gerçekleşen, iyi eğitilmiş Çinlilerin göçüdür. Bu gruba göre

6 Yurt dışındaki Çinliler ile ilgili değerlendirmeleri için ayrıca bkz. Jacques (2016, ss. 334-339, 649).

Bu rakamlar Çinlilerin dünyanın hemen hemen tüm ülkelerine dağıldığını göstermektedir. Fakat bu dağılım dengeli değildir. Tüm dünyada yaşayan denizaşırı Çinlinin %88'i Asya'nın gelişmiş ülkelerinde (sırasıyla Endonezya, Tayland, Hong Kong, Malezya, Singapur ve Vietnam); %9'u Kuzey ve Güney Amerika'da, %2'si Avrupa'da, %1'i ise Okyanusya ve Afrika'da yaşamaktadır. Dört ülkede Çinliler nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Hong Kong nüfusunun %97'si, Maccau'nun %95'i, Singapur'un %77'si ve Christmas Island'ın %73'ü "denizaşırı Çinliler"den oluşmaktadır. Dört ülkede (Malezya %30, Brunei %18, Nauru %18) ise nüfusun %10'undan fazlası Çinlidir.

Çin ulusunun ve kültürünün denizaşırı Çinliler arasında gelişmesi için eğitimin çok önemli bir yeri vardır. Bu nedenle 1920'li yıllarda pek çok Çinli öğretmen yurt dışında yaşayan Çinlilerin eğitimi için göç etmek durumunda kalmıştır. Bu durum 1950'li yıllara kadar devam etmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan “yeni göçler”, gerçekten de çok yeni bir olgudur ve diğerlerinden farklı birtakım özellikler ihtiva etmektedir. Her şeyden önce bu yeni göçmen grup gittiği yerlerde çok değişik bir çevre ile karşılaşmış ve eski Çinli göçmenlerden farklı cemaatler ortaya çıkarmıştır. Son elli-altmış yıl içerisinde, özellikle Kuzey Amerika ve Avustralya’da anti-Çinli yasaların kaldırılması ve vatandaşlık kanununda sağlanan kolaylıklar Çinli göçünü teşvik eder niteliktedir. 1990’lı yıllarda Kuzey Amerika, Hong Kong ve Tayvan’da konferanslar düzenlenmiş ve bu konferanslarda denizaşırı Çinliler’in ekonomik aktiviteleri, iş ağları, göçleri, popüler kültürleri, kimlik tartışmaları, siyasi katılımları ve aile yapıları ele alınmıştır. Bir kuşak müteşebbis ile diğeri arasındaki süreksizlik, bölgesel olarak ortaya çıkan farklılaşmalar ve aynı zamanda denizaşırı Çinliler arasında etnik kimlik inşa süreçlerinin farklılaşması, bu konularda genellemeler yapmayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, “denizaşırı Çinli müteşebbisler”in özellikle Güneydoğu Asya bölgesindeki ve Çin’deki yatırımları ile iş alanındaki başarıları dikkat çekmektedir.⁷

Literatürde Çin Halk Cumhuriyeti dışında yaşayan Çinlileri ifade etmek için tek bir tanım kullanılmamaktadır. Söz konusu Çinlileri ifade etmede karşılaşılan zorluğun temel nedenlerinden biri yabancı ülkelerde yaşayan Çinlilerin çoğunun o ülkenin vatandaşlığına geçmiş olmalarıdır. Bu durum Çin Halk Cumhuriyeti vatandaşlığına sahip, fakat başka bir ülkede azınlık olarak yaşayan Çinliler ile o ülkenin vatandaşlığını kabul etmiş, fakat etnik köken itibariyle Çinli olanları birbirinden ayırmayı önemli hale getirmektedir. Bununla birlikte böyle bir ayrımı yapmanın zorluğu ortadadır. Ancak şu kadarını söylemek mümkün ki diaspora kelimesi Çin dışında yaşayan Çinlileri

7 Denizaşırı Çin kültürü, Konfüçyen değerler ve ticari yayılma, başarı ve dayanışma arasındaki ilişkiye eleştirel bir yaklaşım için bkz. Yao (2007).

tanımlamak için bizlere uygun bir perspektif sağlamamaktadır. Zira her ne kadar özellikle Güneydoğu Asya ülkelerine doğru gerçekleşen Çinli göçünün binlerce yıllık bir geçmişi olsa da bu, diaspora tanımını gerektirecek kadar trajik bir geçmiş değildir. Konunun uzmanlarının tercih ettiği tanım da zaten diaspora değil, “denizaşırı Çinliler-overseas Chinese” tanımıdır.⁸

Dünyadaki en kalabalık göçmen gruplarından birini oluşturan denizaşırı Çinliler, toplam Çin nüfusu düşünüldüğünde pek fazla bir şey ifade etmiyor olsa bile, dünyanın hemen her yerinde bulunmaları nedeniyle, özellikle dikkate alınması gereken bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendilerini kabul eden ülkelerle tam olarak bütünleşmemeleri, bu ülkelerde önemli baskı grupları oluşturmaları, ciddi bir ekonomik gücü temsil etmeleri ve aralarındaki olağanüstü dayanışma gibi özellikleri ile tanınmaktadırlar. Denizaşırı Çinliler tarafından ortaya konulan aile işletmelerinin oluşturduğu iş bağlantıları dikkat çekicidir.

Orta Asya Kamuoyunda Artan Çin Karşıtlığı

Son dönemde yeni Çin göçünün en dinamik olduğu bölgelerden biri daha az görünür olmakla birlikte Rusya, Doğu Avrupa ve Orta Asya'yı kapsayan eski Sovyet coğrafyasıdır. Sovyetler Birliği'nin çözülmesi sonrasında Pekin'in bu bölgeyle olan diplomatik ilişkilerini artırması ve yeni yatırımları bu bölge için yeni bir Çin göçünden söz etmeyi mümkün kıldı. İstikrarsız ekonomilerde yerleşmeyi tercih eden Çinliler için yeni fırsatlar yarattı (Chang, 2012, s. 12).

Çin'den Orta Asya'ya giden tüccar ve işçiler Doğu Türkistan'dan giden Uygur, Kazak ve Hui Müslümanları da içeren diğer Müslüman gruplarla Han Çinliler'den oluşmaktadır. Müslümanlar dinî ve kültürel yakınlık dolayısıyla bölgede daha rahat hareket edebilirken Han Çinlilerine

8 Denizaşırı Çinliler ile ilgili burada yer alan değerlendirmelerim 2004 yılında Anlayış Dergisinde yayımlanan “Denizaşırı Çinliler”: Nam-ı Diğer Çin Diasporası başlıklı makalemde de yer almıştır (Alkan, 2004).

daha az güven duyulmaktadır. Bazı araştırmacılar Uygur ve diğer Müslümanları Çin diasporasının bir parçası olarak görmemektedirler. Ayrıca Çin yatırımlarından Çinliler kadar fayda sağladıkları da söylene-
mez. Ancak belirtmek gerekir ki Çin göçü çok ırklı bir olgudur, çünkü Çin'in kendisi çok ırklı, etnikli ve çok uluslu bir yapıdır (Chang, 2012, s. 6). Hükümetlerin ticaret, yatırım ve güvenlik işbirliği taahhütleri sadece mühendisler gibi kurumsal olarak desteklenen göçmenlerin değil, aynı zamanda Çinli şirketlerde çalışan işçiler ve küçük Çinli tüccarların önünü açan bir görüntü arz etmektedir.

Çinlilerin ve Çin yatırımlarının giderek daha görünür hale gelmesi Orta Asya toplumlarında Çin'e yönelik endişelere neden olmuştur. Çin'den gelen finansal akış seçkinleri memnun ederken, Orta Asyalı halklar arasında şüphe ve zaman zaman da yabancı düşmanlığına yol açmaktadır. Çin yatırımlarına yönelik yolsuzluk algısı⁹, sanayiinin yol açtığı çevre kirliliği ve bunlara tepki olarak yükselen milliyetçilik endişe ve karşıtlığın temelini oluşturmaktadır.

Orta Asya'da *Sinofobi* olarak da ifade edilebilecek Çin karşıtlığı çeşitli faktörlere dayanmaktadır. Özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'da Orta Asya Türk halklarının Çin'e karşı duyduğu olumsuz tarihi algılar, Çin sanayisi, fabrikaları ve yatırımlarının Çin'in sömürge politikaları olarak görülmesi, Çin yatırımlarına bağımlılık konusunda korkuların artması, fabrikaların daha çok Çinlileri çalıştırması dolayısıyla yerli halkın işsiz bırakılması, halkın madencilik haklarının Çinlilere verilmesi, Çinli işçilerin Kırgız kadınlarla yaptığı evlilikler, artan Çinli göçmen akını korkusu, Kazak topraklarının yaklaşık yirmi beş yıl süren imtiyazlarla kiralınmasına izin veren 2016 toprak reformu planları ve Doğu Türkistan'da Uygurların yanı sıra Kazak ve Kırgızlar üzerindeki Çin baskı ve tutuklamaların artması gibi pek çok faktör (Gupta, 2020) yerli halklardaki Çin karşıtlığına ve protestolarına neden oldu.

9 Çin'le ilgili yolsuzluk konusu elbette ki sadece Çin'in yurt dışındaki yatırımları ile ilgili bir konu değildir. Çin içinde de yolsuzluğun derecesini belirlemek çok zordur ve özellikle reform dönemi boyunca Çinli yetkililerin en önemli endişe kaynaklarından biri olmuştur ve reform konuları içinde yer almıştır (Dillon, 2016. s. 438).

Genelde protestoların temel talebi Pekin'e olan bağımlılıkların ortadan kaldırılması idi.

2012 yılında Kırgızistan Aravan kentinde yerel sakinlerin Çin tarafından işletilen çimento fabrikasının çevreye verdiği zararlarına tepki olarak yapılan gösteriler, 2016 yılında Kazakistan'da meydana gelen protestolar ve Bişkek'te Çin büyükelçiliğine yapılan intihar saldırısı Pekin'de korkuları artırdı (*Central Asia's Silk Road Rivalries*, 2017). Kazakistan'da Nur Sultan ve Çimkent gibi büyük şehirlerden Karaganda'ya kadar pek çok insan protesto gösterilerine katıldı ve Çin'e olan bağımlılığın azaltılması çağrısında bulundu. Bu protestolar Çin fabrikalarının inşasına karşı yapılan kitlesel mitingle başladı. Kazakistan ve Çin arasında imzalanan anlaşmalar uyarınca Pekin'in 27 milyar ABD dolarıyla elliden fazla fabrika kurmayı planlaması, artan yolsuzluk ve Çin doğrudan yatırımlarına bağımlılık korkusunu artırdı. 2019'da Kırgız köylüler Çinli bir şirket tarafından işletilen bir madene girdi ve Han Çinlileriyle aralarında çatışmalar yaşandı (Gupta, 2020).

Kazakistan ve Kırgızistan'da giderek daha fazla kişinin Çin'i bir ortak olarak çok bir ekonomik tehdit olarak gördüğünü bunun karşılığında Rusya, Türkiye ve AB'yi daha önemli ekonomik ortaklar olarak gördüklerini söylemek mümkündür. Çinli ziyaretçiler için vize rejiminin gevşetilmesi gibi girişimler milliyetçi kesimler tarafından eleştirilmiştir. Çinli şirketlerin yerel işçiler yerine Çinlileri işe alma eğilimi bir başka eleştiri konusudur. Çinli göçmenlerin giderek artacağına dair korkular vardır. Çin yatırımları hakkındaki üst düzey yolsuzluk raporları ve çevreye verilen zararlar en çok eleştirilen konular arasındadır (*Central Asia's Silk Road Rivalries*, 2017).

Çin'in ekonomik yatırımları hızla artarken bölgedeki itibarı azalmaktadır. Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan toplumlarında Çin'e ve Çinlilere yönelik algı değişimi üzerine Central Asia Barometer (Orta Asya Barometresi)'nin 2017-2021 yılları arasında yaptığı anket bu ülkelerde Çin'e yönelik olumlu algıda istikrarlı bir düşüşe işaret etmektedir (Woods ve Baker, 2022). Buna karşılık Çin yatırımları hızla artmaktadır.

Kazakistan'da Çin'e yönelik kamuoyu algısındaki istikrarlı düşüşün en temel nedenlerinden bir diğeri de hiç şüphesiz Çin'in Kazakistan sınırında yer alan Doğu Türkistan'da Uygur, Kazak ve Kırgız Müslümanlara yönelik olarak gerçekleştirdiği insan hakları ihlalleridir. Bu ihlaller Kazakistan'ın en büyük şehirleri Almatı ve Nur-Sultan'da çok sayıda protesto eylemine yol açmıştır. Pek çok Kazak Cumhurbaşkanı Tokayev ve hükümetini Kazakistan'ın Çin'e olan ekonomik bağımlılığı nedeniyle Türk gruplarına yapılan zulmün suç ortağı olarak görmektedir (Woods ve Baker, 2022).

Özbekistan'da da Kazakistan'inkine benzer bir trendden bahsetmek mümkündür. 2020'de Özbekistan'ın Çin'e olan borcu 3 milyar dolara, toplam dış borcunun %20'sine ulaştı. ABD'li yetkililerin sık sık dile getirdiği Çin'in yarattığı borç tuzağı bölge için önemli bir endişe kaynağı haline geldi. Kırgızistan, Tacikistan ve bazı Afrika ülkelerinde bu konu ciddi bir endişe (Alperen, 2019, s. 254) kaynağı haline gelmiş durumda. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev döneminde Özbekistan'ın Çin'e ekonomik bağımlılığının giderek artması dış politikada Kerimov'dan devralınan dengeleme politikasından uzaklaşıldığı yolunda eleştirilere neden olmuştur.

Orta Asya hükümetlerinin Çin'e karşı yapılan halk protestolarını ve Çin karşıtı duyguları genellikle ya görmezden geldiği ya da bazı durumlarda bastırıldığı bilinmektedir. Beş Orta Asya ülkesi üzerinde hatırı sayılır bir ekonomik etkiye sahip olan Çin'in Orta Asya ile ticaretinin 2007 ile 2018 yılları arasında neredeyse ikiye katlanarak 40 milyar dolara ulaşmak suretiyle Rusya ve AB'yi geride bırakması ayrıca 2018 yılı itibarıyla Orta Asya ülkelerine 14,7 milyar dolar tutarında doğrudan yabancı yatırım ve koşulsuz kredi imkanları sağlaması ve bu ülkelerin Çin'e olan borçlanma oranlarının yüksekliği Orta Asya hükümetlerinin Çin yanlısı tutumlarını açıklamaktadır (Gupta, 2020).

Sonuç

Orta Asya ülkeleri bağımsızlığını ilan ettikten sonra bu ülkeleri ilk tanıyan ve diplomatik ilişki kuran ülkelere biri Çin oldu. 1991'de bu ülkeleri tanıyan Çin, 1992 yılı boyunca bu ülkelerle diplomatik ilişki kurdu. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında ilk yıllarda daha çok Rusya'ya ekonomik, siyasi ve askerî bağımlılıkları ile gündeme gelen bu ülkeler 2000'li yıllarda yalnızca Rusya değil Çin ile ilişkileri bağlamında da gündeme gelmeye başladılar. Çin 1996'da tarihindeki ilk bölgesel işbirliği platformu olarak Şanghay Beşlisi'ni 2001'de örgüte dönüştürmek suretiyle yeni çevresel politikalarında Orta Asya'ya verdiği siyasi ve stratejik önemi ortaya koymuştu. 11 Eylül saldırıları sonrası Amerika ve Batı'nın bölgeye ilgisinin artmasına Çin bu şekilde cevap geliştirmiş oluyordu. Yalnızca Rusya'nın değil Batı'nın Orta Asya'ya müdahalesinin engellenmesi Çin'in temel dış politika hedeflerinden biri haline geldi.

Çin'in Orta Asya'ya yönelik politikalarının yeni dönemde en önemli ayağını hiç kuşkusuz Bir Kuşak Bir Yol girişimi çerçevesinde planlan ve gerçekleştirilen yatırım ve projeler oluşturdu. Orta Asya elitleri açısından bakıldığında Çinli yatırımların getirdiği ekonomik dinamizm ve ekonomilerine yaptığı katkı olumlu karşılаныp desteklenirken, bu ülkelerde yaşayan halklar üzerinde aynı etkiyi yaptığı söylenemez zira yapılan kamuoyu araştırmaları bu ülkelere yönelik gerçekleşen yeni Çinli göçü olgusuna karşı şüpheli ve olumsuz algının arttığını göstermektedir. Yolsuzluk ve çevreye verdiği tahribat dolayısıyla Çinlilerin yatırım ve projelerine yönelik olarak yerli halklar tarafından gerçekleştirilen protesto gösterileri de bu olumsuz algıyı doğrular niteliktedir.

Orta Asya'da yeni Çin etkisi ve Çin'li göçünün kimlikler üzerindeki etkisinin ötekileştirme üzerinden şekillendiği görülmektedir. Ancak bu konuda kapsamlı analizler yapabilmek için oldukça erkendir. Orta Asya halkları arasında Çin hakkındaki olumsuz tarihî yargıların son dönemdeki olumsuz Çin imajı ile birleşmesi halklara Rusya korkularını hatırlatmaktadır. Orta Asya halklarının yeni bir sömürgeci gücün

bölgede etkili olmasını istemedikleri açıktır. Ancak Çin olgusu bölgede devam eden Rus varlığıyla karşılaştırıldığında gerçekten yeni bir olgudur ve ağırlıklı olarak ekonomik araçlara yaslanmaktadır. Çin'in bölgede ekonomik olduğu kadar siyasi ve kültürel bir güç haline geldiğini söylemek zordur. Yatırımlar aracılığıyla gelen bir Çinli göçünden bahsetsek de bunun Çin'in bölgede kültürel bir aktör olduğunu iddia etmek için yeterli olmadığı açıktır. Çarlık Rusyası döneminde başlayan ve Sovyetler Birliği döneminde Orta Asya'ya yönelik olarak devam eden sistematik Rus göçünün sonucunda ortaya çıkan bugünkü Rus azınlık varlığı (Bkz. Alkan Özcan, 2003) ve Rusça'nın güçlü etkisi Rusya'yı hala birinci siyasi ve kültürel bölgesel güç yapmaktadır. Ayrıca Rusya'nın devam eden askerî varlığı ve etkisini de unutmamak gerekir. Orta Asya uluslarının modern etnik ve İslami kimliklerinin inşasında Rus yayılmacılığı ve emperyalizminin baskıcı ve ötekileştirici etkisi, bu kimliklerin karşı kimlikler olarak konumlanmasında belirleyici rol oynamıştır. Ortodoks Rusya ve Rusluk bu kimlikler açısından her ne kadar yüzyıllara dayanan bir birlikteliği ifade ediyor olsa da kültürel ve siyasal olarak ötekiyi temsil etmiştir. Bugün Çin açısından da her ne kadar benzer bir öteki durumu söz konusu olsa da bu halklar açısından Çin kültürü, Rus kültürü ile karşılaştırıldığında daha yabancı bir konumdadır. Nitekim kendilerine bir tercihle karşı karşıya kalmaları durumunda kimi ehven-i şer olarak görecekları sorusu sorulduğunda Rusya ve Ruslar olduğunu söyleyeceklerdir. Bağımsızlık sonrası bu ülkelerin gittikçe güçlenen ulus ve kimlik bilinci düşünüldüğünde böyle bir tercihle karşı karşıya kalmayı asla kabul etmeyecekleri de açıktır. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi Orta Asya'ya Çinli göçü etnik olarak Han Çinlilerini içerdiği kadar Doğu Türkistan kökenli Müslüman Kazak ve Kırgız unsurları da kapsamaktadır. Bu unsurların Orta Asya'ya dini, etnik ve dilsel yakınlıkları bu halklarla kolay iletişim ve etkileşim içinde olmalarını sağlamaktadır. Dolayısıyla olumsuz algı bu gruplardan ziyade Çin yatırımları ve Han Çinlileri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Kaynakça

- Alkan, Ö. S. (2003). *Bir Sovyet mirası Rus azınlıklar*, Küre Yayınları.
- Alkan Ö. S. (2004, Mayıs). “Denizaşırı Çinliler”: Nam-ı diğer Çin diasporası. Anlayış. <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=12&makaleid=3480> adresinden erişildi.
- Alperen, Ü. (2019). Geleneksel Çin merkezli (Sino-centric) bölgesel düzenden Çin karakteristiğiyle küresel düzene. M. Yağcı & C. Bakır (Ed.). *Çin Bilmecesi: Çin'in Ekonomik Yükselişi İçinde, Uluslararası İlişkilerde Dönüşüm ve Türkiye*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Central Asia's Silk Road Rivalries*. (2017). International crisis group. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/245-central-asias-silk-road-rivalries#38496> adresinden erişildi.
- Chang, F. B. (2012). Introduction: Globalization without gravitas: Chinese migrants in transition economies. F. B. Chang ve S. T. Rucker-Chang (Ed.), *Chinese Migrants in Russia, Central Asia and Eastern Europe* içinde. Routledge.
- Davutoğlu, A. (2020). Systemic earthquake and the struggle for world order. *Systemic Earthquake and the Struggle for World Order* içinde. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108751643> adresinden erişildi.
- Dillon, M. (2016). *Modernleşen Çin'in tarihi*. İletişim Yayınları.
- Ekrem, E. (2011). *Çin'in Orta Asya politikaları*. Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Gupta, P. K. (2020). *Local perception of China's growing role in Central Asia*. <https://www.vifindia.org/article/2020/october/10/local-perception-of-chinas-growing-role-in-central-asia> adresinden erişildi.
- Hui, W. (2017). *Çin'in yirminci yüzyılı: Devrim, geri çekilme ve eşitliğe giden yol*. Yordam.
- Jacques, M. (2016). *Çin hükmettiğinde dünyayı neler bekliyor?* Akılçelen.
- Temiz, K. (2019). Çin dış politikasının hedefleri ve kaynakları. M. Yağcı & C. Bakır (Ed.). *Çin Bilmecesi: Çin'in ekonomik yükselişi İçinde, Uluslararası İlişkilerde Dönüşüm ve Türkiye*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Temiz, K. (2021). Chinese foreign policy toward the middle east. *Chinese Foreign Policy Toward the Middle East* içinde. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003180333> adresinden erişildi.
- Woods, E., ve Baker, T. (2022, Mayıs). *Public opinion on China waning in Central Asia*. The Diplomat. <https://thediplomat.com/2022/05/public-opinion-on-china-waning-in-central-asia/> adresinden erişildi.
- Yao, S. (2007). *Konfüçyen Kapitalizm*. Küre Yayınları.
- Yağcı M. ve Bakır, C. (Ed.), *Çin bilmecesi: Çin'in ekonomik yükselişi, uluslararası ilişkilerde dönüşüm ve Türkiye*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Zafar, J. (2022). *China-central asia military relations*. Near Asia Forum. <https://yakasya.com/en/china-central-asia-military-relations-22> adresinden erişildi.

Türk Dünyasında Çağdaş Düşünce Kronolojisi

Aşağıdaki kronoloji Sovyetler Birliği hâkimiyeti altında olan ve 1990 sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Türk Devletlerindeki fikrî gelişmeleri sıralamaktadır. Kronolojide başlangıçta Sovyetler Birliğindeki tüm Müslümanları ilgilendiren gelişmeler verildikten sonra ülkelere göre düzenlenmiş gelişmeler sıralanmıştır. Zira Her bir ülkede gelişme seyrini takip edebilmek önemsenmiştir. Böylece bu kronoloji diğer kitaplardakilerden farklı olarak daha detaylı olmuştur. Bu kronolojide belirtilen ülkelerde düşünce hayatı üzerinde etki edebilecek kişi, olay, kurum, yayın ve gelişmelere odaklanılmıştır. Kronolojide bir arka plan oluşturması bakımından ilgili ülkelerdeki siyasi ve iktisadi gelişmelere de yer verilmiştir.

Sovyetler Birliğinde Müslüman Halklarla Gelişmeler

- 1917 Rusya Müslümanları 2. Kongresi gerçekleştirildi. Bu kongreyi örgütleyenlerden birisi Sultangaliyev idi.
- 1918 Moskova'da Rusya Müslüman Emekçileri Konferansı düzenlendi. Konferansta Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi isimli bir parti kurulmasına karar verildi. Bu partinin amacı Bolşevik Parti'ye henüz üye olarak kabul edilmemiş Türk Halklarından sosyalistleri örgütlemek ve Bolşevik yapmaktı.
- 1918 Stalin'in başında bulunduğu Milletler Halk Komiserliği'ne (NARKOMNATS) bağlı Müslüman Komiserliği (MÜSKOM) kuruldu ve başkanlığına Vahidov getirildi. Sultangaliyev de MÜSKOM'un Kazan temsilcisi oldu.
- 1918 Sultangaliyev Rusya Müslüman Öğretmenler Kongresi'ni düzenledi. 23-31 Mayıs 1918 tarihleri arasında gerçekleşen bu kongrede Türk halkları arasında Bolşevik kadrolar yetiştirmek için Müslüman Bilim Kurulu isimli bir akademi kurulması kararı alındı. Kazan'da bir Müslüman Üniversitesi, Doğu Müzesi ve Merkez Müslüman Kütüphanesi kurmak için çalışmalar başlatıldı.

- 1918 Sultangaliyev ve Vahidov 17-23 Haziran 1918 tarihleri arasında Kazan'da Müslüman Komünistleri Birinci Konferansı'nı düzenlediler. Kongrede Müslüman Komünistleri Bolşevik Partisi'nin kuruluş kararı alındı. Rus Komünist (Bolşevik) Partisi'nden özerk olarak çalışacak bu yeni parti-nin Vahidov başkanlığındaki 11 kişilik Merkez Komitesi içinde Sultangaliyev de yer aldı.
- 1918 Sultangaliyev ve Vahidov 8 Haziran 1918'de Müslüman Kızıl Ordu'ya subay yetiştirmek için Müslüman Subay Akademisi'ni kurdu.
- 1918 Tatarlar ve Başkurtlar için birleşik bir Sovyet devleti kurma girişimi olan Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşu gerçekleşti.
- 1920 Bakü'de Doğu Halkları Kongresi düzenlendi. Bu kongrede doğu devletlerinin sosyalizme geçişinde ulusal mücadelelerin rolü ele alınmıştır.
- 1920 Bakü'de İkinci Doğu Halkları Kurultayı düzenlendi. Bu kongrede Doğu halklarının kurtuluşunun sadece Batı proletaryasının zaferine bağlı olduğu kararı çıkartıldı.
- 1920 Rus Kızıl Ordusu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesinin ardından 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) kuruldu. Sovyetler Birliği'nin bir parçası haline gelen, çoğunluğu Müslüman olan ilk bölgelerden biriydi.
- 1921 Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurularak önemli Müslüman nüfusa sahip Orta Asya toprakları birleştirildi. Daha sonra Özbekistan ve Türkmenistan da dâhil olmak üzere ayrı Sovyet cumhuriyetlerine bölündü.
- 1923 Moskova'da kurulan Merkezi Müslüman Askerî Koleji, Rus İç Savaşı sırasında Sovyet devletini desteklemek ve Sovyet karşıtı hareketlere karşı savaşmak için Müslümanların örgütlenmesinde rol oynadı.
- 1923 Sultangaliyev Sovyet karşıtı bir komploya karıştığı iddiasıyla tutuklandı. Her ikisi de Sovyet birliğine tehdit olarak görülen Pan-Türkizm ve Pan-İslamizmi teşvik etmekle suçlandı. Ocak 1931'e kadar Arktik Okyanusu'nun Solovk Adası'ndaki hapisaneyeye gönderilmiştir.
- 1924 Daha geniş bir Sovyet ulusal sınırlandırma politikasının bir parçası olarak, her biri önemli Müslüman nüfusa sahip Özbek ve Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kuruldu.

- 1926 Orta Asya Müftülüğü, Sovyet hükümetinin Orta Asya'daki İslami işleri yönetmek için erken bir girişimiydi. Ancak bu kurumun yerini 1943 yılında SADUM aldı.
- 1928- Birinci Beş Yıllık Plan- Sovyetler Birliği'nin Birinci Beş Yıllık Planı, ağırlıklı olarak Müslüman bölgelerde tarımı modernleştirme ve kolektifleştirme çabalarını içeriyordu ve genellikle direnişe ve geleneksel yaşam biçimlerinin bozulmasına yol açtı.
- 1928 Tatar Komünist Partisi'nden Veli İbraimov ve Kırım Tatarları lehine milliyetçi bir ideoloji yaymaya çalışan Milliy Fırqa idam edildi. Bolşevik devriminde önemli roller oynayan Müslüman liderler ortadan kaldırılmaya başlandı.
- 1929 Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin kurucu cumhuriyeti olarak kuruldu ve ağırlıklı olarak Müslüman Tacik nüfusunu bünyesine kattı.
- 1933 Sultangaliyev'in cezası Mart 1933'te sürgüne çevrilmiş ve üçüncü kez tutuklandığı 1937 yılına kadar Saratov'da sürgün hayatı yaşamıştır.
- 1936 Daha geniş bir idari yeniden yapılanmanın parçası olarak, 5 Aralık 1936'da büyük Müslüman nüfusları içeren Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
- 1937- Joseph Stalin tarafından başlatılan Büyük Temizlik, Müslüman dinî liderler ve entelektüeller de dâhil olmak üzere çeşitli grupların zulme uğramasına yol açtı.
- 1937 Sultangaliyev 1937 yılında Büyük Temizlik sırasında tekrar tutuklandı. "Tatar-Türk-Japon anti-Sovyet komplosunun" bir parçası olmakla suçlandı ve ardından 1939'da idam edildi.
- 1943- Kırım Tatarları ve diğer Müslüman etnik gruplar sürgüne gönderildi.
- 1944 İkinci Dünya Savaşı sırasında Kırım Tatarları, Çeçenler, İnguşlar, Balıklar ve Karaçaylar gibi çeşitli Müslüman gruplar Nazilerle işbirliği yapmakla suçlandı ve zorla Orta Asya ve Sibiryaya sürüldü.
- 1943 Orta Asya Müslümanları Konferansı Taşkent'te düzenlendi
- 1944 Bakü'de önemli Müslüman liderlerden oluşan bir konferans düzenlendi.

- 1943 Müftü Abdurrahman Rasulov'un teklifi ve SSCB Yüksek Sovyeti'nin kararı ile SSCB'deki Müslümanlara ve din görevlilerine rehberlik etmek için dinî idareler kuruldu.
- 1943 Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Din İdaresi (SADUM) kuruldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet hükümeti, dinî faaliyetleri denetlemek ve devlet ile Müslüman nüfus arasında bir aracı olarak hizmet vermek üzere Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Ruhani İdaresi'ni kurdu.
- 1943 Avrupa Rusya ve Sibiryâ Müslümanları Ruhani İdaresi kuruldu. Bu kurum Avrupa Rusya ve Sibiryâ'da yaşayan Müslümanların dinî işlerini denetlemekten sorumluydu. Sovyet hükümetinin dinî kurumlar üzerindeki kontrolü merkezileştirme çabalarının bir parçası olarak SADUM'a paralel olarak kurulmuştur.
- 1943 Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Müslümanları Ruhani İdaresi kuruldu. Bu kuruluş, Sovyetler Birliği içindeki bir diğer önemli Müslüman nüfus merkezi olan Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'daki Müslümanların dinî işlerini yönetiyordu.
- 1944 İkinci Dünya Savaşı sırasında Kırım Tatarlarının sürgün edilmesinden sonra, yarımadada kalan Müslüman nüfusun dinî işlerini yönetmek üzere Kırım Müslümanları Ruhani İdaresi kuruldu. Ancak bu kurum Tatarların 1950'li ve 1960'lı yıllarda Kırım'a dönmelerinin ardından feshedilmiştir.
- 1945 Bir grup Sovyet Müslümanının Suudi Arabistan'ın Mekke şehrine hac ziyaretinde bulunmasına izin verildi. Bu tarihte bazı camilerin açılmasına da izin verildi.
- 1945 Orta Asya ve Azerbaycan'daki eski medreseler SADUM'un kontrolü altında yeniden açıldı. Mir-i Arab ve İsmail el-Bukhara medreseleri bunlar arasında önde gelmektedir.
- 1953 Sınırlı sayıda olmakla birlikte Müslümanlara Hacca gitme hakkı tanındı.
- 1954-1956 Stalin'in ölümünden sonra Nikita Kruşçev, daha önce sürgün edilen Müslüman grupların rehabilitasyonu da dâhil olmak üzere bir dizi reform uyguladı ve bu grupların anavatanlarına dönmelerine izin verildi.
- 1958-1964 Nikita Kruşçev liderliğindeki bakir topraklar kampanyası, Kazakistan ve diğer bölgelerdeki geniş ekilmemiş arazileri verimli tarım arazilerine dönüştürmeyi amaçlıyordu. Çok sayıda etnik Rus bu bölgelere göç etti ve bunun yerel Müslüman nüfus üzerinde kalıcı demografik ve kültürel etkileri oldu.

- 1979-1989 Sovyetler Birliği, hem Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerden gelen Sovyet askerleri açısından hem de savaşın SSCB içindeki Müslümanlar arasında Sovyet karşıtı duyguları yoğunlaştırması nedeniyle Sovyet Müslüman nüfusu üzerinde önemli bir etkisi olan Afganistan'ı işgal etti.
- 1986-1991 Mihail Gorbaçov'un reform ve açıklık politikaları, Sovyet Müslümanları arasında daha fazla dinî ve kültürel ifadeye izin vererek İslami kimlik ve uygulamaların yeniden canlanmasına katkıda bulundu.
- 1988-1990 Sovyetler Birliği zayıfladıkça Kafkasya ve Orta Asya'daki etnik gerilimler tırmanarak şiddetli çatışmalara ve daha fazla özerklik veya bağımsızlık çağrılarına yol açtı.

Azərbaycan'da Çağdaş Düşünce Kronolojisi

- 1873 Azerbaycan milli tiyatrosunun ilk oyunu sahnelendi.
- 1875 Hasan Bey Zerdâbî tarafından bütünüyle Azerbaycan Türkçesi ile Ekin-ci isimli ilk gazete yayımlandı. 1875 yılında başlayan yayım 1877 yılında son buldu.
- 1896 Abdurrahim Bey Hagverdiyev, Azerbaycan Türkçesi ile ilk epik trajedi olan Dağılan Tifag'ı (Dağılan Aile Ocağı) yazdı.
- 1902 Mehmed Emin Resulzade Müslüman Gençlik Teşkilatı'nı kurdu. Bu gizli örgütün tam olarak ne iş yaptığı pek bilinmemektedir. Sosyal-demokrat Himmet örgütünün çekirdek yapılanması olarak da kaydedilir.
- 1903 20. yüzyılda Azerbaycan dilinde yayınlanan ilk gazete Muhammed Ağa Şahtatlı tarafından Tiflis'te Şark-i Rus adıyla yayımlandı.
- 1903 Mehmed Emin Resulzade'nin ilk makalesi Şark-i Rus gazetesinde yayınlandı.
- 1905 Azerbaycan'daki Müslüman nüfusun haklarını savunmak için Ahmet Ağaoğlu'nun da aralarında bulunduğu bir grup aydın tarafından Difâi örgütü kuruldu.
- 1905 Bakü'de yayınlanan günlük sosyo-politik, ekonomik ve edebi gazete İrşad, Ahmed Bey Ağayev tarafından yayımlanmaya başlandı. 1908'e kadar yayımlanan İrşad siyasi, sosyal, ekonomik ve bilimsel bir gazeteydi.

- 1906-1918 Yeni gazete ve dergiler inkişaf etti. "Debistan" (1906–1907), "Rehber" (1906), "Mekteb" (1911–1918) eğitim ve okul konularını ele alan pedagojik derlemelerdi. Şiirler, hikâyeler, masallar, benzetmeler burada sade bir dille basıldı.
- 1906 Azerbaycan basın tarihinin en uzun ömürlü gazetesi olarak kabul edilen Bakinskiy Raboçiy (Bakü İşçisi) gazetesi kuruldu. Gazete daha sonra Azerbaycan Komünist Partisi'nin resmî yayın organlarından birisi oldu.
- 1906 Hayat gazetesi kapatıldıktan sonra Ali Bey Hüseyinzâde tarafından Füyûzat dergisi çıkarılmaya başlandı. Dergi 1907'ye kadar yayımlanmaya devam etti.
- 1906 Celil Memmedguluzâde ve Ömer Faik Numanzâde Şark-i Rus gazetesinin kapatılmasıyla boş kalan Şark-i Rus matbaasını satın alarak Gayret Matbaası olarak adlandırdılar. Akabinde farklı gazete ve dergiler çıkarmak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardı; ancak Azerbaycan'da mizah dergisinin yokluğu onları Molla Nasreddin'i çıkarmaya itti.
- 1906 Azerbaycan'da eğitim konusundaki gelişmelere öncülük eden Neşr-i Maarif Cemiyeti tesis edildi.
- 1907 Abdurrahim Bey Hakverdiyev, kendisine büyük ün kazandıran tarihi trajedisi Ağa Muhammed Şah Kaçar'ı tamamladı.
- 1907 Haşim Bey Vezirov, birbirini takip eden gazeteler yayımladı. Yeni Hayat (1907–1908) gazetesinden sonra sırasıyla İttifak (1908–1909), Seda (1909–1911), Seda-yi vatan (1911–1912), Sada-yi hak, Sada-yi Kafkaz (1915–1916) gazetelerini yayımlayarak Azerbaycan basın tarihinde önemli bir yer edindi.
- 1908 İrşad gazetesi kapatıldıktan sonra Ahmed Bey Ağayev tarafından Terakki gazetesi çıkarıldı. Siyasi, edebi, sosyal ve ekonomik bir gazete olan Terakki, "Hürriyet, Müsavat, Adalet" şiarıyla yazılmaktaydı.
- 1908 Üzeyir Hacıbeyov'un "Leyla ve Mecnun" adlı eseri ile Azerbaycan milli opera sanatının ilk örneği sahnelendi.
- 1912 Azerbaycan Devlet Filarmoni Orkestrası'nın binası olacak "Halk Toplantıları Yazlık Binası" inşa edildi. 1920 yılında Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra topluluklar, orkestralar ve müzikseverler bu binada toplandılar.

- 1916 Mikado Sinematografının binası veya Azerbaycan Devlet Akademik Rus Dram Tiyatrosu'nun binası faaliyet göstermeye başladı. Binada farklı zamanlarda Pelmel Tiyatrosu, Bakü Özgür Eleştiri-Propaganda Tiyatrosu ve Bakü İşçi Tiyatrosu faaliyet gösterdi.
- 1917 Azerbaycanlı besteci Üzeyir Hacıbeyov'un operetinden uyarlanan ilk uzun metrajlı sessiz komedi filmi Arşın Mal Alan (Kumaş Satıcısı) Bakü'de çekildi.
- 1918 Rus Devrimi ve Rus İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından günümüz Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ını kapsayan Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti kuruldu. Kısa ömürlü olan bu cumhuriyet sadece Şubat-Mayıs 1918 tarihleri arasında varlığını sürdürdü.
- 1918 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu. Milli Şura'nın Azerbaycan'da bağımsız bir devlet ilan edilmesi kararı ile birlikte 100 yılı aşkın bir aradan sonra, Doğu ve Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ın milli devleti yeniden tesis edildi.
- 1919 Azerbaycan Devlet Kukla Tiyatrosu, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Bakü'de kuruldu. 1923 yılında Dadaş Bunyatzâde'nin adını alan tiyatro, 1933-1991 yılları arasında Meşedi Azizbekov'un adını aldı. Azerbaycan tiyatrosunu ilk defa ulusal ve devlet bünyesinde topladı ve ülkenin önde gelen tiyatro oyuncularının, yazarlarının ve yönetmenlerinin yetişmesinde önyak oldu.
- 1919 Bakü Devlet Üniversitesi Azerbaycan'daki ilk modern üniversite olarak kuruldu. Ülkenin entelektüel ortamının şekillenmesinde önemli bir rol oynadı ve çok sayıda önde gelen akademisyen, bilim insanı ve siyasi figür yetiştirdi.
- 1919 Ekim Devrimi sonrasında Azerbaycan'da 20'den fazla Bolşevik gazete yayımlandı. "Bakü İşçi Konferansı Gazetesi", "Azerbaycan Gençliği", "Hürriyet", "Hak", "Fukara'nın Sesi", "Emeğin Sesi", "Ekim Devrimi", "Genç İşçi", "Azerbaycan fukarası" Azerbaycan dili Nabat", "Molot", "Proletari", "Rabochi put", "Golos truda", "Bednota", "Molodoy rabochi", "Novi mir" ve diğerleri Azerbaycan bolşevikleri tarafından yayımlanan gazetelerdi. Bu gazetelerin ömürleri çok kısa oldu.
- 1919 Komünist gazetesi Ruhulla Ahundov tarafından yasadışı bir şekilde yayımlanmaya başlandı. Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra 1920'de Alihaydar Garayev'in editörlüğünde yayın hayatına yasal olarak devam etti.

- 1920 Sovyetler Birliği Azerbaycan'ı işgal ederek Azerbaycan SSC'yi kurdu.
- 1920 Azerbaycan Devlet Akademik Opera ve Bale Tiyatrosu resmen kuruldu ve aynı yıl kapılarını halka açıp opera ve bale eserlerinin gösterimine başladı. 1928 yılında opera ve bale tiyatrosuna, modern Azerbaycan edebiyatının seçkin temsilcilerinden biri olan Azerbaycanlı yazar Mirza Fetalı Ahundov'un adı verildi. 1959 yılında opera ve bale tiyatrosunun adı değişerek Azerbaycan Devlet Akademik Opera ve Bale Tiyatrosu oldu.
- 1920 Azerbaycan Komünist Partisi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin bir parçası olarak Himmet Partisi, Adalet Partisi, Çiftçi Partisi'nin ve Bakü bolşeviklerinin bir araya gelmesiyle tesis edildi.
- 1920 Azerbaycan SSC'nin ilk resmî gazetesi olarak Jurnalist (Gazeteci) kuruldu. Gazete, Azerbaycan Komünist Partisi'nin sözcülüğünü yaptı ve ülkedeki Sovyet propagandasının şekillenmesinde önemli bir rol oynadı.
- 1920 Bakü Politeknik kuruldu. 1934 yılında adı Azerbaycan Devlet Petrol Akademisi olarak değiştirildi. Çok sayıda isim değiştiren kurum en son 2015 yılında Azerbaycan Devlet Petrol ve Sanayi Üniversitesi adını almıştır. Üniversite, petrol, mühendislik ve teknoloji alanlarında profesyonellerin yetiştirilmesinde etkili olmuş ve Azerbaycan'ın endüstriyel ve ekonomik gelişimine katkıda bulunmuştur.
- 1921 Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü kuruldu. Bu kurum öğretmen ve eğitimcilerin yetiştirilmesinde kritik bir rol oynayarak Azerbaycan eğitim sisteminin gelişimine katkıda bulundu. Enstitü bugün Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi olarak devam etmektedir.
- 1922 Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, koleksiyonundaki 6 milyondan fazla eserle ülkenin en büyük kütüphanesi olan Azerbaycan Milli Kütüphanesi kuruldu.
- 1922 Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgali sonrası tutuklanarak hapse atılan Mehmed Emin Resulzade'nin cezası, Josef Stalin'in isteğiyle idam cezasından sürgüne çevrildi. Sürgün hayatını; Türkiye'nin, Polonya'nın ve Almanya'nın bazı şehirlerinde geçiren Resulzade, Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda çalışmalarına devam etti.
- 1923 Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi (CPMK) Merkez Komitesi, başta Azerbaycan kadınları olmak üzere Doğu kadınlarını dünyaya açmak için aylık, edebi, sosyal ve siyasi bir dergi "Şark Kadını" (Doğulu Kadın) dergisini çıkarmaya başladı. Derginin ilk editörü Ayna Sultanova'dır. Dergi 1938 yılından itibaren "Azerbaycan Kadını" adıyla yayımlandı.

- 1923 Neriman Nerimanov'un girişimleri ile Azerbaycan Tetkik ve Tetabbu (Araştırma) Cemiyeti kuruldu.
- 1923 Azernesr (Azerbaycan Devlet Yayınevi) kuruldu. Yayınevi bu tarihten beri kesintisiz olarak faaliyet göstermektedir.
- 1923 Bakü Tiyatro Koleji kuruldu. Daha sonra Tiyatro Enstitüsü olarak faaliyet gösteren kolej, 1954'te Azerbaycanlı aktör Mirza Ağa Aliyev'in adını aldı.
- 1925 Azerbaycanlı Bolşevik devrimci, yazar, yayıncı, politikacı ve devlet adamı Neriman Nerimanov Moskova'da vefat etti.
- 1927 "Pioner" dergisi yayımlanmaya başladı.
- 1928 Azerbaycan'da Latin Alfabesi temelli yeni bir alfabeğe geçilme kararı alındı.
- 1928 Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olarak C. Cabbarlı Cumhuriyet Gençler Kütüphanesi faaliyete başladı. Kütüphanenin 8 şubesi mevcuttur.
- 1928 Vyshka gazetesi yayın hayatına başladı. Komünist partinin resmî yayın organlarından biriydi.
- 1929 Azerbaycan Tetkik ve Tetebbu (Araştırma) Cemiyeti yeniden teşkil edilerek Azerbaycan Devlet İlmî-Tetkikat Enstitüsü olarak adlandırıldı. Enstitünün doğa, biyoloji, tarih ve etnografya, dilbilim, edebiyat ve güzel sanatlar, felsefe, devlet ve hukuk bölümleri vardır.
- 1929 Komünist Parti kararı doğrultusunda okuma yazma seferberliği ilan edildi. Azerbaycan basını bu işin uygulanmasında büyük fedakarlıklar yaptı, gazeteler alfabeyi öğrenenler için özel sayfalar ayırdı, metodik makaleler yayımlandı.
- 1930 Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Bakü'de kuruldu.
- 1930 Bakü Devlet Üniversitesi'nin Tıp Fakültesi ayrı bir üniversite olarak ilan edilmiştir. 1980'lerde üniversiteye Neriman Nerimanov'un ismi verilse de 1990'larda bu karar feshedilmiştir. Şu anda ülkenin önde gelen tıp üniversitelerinden biridir.
- 1930lar Azerbaycan tiyatrosu ve sinemasında hızlı bir gelişme dönemi yaşandı.

- 1932 Azerbaycan'ın önde gelen yazarlarından, oyun ve hiciv yazarı Celil Memmedguluzâde vefat etti. Azerbaycan edebiyatının en ünlü temsilcilerinden Memmedguluzâde Molla Nasreddin takma adı ile tanınır. Kurduğu derginin çatısı altında realist-demokratik edebî bir mektep kurmuştur. Azerbaycan milliyetçiliğinin oluşmasında etkin rol oynamıştır.
- 1932 Birleşik Latin alfabesi Azerbaycan'da kabul edildi.
- 1932 İlk olarak "Azerbaycan Beden Terbiyecisi" ("Fizkulturnik Azerbajjana") adıyla yayınlanan "İdman" gazetesi Azerbaycan spor basınının en eski yayınıdır.
- 1932 SSC Bilimler Akademisi Zakafkasya Şubesinin Azerbaycan kolu kuruldu. Bu kol 1935'te şube Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Bilimler Akademisi Azerbaycan Şubesine çevrildi.
- 1933 Azerbaycanlı yazar ve oyun yazarı, pedagog, edebiyat eleştirmeni, Azerbaycan edebiyatının bir klasiği olarak kabul edilen Abdurrahim Bey Hagverdiyev Bakü'de vefat etti.
- 1934 "Komünist Maarifi" gazetesi yayınlanmaya başladı. 1938 yılında adı "Öğretmen Gazetesi" olarak değiştirildi. Gazete, Haziran 1941'e kadar bu isimle yayımlandı. Nisan 1946'da "Azerbaycan Hocası" adıyla yeniden çıkan gazete, sonraki yıllarda bu adla yaşadı.
- 1934 Azerbaycan Yazarlar Birliği, SSCB Yazarlar Birliği'nin bir kolu olarak Bakü'de kuruldu.
- 1934 Azerbaycan'ın önde gelen yazar ve oyun yazarlarından Cafer Cabbarlı vefat etti. Azerbaycan tiyatro sanatının gelişmesinde büyük hizmeti olmuştur.
- 1934 Edebiyat ve Sanat dergisi Bakü'de yayımlanmaya başladı.
- 1936 Almas İldırım'ın şiirleri Ölmeyen Şiir kitabında yayınlandı.
- 1936 Azerbaycan Devlet Akademik Filarmonisi kuruldu. Filarmoniye 1937'de ünlü Azeri besteci Müslüm Magomayev'in adı verildi. Filarmoni, ulusal ve klasik müzisyenler için eşsiz bir tanıtım merkezidir.
- 1936 Azerbaycan Devlet Opera ve Bale Tiyatrosu kuruldu ve Azerbaycan klasik müziği, operası ve balesinin gelişimini destekledi.

- 1936 Azerbaycanlı yazar Mehdi Hüseyin bir Azerbaycan köyünün sosyalist yeniden inşası temasını işleyen Terlan (Av Kuşu) adlı romanını yazdı. Mehdi Hüseyin aynı zamanda eleştirmen ve yayıncı olarak da tanınmaktadır. Sosyalist gerçekçilik, geçmişin edebi mirasının benimsenmesi, klasik Rus edebiyatının ve Rus Sovyet yazarlarının eserlerinin öğrenilmesi konularında edebi-eleştirel makaleler onun kaleminden çıkmıştır.
- 1936 Bakü'de Azerbaycan Ulusal Güzel Sanatlar Müzesi kuruldu. 1943 yılında ünlü Azeri tiyatro set tasarımcısı ve tiyatro sanatçısı Rüstem Mustafayev'in adını almıştır. Müzede Azerbaycan, Batı Avrupa, Rusya ve Doğu sanatının çeşitli dönemlerini kapsayan sanat eserleri sergilenmektedir ve müzenin koleksiyonunda tablo, çizim, gravür ve heykel bulunmaktadır. Müzede 15.000'in üstünde eser sergilenmektedir.
- 1937 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde önemli bir rol oynayan önde gelen dinî ve siyasi lider Mirza Davud Hüseyinov, Stalinist tasfiyeler sırasında idam edildi.
- 1937 Azerbaycan'ın "milli romanı" kabul edilen Ali ve Nino "Kurban Said" müstear adını kullanan kimliği tartışmalı yazar tarafından Viyana'da Almanca olarak yayımlandı. Roman Bakü'de 1918-1920 yıllarında Bolşevik işgalinin arifesinde Müslüman bir Azeri genci olan Ali Han Şirvanşir ile Hristiyan Gürcü kızı Nino Kipiani arasında yaşanan imkansız aşkı konu edinir. Yüzyılın aşkı olarak değerlendirilen eser, Romeo ve Juliet, Rüzgâr Gibi Geçti, Doktor Jivago gibi aşk öyküleriyle kıyaslanmış ve 37 dile çevrilmiştir.
- 1937 Önde gelen şair, oyun yazarı ve filozoflarından Hüseyin Cavid dönemin rejimine uygun eserler yazmadığı için 1937'de önce tutuklandı daha sonra Uzakdoğu'ya sürüldü. 1941 yılında İrkutsk'un Tayşet şehri Şevçenko köyünde vefat etti. Ölüm sebebi olarak ayak donmasına bağlı sepsis ve kalp durması gösterilmiştir. Doğumunun 100. yılında Haydar Aliyev tarafından naaşı Sibirya'dan Nahçıvan'a getirilmiş ve adına anıt mezar dikilmiştir.
- 1937 Semed Vurgun 18. yüzyılda yaşamış Azerbaycanlı şair Molla Penah Vagif'in hayatına dayanan tarihi bir dram olan "Vagif" isimli eserini yayımladı.
- 1938 Önde gelen Azerbaycanlı kadın hakları aktivisti ve siyasetçi Tahire Tahirova, Stalinist tasfiyeler sırasında idam edildi.
- 1939 Ahmet Ağaoğlu İstanbul'da vefat etti.

- 1939 Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçildi. Bu yasa 1 Ocak 1940'ta yürürlüğe girdi. Bununla birlikte, ülkedeki Rus dilinin kapsamı genişletildi. Böylece tarihsel olarak kısa bir sürede Azerbaycan'da iki kez alfabe değiştirildi. Bu değişiklik Azerbaycan edebiyatının ve eğitiminin gelişimini etkiledi.
- 1940 Ali Hüseyinzâde İstanbul'da vefat etti.
- 1940 Azerbaycan'da "Nizami Sineması" adı verilen ilk sinema Bakü'de kuruldu. Sinema merkezine şair Nizami Gencevi'nin adı verildi. Sovyet döneminde bu sinema, film festivallerine ve yerli ve yabancı film yapımıcılığının yeni eserlerinin prömiyerlerine ev sahipliği yaptı ve 2011 yılında yeniden açıldı.
- 1940 Büyük besteci Efrasiyab Bedelbeyli Kız Kulesi efsanesinin motifleri üzerine ilk Azerbaycan balesi olan Kız Kulesi balesini yazdı. Bale ilk defa Azerbaycan Devlet Akademik Opera ve Bale Tiyatrosunda dramatize edildi.
- 1941 Semed Vurgun'un "Vakıf" adlı eseri Stalin adına verilen ödülü aldı.
- 1945 SSCB Halk Komiteleri Birliği'nin kararıyla Azerbaycan Azerbaycan Bilimler Akademisi kuruldu. Günümüzde Azerbaycan Milli İlimler Akademisi ismiyle çalışmalarına devam eden Akademi, Azerbaycan'ın önde gelen bilimsel kurumu olup doğal, sosyal ve teknik bilimler de dâhil olmak üzere çeşitli alanların gelişimini teşvik eder. Ülkenin entelektüel ilerlemesine katkıda bulunmuş ve birçok önemli bilim insanı yetiştirmiştir.
- 1952 Kirpi dergisi Sovyet ideolojisine hizmet etmesine rağmen, farklı kuşaklardan profesyonel karikatüristleri bir araya getirmeyi başardı. 2012 tarihinde "Kirpi" dergisinin yayımının 60. yılına ithafen etkinlik ve sergi düzenlendi.
- 1955 Azerbaycanlı devlet adamı ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularından Mehmed Emin Resulzade Ankara'da vefat etti.
- 1956 Azerbaycan'ın önde gelen şair ve oyun yazarlarından Semed Vurgun vefat etti.
- 1965 F. Köçerli Cumhuriyet Çocuk Kütüphanesi Kültür Bakanlığı'nın kararıyla M. Gorki Kütüphanesi'nin temelinde kuruldu. Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olarak faaliyet gösteren kütüphanede 214 bin kitap, 7428 gazete ve dergi bulunur. Kütüphanenin 8 şubesi, 4 bölümü ve 2 okuma salonu vardır. 4 şube ise Bakü'nün değişik ilçelerinde faaliyet gösterir.

- 1968 Azerbaycanlı Yahudi kökenli Sovyet fizikçi Lev Davidovich Landau vefat etti. Kendisi 1962 yılında Nobel Fizik Ödülü'ne layık görülmüştü.
- 1968 Tiyatro Enstitüsü Azerbaycan Devlet Güzel Sanatlar Enstitüsü adını aldı. Günümüzde Azerbaycan Devlet Medeniyet ve Sanat Üniversitesi olarak devam eden üniversitenin fakülteleri arasında kültür bilimi, oyunculuk, sinema, müzik ve ressamlık bulunur.
- 1970 Anar Rzayev'in Ağ Liman (Ak Liman) isimli tahkiye (uzun hikaye) türünde kitabı yayımlandı. Kitap Azerbaycan Devlet Basımevi'nde çalışan bir grup insanın hayatını ele alır.
- 1974 Azerbaycan'ın önde gelen şair ve oyun yazarlarından Süleyman Rüstem vefat etti.
- 1980 Allahşükür Paşazâde Kafkas Müslümanları İdaresi Başkanlığı'na seçildi ve Şeyhülislam derecesine yükseldi.
- 1986 Şərq-Qərb (Doğu-Batı) Yayınevi, Azerbaycan'da edebiyat, tarih ve kültürle ilgili kitapların yanı sıra yabancı edebiyat çevirileri yayınlamaya odaklanan özel bir yayınevi olarak kuruldu.
- 1988-1994 Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Birinci Dağlık Karabağ Savaşı, 1980'lerin sonunda etnik Ermeni nüfusun Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan'a katılmak istemesiyle başladı. Bu durum 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından geniş çaplı bir savaşa yol açtı. Savaş her iki tarafta da önemli kayıplara ve sivillerin yerlerinden edilmesine neden oldu.
- 1989 Azadlık (Özgürlük) Bakü'de bağımsız bir gazete olarak kuruldu ve ülkenin en popüler ve saygın gazetelerinden biri haline geldi. Gazetenin logosunda "Elin gücü- selin gücü!" yazılıdır. İlk sayısında Azadlık Meydanı'ndaki mitingden bir fotoğraf, alt kısımda ise Tevfik Fikret'in "Milletin Şarkısı" şiiri yer alır.
- 1989 ünlü şarkıcı Seyid Şuşunski'nin 100. yıl dönümünde Harıbülbül Müzik Festivali Şuşa'da düzenlenmeye başladı.
- 1989 Yeni Musavat (Yeni Eşitlik) Bakü'de bağımsız bir gazete olarak kuruldu ve araştırmacı haberciliği ve siyasi yorumlarıyla tanındı.

- 1990 Sovyet ordusu Kanlı Ocak katliamını yaptı. Aralık 1989'da Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Konseyi'nin, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesi yönünde aldığı kararı Bakü'de protesto eden sivil-lere ateş açan Sovyet ordusu 147 Azerbaycanlı sivil öldürdü.
- 1990 Azerbaycan'da kutlanan Nevruz bayramı resmî tatil ilan edildi.
- 1990 Zerkalo (Ayna), Azerbaycan'da siyaset ve toplum üzerine eleştirel ve bağımsız görüşleriyle tanınan bir edebiyat ve kültür dergisi olarak kuruldu.
- 1991 Azerbaycan Devlet Kukla Tiyatrosu'nun adı Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu olarak değiştirildi.
- 1991 Azerbaycan Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan etti ve bu da birçok yeni bağımsız gazete ve yayının kurulmasına yol açtı.
- 1991 Azerbaycan'ın ilk özel üniversitesi Azerbaycan Hazar Üniversitesi kuruldu. Ancak üniversite 1996 yılında eğitime başladı.
- 1991 Azerbaycan'da yüksek dinî eğitim kurumu olan Bakü İslam Üniversitesi kuruldu. Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi bünyesinde olan üniversitenin İslamşinaslık ve Şeriat fakülteleri vardı. Bu üniversite Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü oluşturulduktan sonra kapandı.
- 1991 Selahattin Halilov Azerbaycan'da ilk özel üniversite olan Azerbaycan Üniversitesi'ni tesis etti.
- 1992 Azerbaycan bağımsız bir ülke olarak ilk kez Olimpiyat Oyunlarına katıldı.
- 1992 Azerbaycan İslam Partisi, Azerbaycan toplumunda İslami değerleri ve ilkeleri teşvik etmeyi amaçlayan bir siyasi parti olarak kuruldu. Parti 1995 yılında kapatıldı.
- 1992 Azerbaycan Premier Ligi ülkedeki en üst profesyonel futbol ligi olarak kuruldu.
- 1992 Çağdaş Azerbaycan sanat ve kültürünü tanıtmak için önemli bir platform haline gelen Sanat dergisi kuruldu.
- 1992 Hocalı Soykırımı vuku buldu. Sovyetler Birliği ordusuna bağlı 366. Motorize Piyade Alayı'nın desteğindeki Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Azeri sivilleri katletti. Saldırıda ölenler hakkında verilen resmî rakam 613 kişi olmakla birlikte, katledilen toplam Azeri sayısının 1.300 kişi olduğu söylenir.

- 1992 Latin tabanlı Azerbaycan alfabesi yeniden benimsendi. Bağımsızlığın ardından Azerbaycan hükümeti Kiril alfabesinin yerine Latin tabanlı alfabeği yeniden kullanmaya karar verdi. Bu değişiklik ulusal kimliği güçlendirmeyi ve Türk dili konuşan dünya ile kültürel bağları yeniden kurmayı amaçlıyordu.
- 1992 Şeyhülislam Allahşükür Paşazâde Azerbaycan, Dağıstan, Kabardino-Balkar, Gürcistan, İnguşetya, Çeçenistan, Karaçay-Çerkez ve Adıge'nin dinî liderleri tarafından Kafkas milletlerinin Yüksek dinî Şurası'nın başkanlığına seçildi.
- 1992 Ülkede sporun geliştirilmesi ve teşvik edilmesini denetleyen Azerbaycan Milli Olimpiyat Komitesi kuruldu.
- 1992 Ülkedeki dinî faaliyetleri denetlemek ve düzenlemek için Azerbaycan dinî Örgütlerle Çalışma Devlet Komitesi kuruldu.
- 1993 Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, Bakü'de Mehmed Emin zâdeResulzade için bir anıtın dikilmesine karar verdi.
- 1993 Bağımsızlık sürecinde Azerbaycan'ın önde gelen politikacı ve diplomatlarından Elmira Gafarova vefat etti.
- 1993 Sovyet dönemi liderlerinden olan Haydar Aliyev 1993 yılında Azerbaycan'da iktidara geldi. Aliyev'in iktidarı siyasi istikrar, güç konsolidasyonu ve ülkenin geniş petrol ve doğal gaz kaynakları sayesinde ekonomik kalkınmaya odaklanmasıyla dikkat çekti.
- 1994 Azerbaycan, uluslararası petrol şirketlerinden oluşan bir konsorsiyumla büyük bir üretim paylaşım anlaşması (PSA) imzaladı. "Yüzyılın Anlaşması" olarak da bilinen bu anlaşma, ülkenin geniş petrol ve gaz rezervlerinin geliştirilmesini kolaylaştırarak önemli yabancı yatırımların ve ekonomik büyümenin önünü açtı.
- 1996 Azerbaycan'ın önde gelen halk sanatçısı Elmira Şahtahtinskaya vefat etti. Shakhtahtinskaya, posterlerin ve şövale resimlerinin sanatçısı olarak ünlüdür.
- 1997 Bibiheybet Camii Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in katılımıyla açıldı. 13. yüzyılda Şirvanşah II. Ferruhzad tarafından inşa ettirilen cami 1930'larda yıkıldı. Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bulunan tarihi cami 1990'lı yıllarda eski caminin birebir kopyası olarak yeniden inşa edildi.

- 1998 Cumhurbaşkanı H. Aliyev'in imzaladığı özel kararnameyle Azerbaycan'da basın üzerindeki sansür kaldırıldı.
- 2000 Azerbaycan'ın sembollerinden biri olan Kız Kalesi UNESCO'nun Dünya Mirası listesine alındı.
- 2003 Haydar Aliyev'in ölümünden sonra oğlu İlham Aliyev 2003 yılında cumhurbaşkanı oldu. Babasının politikalarını sürdürdü, gücü elinde topladı ve iktidar partisinin ülkedeki hâkimiyetini güvence altına aldı. Yönetimi insan hakları ihlalleri ve demokratik ilerleme eksikliği nedeniyle eleştirildi.
- 2004 Azerbaycan Yazarlar Birliği 70. kuruluş yıldönümünü kutladı.
- 2004 Gobustan Dünya Müzik Festivali kuruldu. UNESCO Dünya Mirası listesinde yer alan Gobustan Kaya Sanatı Kültürel Peyzajı'nda düzenlenen bu festivalde Azerbaycanlı ve uluslararası müzisyenler dünya müziğinin çeşitli tarzlarını icra etmektedir. Etkinlik, kültürel diyalogu ve farklı müzik geleneklerinin takdir edilmesini teşvik etmeyi amaçlamaktadır.
- 2004 Haydar Aliyev Vakfı kuruldu. Vakıf, Azerbaycan devlet adamı ve Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in anısını yaşatmak ve Azerbaycan için olan ideallerinin gerçekleştirilmesine katkıda bulunmak ve geliştirip yaygınlaştırmayı amaçlamaktadır.
- 2005 Azerbaycan Kültür Bakanlığı ve "Caz Dünyası" dergisi tarafından düzenlenen Bakü Uluslararası Caz Festivalinin ilki gerçekleştirildi. Caz müziğini ve kültürel alışverişi teşvik eden yıllık bir etkinlik olan festival dünyanın dört bir yanından müzisyenlerin ilgisini çekti ve yerel caz sahnesinin gelişmesine yardımcı oldu.
- 2005 Bakü Uluslararası Kitap Fuarı başladı. İki yılda bir düzenlenen bu etkinlik, Azerbaycan edebiyatını ve kültürünü tanıtmının yanı sıra dünyanın dört bir yanından yayıncılar, yazarlar ve çevirmenler arasında işbirliği ve alışverişi teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Fuarda kitap sergileri, edebi tartışmalar ve ödül törenleri yer almaktadır.
- 2006 Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı hayata geçti. BTC boru hattı 2006 yılında faaliyete geçerek Hazar Denizi'ndeki petrol sahalarını Türkiye'nin Akdeniz'deki Ceyhan limanına bağladı. Boru hattı, petrolün uluslararası pazarlara ihraç edilmesini sağlayarak Azerbaycan'ın ekonomik kalkınmasında önemli bir rol oynadı.

- 2007 Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (SOFAZ) genişledi. 1999 yılında kurulan fon, 2001 yılında tam olarak faaliyete geçti ve 2007 yılında ülkenin petrol ve gaz gelirlerini daha etkin bir şekilde yönetmek için rolü genişletildi. SOFAZ makroekonomik istikrarı sağlamayı, gelecek nesiller için zenginliği korumayı ve sosyo-ekonomik kalkınmayı desteklemeyi amaçlamaktadır.
- 2008 Azerbaycan'ın önde gelen opera sanatçısı ve oyuncularından Bakü Müzik Akademisi'nden Profesör Lutfiyar İmanov vefat etti. İmanov, ilk kez 1957 yılında Moskova'da Üzeyir Hacıbeyov'un Köroğlu operasında başrol oynadı. 1958'den ömrünün sonuna kadar Azerbaycan Devlet Akademik Opera ve Bale Tiyatrosu'nun solistliğini yaptı. 1965'te Moskova'da Bolşoy Tiyatrosu'nda ve 1975'te İtalya'nın Milano kentinde "La Scala" tiyatrosunda çalıştı. 1968'den beri 30'dan fazla operada başrol oynadı.
- 2008 Sovyet Sinatrası lakabıyla da bilinen efsanevi Sovyetler ve Azerbaycan opera (bariton) ve pop şarkıcısı, besteci; Azerbaycan Halk Sanatçısı (1971) ve SSCB Halk Sanatçısı (1973) ve aynı zamanda Kızıl Bayrak İşçi Nişanı ödülü sahibi Muslim Magomayev vefat etti.
- 2009 Tartışmalı bir anayasa değişikliği ulusal bir referandumda onaylandı ve cumhurbaşkanlığı dönem sınırlamalarını kaldırarak İlham Aliyev'in süresiz olarak yeniden seçime girmesine izin verdi. 2016 yılında, cumhurbaşkanlığı süresini beş yıldan yedi yıla uzatan ve diğer değişikliklerin yanı sıra Birinci Başkan Yardımcılığı pozisyonunu oluşturan başka değişiklikler de onaylandı.
- 2009 Azerbaycan Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak Kitle İletişim Araçlarının Gelişmesine Devlet Yardımı Vakfı tesis edildi.
- 2009 İlk "Muğam Dünyası" Uluslararası Müzik Festivali Haydar Aliyev Vakfı'nın girişimiyle gerçekleştirildi. Muğam adı verilen geleneksel Azerbaycan müziğine adanmış olan bu iki yılda bir düzenlenen festival, bu eşsiz sanat formunu kutlamak ve tanıtmak için dünyanın dört bir yanından müzisyenleri, akademisyenleri ve meraklıları bir araya getirmektedir.
- 2009 İlk Uluslararası Gebele Müzik Festivali gerçekleştirildi. Her yıl düzenlenen bu klasik müzik festivali, dünyanın dört bir yanından ünlü müzisyenlerin, orkestraların ve toplulukların performanslarına yer vermektedir. Haydar Aliyev Vakfı'nın desteğiyle düzenlenen festival, Azerbaycan klasik müziğini tanıtmayı ve kültürel alışverişi teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

- 2011 Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının tekrar ilan edilmesinin 20. yıldönümüne ithaf edilen 1. Bakü Uluslararası Kukla Festivali gerçekleştirildi. İki yılda bir düzenlenen bu festival, sanatlarını sergilemek ve kuklacılığın kültürel mirasını tanıtmak için dünyanın dört bir yanından kukla tiyatrosu şirketlerini bir araya getirmektedir.
- 2011 Bakü Uluslararası İnsani Forumu'nun ilki gerçekleştirildi. Bu küresel forum, acil insani sorunları tartışmak ve entelektüel işbirliği ve değişimi teşvik etmek amacıyla çeşitli alanlardan politikacıları, bilim insanlarını ve entelektüelleri bir araya getirmektedir.
- 2011 Haydar Aliyev Vakfı tarafından restore edilen Kız Kulesi'nde Kız Kulesi Uluslararası Sanat Festivali düzenlenmeye başladı.
- 2012 Bakü Eurovision Şarkı Yarışmasına ev sahipliği yaptı- Azerbaycan'ın başkenti Bakü, 2011 yılındaki yarışmada Azerbaycanlı şarkıcılar Ell ve Nikki'nin zaferinin ardından 2012 yılında Eurovision Şarkı Yarışmasına ev sahipliği yaptı. Etkinlik, Azerbaycan kültürünü ve misafirperverliğini uluslararası bir izleyici kitlesine sergiledi.
- 2013 Bakü Uluslararası Tiyatro Festivali hayata geçti. Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından iki yılda bir düzenlenen bu etkinlik, ulusal ve uluslararası tiyatro şirketlerinin çalışmalarını sergileyerek kültürel alışverişi ve diyalogu teşvik etmektedir.
- 2013 Haydar Aliyev Kültür Merkezi açıldı. Ünlü mimar Zaha Hadid tarafından tasarlanan Haydar Aliyev Merkezi, çeşitli sergilere, konserlere ve etkinliklere ev sahipliği yapan ve Azerbaycan'ın kültürel yaşamına katkıda bulunan bir kültür ve konferans merkezidir.
- 2014 Bakü Uluslararası Çokkültürlülük Merkezi, Azerbaycan'da ve ötesinde dinler arası diyalog ve hoşgörüyü teşvik etmek amacıyla kuruldu.
- 2014 Türkolog ve Doktor Cavad Heyet Bakü'de vefat etti.
- 2015 Azerbaycan, Bakü'de 50 ülkeden 6.000'den fazla sporcunun katıldığı Avrupa Oyunları'nın açılışına ev sahipliği yaptı.
- 2015 Azerbaycan, Bakü'de 50 ülkeden 6.000'in üzerinde sporcunun katıldığı Avrupa Oyunları'nın açılışına ev sahipliği yaptı.
- 2015 Bakü'de Kafkasya bölgesindeki en büyük camilerden biri haline gelen Haydar Camii açıldı.

- 2017 Azerbaycan, çoğunluğu Müslüman olan ülkelerden sporcuları bir araya getiren 4. İslami Dayanışma Oyunları'na Bakü'de ev sahipliği yaptı.
- 2017 DokuBaku Uluslararası Belgesel Film Festivali (BSFF) her yıl Azerbaycan'ın Bakü kentinde düzenlenmeye başladı.
- 2017 Bulanık mantığın kurucusu olan Lütfi Zâde'nin cenazesi ABD'den getirilerek Bakü'de defnedildi.
- 2018 ANIMAFILM Uluslararası Animasyon Festivali Azerbaycan'ın ilk uluslararası animasyon festivali olarak başladı.
- 2018 Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Azerbaycan Cumhuriyeti dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi bünyesinde müstakil bir üniversite olarak Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü'ne dönüştürüldü.
- 2018 Bakü Uluslararası Çokkültürlülük Merkezi, Bakü Devlet Üniversitesi ile ortaklaşa Azerbaycan'da ve ötesinde dinler arası diyalog ve anlayışı teşvik etmeyi amaçlayan bir İslami çalışmalar programı kurdu.
- 2019 Haydar Aliyev Vakfı ve Azerbaycan Kültür Bakanlığı'nın organizatörlüğü ile Nesimi festivali düzenlendi. Festival Nesimi'nin ölümünün 650. yılı münasebetiyle ilan edilen Nesimi Yılı kapsamında düzenlendi.
- 2020 Azerbaycan, Ermenistan tarafından işgal edilen Dağlık Karabağ bölgesini geri aldı. Altı hafta süren çatışmaların ardından Rusya'nın arabuluculuğunda bir ateşkes anlaşması imzalandı ve Azerbaycan, Dağlık Karabağ bölgesinin bir kısmı ve çevresindeki topraklar üzerinde kontrolü yeniden ele geçirdi.
- 2022 1. Türk Dünyası Edebiyat ve Kitap Festivali Bakü Devlet Üniversitesinde düzenlenen Ödül Töreni'yle sona erdi. Festival çerçevesinde verilen "Türk Dünyası Kitap Ödülü", Azerbaycan milletvekili Dr. Cavanşir Feyziyev'in 8 dilde yayımlanan 5 ciltlik "Türk Dünyası" kitabının oldu.

Kazakistan'da Çağdaş Düşünce Kronolojisi

- 1835 İŖki Bokey Ordasy'nda ilk Han Camii yapıldı ve ilk Kazak-Orys Mektebi (Kazak-Rus Okulu) açıldı.
- 1845 Ünlü Kazak Ŗairi Abay Kunanbayulu dünyaya geldi. Kunanbayulu Kazak kimliğinin oluŖumunda önemli katkılar yaptı.
- 1862 Y. Alrınсарin Kazak-Rus Okulu öğrencileri için "Kazak krestomatiyası" ve "Kazakça Rus dili öğretiminde liderlik gösteren durumlar" adlı eserini yazdı.
- 1871 Vernyi (Almatı) Ŗehrinde Ziraat okulu açıldı.
- 1876 Vernyi (Almatı) Ŗehrinde ilk erkek lisesi açıldı.
- 1879 Kazak Türkçesinin ilk edebi eseri olan "Qazaq Qrestomatyası" (Kazak Antolojisi) Ibray Altınсарin tarafından yazıldı. Altınсарin, yazdığı gramer kitabıyla da Kazak Türkçesine ait ilk gramer çalıŖmasını yaptı.
- 1883 İlk Kazakça gazete olan "Qazaq" Ibray Altınсарin tarafından Orenburg'da çıkarıldı.
- 1900-1917 Kazak okuyucuları için kapsamlı ve Kazak dilinde yaklaşık 400 kitap yayımlandı.
- 1904 Modern Kazak edebiyatının gelişiminde en önemli rol Abay Kunanbayulu vefat etti. Kunanbayulu yazıları Kazak halk kültürünü korumak için çok Ŗey yaptı. Abay'ın en önemli eseri, Rus sömürge politikalarını eleŖtirdięi ve diğer Kazakları eğitim ve okuryazarlığı benimsemeye teşvik ettiği felsefi bir inceleme ve Ŗiir derlemesi olan Qara Söзderi (Kelimeler Kitabı) isimli kitabıdır.
- 1908 İhlas Halk Müzik Aletleri Müzesi Kazakistan'ın Almatı Ŗehrinde kuruldu. Müze, Panfilov Parkı'nda yer alan ahŖap binada yer alır.
- 1909 Mirzhakyp Dulatov'un "Uyan Kazak" koleksiyonu Kazan'da tanıtıldı.
- 1910 İlk Kazak romanı olarak kabul edilen Mirzhakyp Dulatulu'nin Bakıtsız Jamal yayımlandı. Bakıtsız Cemal, roman türüne göre kısa roman olarak değerlendirilebilir ve Ŗiirden düzyazıya, halk hikâyesinden hikâyeye geçiŖ özelliklerini yansıtır.

- 1910 Vernyi (Almatı) Belediye Duması, bir belediye kütüphanesini açmaya karar verdi.
- 1911 Kazak tarihinin ilk ulusal dergisi “Ayqap”ın ilk sayısı Troytski’de yayımlandı. Arap harfleriyle yayımlanan Ayqapap dergisi 20. yüzyılın başlarında Kazaklar arasında entelektüel ve siyasi hayatın gelişiminde önemli bir rol oynadı. Dergi 1915’e kadar yayımlandı.
- 1917 Rusya’daki Bolşevik Devrimi ile Kazakistan’da Sovyet iktidarı kuruldu.
- 1918 Kokan (Türkistan) Özerkliği sona erdi. Ocak 1918’de Mustafa Shokai, Bolşeviklerin taleplerine Sovyet gücünü tanımayı reddedeceğini söyleyerek yanıt verdi. Türkistan’ın özerkliğini yok etmek için Konstantin Osipov liderliğinde Moskova’dan Taşkent’e asker ve top yüklü 11 kademeye gönderildi. 6-9 Şubat tarihleri arasında Kokan özerkliğini ortadan kaldırdı. 10.000’den fazla sivil öldürüldü. Liderlerden bazıları tutuklandı ve vuruldu, geri kalanı kaçtı.
- 1919 RSFSÜ Halk Komiserliği Konseyi “Kırgız Ülkesini Yönetmek için Devrim Komitesi Hakkında” Kararı (KİRREVKOM) aldı. 10 Temmuz 1919’da Kırgız (Kazak) bölgesinin yönetimi için Devrimci Komite olan Kırgız Devrim Komitesi’nin kurulmasına ilişkin kararname kabul edildi. Buna göre, Ural, Torgai, Akmola, Semey ve Astrakhan eyaletinin Kazak topraklarını içeren bölgeyi yöneten “yüksek askerî-sivil” bir organ oluştu.
- 1919 Ushkyn (Kıvılcım olan) gazetesi yayıma başladı. Gazetenin adı birkaç kez değişti. Bir yıl sonra 1920’de Enbek tuy (Emeğin Bayrağı), ardından 1921’de Enbekshi Qazaq (Çalışkan Kazak) olarak yeniden adlandırıldı. Daha sonra adı 1932’de Socialdy Kazakhstan ve 1937’de Socialistik Kazakhstan (1937) olarak değiştirildi. Gazete 1991’de Egemendi Kazakistan (Bağımsız Kazakistan) adını aldı.
- 1920 Sovyetler Birliği’nin bir parçası olarak Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
- 1920 Enformasyon ve Kamu Uyumlu Bakanlığı tarafından Rusça bir gazete olan Kazakhstanskaya Pravda (Kazakistan Gerçeği) kuruldu.
- 1921-1922 Kazakistan’da kitlesel kıtlık dönemi.
- 1924 Orta Asya Cumhuriyetleri ve Kazakistan’ın Ulusal-Bölgesel sınırlarının belirlendi.

- 1925 Kazak Devlet Akademik Drama Tiyatrosu Kızılorda şehrinde kuruldu. Tiyatro, 13 Ocak 1926'da Seraly Kozhamkulov ve büyük bir konser topluluğu tarafından sahnelenen Koshka Kemengerov'un "Altyn Sakina" (Altın Yüzük) adlı oyunuyla açıldı. 1928 yılında başkent Almatı'ya taşınmasının ardından tiyatro da oraya taşındı. Tiyatro, 1937 yılında Akademi Binası unvanını aldı.
- 1925 Komünist Parti Kazakistan Bölgesel Komitesi sekreterliği, Kazakistan Proleter Yazarlar Derneği'ni kurdu. Bu örgüt, cumhuriyeteki edebi güçleri birleştirmek ve proletarya yazarlarının 1. Tüm-Kazak Konferansını gerçekleştirmekle görevlendirildi.
- 1926 Kazak Dram Tiyatrosu perdelerini açtı. Tiyatroda ilk olarak Muhtar Avezov'un Enlik Kebek oyunu sahnelendi.
- 1926 Kızılorda'da Proleter Yazarlar Derneği Bürosu kuruldu.
- 1927-1930 Türkistan-Sibirya (TÜRKSİB) Demiryolu yapıldı. Bu proje Orta Kazakistan'ın doğal zenginliklerinin ihracatının geliştirilmesinde önemli bir rol oynadı.
- 1928-1930 "Alaş" hareketlerinin önemli isimleri (A. Baitursynov, M. Dulatov, H. Gabbasov ve diğerleri) tutuklandı ve yargılandı.
- 1928 Kazak merkezi yürütme Komitesi'nin "Zenginlerin ve Orta sınıfın mal-mülkünün devri" hakkında kararı çıkardı.
- 1929 Kazakistan'da alfabe değişiklikleri yapılarak Latin alfabesine geçildi.
- 1929-1931. Kazakistan'da yaklaşık 80 bin kişinin katıldığı 372 ayaklanma oldu.
- 1931-1933 Sovyet lider Joseph Stalin'in kolektifleştirme politikası kapsamında birçok Kazak göçebe olarak zorla yerlerinden edildi ve milyonlarca kişinin ölümüyle sonuçlanan bir kıtlığa neden oldu.
- 1931 Kazakistan Merkez Devlet Müzesi Almatı'da kuruldu. Kazakistan'daki en büyük müze ve Orta Asya'daki en büyük müzelerden biridir. Başlangıçta Almatı Katedrali'nde yer alan müze 1985 yılında modern bir tesise taşındı.
- 1931 Yüksek müzik öğrenimi için ilk enstitü olarak Müzikal-Dram Eğitim Koleji kuruldu.

- 1931 Vernyi kütüphanesi Kazakistan SSC Devlet Halk Kütüphanesi olarak yeniden adlandırıldı. O zamandan beri kütüphane, cumhuriyetteki devlet ulusal kitap deposu olarak işlev görmektedir. 1937 yılında kütüphaneye A.S. Puşkin'in adı verildi.
- 1932 Kazakistan Sovyet Yazarlar Birliği kuruldu. Kazakistan'ın 1. Sovyet Yazarları Kongresi 12-18 Haziran 1934 tarihleri arasında yapıldı. Bu kuruluş daha sonra Kazakistan Yazarlar Birliği adını aldı.
- 1933 Almatı'da Rus Dram Tiyatrosu açıldı. Tiyatroya, Rus şair ve sanatçı Lermontov'un adı verildi. 1970'lerin sonunda tiyatronun akademik bir tiyatro olduğu kabul edildi.
- 1933 Kazak Halk Müzik Aletleri Orkestrası kuruldu.
- 1933 Kazak Ulusal Üniversitesi kuruldu ve Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra üniversitenin adı Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi olarak değiştirildi. Kazakistan'ın en eski ve en büyük üniversitesidir.
- 1934 Abay Devlet Akademik Opera ve Balesi, Almatı 'da kuruldu. Opera adını Kazak şair, besteci ve filozof Abay Kubanbayoğlu'ndan almaktadır. Sahnelenen ilk opera, Muhtar Avezov'un bir oyunundan uyarlanmış Ayman-Şolpan Operası idi.
- 1934 Devlet Akademik Opera ve Balesi, Almatı 'da kuruldu ve 1936'da açıldı. Opera topluluğu, 7 Kasım 1941'de yeni binasına taşındığında bir akademik kuruluş kimliği kazandı.
- 1935 Jambıl Kazak Devlet Filarmonisi Kazak SSC Halk Komiserleri Konseyi Kararnamesi ile kurulmuş yaratıcı bir dernektir. Başlangıçta Kazak müzikolog Akhmet Zhubanov tarafından bölgesel bir sanat ve konser organizasyonu olarak düzenlendi. 1938 yılından bu yana ünlü Kazak akın Zhambyl Zhabayuly'nin adını taşımaktadır.
- 1935 Shevchenko Kazak Devlet Galerisi kuruldu. Galeride ilk olarak "Kazak SSC'nin kuruluşunun 15. yıldönümü" adlı bir sergi düzenlendi.
- 1936 SSCB'nin Anayasası kabul edildi. Kaz AKSR Birleşik Cumhuriyet olarak yeniden inşa edildi.
- 1936 Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yerine Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.

- 1936 15 bin Polonyalı ve Alman çiftçi Ukrayna'dan Kazakistan'a ve Sibirya'ya sürgün edildi.
- 1938 1929 yılında milliyetçilikle suçlanıp hapse atılan ünlü Kazak şair ve siyasi aktivist Magzhan Zhumabaev vefat etti.
- 1939 İlk Kazak filmi Amangeldy çekildi. Film 1916 devriminin lideri Aman-geldi İmanov'u konu alır.
- 1940 Kazakistan tekrar Kiril alfabesini kullanmaya başladı.
- 1941 Kazakistan'da sonradan savaş sahasında muhteşem olan büyük askerî birlikler (100, 101 Tüfek Tugayı) oluşturuldu.
- 1941 Almatı Yabancı Diller Pedagoji Öğretmen Enstitüsü kuruldu. Üniversite bugün Ablai Han adındaki Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üni-versitesi olarak yabancı dil eğitimi verir.
- 1941 Almatı'da büyük Kazak film şirketi Alma-Ata Film Stüdyoları kuruldu. 1961'de bu stüdyonun adı, Kazakistan SSC Kültür Bakanlığı tarafından Kazakfilm olarak değiştirildi.
- 1942 Zhezdi bölgesinde Mangan üretim madeni çalışmaya başladı.
- 1943 "Kazak SSR Tarihinin" ilk sayısı yayınlandı. Böyle bir çalışma, çetin savaş döneminde, ideolojik baskı altında, birçok konunun muğlaklığının giderilmesinde büyük önem taşıyordu. Bu çalışmaya A. Baevsky, E. Bekmakhanov, A. Bernshtam, M. Vyatkin, B. Grekov, N. Druzhinin, N. Timofeev, A. Yakun, M. Auezov, E. İsmailov, S. Mukanov ve diğerleri katıldı.
- 1943 Kazakistan'ın ilk İslam teşkilatı kuruldu. Taşkent'te düzenlenen Orta Asya ve Kazakistan halkları kurultayında Orta Asya ve Kazakistan Cumhuriyetleri Din İşleri Başkanlığının temeli atıldı. Din İşleri Başkanlığına bağlı olarak Orta Asya Sovyet cumhuriyetlerinde kadınlıklar kuruldu, Kazakistan baş kadısı olarak da Öskemen şehriden Abdal-Gaffar Şemsettin (1884–1953) atandı.
- 1943 Muhtar Auezov Güney Kazakistan Üniversitesi kuruldu. Üniversite adını popüler Kazak yazar ve sosyal aktivist Muhtar Omarkhanuli Auezov'dan alır.
- 1945 Akhmet Zhubanov ve Latif Khamidi'nin ilk Kazak operası "Abay" Almatı'da sahnelenerek Kazak müziği ve kültürünün gelişiminde önemli bir dönüm noktası oldu.

- 1945 Operaya ünlü Kazak şairi Abay'ın ismi verildi ve Abay Devlet Akademik Opera ve Balesi ortaya çıktı.
- 1946 Almatı'da G. Musrepov'un adını taşıyan Kazak Devlet Akademik Çocuk ve Gençlik Tiyatrosu kuruldu.
- 1946 Kazakistan Bilimler Akademisi SSCB Bilimler Akademisi'nin Kazak şubesi temelinde kuruldu.
- 1949 Semei şehrinde ilk nükleer test yapıldı.
- 1950'ler-1960'lar Kazakistan ağır sanayi, madencilik ve enerji üretiminin gelişmesiyle birlikte hızlı bir sanayileşme sürecine girdi.
- 1953 Stalin'in ölümü Nikita Kruşçev yönetiminde göreceli bir özgürlük dönemine yol açtı.
- 1954 Kazakistan'da bakire toprakları ve arazileri işletme süreci başladı.
- 1955 Bugün Kazak Ulusal Konservatuvarı olarak bilinen Kurmangazy Sanat Enstitüsü'nün tiyatro fakültesi açıldı.
- 1956 Muhtar Auezov, Abay Yolu'nun dört cildini de birlikte yayımladı. Romanın birinci cildi 1942, ikinci cildi 1947, üçüncü cildi 1950 yılında, dördüncü cildi ise 1952 yılında yayımlandı. Yazar romanında ünlü şair Abay'ın yaşadığı dönemdeki feodal yapıyı, Kazak topraklarındaki keskin sınıf mücadelesini, sınıfsal çözümleri, Kazak halkının göçebe hayat tarzını, sosyal dengesizlikleri aktarır.
- 1957 Baikonyr uzay limanından ilk kez yapay dünya uydusu uçuruldu.
- 1958 Ünlü bir Türkolog ve Kazak dilbiliminin öncülerinden Sarsen Amanzholuly Amanzholov vefat etti. Kazak gramerinin temellerini geliştirdi ve Kiril Kazak alfabesinin mevcut şeklinin oluşturulmasına yardımcı oldu.
- 1961 Auezov'un ölümü dolayısıyla onun anısına Kazak Devlet Akademik Drama Tiyatrosu'na adı verildi.
- 1961 Doğa ve Paleontoloji Müzesi, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 40. yıldönümünde Kazakistan Ulusal Bilimler Akademisi'ne bağlı bir doğa tarihi müzesi olarak açıldı. 2010 tarihinde müze, araştırma ve koleksiyonların korunması, incelenmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla Gylym Ordasy'na taşındı.

- 1961 Ünlü Kazak yazar Muhtar Auevov Moskova'da hayatını kaybetti. 1961 yılında Sovyet Kazak Bilimler Akademisi Edebiyat ve Dil Enstitüsü'nün adı M. Auevov Edebiyat ve Dil Enstitüsü olarak değişti. Yazarın Almatı'da 1951-1961 yılları arasında hayatını geçirdiği ev 28 Haziran 1963'te "Auevov Edebiyat Anı Evi Müzesi" adı ile müze olarak ziyarete girdi.
- 1963 Üretimi üç kata kadar artırmak için Aktobe krom fabrikasının ikinci fazı açıldı.
- 1964 Dinmuhammed Konayev, Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin birinci sekreteri olarak seçildi.
- 1965 SSCB ekonomisinde yeni reform girişimi yapıldı. Sekizinci beş yıllık dönemin (1966-1970) sonuçları, reformun kısmen başarıya ulaştığını göstermektedir. O yıllarda Kazakistan'da toplam kamu hasılası 1,5 kat arttı. Sanayi üretimi ise 1,6 kat arttı.
- 1968 Almatı'da dört perdeli Arman sineması açıldı. Bu sinema yerel öneme sahip kültürel anıt statüsündedir.
- 1970 Cumhuriyet Dekoratif ve Uygulamalı Sanat Müzesi kuruldu. Müze 1976 yılında Kazak SSC Devlet Sanat Müzesi'ne dönüştürüldü. 1984 yılında müzeye Ulusal Kazak Resim Okulu'nun kurucusu Kazak ressam Abılhan Kasteev'in adı verildi.
- 1970 Shaken Aimanov tarafından yönetilen ve geleneksel Kazak toplumunda geçen bir aşk hikayesini anlatan ünlü Kazak filmi Kyz-Zhibek çekildi.
- 1972 Almatı'da ünlü Kazak oyun yazarı Mukhtar Auevov'un eserlerine adanan Auevov Kazak Devlet Akademik Drama Tiyatrosu açıldı.
- 1973 Kazak edebiyatı klasiği, şair, halk figürü, akademisyen, Kazakistan Yazarlar Birliği başkanı Sabit Mukanov vefat etti. Ulusal Miras adlı etnografik eseri birçok dile çevrildi.
- 1973 Kazakistan Ulusal Bilimler Akademisi'ne bağlı olarak Arkeoloji Müzesi kuruldu. Müzenin kuruluşu, 1920'lerde başlayan birkaç kuşak Kazak bilim adamının çalışmaları ve Kazak arkeoloji biliminin gelişimiyle bağlantılıdır. 2012 yılında müze, restorasyonun ardından Gylym Ordasy kompleksinin bir parçası olarak yeni yerinde, Kazakistan Bilimler Akademisi binasında yeniden açıldı.

- 1975 Almatı'da, geleneksel Kazak müziğinin incelenmesi ve korunması için önde gelen bir kurum haline gelen Kazak Devlet Halk Müzik Aletleri Müzesi kuruldu.
- 1978 Almatı'da ana tiyatro, film, drama ve güzel sanatlar ve tasarım okulu olarak Kazak Ulusal Sanat Akademisi kuruldu. Akademi 1989 yılında Temirbek Zhurgenov adını aldı.
- 1978 S. Mukanov ev müzesi yazarın yaşadığı ve çalıştığı evde açıldı. Müzede edebi sergi, yazarın hayatını ve kariyeri sergilenmektedir.
- 1984 N. Nazarbayev Kazak SSR Bakanlar Kurulu başkanlığına atandı.
- 1984 Kazak film stüdyolarına yönetmen Şaken Aymanov'un adı verildi.
- 1985 N. Gorbochev Sovyetler Birliği'nin KP genel sekreterliğine atandı.
- 1985 "Kaita kuru" ("Yeni yapım") dönemi başladı.
- 1986 Kazakistan'da D. Konayev'in yerine G. Kolbin'in geçmesini kabul etmeyen ve Kazaklar için daha fazla siyasi ve ekonomik hak talep eden Zheltoksan protestoları ortaya çıktı.
- 1987 Kazakistan'da moleküler biyolojinin kurucusu Murat Abenovich Aitkhozhin vefat etti. Aitkhozhin Kazakistan Bilimler Akademisi Başkanlığı (1986-87) da yaptı.
- 1989 Almatı'da Kazakistan'ın tarihini ve kültürünü sergileyen ve Orta Asya'nın önde gelen müzelerinden biri haline gelen Kazakistan Merkez Devlet Müzesi açıldı.
- 1990 Kazakistan Cumhuriyeti İslam kurultayı düzenlendi. Bu kurultayda alınan kararla Kazakistan Din İşleri Başkanlığı (KMDİB) kuruldu.
- 1990 Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan etti. Ülkenin adı yeniden Kazakistan olarak değiştirildi. Piyasa ekonomisine geçiş sürecine başladı. Nursultan Nazarbayev Kazakistan Cumhurbaşkanı oldu ve 2019 yılına kadar görevde kaldı.
- 1990 Kazakistan Olimpiyat Komitesi kuruldu ve 1993'te IOC tarafından tanındı.
- 1991 Semei Nukleer sahası Cumhurbaşkanı kararı ile kapatıldı.

- 1991 Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) kuruldu.
- 1991 Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan'ın Türkistan şehrinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in buyruğu ile kuruldu. 1992 yılında üniversitenin Kazakistan ve Türkiye ortak üniversitesi olması kararlaştırıldı.
- 1991 G. Musrepov ev müzesi yazarın yaşadığı ve çalıştığı evde açıldı. Müzede edebi sergi, yazarın hayatını ve kariyeri sergilenir.
- 1991 Kazakistan SSC Devlet Halk Kütüphanesi'nin adı Kazakistan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi olarak değiştirildi. Kütüphane koleksiyonları, dünyanın 100 dilinde 5,5 milyon yayın içermektedir.
- 1992 Kazakistan Cumhuriyeti Anayasa mahkemesi kuruldu.
- 1992 Kazakistan BDT'ya üye oldu.
- 1993 "Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Sınırları Belirleme" kanunu kabul edildi.
- 1993 Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk Anayasası kabul edildi.
- 1993 Bilim, kültür, edebiyat ve sanat alanlarındaki başarıların yanı sıra devlet adamları ve kamuya mal olmuş kişiler, insan hakları savunucuları ve Kazakistan'ın manevi veya entelektüel potansiyeline katkıda bulunan diğer kişilere verilen Parasat Ordeni (Asalet Nişanı) madalyası tesis edildi.
- 1993 Kazak öğrencilere dünyanın önde gelen üniversitelerinde eğitim görmeleri için fon sağlayan ve Kazakistan'da yeni nesil akademisyen ve profesyonellerin gelişimini destekleyen "Bolashak" burs programı başlatıldı.
- 1993 Kazakistan Tengesi, Rus Rublesi'nin yerini alarak ulusal para birimi olarak kullanılmaya başlandı.
- 1994 Kazakistan, Olimpiyat Oyunları'na ilk kez katıldı.
- 1995 Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Senato ve Meclis seçimleri yapıldı.
- 1995 Başkana önemli yetkiler veren bir başkanlık sistemi kuran yeni bir anayasa kabul edildi.

- 1995 Kazakistan Cumhuriyeti adına olağanüstü hizmet veya sivil ya da askerî başarılar için verilen Halyq Qaharmany (Kazakistan Kahramanı) ödülleri tesis edildi.
- 1996 Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun ilk resmî toplantısını yaptı.
- 1996 Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın bir kararnamesiyle, Ulusal Bilimler Akademisi, Kazak Tarım Bilimleri Akademisi ve Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yeni Teknolojiler Bakanlığı, Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin merkezi yürütme organı olan "Bilim Bakanlığı- Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi" altında birleştirildi.
- 1996 L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan'ın başkenti Astana'da kuruldu. Üniversite adını Rus bilim adamı, tarihçi ve etnolog Lev Gumilev'den alır.
- 1997 "Kazakistan Cumhuriyeti'nde Diller Hakkında" kanun kabul edildi.
- 1997 Kazakistan, ekonomiyi çeşitlendirmeyi ve petrol ve gaza olan bağımlılığı azaltmayı amaçlayan "Strateji 2030" ekonomik kalkınma planını başlattı.
- 1997 Nur-Sultan Akimat Devlet Akademik Filarmonisi, Akmola Bölgesel Filarmonisi temelinde kuruldu.
- 1997 UNESCO kararı ile "Avezov Yılı" ilan edildi. Kazakistan'da Avezov'un tüm akademik eserleri 50 cilt halinde basıldı.
- 1997 Ülkenin bağımsızlığının ve refahının sembolü olarak hizmet edecek modern, kentsel bir merkez geliştirmek amacıyla Kazakistan'ın yeni başkenti olarak tarihi Akmola kenti yakınlarından Astana kuruldu. Astana Kazakçada başkent anlamına gelmektedir.
- 1997 Küçük işletmelere devlet tarafından destek verilmesi hakkında kanun onaylandı.
- 1998 Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ulusal Güvenliği hakkında kanun kabul edildi.
- 1998 Avrasya Uluslararası Film Festivali Kazakistan'da kuruldu. Festival, Astana'da düzenlenen 5. ve 13. edisyonlar haricinde Almatı'da gerçekleştirilmektedir. 2010 yılından bu yana her yıl düzenlenmektedir.

- 1999 Almatı Merkez Camii 1890 yılında inşa edilen ve 1987 yılında yanan eski Tatar Camii'nin yerine inşa edildi. Bu cami Kazakistan'ın en büyük camilerindedir.
- 1999 Kazakistan Bilimler Akademisi bakanlıktan ayrıldı. Akademi, 2003 yılında bir kamu derneği şeklinde bağımsız bir yapıya kavuştu.
- 1999 Kazakistan ve Almanya arasında işbirliğini geliştirmeye odaklanan Kazak-Alman Üniversitesi Almatı'da kuruldu.
- 2000 3. Kazak Müslüman Halkı Kurultayı'ndan sonra KMDİB'in yeni yönetimi, pozitif ruhani ortam ve sağlıklı inanç geliştirmek amacıyla din işlemlerinde reform yapma hedefini ortaya koydu.
- 2000 Dünyanın en büyük petrol sahalarından biri olan Kaşagan petrol sahası keşfedildi ve ülkenin petrol ve gaz sektörüne yapılan yabancı yatırımlarda bir artışa yol açtı.
- 2000 Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan hükümetleri arasında imzalanan uluslararası bir anlaşma ve Ağa Han Kalkınma Ağı (AKDN) ortaklığında Orta Asya Üniversitesi kuruldu.
- 2000'ler Kazakistan, yükselen petrol ve gaz fiyatları ve artan yabancı yatırımlarla beslenen sürekli bir ekonomik büyüme dönemi yaşadı.
- 2001 Çimkent şehrinde Çimkent Üniversitesi kuruldu.
- 2001 Nur Mubarak İslam Kültürü Mısır Üniversitesi Almatı şehrinde faaliyet göstermeye başladı. 2001–2007 döneminde bu okulda dinî eğitimini tamamlayan öğrenci sayısı 145 olup, çoğu Kazakistan'ın farklı eyaletlerindeki camilerde görev yapmaktadır. Birincilikle mezun olan öğrenciler ise, Mısır'da staj yapmaya gönderildi.
- 2003 Enerji sektöründe çalışan bir Kazak bilim adamı Shafik Chokin vefat etti. Chokin Kazakistan Bilimler Akademisi başkanlığı da yaptı.
- 2003 Her yıl düzenlenen ve Kazak ve uluslararası edebiyatın tanıtımı için bir platform sağlayan Almatı Uluslararası Kitap Fuarı hayata geçti.
- 2003 Shaken's Stars Uluslararası Film Festivali ilk kez gerçekleştirildi. Festival her yıl mayıs ayında Almatı gerçekleşir. Adını Kazak aktör ve yönetmen Shaken Aimanov'dan alır.

- 2004 Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi İslam Araştırmaları Bölümü kuruldu ve bu bölümün Kazakistan'da İslam üzerine akademik çalışmalarda öncü bir kurum haline geldi.
- 2004 Her yıl Kazakistan'da düzenlenen Asya kıtası çapında bir şarkı yarışması olan Asya'nın Sesi başladı.
- 2005 Adalet bakanlığına bağlı olarak Din İşleri Devlet Komitesi kuruldu. Bu tarihten sonra Kazakistan Din İşleri Devlet Komitesi dinî kurumları denetleyerek kayıt altına almaya ve bu kurumların faaliyetlerini gözetlemeye başladı.
- 2007 Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasında değişiklik ve tamamlanmasına ilişkin kanun kabul edildi.
- 1997 Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Semipalatinsk şehrinin ismini Semei olarak değiştirilmesi hakkında kararı yayımlandı.
- 2007 Barış ve Uzlaşma Sarayı açıldı. Çeşitli etkinlik ve sergilere ev sahipliği yapan önemli bir kültürel ve entelektüel merkez Astana'da açıldı. Piramit şeklinde tasarlanan bina Dünya ve Geleneksel Dinlerin Liderleri Kongresi'ne ev sahipliği yapmak için özel olarak inşa edildi.
- 2008 Astana şehrinde Orta Asya'daki en büyük üçüncü cami olan Nur-Astana Camii açıldı. Beyrut'ta yaşayan mimar Charles Hadife tarafından tasarlanan cami Astana şehrinin sol nehir kıyısında.
- 2008 Kazakistan Cumhuriyeti'nin ekonomik, sosyal ve insani gelişimindeki üstün başarılar için verilen Qazaqstannyń Eńbek Eri (Kazakistan'ın Emek Kahramanı) ödülleri tesis edildi.
- 2009 Kazakistan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi Astana'daki Devlet Oditoryumu'nun güneyinde yer alan mimar Bjarke Ingels tarafından tasarlanan ikonik binasına taşındı.
- 2010 Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in girişimiyle Astana'da özerk bir araştırma üniversitesi olarak Nazarbayev Üniversitesi kuruldu. Uluslararası öğretim üyesi ve personeliyle eğitim dili İngilizce olan bir kurumdur.
- 2010 Uluslararası Astana Aksiyon Filmleri Festivali başladı. Festival her yıl temmuz ayında Kazakistan'ın başkenti Astana'da düzenlenir. Astana Aksiyon Filmleri Festivali'nin kurucusu ve başkanı ünlü Kazak yönetmen, senarist ve yapımcı Timur Bekmambetov, festivalin genel direktörü ise Iren Vanidovskaya'dır.

- 2010 Uluslararası Türk Akademisi Kazakistan'ın başkenti Astana'da kuruldu. Akademi, 2012'de Bişkek'te gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi II. Zirvesi'nde uluslararası akademi statüsüne kavuştu.
- 2011 Başbakanlığa bağlı olarak Din işleri Ajansı kuruldu.
- 2012 Kazakistan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı başkanı oldu.
- 2012 Astana şehri "Expo-2017" Uluslararası sergisinin yeri olarak seçildi.
- 2012 Astana'da Orta Asya'nın en büyük camisi Hazret Sultan Camii açıldı. Adını Hazret Sultan olarak da anılan Türk mutassavıf ve şair Hoca Ahmed Yesevi'den alır.
- 2012 Kazakistan'ın 2050 yılına doğru dünyanın en gelişmiş 30 ülkesi arasında yer alma hedefini koyan "Strateji 2050" isimli yeni stratejik programı açıklandı.
- 2013 Astana Opera Binası açıldı. Çeşitli müzikal ve tiyatro gösterilerine ev sahipliği yapan son teknoloji ürünü bir tiyatrodur.
- 2014 Kazakistan, Belarus ve Rusya ile birlikte bölgesel bir ekonomik blok olan Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurucu üyesi oldu.
- 2014 Türk dünyasının en büyük tarih müzesi Kazakistan Milli Tarih Müzesi Astana'da açıldı. 74 bin m² alanı kapalı olmak üzere 147 bin m² yer kaplayan 8 katlı müzede eşyalar 7 salonda sergilenir. Eskiçağ ve Ortaçağ tarihleri salonunda taş devrindeki aletler ve eşyalar, tunç ve demir dönemlerinde kullanılan silahlar bulunur. Tarih salonunda XV-XX. yüzyıllardaki Kazakistan tarihi anlatılır.
- 2015 Almatı 'İslam Kültür Başkenti oldu. İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkelerin kültür bakanlığı yetkilileri, İslami Eğitim, Bilim ve Kültürel Organizasyonu (İSESCO) temsilcileri, uluslararası örgütler ve din adamlarının katıldığı uluslararası bir konferansta, Almatı 2015 yılının İslam Kültür Başkenti olarak kabul edildi.
- 2015 Kazakistan Halk Meclisi Yılı çerçevesinde Astana'da Kazak Hanlığı'nın 550. yıldönümüne adanan "Ethno-Fashion" cumhuriyet festivali kutlamaları başladı.
- 2015 Kazakistan hükümeti, ekonomik büyümeyi desteklemek için ulaşım, konut ve diğer altyapı projelerine yatırım yapmayı amaçlayan Nurlu Yol adlı Kazakistan'ın Yeni İktisat Politikasını ilan etti.

- 2017 Genç Kazak aydınlarının, girişimcilerinin ve sanatçılarının başarılarını sergilemeyi ve ödüllendirmeyi amaçlayan Kazakistan'ın 100 Yeni Yüzü” projesi hayata geçti. Şimdiye kadar 2017, 2018, 2019 ve 2021'de olmak üzere dört defa gerçekleştirildi.
- 2017 Astana, “Geleceğin Enerjisi” temasına odaklanan ve ülkenin yenilenebilir enerji ve yeşil teknolojide lider olma potansiyelini sergileyen Expo 2017 uluslararası fuarına ev sahipliği yaptı.
- 2017 Kazakistan hükümeti 2023- 031 döneminde ülkede kademeli olarak Latin Alfabeti temelli 31 harflik yeni Kazak alfabesine geçiş planlarını açıkladı.
- 2018 Kazakistan, Orta Asya ve ötesi için bir finans merkezi olmayı hedefleyen Astana Uluslararası Finans Merkezi'ni kurdu.
- 2019 “100 Somut Adım” programı başlatıldı. Kazakistan'da eğitim, bilim ve kültürü teşvik etmeyi amaçlayan bir dizi girişim başlatıldı.
- 2019 Nursultan Nazarbayev cumhurbaşkanlığından istifa etti ve yerine Kasım Cömert Tokayev geçti.
- 2019 Kazakistan'ın başkenti Astana'nın adı 2019'da 28 yıl devlet başkanlığı yapan Nursultan Nazarbayev'in görevden çekilmesini takiben kendisinin onuruna Nur-Sultan olarak değiştirildi. Eylül 2022 tarihinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, başkentin adının tekrar Astana olarak değiştirilmesini onayladı.
- 2020 Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da öğretim ve araştırma yapan Uygur akademisyen ve uzmanlar Avrasya Uygur Akademisi kuruldu.
- 2020 Kazakistan, oy hilesi iddialarıyla gölgelenen parlamento seçimlerinin ardından protestolara ve huzursuzluğa sahne oldu.
- 2021 İktidar partisinin zaferiyle sonuçlanan, ancak uluslararası gözlemciler tarafından gerçek bir rekabet olmadığı için eleştirilen parlamento seçimleri yapıldı.
- 2022 Cumhurbaşkanlığı Edebiyat Ödülü tesis edildi. 2023 yılından itibaren genç Kazakistanlı yazar ve şairlere özel bir Cumhurbaşkanlığı ödülü verilecek.
- 2022 Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım-Cömert Tokayev “Ulusa Sesleniş” konuşmasında Yeni Kazakistan'ın yol haritasını açıkladı. “Yeni Kazakistan: Yenilenme ve Modernizasyon Yolu” başlığını taşıyan bu yol haritasında yenilenme ve modernizasyon dönemine girildiği net bir şekilde ifade edilir.

Kırgızistan'da Çağdaş Düşünce Kronolojisi

- 1907 Kurmancan Datka, Kırgızistan'ın Rusya'ya ilhak edilmesini kabul etti.
- 1911 Kılıç Mamurkan'ın Zelzele adlı kitabı yayımlandı. Kırgızca basılan ilk eserdir.
- 1913 Esenkali Arabay Kırgızlar için Arap alfabesi temelli bir alfabe düzenledi.
- 1914 Manap Sabdan'ın Kırgız Tarihi adlı eserleri neşredildi. Kırgızca neşriyat genişlemeye devam etti.
- 1916-1934 Ruslara karşı Basmacı Hareketi başladı. Bu Özbeklerin Sovyet yönetimine karşı başlattığı ve aralıklı olarak sürdürdükleri ayaklanma hareketidir.
- 1916 Kırgız halkı, I. Dünya Savaşı sırasında Rus ordusuna zorunlu askerliğe karşı daha geniş Orta Asya isyanına katıldı ve Rus güçleri tarafından acımasız bir baskı ile bastırıldı.
- 1918 Rahmonberdi Madazimov Oş bölgesinin diğer aydın liderleri ve öğretmenleriyle birlikte Kırgızistan'da ilk kez yerel Müslüman amatör tiyatro grubunu kurdu.
- 1919 Oş'ta kurulan ve daha sonra Babür Tiyatrosu ismini alan Devlet Akademik Özbek Müzik ve Drama Tiyatrosu, Orta Asya'daki en eski tiyatrolardan biridir.
- 1921 Türkistan Milli Birliği kuruldu ve başına Zeki Velidi (Togan) geçti. Ancak Ruslar'ın şiddetli baskısı yüzünden Zeki Velidi ve birliğin öteki ileri gelenleri Türkistan'dan uzaklaşmak zorunda kaldılar.
- 1924 Kırgızca yayımlanan ilk gazete olan "Kırgız Tuusu" Taşkent'te çıkmaya başladı.
- 1924 Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti içinde Kara-Kırgız Özerk Oblastı kuruldu.
- 1924 Sovyet Kırgızistan'ında Kırgızca yayımlanan Erkin-Tool (Özgürlük) yayına başladı. 1927'de adını Kızıl Kırgızistan olarak değiştirdi. Sovyet döneminde kurulan gazete, komünist ideolojiyi ve devlet politikalarını tanıtmak için bir araçtı.

- 1924 Tokombay'ın Kanlı Yıllar adlı manzum eserine dayanan Turusbek'in ilk müzikal dramı 1916 yılı Kırgız ayaklanmasını tasvir eder.
- 1925 Batratskaya Pravda adıyla kurulan gazete daha sonra adını Krest'yanskiy Put' olarak değiştirdi, 1927'den itibaren Sovetskaya Kırgiziya ve Şubat 1991'den günümüze de Slovo Kyrgyzstana (Kırgızistan Sözü) olarak bilinir. Gazete 1961 yılında Kızıl Bayrak Emek Nişanı ile ödüllendirildi.
- 1925 Kırgız Özerk Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti topraklarında öğretmen yetiştirmek üzere Kırgız Eğitim Enstitüsü kuruldu. 1928 yılında Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümetinin kararıyla Eğitim Enstitüsü, Kırgız Merkezi Pedagoji Teknik Okulu'na dönüştürüldü.
- 1926 Devlet Kırgız Opera ve Bale Tiyatrosu bir eğitim tiyatrosu olarak kuruldu. Mevcut bina 1955 yılında inşa edildi ve günümüzde hala düzenli olarak gösteriler düzenler.
- 1926 Kara-Kırgız Özerk Oblastı, Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak düzenlendi.
- 1926 Kırgız manasçısı Sagimbai Orozbekov Manas'ı yazıya geçirdi.
- 1926 Özel olarak açılan tiyatro stüdyosu dört yıl sonra devlet tiyatrosu oldu ve burada birçok Kırgızca piyesi oynandı.
- 1928 Latin Alfabesine geçildi.
- 1930 Kırgız manasçısı Sagimbai Orozbekov (1868-1930) vefat etti. Onun ünlü Manas varyantının ilk saygın ve eksiksiz baskısı 2010 yılında yayımlandı.
- 1934 Kırgız Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi kuruldu. Bugün Milli Kütüphane'ye Kırgız şair Alykul Osmonov'un adı verildi.
- 1935 Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, bağımsız Rus Drama Tiyatrosu'nun kurulmasına ilişkin kararı kabul etti. O zamandan beri, Rus Devlet Akademik Drama Tiyatrosu, Cumhuriyet'in tek Rus tiyatrosudur.
- 1936 Halk çalgıları orkestrası temelinde Filarmoni Derneği kuruldu.
- 1936 Kara-Kırgız Özerk Oblastı bir Sovyet cumhuriyeti statüsüne yükseltilecek Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti haline geldi.
- 1938 Önde gelen bir Kırgız dilbilimci, yazar ve şair olan Kasym Tynystanov (1901-1938) Stalinist tasfiyeler sırasında idam edildi. Kırgız alfabesinin ve edebi dilinin gelişiminde önemli bir rol oynadı.

- 1939 Kırgız Devlet Pedagoji Enstitüsü ve Kırgız Tıp Akademisi birleştirilerek Adını Cusup Balasagun'dan alan Kırgız Ulusal Üniversitesi kuruldu. Üniversite 2002 tarihli kararnamesiyle Yusuf Balasaghuni adını aldı.
- 1941 Kiril Alfabesine geçildi. Bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra diğer Türk cumhuriyetleri gibi tekrar Latin alfabesinin kullanılması yolunda çalışmalar yapılmaktadır.
- 1943 SSCB Bilimler Akademisi Kırgız Şubesi kuruldu. Bu enstitü jeoloji, biyoloji, kimya, dil ve tarih enstitülerini içeriyordu.
- 1950 Modern Kırgız edebiyatının kurucularından biri olarak kabul edilen ve önde gelen bir Kırgız şairi olan Alıkul Osmonov (1915-1950) vefat etti. Eserleri aşk, dostluk ve doğanın güzelliği gibi temalara odaklanır.
- 1950'ler ve 1960'lar Kırgız sineması, ulusal temalara ve Kırgız kültürü ve geleneklerinin tasvirine odaklanarak kendine özgü bir tarz geliştirmeye başladı. Tolomush Okeyev tarafından yönetilen Kurnaz Kuşlar (1970), Miras (1969), Çocukluğumuzun Gökleri (1966), Atlar (1965) bu dönemin önemli film-leri arasındadır.
- 1951 Oş Pedagoji Enstitüsü kuruldu. Daha sonra 1992 yılında Oş Devlet Üniversitesi adını alarak üniversite statüsü kazandı.
- 1954 Frunze Politeknik Enstitüsü olarak kurulan Kırgız Devlet Teknik Üniversitesi (KSTU) daha sonra üniversite statüsü kazandı ve şu anda Bişkek'te bulunan Kırgızistan'ın önde gelen teknik üniversitelerinden biridir. İshak Razzakov'un adını taşımaktadır.
- 1954 Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu'nun bir kararnamesiyle Kırgız SSC Bilimler Akademisi kuruldu. Akademinin 8 araştırma birimi arasında kimya, jeoloji, botanik, su yönetimi ve enerji, tarih, zooloji ve parazitoloji, dil ve edebiyat ve tıp enstitüleri vardı.
- 1957 Cengiz Aytmatov Sovyet Komünist Partisi ve Sovyet Yazarlar Birliğine katıldı.
- 1959 Büyük bir deprem Frunze (şimdiki Bişkek) şehrini vurarak önemli hasara ve can kaybına neden oldu.
- 1961 Kırgızistan kuraklık ve kötü hasat nedeniyle ciddi bir kıtlık yaşadı.

- 1962 Cengiz Aytmatov'un, uzak bir Kırgız köyüne giderek oradaki çocuklara öğretmenlik yapan genç bir kadının hikâyesini anlattığı "Öğretmen Duyuşen" (İlk Öğretmenim) adlı romanı yayımlandı. Kitap bir Kırgız edebiyatı klasiği olarak kabul edilir ve birçok dile çevrilmiştir.
- 1968 Kırgız yazar ve oyun yazarı Kasımalıy Cantöşev vefat etti. Kırgız yazarlardan biri ve Kırgız drama ve tiyatrosunun kurucularından biri olarak kabul edilir.
- 1974 Günlük Rusça gazete Veçerniy Bişkek (Bishkek Akşam) yayına başladı. Kırgızistan Komünist Partisi Frunze Şehir Komitesi'nin bir gazetesi olarak kuruldu.
- 1980 Cengiz Aytmatov'un ünlü romanı Gün Olur Asra Bedel yayımlandı.
- 1980 Kırgız Ulusal Filarmoni binası tamamlanarak açıldı. Filarmoni, adını Kırgızistan'ın en ünlü müzisyen ve şairlerinden biri olan Toktogul Satılganov'dan alır.
- 1991 Kırgızistan Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan etti.
- 1992 Kırgız somu, Sovyet rublesinin yerini alarak ulusal para birimi olarak kullanılmaya başlandı.
- 1992 Rusya Federasyonu ile Kırgızistan Cumhuriyeti arasındaki Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması ile Kırgız-Rus Slav Üniversitesi kuruldu.
- 1993 Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi kuruldu.
- 1993 Kırgızistan anayasası kabul edildi. Daha sonra defaatle kapsamlı bir şekilde yenilendi.
- 1993 Müftülük (veya Kırgızistan Müslümanları Ruhani İdaresi-SAMK) ülkedeki en yüksek İslami yönetim organı olarak kuruldu.
- 1995 Türkiye Cumhuriyeti ve Kırgız Cumhuriyeti hükümetleri arasında imzalanan anlaşma ile Bişkek'te Kırgız-Türk Manas Üniversitesi kuruldu. Üniversite 1997-1998 akademik yılında faaliyete başladı.
- 1996 Kırgızistan İslam Üniversitesi, dinî eğitim vermek ve ülkede İslami değerleri teşvik etmek amacıyla Bişkek'te kuruldu.
- 1996 Kırgızistan'ın en büyük madalyası Kırgız Cumhuriyeti Kahramanı ve madalyası olan Manas Nişanı tesis edildi.

- 1997 Yarı resmî bir kurum olan Kırgızistan Müslüman Ruhani Kurulu, eski bir Kırgızistan müftüsü olan Merkez lideri Sadıkcın Kamalov'u "Vah-habi" olmakla suçladıktan sonra İslam Merkezi'ni kapatmaya zorladı.
- 2001 ABD, Afganistan'daki operasyonları desteklemek için Kırgızistan'da bir askerî üs kurdu.
- 2005 Lale Devrimi veya Birinci Kırgız Devrimi olarak bilinen protestolar ile Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev iktidardan düştü.
- 2006 Önde gelen bir Kırgız dinî lider ve Kırgızistan İslam Üniversitesi'nin kurucusu olan Sadykjan Kamalov (1940-2006) bir suikast sonucu öldürüldü. Bağımsızlığın ardından ülkede İslam'ın yeniden canlanmasında etkili bir figürdü.
- 2007 E'Art Contemporary, Shaarbek Amankul tarafından Kırgızistan'da çağdaş sanatı geleneksel sanat görüşü ve yaklaşımına alternatif olarak geliştirmeyi ve teşvik etmeyi amaçlayan bir sanatsal araştırma projesi ve mobil sanat uygulaması olarak kuruldu.
- 2008 Ünlü Kırgız yazar Cengiz Aytmatov (1928-2008) vefat etti. Aytmatov hem Kırgızca hem de Rusça dillerinde yazdı. Eserlerinde genellikle gelenek, kırsal yaşam ve modernitenin zorlukları gibi temaları işledi.
- 2010 Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev'in devrilmesine ve yeni bir hükümetin kurulmasına yol açan bir başka devrim gerçekleşti.
- 2010 Kırgız Devrimi, ülkede demokrasi, insan hakları ve sosyal adalet konularına odaklanan bir siyasi ve sosyal çalkantı döneme yol açtı. Bu döneme canlı bir kamusal söylem ve bağımsız medya ve sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkışı damgasını vurdu.
- 2010 Kırgızistan, Oş ve Celal-Abad'ın güney bölgelerinde Kırgız ve Özbek toplulukları arasında etnik gruplar arası şiddet olaylarına sahne oldu. Kriz, dinî ve etnik kimliğe yeniden vurgu yapılmasına yol açarak ülkedeki İslami canlanmaya daha fazla katkıda bulundu.
- 2011 Uluslararası Kırgızistan- Kısa Filmler Ülkesi Film Festivali yönetmen, yapımcı ve halk figürü Sadyk Sher-Niyaz tarafından kuruldu.
- 2012 Kırgızistan'ın başkenti Bişkek, bölgenin yayıncılık sektörünü geliştirmeye odaklanan Açık Avrasya Edebiyat Festivali ve Kitap Forumu adlı Orta Asya'nın ilk uluslararası edebiyat festivali ve kitap forumuna ev sahipliği yaptı.

- 2014 Dünya Göçebe Oyunları gerçekleştirildi. Bu etkinlik 2012'de Bışkek'te gerçekleşen 2. Türk Keneşi Zirvesi'nde Kırgızistan'ın önerisiyle hayata geçti. Dünyanın en önemli spor ve kültür festivallerinden biridir.
- 2015 Kırgız hükümeti, inovasyon, girişimcilik ve uluslararası ortaklarla araştırma işbirliğine odaklanarak ülkede bilim ve teknolojinin gelişimini teşvik etmek için yeni bir girişim başlattı.
- 2015 Kırgızistan, Rusya, Kazakistan, Belarus ve Ermenistan'ı içeren bölgesel bir ticaret bloğu olan Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye oldu.
- 2017 Kırgız hükümeti 2018 yılını, Kırgızistan'ın doğal güzellikleri ve kültürel mirasıyla tanınan önemli bir turizm merkezi olan Issık Göl Yılı olarak ilan etti. Yıl boyu sürececek kutlamalar, Issık Göl bölgesinin tarihini, geleneklerini ve doğal kaynaklarını vurgulayan kültürel etkinlikler, festivaller ve sergiler içermektedir.
- 2017 Kırgızistan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı ve Sooronbay Ceenbekov cumhurbaşkanı seçildi. Kırgızistan cumhurbaşkanı görevinden 15 Ekim 2020'de istifa ettiğini duyurdu.
- 2018 Edebiyat alanındaki başarıları ve yaratıcı çalışmaları için Cengiz Aytmatov Nişanı verilmeye başlandı.
- 2018 Genellikle Bışkek Merkez Camii olarak bilinen İmam Serahsi Merkez Camii ibadete açıldı. Osmanlı canlandırma tarzında inşa edilen cami, Orta Asya'daki en büyük camilerden biridir.
- 2018 Kırgız hükümeti, sanatçıları, yazarları, müzisyenleri ve film yapımcılarını desteklemeye odaklanarak ülkedeki yaratıcı endüstrilerin gelişimini teşvik etmek için yeni bir girişim başlattı.
- 2019 Bışkek'te düzenlenen ilk Kırgızistan Moda Haftası'nda yerel tasarımcılar moda ve stil alanındaki son trendleri sergiledi. Etkinlik, Kırgızistan'daki moda endüstrisini teşvik etmeyi ve gelişmekte olan tasarımcıların çalışmalarını sergilemeleri için bir platform sağlamayı amaçlar.
- 2019 Kırgız hükümeti, altyapıyı iyileştirmeye, yabancı yatırımları çekmeye ve turizm endüstrisini geliştirmeye odaklanan yeni bir ekonomik kalkınma planı açıkladı. Plan ayrıca bilim, teknoloji ve inovasyonu teşvik etmeye yönelik girişimleri de içermektedir.

Özbekistan'da Çağdaş Düşünce Kronolojisi

- 1847 Özbekistan Bilimler Akademisi Ali Şir Nevai Devlet Edebiyat Müzesi açıldı. Müze Özbekistan'ın tarihiyle ilgili materyalleri ve nesneleri toplamaya ve araştırmaya odaklanmaktadır.
- 1870 Taşkent Halk Kütüphanesi kuruldu.
- 1876 Özbekistan Devlet Tarih Müzesi, Özbekistan Bilimler Akademisi'nin en önemli bilimsel araştırma ve kültürel-eğitim kurumlarından biridir. 1876 yılında Taşkent Müzesi adıyla kuruldu. 1883 yılında Türkistan Halk Kütüphanesi ile birleştirildi. Etnografya, arkeoloji, nümizmatik ve askerî tarih bölümleri vardı.
- 1876 Taşkent'te Rus bilim adamları tarafından Taşkent Müzesi kuruldu. Özbekistan'ın en eski müzesidir. Müze birkaç kez kapandı ve yeniden açıldı. 1919 yılında Türkistan Ulusal Müzesi olarak açıldı. İki yıl sonra, 1921'de Özbekistan Devlet Doğa Müzesi oldu. 1930 yılında müze, tarım müzesi ile birleşerek "Orta Asya Doğa ve Yapı Gücü Müzesi" oldu.
- 1905 Özbekistan'da bölgede eğitimi modernleştirmeyi ve reform yapmayı amaçlayan Cedidçi hareket başladı.
- 1907 Orta Asya'daki ilk müze olan Türkistan Müzesi Taşkent'te kuruldu.
- 1914 Özbekistan'ın ilk profesyonel tiyatrosu Turan Tiyatro Topluluğu adıyla Mahmud Hoca Behbudî'nin "Pederkuş" (Baba Katili-Okumayan Çocuk Hali) piyesinin gösterimiyle faaliyete başladı. Turan Tiyatro Topluluğu, 1929 yılında Hamza adı; 1933 yılında ise akademik unvanı verildi. Bu tiyatro, modern Özbek tiyatrosunun başlangıcı oldu.
- 1915 Hamza Hâkimzade Niyazi, Yangi saodat (Yeni Refah) isimli ilk romanın yayımladı. Niyazi bu kitapta modern eğitimin batıl inançları sona erdirme ve bir insanın tam potansiyeline ulaşmasına yaptığı katkıyı anlatmaktadır.
- 1917 Nasha Gazeta (Bizim Gazetemiz) adıyla kurulan Pravda Vostoka (Doğu'nun Gerçeği) Özbekistan'ın en eski gazetelerinden biridir. Başlangıçta Rusça olarak yayınlanan gazete, Sovyet döneminde önde gelen gazetelerden biriydi ve bugün de ulusal ve uluslararası haberleri kapsayarak faaliyet göstermeye devam eder.

- 1917 Taşkent'te Şura-yı İslam (İslam Konseyi) kuruldu ve Hokand'da Türkistan özerkliği ilan edildi.
- 1918 "Ishtirokyun" ("Komünist") adlı gazete yayımlanmaya başlandı. Daha sonra "Kızıl Bayrak" (1920), "Türkistan" (1922), "Kızıl Özbekistan" (1924), "Sovyet Özbekistan" (1964) adlarıyla yayımlandı.
- 1918 Halk Üniversitesi Müzesi kuruldu. Daha sonra Merkezi Sanat Müzesi ve 1924 yılında Taşkent Sanat Müzesi olarak yeniden adlandırıldı. Bu dönemde müze Prens Nikolay Romanov'un eski sarayında yer aldı.
- 1918 Müslüman Halk Üniversitesi kuruldu. Üniversite yüksek, orta ve ilköğretim eğitimi vermeyi amaçladı. Üniversitenin kurucuları komünistlerin baskısının ilk kurbanları oldular.
- 1918 Özbekistan Ulusal Üniversitesi kuruldu. Özbekistan'ın en eski ve en büyük üniversitesidir. Abai Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi (1925), Tacikistan Yüksek Pedagoji Enstitüsü (1932) ve Tacikistan Tarım Enstitüsü (1931) dâhil olmak üzere birçok Orta Asya ulusal üniversitesi Özbekistan Ulusal Üniversitesi temelinde kuruldu.
- 1918 Sovyetler Birliği Türkistan Halk Üniversitesi'ni kurdu. Üniversitenin adı 1920'de Türkistan Devlet Üniversitesi olarak değiştirildi, ardından 1923'te Birinci Orta Asya Devlet Üniversitesi olarak 1961'de ise Lenin'in adını taşıyan Taşkent Devlet Üniversitesi olarak yeniden adlandırıldı ve son olarak Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra Özbekistan Ulusal Üniversitesi olarak adlandırıldı.
- 1918 Taşkent Devlet Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü kuruldu. Orta Asya'daki tek Şarkiyat araştırmaları enstitüsü ve Asya'nın en eski Şarkiyat yükseköğretim enstitüsüdür. Asya ve eski Sovyetler Birliği'nde türünün en büyük okullarından biridir. 1991'de Özbekistan Milli Üniversitesi'ne bağlandı.
- 1918 Taşkent Devlet Teknik Üniversitesi kuruldu. Üniversite ilk olarak Türkistan Milli Üniversitesi'nin küçük bir teknik fakültesi olarak kuruldu. 1961 yılından itibaren "Taşkent Politeknik Enstitüsü" olarak adlandırıldı. 1973 yılında Özbekistan'ın en büyük bilim adamlarından biri olan Biruni'nin adı verildi. Üniversite, 2017'de İslam Kerimov Taşkent Devlet Teknik Üniversitesi adını aldı.

- 1918 Taşkent Müzesi Türkistan Halk Müzesi'ne dönüştürüldü. Müze, 1922'de Türkistan Ana Müzesi'ne, 1925'te Orta Asya Ana Müzesi'ne dönüştürüldü. 1943'ten beri Özbekistan Halkları Tarihi Müzesi olarak anılır.
- 1920 Özbekistan Milli Kütüphanesi kuruldu. Bu kütüphane Taşkent Halk Kütüphanesi'nin önemli ölçüde genişletilmesi ve yeniden düzenlenmesiyle tesis edildi. Ülkedeki en büyük ve en kapsamlı kütüphanedir ve geniş bir kitap, el yazması ve süreli yayın koleksiyonuna ev sahipliği yapmaktadır.
- 1920'ler Sovyet hükümeti geleneksel Özbek kültürünü ortadan kaldırmak ve yerine Sovyet kültürünü yerleştirmek için bir kampanya başlattı. Birçok Özbek aydını tasfiye edildi ve geleneksel sanat ve müzik biçimleri yasaklandı.
- 1922 Abdulla Qodiriy'nin "O'tkan Kunlar" (Geçmiş Günler) isimli eseri yayımlandı. Bir Özbek yazarın ilk uzun romanıdır.
- 1923 Taşkent Sulama ve Tarımsal Mekanizasyon Mühendisleri Enstitüsü kuruldu. Orta Asya'da su endüstrisinin gelişimi için çalışan ve ülkeye bu alanda profesyoneller sağlayan bir üniversitedir.
- 1924 Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
- 1924 Semerkant şehrinde "Tacik Yoksullarının Sesi" adlı gazete yayımlandı. Daha sonra "Ovozi Tojik" (Taciklerin Sesi, 1925-31), "Haqiqati Uzbekiston" (Özbekistan Gerçeği, 1931-40; 1964-91), "Uzbekisti Surkh" (Kızıl Özbekistan, 1950-64) adlarıyla yayımlandı. 1992'den itibaren "Ovozi Tojik" (Taciklerin Sesi) adıyla Taşkent'te haftada iki kez yayınlanmaktadır.
- 1925 Özbekfilm Stüdyosu kuruldu. Stüdyonun ilk adı Doğu'nun Yıldızı idi. 1936'da Özbek Film adı verildi. İkinci Dünya Savaşı sırasında stüdyonun adı Taşkent Film Stüdyosu idi. 1958 yılında adı yeniden "Özbekfilm" olarak değiştirilmiştir. O zamandan beri Özbek film yapımının merkezi oldu ve ulusal film endüstrisinin gelişiminde önemli bir rol oynadı.
- 1927 Özbek Pedagoji Enstitüsü kuruldu. Enstitü'nün adı 1930 yılında Özbek Devlet Pedagoji Akademisi ve 1933 yılında Pedagoji Akademisi ve Özbek Devlet Tıp Enstitüsü'nün Özbek Devlet Üniversitesi olarak birleştirilmesiyle Özbek Devlet Pedagoji Akademisi olarak değiştirildi. Üniversite, 1941-2016 yılları arasında şair ve filozof Ali-Şir Neva'nin adını aldı. 1961'de adı Semerkant Devlet Üniversitesi olarak değiştirildi.
- 1928 Özbek dili, okuryazarlığı ve eğitimi teşvik etmeyi amaçlayan Sovyet dil reformlarının bir parçası olarak Arap alfabesinden Latin alfabesine geçildi.

- 1929 Hamza Hâkimzade Niyazi din karşıtı propaganda yaptığı gerekçesiyle Şahimerdan'da linç edilerek öldürüldü. 1926'da Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ulusal şairi ilan edildi.
- 1930 Orta Asya Tarım Enstitüsü kuruldu ve bazı değişikliklerden sonra Ekim 1934'te Taşkent Tarım Enstitüsü olarak yeniden adlandırıldı. Nisan 1991'de üniversite Taşkent Devlet Tarım Üniversitesi statüsünü aldı.
- 1931 Orta Asya Finans ve Ekonomi Enstitüsü kuruldu. Daha sonra Taşkent Finans ve Ekonomi Enstitüsü olarak yeniden adlandırıldı.
- 1931 Taşkent'te, daha sonra Orta Asya Devlet Ticaret ve İşbirliği Enstitüsü ile birleştirilen ve Özbek Ulusal Ekonomi Enstitüsü olarak yeniden adlandırılan enstitü kuruldu.
- 1933 Nabi G'aniyev bağımsız filmler yapmaya başladı. "Yükselen" ve "Ramazan" onun önemli filmleridir.
- 1934 Özbek Ceditçi yazar Sadriddin Ayni Qullar adlı romanını yazdı. Kitap Özbeklerle Taciklerin 1825-1933 yılları arasındaki tarihî hayatlarını hikâyeye eder. Romanda, insanları kul hâline getiren eski toplum hayatı ve adaletsizlikler anlatılır.
- 1934 Özbek edebiyatını desteklemek ve tanıtmak, ülkedeki edebiyat ortamının gelişimini teşvik etmek ve yazarların çalışmalarını ve fikirlerini paylaşmaları için bir platform sağlamak amacıyla Özbekistan Yazarlar Birliği kuruldu.
- 1935 Nizami'nin adını taşıyan Taşkent Devlet Pedagoji Enstitüsü, Özbekistan Cumhuriyeti Halk Eğitim Komiserliği tarafından Orta Asya Devlet Üniversitesi Pedagoji Fakültesi temelinde kuruldu. 1998'de enstitüye üniversite statüsü verildi. Özbekistan'da öğretmen eğitimi ve pedagojik araştırmalar konusunda önde gelen bir kurumdur.
- 1935 Taşkent Müzesi Özbekistan Devlet Doğa Müzesi adını aldı.
- 1935 Taşkent Sanat Müzesi, Özbekistan Sanat Müzesi olarak adlandırıldı ve Halk Evi'ne taşındı.
- 1936 Özbekistan Devlet Konservatuvarı kuruldu. Orta Asya'da uzun süredir personel yetiştiren en eski yüksek müzik eğitim kurumu olarak kabul edilir.

- 1937 El sanatları için geçici bir serginin açıldığı Rus diplomat Alexander Alexandrovich Polovtsev Jr'ın eski sarayı 1941 ve 1961 yıllarında restore edildi. 1960 yılında "Özbekistan Uygulamalı Sanatlar Daimi Sergisi" adını aldı. Sergi 1997'de seramik, nakış ve dokuma gibi geleneksel Özbek el sanatlarının sergilendiği Özbekistan Devlet Uygulamalı Sanat Müzesi'ne dönüştürüldü.
- 1938 Özbek şair ve yazar Abdulla Qodiriy Mushtum'da yayınlanan "Yig'indi gaplar" (Bir Söylenti Koleksiyonu) adlı makalesi nedeniyle 1926'da kısa bir süre tutuklandı. Daha sonra Özbek Komünist Partisi lideri Akmal İkrarov'un koruması ve himayesinden yararlandı. Ancak İkrarov'un 1937'de tutuklanmasıyla açığa kaldı. "Halk düşmanı" suçlamasıyla 1937'de tekrar tutuklandı ve 1938'de idam edildi.
- 1943 "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" (Özbek Edebiyatı ve Sanatı), Özbek yazar ve şairlerin eserlerini yayınlayan önde gelen bir edebiyat ve kültür dergisidir. Edebiyat, sanat ve kültürle ilgili çeşitli konuları kapsar ve Özbekistan'ın önde gelen kültür dergilerinden biri olarak kabul edilir.
- 1943 Özbek Bilimler Akademisi'nin temelleri atıldı. Başlangıçta SSCB Bilimler Akademisi'nin Özbekistan Şubesi olarak kurulmuş, bağımsızlığın kazanılmasının ardından Özbek Bilimler Akademisi olarak yeniden yapılandırıldı. Bu kurum Özbekistan'da bilimsel araştırma ve teknolojik ilerlemelerde önemli bir rol oynadı.
- 1943 Özbekistan Müslüman Kurulu kuruldu. Müftü Abdurrahman Rasulov'un teklifi ve SSCB Yüksek Sovyeti'nin kararı ile SSCB'deki Müslümanlara ve ruhânilere ameli rehberlik etmek için dinî idareler kuruldu.
- 1945 Taşkent Devlet Kültür Enstitüsü, eski Sovyetler Birliği ülkeleri Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Karakalpakistan'ı kapsayan Orta Asya Cumhuriyetleri için bir tiyatro eğitim merkezi oluşturmak amacıyla Alexander Ostrovsky'nin adını taşıyan tiyatro ve sanatsal sanat enstitüsü olarak kuruldu.
- 1947 Kamil Yarmatov'un yönettiği, ünlü şair ve devlet adamı Ali Şir Nevai'nin hayatını konu alan film gösterime girdi.
- 1947 Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti marşı Mutal Burhonov tarafından bestelendi. Özbekistan'ın Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmasının ardından bu melodi üzerine Abdulla Oripov'un yeni sözleri uyarlandı ve Özbek milli marşı Serquyosh hur o'lkam'in (Ah, benim güzel özgür ülkem) ortaya çıktı.

- 1947 Özbekistan Bilimler Akademisi Ali-Şir Nevali Devlet Edebiyat Müzesini kurdu. Müze, Özbekistan'ın tarihiyle ilgili tarihi materyalleri ve nesnelere toplamaya ve araştırmaya odaklanan bilimsel-kültürel, eğitimsel bir kuruluştur.
- 1947 Taşkent'teki Ali Şir Nevai Tiyatrosu kuruldu. Başlangıçta Devlet Opera ve Bale Tiyatrosu olarak kurulan bu tiyatro, şu anda Özbekistan'daki opera ve bale gösterileri için önde gelen mekandır. Sovyet mimar Aleksey Shchusev tarafından tasarlanmıştır ve geleneksel Özbek mimari unsurlarına sahiptir.
- 1952 Ramazan (1933), Kolodetz smerti (1934) ve Pokhozhdeniya Nasreddina (1947) filmleriyle tanınan yönetmen ve yazar Nabi Ganiyev vefat etti.
- 1955 Taşkent Politeknik Enstitüsü kuruldu. Üniversitenin adı daha sonra Taşkent Devlet Teknik Üniversitesi olarak değiştirildi. Ülkede mühendislik ve teknik eğitim alanında önde gelen bir kurumdur.
- 1957 Al-Biruni Doğu Çalışmaları Enstitüsü Taşkent'te kuruldu. Arapça, Farsça ve Türk dillerindeki eserler de dâhil olmak üzere Doğu çalışmaları üzerine eski el yazmaları ve kitaplardan oluşan değerli bir koleksiyona sahip özel bir kütüphaneye ev sahipliği yapmaktadır.
- 1958 "O'zbek til va adabiyoti" (Özbek Dili ve Edebiyatı), Özbek dili ve edebiyatıyla ilgili çeşitli konuları kapsayan akademik bir dergidir. Dilbilimciler ve edebiyat akademisyenleri tarafından makaleler yayınlar ve Özbekistan'ın önde gelen akademik dergilerinden biri olarak kabul edilir.
- 1958 İlk Afro-Asya Film Festivali Taşkent'te düzenlendi. Festival 1958, 1960 ve 1964 yıllarında sırasıyla Taşkent, Kahire ve Cakarta'da düzenlendi.
- 1959 Taşkent Ulusal Ekonomi Enstitüsü olarak kurulan enstitünün adı daha sonra Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi olarak değiştirildi. Kurum ekonomi, işletme ve finans eğitimine odaklanmasıyla bilinir.
- 1963 Şairlere verilen en üst derece olan O'zbekiston xalq shoiri (Özbekistan Halk Şairi) nişanı tesis edildi.
- 1966 Taşkent'i vuran deprem yaygın bir yıkıma yol açtı. Deprem, şehirde kapsamlı bir yeniden inşaa gerektirdi. Bu felaket, Taşkent'i yeni altyapı, konut ve kamusal alanlarla modern bir Sovyet şehrine dönüştüren önemli kentsel planlama girişimlerine yol açtı.

- 1967 Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, edebiyat, sanat ve mimarlık alanındaki olağanüstü başarıyı tanımak için Hamza Hâkimzade Niyazi adına Devlet Hamza Ödülü'nü kurdu.
- 1969 Özbekistan Halkları Tarihi Müzesi'ne Oybek'in adı verildi.
- 1969 Yo'ldosh A'zamov, O'tgan kunlar romanını filme uyarladı.
- 1970 Dünyanın en büyük arkeolojik alanlarından biri olan antik kent Afrasiyab'ın tarihi alanında Afrasiab Semerkant Müzesi açıldı. Müzenin açılışı Semerkant şehrinin kuruluşunun 2500. yıldönümüne adandı.
- 1970 Taşkent İslam Enstitüsü SSCB'nin en büyük Müslüman din adamı, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Din İşleri Başkanlığı İdaresi başkanı Ziyauddinkhan İbn İşhan Babakhan'ın girişimiyle kuruldu.
- 1971 Dinî eğitim veren kurslar temelinde bir yüksek öğretim kurumu olan Ali İslam Mahad kuruldu. 1991 yılında Taşkent İslam Enstitüsü olarak yeniden adlandırıldı. Kurulduğunda, günümüz Özbekistan'ında yaşayan önde gelen bir İslam ilahiyatçısı muhaddis İmam el-Buhari adını aldı.
- 1973 Akademisyen İ. M. Muminov'un girişimiyle, Ebu Reyhan Biruni'nin doğumunun 1000. yıldönümüne adanmış etkinlikler düzenlendi.
- 1974 Özbekistan Sanat Müzesi'ne ev sahipliği yapan Halk Evi binası yıkılarak yerine yeni bir müze binası inşa edildi.
- 1976 Özbek Musikisi'nin çok önemli bir icracısı olan, aynı zamanda bu musikinin en önemli âlimlerinden kabul edilen Yunus Recebî vefat etti. Önemli müzisyenler yetiştirmiş bir Özbek aileye mensuptu ve geleneksel müziğin yaşatılmasında önemli etkileri oldu.
- 1976 Yönetmen Mark Weil tarafından Taşkent'te kurulan İlkhom Tiyatrosu, Özbekistan'ın en tanınmış deneysel tiyatrolarından biri haline geldi. Yenilikçi prodüksiyonlarıyla uluslararası tanınırlık kazandı ve çağdaş Özbek tiyatro sahnesinde önemli bir güç oldu.
- 1980 Taşkent'teki tarihi Chorsu Çarşısı yeniden inşa edilerek Orta Asya'nın en büyük pazarlarından biri ve popüler bir turizm merkezi haline geldi.

- 1981 Artan kentsel nüfusu barındırmak ve mevcut şehirler üzerindeki baskıyı azaltmak için Özbek hükümeti Taşkent yakınlarındaki Nurafshon ve Semerkant yakınlarındaki Sergeli gibi yeni uydu şehirlerin gelişimini başlattı.
- 1982 Özbekistan'ı Afganistan'a bağlayan Afgan-Özbekistan Dostluk Köprüsü açıldı. Bu köprü'nün açılışı, Özbekistan'ın bölgesel bağlantı ve ekonomik işbirliğine olan bağlılığını gösterdi.
- 1983 Özbek SSC Komünist Parti lideri Sharof Raşidov vefat etti. Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra Raşidov'un imajı Özbek Cumhurbaşkanı İslam Kerimov tarafından zararlı Sovyet merkezi planlamasına karşı ulusal gücün bir sembolü olarak rehabilite edildi.
- 1983 Özbek şair ve yazar Erkin Vohidov Devlet Hamza Ödülü'ne layık görüldü.
- 1990 Hive şehrindeki surla çevrili iç şehir (Içhan Kala) UNESCO'nun Dünya Mirası listesine alındı.
- 1991 "Sovyet Özbekistan" gazetesi O'zbekiston Ovozi (Özbekistan'ın Sesi) adıyla yayımlanmaya devam etti.
- 1991 Bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbekistan, mevcut Özbek SSC Bilimler Akademisi'ni Özbek Bilimler Akademisi olarak yeniden yapılandırdı. Bu kurum, ülkede bilim ve teknolojinin geliştirilmesine adandı.
- 1991 Devlete ait Özbekçe bir gazete olan Khalq Sozi'nin (Halkın Sözü) ilk sayısı yayımlandı. Siyaset, ekonomi ve kültür dâhil olmak üzere çeşitli haber konularına odaklanan gazete, Özbekistan'ın önde gelen gazetelelerinden biri olarak kabul edilir.
- 1991 Geleneksel Orta Asya Yeni Yıl festivali olan milli bayram olarak Navruz kutlanmaya başlandı. Her yıl 21 Mart'ta düzenlenen festivalde Özbek kültürü, müziği ve geleneksel adetleri sergilenir.
- 1991 Özbekistan Müslüman Kurulu, Özbekistan Müslümanlar dinî İdaresine dönüştü. Ülkedeki İslami işlerin idaresinden sorumlu merkezi dinî otoritedir. Özbekistan'daki camilerin, medreselerin ve diğer dinî kurumların yönetimini üstlendi.
- 1991 Özbekistan, 31 Ağustos'ta Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan etti. Bu, egemen bir ulus olarak ülke için yeni bir dönemin başlangıcı oldu.

- 1991 Taşkent Ulusal Ekonomi Enstitüsü, Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi'ne dönüştürüldü.
- 1992 Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası 8 Aralık 1992'de kabul edilerek ülkenin anayasal çerçevesi oluşturuldu ve hükümet yapısı tanımlandı.
- 1992 Özbekistan Milli Olimpiyat Komitesi kuruldu. Ülkenin Olimpiyat Oyunlarına katılımını organize etmekten ve ülkede sporun gelişimini teşvik etmekten sorumludur.
- 1992 Özbekistan, 2 Mart 1992'de uluslararası toplum içinde egemen bir devlet olarak kabul edildiğini gösteren Birleşmiş Milletler'e üye oldu.
- 1994 Önde gelen Özbek şair ve yazar Gafur Gulyam'ın onuruna bir ödül tesis edildi. Bu ödül, Özbek edebiyatına olağanüstü katkıları takdir etmek için her yıl verilir.
- 1994 Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki en yüksek ulusal ödülü olan O'zbekiston qahramoni (Özbekistan Kahramanı) ödülü tesis edildi. Bu ödülün kökenleri Sovyetler Birliği döneminde verilen Sovyetler Birliği Kahramanı'na dayanır.
- 1995 "Encyclopedia Britannica"nın ilk Özbekçe versiyonu yayımlandı.
- 1995 Navoi Opera ve Bale Tiyatrosu Taşkent'te inşa edildi ve Özbekistan'ın en büyük ve en prestijli sahne sanatları mekanlarından biri haline geldi.
- 1995 Orta Asya müziği üzerine ilk uluslararası sempozyum Taşkent'te düzenlendi.
- 1996 Büyük Özbek şairi ve düşünürü Alişir Nevai'nin adını taşıyan bir ödül tesis edildi. Bu ödül, Özbek edebiyatında özellikle şiir, düzyazı ve drama alanlarındaki en iyi eserleri ödüllendirmek için her yıl verilir.
- 1996 Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te Emir Timur Müzesi açıldı.
- 1996 Taşkent'te Özbekistan ve diğer ülkelerden geleneksel müziklerin yer aldığı "Nevruz Uluslararası Müzik Festivali" başlatıldı.
- 1997 Özel, bağımsız bir gazete olan Gazeta kuruldu. Ulusal ve uluslararası haberlerin yanı sıra siyaset, ekonomi ve kültürle ilgili konuları da kapsar. Gazeta, araştırmacı gazeteciliği ve çeşitli konulardaki eleştirel duruşuyla tanınır.

- 1997 Semerkant'taki Registan, UNESCO Dünya Mirası alanı olarak belirlendi.
- 1997 Sharq Taronalari Uluslararası Müzik Festivali başlatıldı. Her iki yılda bir Semerkant'ta düzenlenen bu uluslararası müzik festivalinde İpek Yolu üzerindeki ülkelerin geleneksel müzik ve danslarının yanı sıra çağdaş dünya müziği de sergilenir.
- 1998 Özbekistan İslami Hareketi kuruldu. Özbekistan'da şeriate dayalı bir İslam devleti kurmayı amaçlayan radikal silahlı bir örgüttür.
- 1999 Ülkede İslami eğitim, araştırma ve dinler arası diyalogu geliştirmek amacıyla Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi kuruldu. Kurum, çeşitli İslami disiplinlerde lisans, lisansüstü ve yüksek lisans programları sunar.
- 2001 Buhara'da Özbekistan ve diğer ülkelerden geleneksel el sanatları, müzik ve dansın yer aldığı "İpek ve Baharat Festivali" başlatıldı. Şehrin tarihi bölgesinde yapılan festivalde, ülkede üretilen çeşitli ipek kumaşlar ve baharat çeşitleri sergilenir.
- 2001 Özbekistan, Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan ile birlikte bölgesel güvenlik, ekonomik işbirliği ve kültürel alışverişi teşvik etmek amacıyla 15 Haziran 2001'de Şanghay İşbirliği Örgütü'nü (ŞİÖ) kurdu.
- 2001 Tarihi Semerkant kenti UNESCO Dünya Mirası alanı olarak belirlendi.
- 2004 Özbekistan Kültür ve Sanat Forumu Vakfı kuruldu. Vakıf Özbekistan'da yerli bilim, kültür, eğitim ve sporu desteklemeyi amaçlar.
- 2004 Özbekistan Sanat Galerisi açıldı. Galeride sergilenen eserler Özbekistan Dış Ekonomik Faaliyetler Ulusal Bankası tarafından toplanan güzel sanatlar koleksiyonuna dayanır.
- 2004 Özbekistan ve diğer ülkelerden çağdaş sanat eserlerinin yer aldığı "Taşkent Uluslararası Çağdaş Sanat Bienali" başladı.
- 2005 Hükümet güçleri Andican kentindeki büyük bir protestoyu şiddetle bastırdı ve birkaç yüz sivilin ölümüne neden oldu. Olay uluslararası kınamaya ve Batılı ülkelerle ilişkilerin gerilmesine yol açtı.
- 2006 Usmonkhon Alimov Özbekistan Başmüftüsü olarak görev yapmaya başladı. Önemli bir Özbek dinî liderdir. Özbekistan Müslüman Kurulu'nun başkanıdır. Ülkede ılımlı İslam'ın teşvik edilmesinde ve dinler arası diyalogun geliştirilmesinde önemli bir rol oynadı.

- 2008 "Asırlar Sadosi" (Asırların Sedası), her yıl on binlerce yerli ve yabancı turisti çeken ve ulusal gelenek ve göreneklerin, el sanatlarının ve mutfağın, eşsiz sözlü ve maddi olmayan mirasın tüm çeşitliliğini sunan geleneksel Özbek kültürü festivalidir.
- 2008 Hive'deki Ichan-Kala kalesi UNESCO Dünya Mirası alanı olarak belirlendi.
- 2008 Özbekistan da dâhil olmak üzere İpek Yolu'nun kültürel mirası hakkında bilgi ve kaynak sağlayan UNESCO İpek Yolu Çevrimiçi Platformu hayata geçirildi.
- 2008 Taşkent'te Özbek tasarımcı ve sanatçıların çalışmalarının yer aldığı "Art Week Style.Uz" moda festivali düzenlendi.
- 2012 Taşkent Devlet Kültür Enstitüsü ile Özbekistan Sanat Enstitüsü ile birleşerek Özbekistan Devlet Sanat ve Kültür Enstitüsü haline geldi ve Abdulla Qodiriy'nin adını aldı.
- 2013 İpek Yolunun yeniden canlandırılması çalışmaları başladı. Çin tarafından başlatılan Kuşak ve Yol Girişimi, Özbekistan'ın eski İpek Yolu ticaret yolları üzerinde merkezi bir merkez olarak rolüne olan ilgiyi yeniden canlandırdı ve altyapı, turizm ve kültürel alışverişe yapılan yatırımların artmasına yol açtı.
- 2014 Geleneksel Tekstil Festivali "Atlas Bayramı" başladı. Festival, UNESCO'nun desteği ile düzenlenir.
- 2014 Özbek Millî Akademik Tiyatrosu 100. yılını kutladı.
- 2015 Özbekistan'ın Andican şehrinde doğan Muhammed-Sodiq Muhammed Yusuf vefat etti. İslam üzerine çok sayıda kitap yazdı ve Özbekistan'ın dinî cemaatinin önde gelen isimlerinden biriydi.
- 2015 Taşkent'te Özbekistan'dan ve diğer ülkelerden caz müzisyenlerinin katıldığı "Özbekistan Uluslararası Caz Festivali" başlatıldı. Festival, UNESCO himayesinde düzenlenir.
- 2016 Hamid İsmailov'un Jinlar Bazmi Yoxud Katta O'yin (Şeytanın Dansı) adlı romanı yayımlandı. Roman 2018 yılında İngilizceye çevrildi ve ödüller aldı. Roman, Özbek edebiyatçı Qodiriy'nin tutuklanması, sorgulanması ve idamının kurgusal bir anlatımıdır.

- 2016 Özbekistan'ın ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, ülkeyi 27 yıl yönettikten sonra 2 Eylül 2016'da vefat etti. Vefatı, ülkenin gelecekteki liderliği hakkında siyasi belirsizlik ve spekülasyon dönemine yol açtı.
- 2016 Şavkat Mirziyoyev Özbekistan Cumhurbaşkanı oldu ve ülkeyi modernleştirmeyi ve liberalleştirmeyi amaçlayan reformları uygulamaya koydu.
- 2016 Ünlü Özbek şair, yazar ve çevirmen Erkin Vohidov (1936-2016) vefat etti. Lirik şiirleriyle tanınan Vohidov, edebi eserleri ve çevirileriyle Özbek dili ve kültürünün tanıtılmasında önemli bir rol oynadı.
- 2017 Özbek hükümeti, finansal serbestleşmeyi uygulamaya koydu. Bu reform yabancı yatırımı artırmayı ve ekonomik büyümeyi teşvik etmeyi amaçladı.
- 2017 Özbekistan hükümeti, başkenti modern, uluslararası bir iş ve kültür merkezine dönüştürmeyi amaçlayan büyük bir kentsel kalkınma girişimi olan Taşkent Şehri projesini başlattı. Proje, yeni yerleşim alanları, ofis binaları, oteller, alışveriş merkezleri ve kamusal alanların inşasını içerir.
- 2019 Geleneksel Özbek dansı "Lazgi" UNESCO'nun İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası listesine eklendi.
- 2019 Özbekistan Sinematograflar Birliği tarafından her yıl verilen Oltin Humo ödülü tesis edildi. Ödül, Özbekistan'daki film yapımcılarını ödüllendirmeyi amaçlar.
- 2019 Özbekistan, turizmi artırma ve daha yakın uluslararası bağları geliştirme çabalarının bir parçası olarak, birçok Avrupa ülkesi de dâhil olmak üzere 45 ülkenin vatandaşları için vizesiz seyahati başlattı.
- 2019 Taşkent'te Özbekistan ve diğer ülkelerden geleneksel ve çağdaş dans gösterilerinin yer aldığı "Magic of Dance" uluslararası festivali başlatıldı.
- 2020 Özbekistan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev'in desteğiyle Semerkant şehrinde "İmam Ebu Mansur Maturidi ve Maturidilik Öğretileri" başlığı altında üç gün boyunca düzenlenen uluslararası sempozyum gerçekleştirildi.
- 2020 Şehr-i-Sebz antik kenti UNESCO Dünya Mirası alanı olarak belirlendi.

- 2022 "Özbekistan: Medeniyetler Kavşağı" sergisi Paris'teki Louvre Müzesi'nde düzenlendi ve Özbekistan'ın zengin kültürel mirası sergilendi.
- 2022 Taşkent ve Buhara'da "Büyük İpek Yolu Edebiyat Festivali" düzenlendi. Festival Özbek edebiyatını tanıtmayı ve Özbekistan ile diğer ülkelerden yazarlar, şairler ve edebiyat akademisyenleri arasında kültürel alışveriş için bir platform sağlamayı amaçlar.

Tacikistan'da Çağdaş Düşünce Kronolojisi

- 1864 Tacik halkı Rus egemenliği altına girdi.
- 1917 Rus Devrimi'nin ardından Basmacı isyanı patlak verdi ve 1920'lerin başında Rus İç Savaşı sırasında bastırıldı.
- 1920 Son Hokand emiri Seyyid Âlim Han, Sovyet birlikleri tarafından devrildi ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ilan edildi.
- 1923 Buhara Emirliği'nde Duşanbe Kasabası kuruldu.
- 1924 Mayakovski Tiyatrosu, Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de kuruldu. Nusratullo Makhsım Ekim 1929'da Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşunu burada ilan etti.
- 1924 Tacik Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
- 1927-1934 Tarımın kolektifleştirilmesi neticesinde özellikle güney bölgesinde pamuk üretimi genişledi. Sovyet kolektifleştirme politikası köylülere karşı şiddeti beraberinde getirdi ve Tacikistan genelinde zorunlu iskân gerçekleşti.
- 1929 Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Sovyetler Birliği'nin kurucu cumhuriyetlerinden biri olarak kuruldu. Sovyetlerin dağılması ile 1991'de sona erdi.
- 1931 Khujand şehrinde 'Orta Asya Meyve ve Sebze Enstitüsü' kuruldu. 1934 yılında yeniden organize edildi ve adı 'Tacik Tarım Enstitüsü' olarak değiştirildi. Enstitü, 1992 yılında 'Tacik Tarım Üniversitesi' olarak yeniden yapılandırıldı.
- 1931 Tacik Devlet Pedagoji Üniversitesi kuruldu. Öğretmen yetiştiren bir üniversitedir.

- 1932 Tacik dili, edebiyatı ve tarihi çalışmalarına odaklanan Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Duşanbe'de kuruldu. 1958'de, Fars-Tacik edebiyatının kurucusu Abuabdullo Rudaki'nin doğumunun 1100. yıldönümünde, enstitüye onun adı verildi.
- 1933 Tacikistan Merkez Devlet Kütüphanesi Duşanbe'de kuruldu ve ülkenin ana kütüphanesi ve kültürel miras deposu haline geldi. Tacikistan halklarının kültürel mirasını koruma konusunda uzmanlaştı.
- 1934 Tacikistan Ulusal Eski Eserler Müzesi Duşanbe'de açıldı. Özellikle Penjikent'teki duvar resimleriyle ünlüdür.
- 1934 Tacikistan Ulusal Müzesi kuruldu.
- 1938 Tacik Müzikal Tiyatrosu kuruldu. Tacikistan'ın Duşanbe kentinde bulunan tarihi bir bina ve müzikal tiyatrodur. Günümüzde Aynı Opera ve Bale Tiyatrosu olarak devam eder.
- 1939 Avicenna Tacik Devlet Tıp Üniversitesi Duşanbe'de kuruldu. Tıp, diş hekimliği ve hemşirelik alanlarında lisans ve lisansüstü programlar sunar.
- 1941 Tacik SSC Halk Sanatçısı onursal unvanı tesis edildi. Sahne sanatlarının (tiyatro, müzik, dans, sirk, sinema, vb.) gelişimi alanında istisnai olan sahne sanatlarında üstün performans için verilir.
- 1947 Tacikistan'ın ilk ve en büyük üniversitesi Tacik Ulusal Üniversitesi kuruldu.
- 1952 Başlangıçta Sovyet Bilimler Akademisi'nin bir parçası olan Tacik Bilimler Akademisi, Tacik SSC Bilimler Akademisi olarak kuruldu.
- 1954 Şair, gazeteci, sözlük yazarı Tacik bir entelektüel Sadriddin Aynı vefat etti. Tacikistan'ın ulusal şairi ve ülke tarihinin en önemli yazarlarından biri olarak kabul edilir.
- 1955 Tojikiston Soveti (Sovyet Tacikistan) gazetesi yayına başladı. Tacikistan Komünist Partisi merkez komitesi tarafından yönetilen gazete, daha önce yayınlanan İdi Tojik (Tacik Bayramı) ve Bedorii Tojik (Tacik'in Uyanışı) (1925-28) ve Tojikistoni Surkh (Kızıl Tacikistan) (1928-1955) gazetelerinin bir devamıydı.

- 1977 Önemli bir Tacikistanlı şair ve önde gelen bir siyasi figür olan Mirzo Tursunzoda vefat etti. Tacik sözlü edebiyatını derledi, Tacikistan'daki sosyal değişim hakkında kendi şiirlerini yazdı ve dönemin popüler siyasi temaları üzerine çeşitli eserler ortaya koydu.
- 1978 Tacik Sovyet Ansiklopedisi Tacik dilindeki ilk evrensel ansiklopedi olarak hazırlanmaya başlandı. 1988'e kadar 8 cilt olarak yayımlandı.
- 1987 Tacik Devlet Ticaret Üniversitesi Duşanbe'de kuruldu.
- 1990 Gurminj Müzik Aletleri Müzesi açıldı. Müze koleksiyonunda çoğunluğu Pamiri ve Badahşan müzik geleneğini temsil eden yaklaşık 100 müzik aleti bulunur.
- 1990 Tacikistan İslami Rönesans Partisi kuruldu. Orta Asya Türk Devletleri'deki resmî olarak tanınan tek İslami siyasi parti oldu. Ancak parti 2015 yılında yasaklandı ve liderleri aşırıılık suçlamasıyla hapse atıldı.
- 1991 Sadoi mardum (Halkın Sesi) gazetesi yayına başladı. Gazete öncelikle sosyal ve ekonomik konuları ele almakta ve genellikle hükümet yanlısı bir siyasi eğilime sahip olarak görülür.
- 1991 Tacikistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi kuruldu. Tacikistan Cumhuriyeti'ndeki en yüksek bilimsel organ olarak belirlendi.
- 1991 Tacikistan Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan etti.
- 1992-1997 Tacikistan, hükümet ile çeşitli muhalif gruplar arasında bir iç savaş yaşadı. Savaş binlerce kişinin ölümüne ve ülkenin altyapısının önemli ölçüde zarar görmesine neden oldu.
- 1993 Tacik İç Savaşı'nın en şiddetli aşamasının ardından demokratik, milliyetçi ve İslamcı güçlerden oluşan Birleşik Tacik Muhalefeti ittifakı kuruldu. Emomali Rahmon liderliğindeki komünist yanlısı güçlere karşı mücadele etti.
- 1996 Tacikistan Kahramanı unvanı tesis edildi.
- 1997 İç savaş, hükümet ve muhalif gruplar arasında güç paylaşımı düzenlemelerini içeren bir barış anlaşmasıyla sona erdi.
- 1997 Tacikistan İslam Enstitüsü Duşanbe'de kuruldu. Resmî olarak karma eğitim veren Tacikistanlı bir yüksek öğretim kurumudur.

- 1998 Ulusal Birlik Günü ilan edildi. Tacikistan'ın birçok farklı etnik ve dilsel grubu içeren nüfusunun birliğini ve çeşitliliğini gösteren bu bayram her yıl 27 Haziran'da kutlanır.
- 1999 Tacikistan'ın en büyük ikinci şehri ve ülkenin en kuzeydeki eyaleti Soğd'un başkenti olan Hökend'de Soğd Tarih Müzesi açıldı.
- 2000- Tacikistan ekonomik büyüme yaşadı ancak yolsuzluk, yoksulluk ve si-
2005 yasi baskı gibi önemli zorluklarla da karşı karşıya kaldı.
- 2004 Didor Uluslararası Etnik Festivali başladı. Duşanbe'de iki yılda bir düzenlenen festival başlangıçta bir İran film festivali olarak tasarlansa da şimdilerde kapsamını Rus ve Avrupa filmlerini de alacak şekilde genişletti.
- 2007 Tacikistan İslam Enstitüsü, İmam Tirmizi İslam Üniversitesi'ne dönüştürüldü.
- 2009 Hükümet, okullarda başörtüsü takılmasını yasaklayan bir kanun çıkardı ve bu kanun daha sonra tüm kamu kurumlarını kapsayacak şekilde genişletildi.
- 2010 Tacikistan, hile iddiaları ve muhalif grupların protestolarıyla gölgeleyen cumhurbaşkanlığı seçimlerini gerçekleştirdi.
- 2011 Hükümet, yabancı dinî kuruluşların faaliyetlerini düzenleyen ve ülkede faaliyet göstermek için hükümetten izin almalarını gerektiren bir yasa çıkardı.
- 2012 Tacikistan dinî partileri yasaklayan ve dinî grupların faaliyetlerini sınırlandıran bir yasa çıkardı.
- 2012 Tacikistan Merkez Devlet Kütüphanesi Fars-Tacik yazar Firdevsi'nin adını alarak yeni binasında açıldı.
- 2015 Tacikistan, para biriminin değerinin önemli ölçüde düşmesiyle birlikte büyük bir ekonomik kriz yaşadı.
- 2018 Tacikistan, görevdeki Cumhurbaşkanı Emomali Rahmon'un oyların %80'inden fazlasını alarak kazandığı bir cumhurbaşkanlığı seçimi düzenledi.
- 2021 Tacikistan, Afganistan'da barış ve istikrarın teşvik edilmesinde bölgesel işbirliğine odaklanan bölgesel bir konferansa ev sahipliği yaptı.

Yazarlar Hakkında

Burak Çalışkan, University of York, Siyaset Bölümünde doktora çalışmalarına devam etmektedir. Türk Dünyası, Avrasya jeopolitiği, post-Sovyet Orta Asya siyaseti üzerine çalışmaktadır.

Ebulfez Süleymanlı, Üsküdar Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümünde öğretim üyesidir. Eğitim sosyolojisi, göç sosyolojisi, aile sosyolojisi, kimlik sosyolojisi, gençlik sosyolojisi çalışma alanlarıdır.

Elmin Aliyev, İstanbul Medeniyet Üniversitesinde doktora sonrası araştırmacı olarak bulunmaktadır. Ahlak ve siyaset düşüncesi üzerine araştırmalar yapmaktadır.

Farkhod Tolipov, Webster Üniversitesinde görev yapmaktadır. Jeopolitik, bölgesel güvenlik ve Orta Asya'da bölgesel entegrasyon, Orta Asya ülkelerinde milliyetçilik ve demokratikleşme konularında uzmanlaşmıştır.

Fırat Yıldız, Kastamonu Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Göç, diaspora, milliyetçilik, Türk Dünyası ve Türk diasporası konularında araştırma ve çalışmalar yapmaktadır.

Gülşah Köprülü, Milli Eğitim Bakanlığı'nda çalışmaktadır. Amerikan dış politikası, milliyetçilik ve Türk dış politikası çalışma alanlarıdır.

Higashitotsu Kutluk, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Japonya'da İslam konusunda araştırmalar yapmaktadır.

Mokhmad Akhiyadov, İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi'nde (IN-SAMER) Rusya ve Kafkasya araştırmacısıdır. Kafkasya'nın jeopolitiği, siyaset, kültür, Rusya dış politikası, Rusya'nın iç siyaseti, Türk-Rus İlişkileri çalışma alanlarıdır.

Muhammed Enes Kala, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Felsefe Bölümünde öğretim üyesidir. Ahlak, insan, siyaset, edebiyat ve din felsefesi üzerine çalışmaları devam etmektedir.

Murat Çemrek, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalışmaktadır. Küreselleşme, ekonomi-politik, dünya politikasında etnisite ve milliyetçilik, Türk dış politikası çalışma alanlarıdır.

Sevinç Alkan Özcan, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde görev yapmaktadır. Türk dış politikası, Orta Asya ve bölgesel politikalar çalışma alanlarındandır.

Suat Beylur, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. Orta Asya ve Balkanlarda sosyal değişim, din-devlet ilişkileri, diaspora, kamu diplomasisi gibi konularda çalışmaktadır.

Yaşar Sarı, İbn Haldun Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir. Uluslararası siyaset, Türk dünyası çalışmaları, uluslararası ilişkiler kuramları alanlarında çalışmalar yapmaktadır.

Yegane Yiğit, Eski Rus topraklarındaki Müslüman topluluklarda din, devlet, toplum ve siyaset alanlarında çalışmalar yapan Yiğit bağımsız araştırmacı olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Dizin

A

Abay 264, 265

ABD 97, 99, 137, 157, 164, 289, 317, 331, 345, 351, 378, 383, 384, 386, 393

Abdumalik Bahori 178, 179

Abdürreşit İbrahim 122, 360–63, 365–73, 376, 378, 379

adalet 3, 25, 82, 191, 230, 297, 311, 362

Afganistan 13, 17, 18, 20, 74, 86, 89, 95, 98–100, 279, 360, 364–66, 386

Afrika 137, 371, 386, 389

Ahıska Türkleri 164, 165, 174, 194

ahlak 41, 178, 179, 237, 244, 256, 293, 296, 311

ahlaki 3, 9, 16, 104, 105, 178, 296, 350

Ahmet Ağaoğlu 116, 184, 222, 224, 227–31, 237, 243–45, 248, 250–53, 258

Ahmet Yesevi 77, 156, 174

Ahund Yusuf Talıbzâde 245, 246

alfabe 62, 65, 66, 85, 195, 196, 211, 233, 234, 239

Ali Hüseyinzâde 116, 185, 222, 224, 230, 231, 236–38, 240–44, 247, 249, 251, 252, 258, 260

Ali Merdan Topçubaşı 122, 184, 222, 227, 228, 230, 237, 241, 244

Almanya 149, 277, 291, 331, 345, 362

Almatı 39, 52, 53, 105, 179, 265, 338, 394

Anadolu 27, 77, 208–10

Andican 16, 17, 24, 25, 94, 96, 97, 100

Arap 9, 20, 26, 75, 76, 78, 95, 141, 142, 196, 240, 242, 244, 270, 280, 328, 351, 359, 370, 371, 384

Arapça 10, 71, 92, 129, 142, 226, 237, 241, 371
arkeolojik 180, 202

Asker Akayev 166, 172, 173

askerî 17, 75, 76, 78, 79, 110, 127, 157, 164, 185, 207, 209, 219, 220, 273, 277, 386, 388, 395

Astana 14, 67, 180, 336, 361

Asya 2, 3, 7, 8, 10, 11, 13–15, 19–21, 24, 25, 27, 28, 30, 33, 37, 39, 49, 54, 59, 60, 64, 68, 73–77, 79, 84–86, 88–91, 93, 100–102, 108, 112, 113, 124, 125, 127, 132, 135, 137, 143, 153, 158, 161, 162, 164–73, 175–77, 264, 265, 348, 354–56, 366, 368, 371, 377–79, 382, 384–88, 390–97

Atatürk 173, 216, 217

ateist 1, 10, 28, 31, 33, 46, 47, 87, 109, 121, 142, 150, 161, 225, 232, 310

ateizm 11, 33, 35, 46, 121, 129, 142, 293

Avrasya 37, 64, 65, 381, 387

Avrupa 17, 36, 41, 70, 71, 157, 166, 224, 234, 235, 241, 247, 253, 254, 293, 359, 365, 366, 387, 391

Azerbaycan 65, 72, 86, 120, 130, 153, 164, 172, 181–216, 218, 219, 221, 223, 224, 226–28, 231, 232, 234, 236–38, 240, 242, 246, 248, 250–52, 254, 255, 257, 259–63, 266, 267, 269, 288–90, 326–29, 331, 332, 334–37, 345, 350, 351, 381

Azerbaycancılık 187, 194, 198–201, 206, 211, 215, 234, 236, 239, 250, 252–55, 258
 Azerbaycan dili 190–93, 213, 215, 254
 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 184, 185, 191, 198, 202, 208
 Azerbaycanlı 115, 117, 189, 192, 193, 197, 201, 202, 206, 210, 215, 221, 227, 243, 258, 288, 290, 326, 333, 335, 338, 350
 Azerbaycan Türkleri 188, 194–96, 198, 208, 209, 211, 215, 250, 288

B

bağımsızlık 1, 7, 9, 10, 16, 28, 45, 47, 64, 66, 89, 92, 94, 101, 117, 119, 124, 125, 128, 164–66, 169, 170, 173, 176, 181–83, 185, 187, 189, 191, 193, 195, 197–99, 201, 203–5, 207, 209, 211, 213–15, 223, 234, 249, 251, 255, 326, 327, 336, 362, 368, 396
 Bahçesaray 70, 71, 83, 118, 358
 Bahtiyar Vahabzade 189, 206, 236, 255, 326, 327
 Bakü 112, 135, 137, 184, 188, 195, 224, 226, 229, 237, 241, 245, 266, 289, 290, 326–28, 351
 Balkanlar 27, 329, 331
 barış 5, 7, 30, 38, 42, 48, 64, 176, 218, 363
 barışçıl 5, 7, 17, 169, 283, 385
 Basmacı Hareketi 83, 124, 128, 363, 364, 379
 Batı düşüncesi 58, 70, 232, 293, 299, 322
 Batı medeniyeti 59, 60, 70, 253, 288–89
 bilimsel 8, 33, 106, 121, 129, 136, 138, 142, 156, 180, 188, 191, 193, 194, 239, 264, 289, 328, 338, 352
 Birinci Dünya Savaşı 124, 127, 252
 Biruni 8, 78, 92
 Bişkek 40, 41, 53, 336, 352, 385, 393
 bolşevik 61, 62, 83, 85, 86, 108, 109, 115, 121, 125–28, 222, 230, 278, 363

Budist 39, 40, 42
 Buhara 9, 28, 68, 73, 76, 77, 79, 83, 101, 112, 113, 128, 142, 175, 360, 364
 burjuva 184, 231

C

cami 4–6, 17, 24, 32, 39, 42, 44, 76, 78, 82, 87–89, 92, 95, 112, 129, 133, 135, 137, 138, 140, 169, 228, 273, 278, 279, 355, 356, 376
 Ceditçi düşünce 56, 63–65
 Ceditçilik 118–20, 122
 Cedit Hareketi 55, 56, 59, 60, 67
 Celil Mehmetkuluzâde 222, 229, 235, 237–40, 242, 258
 cemaat 9, 108, 113, 119, 143, 164, 248, 390
 Cemaleddin Afgânî 252, 255
 Cengiz Aytmatov 67, 291, 315, 322
 cumhuriyet 7, 62, 64, 167, 185, 189, 202, 251, 252, 328

Ç

çatışma 5, 55, 131, 157, 167, 236, 278, 376, 393
 Çeçenistan 267, 272, 273
 Çin (ülke) 29, 68, 74, 97, 98, 137, 359, 367, 370, 371, 378, 383–96
 Çinli 367, 385, 388–93, 396
 çokkültürlü 31, 49

D

Dağıstan 132, 135, 267, 269, 271–73, 282–84
 Dağlık Karabağ 182, 186, 196, 207, 211
 demokrasi 7, 13, 168, 176, 185, 258, 320
 demokratikleşme 172, 176, 278
 devletçilik 185, 198, 200, 203
 devrim 121, 133, 227, 264

diaspora 186, 187, 198, 329-31, 333, 339-48, 390, 391
 din adamları 2, 21, 80, 89, 110, 112-14, 129, 134, 140-46, 150, 272, 277, 280, 281
 dindar 4, 6, 133, 134, 243
 din eğitimi 27, 30, 42, 43, 45, 111, 113, 142, 246, 279
 dinî canlanma 3, 10, 11
 dinî eğitim 12, 24, 41, 42, 81, 93, 113, 123, 141
 dinî kuruluşlar 37-40, 45, 50, 51
 din karşıtı 32, 86, 89, 98, 108, 138, 243
 din politikası 18, 39, 87, 108, 129, 279
 diplomatik 54, 209, 254, 384, 391, 395
 diyalog 21, 26, 106
 Doğu Türkistan 345, 359, 367, 368, 386, 388, 391-92, 294, 396

E

edebi 59, 64, 68, 70, 71, 105, 154, 179, 265, 326, 327
 edebiyat 8, 67, 72, 84, 86, 105, 154, 178, 180, 183, 190, 205, 213, 255, 259, 261, 264, 265, 293, 296, 297, 310, 322, 324, 325, 350, 351
 Ekim Devrimi 30, 32, 82, 125, 126, 183, 250, 252, 361
 Emeviler 75
 emperyalist 112, 113, 124, 125, 131, 132, 136, 137, 149-51, 362, 366, 371, 372
 entegrasyon 84, 130, 170, 176, 256, 341, 380, 388
 entelektüel 70, 82, 87, 106, 107, 114, 116, 117, 131, 221, 229-31, 266, 382
 Enver Paşa 128, 362-64
 Ermeni 132, 186, 199, 211, 228, 252, 327
 Ermenistan 207, 351
 eşitlik 44, 61, 125, 185, 231, 237

etnik bütünleşme 110, 130
 etnik kimlik 120, 117, 131, 140, 161, 193, 331, 390
 evrensel 13, 242, 256, 257, 288, 292, 293, 306, 310, 314, 321

F

Farabi 78, 92
 Farsça 71, 145, 188, 223, 226, 234, 241, 243, 289
 felsefe 70, 101, 261, 288, 289, 293, 294, 322, 324, 325
 felsefi 52, 53, 92, 289, 293, 295, 297, 298, 310, 350
 Fergana 16, 73, 76, 81, 84, 88, 90, 93, 95, 99, 155, 165, 364, 387
 fetva 39, 42, 139, 245
 fıkıh 75, 77
 Fransa 34, 345, 351
 Fuzuli 197, 231, 289

G

Gagavuz 335
 gayrimüslim 270
 gelenek 125, 137, 143, 182, 208, 239, 240, 256, 292, 299, 306, 310
 gelenekselci 117-19, 122, 125, 130, 283, 284
 gelenekselcilik 120, 281
 geleneksel İslam 36, 37, 39, 43, 46-48, 144, 268, 281, 285
 Goethe 155, 233
 göç 74, 110, 132, 167, 169, 197, 329, 340, 345, 347, 355, 359, 388-90
 göçebe 76, 78, 80, 143, 175
 Güney Kafkasya 108, 112, 115, 120, 137
 Gürcistan 130, 166, 210, 213, 266
 güvenlik 1, 7, 13, 20, 21, 28, 41, 49, 95, 100, 158, 171, 207, 219, 281, 386-88

H

hac 5, 9, 10, 18, 91, 134, 139
 hadis 7, 8, 25, 26, 75, 77, 248
 Halifelik 16, 17, 355, 359, 360
 Hanefi 6, 15, 30, 38, 39, 88, 92, 267, 268,
 272, 274, 281–83, 285
 Hindistan 74, 79, 351, 371, 385, 386
 Hive 68, 73, 79, 112, 128, 175
 homojen toplum 108, 110, 121, 146, 149
 Hristiyan 31, 42, 111, 112, 133, 140, 271,
 276, 373
 Hristiyanlık 48, 109, 148, 276, 373, 376
 hukuk 26, 44, 46, 54, 77, 156, 186, 293,
 328, 339, 348, 382

İ

ibadet 4, 19, 32, 44, 47, 97, 111, 112, 133,
 144, 150, 187
 ideoloji 3, 11, 18, 19, 28, 30, 31, 33, 41,
 45, 46, 48, 87, 91, 124, 133, 160, 184,
 197, 198, 200, 211, 278, 280, 297
 ideolojik 3, 6, 15, 34, 98, 99, 107, 108, 113,
 116, 117, 120, 122, 126, 128, 129,
 140, 146, 148, 149, 161, 169, 182,
 198, 200, 205, 255, 258, 272, 280, 334
 İkinci Dünya Savaşı 133, 157, 278, 279,
 315, 328, 390
 İkinci Karabağ Savaşı 197, 198, 207
 iktidar 19, 94, 95, 151, 210, 337
 ilerleme 70, 87, 97, 109, 129, 145, 146, 172,
 227, 246, 388
 ilim 27, 75, 76, 92, 98, 100, 221, 232, 239,
 244–48, 358
 İmam Buhari Uluslararası İslam
 Araştırmaları Merkezi 7, 43
 İmam Maturidi 77, 106
 inanç özgürlüğü 12, 13, 41–44, 46, 187
 İngilizce 156, 289, 337, 352, 382
 İngiltere 79–81

insan hakları 25, 40, 97, 172, 218, 242,
 247, 248, 326, 340, 388, 394
 İran İslam Devrimi 35, 89, 145, 268
 İslamcı 16, 18, 93, 95–97, 99, 196, 230, 279,
 284
 İslamcılık 130, 185, 199, 249, 280, 386
 İslam dünyası 7, 9, 13, 14, 70, 73, 76, 98,
 100, 355, 357, 359, 362, 365, 366,
 369–71, 377, 378
 İslam felsefesi 26, 92, 260
 İslam hukuku 25, 26, 356
 İslam Kerimov 5, 6, 64, 90, 91, 94–97, 99,
 100, 172, 387
 İslamlaşma 10, 11, 15, 117, 269, 270
 İslam medeniyeti 27, 58, 76, 90, 92, 98
 İsmail Gaspıralı 56–59, 68, 69, 71, 82, 118,
 119, 122, 152, 244, 262, 357

J

Japonya 351, 369–73, 377–79, 384, 385
 Josef Stalin 62, 66, 84, 85, 126, 134, 150,
 174, 175, 186, 291, 315, 326, 361,
 362, 366, 379

K

Kafkas Savaşı 273, 275, 277
 Kafkasya 108, 112, 114, 115, 120, 126, 143,
 153, 164, 177, 220, 221, 235, 248,
 251, 254, 262, 268–77, 279, 282
 kapitalizm 317, 320, 321
 Karabağ 186, 188, 196–98, 207, 214, 327
 Karl Marx 30, 31, 35, 90
 Kaspi (gazete) 227, 229, 230, 248
 Kassandra Damgası 301, 303, 308, 317,
 318
 kavmiyet 241, 252
 Kazakistan 4, 5, 13, 30, 37–39, 50, 52, 63, 65,
 67, 104, 128, 142, 156, 165, 167, 172–
 74, 218, 264, 265, 338, 361, 393, 394

Kazan 28, 59, 78, 110, 111, 113, 114, 117–20, 126, 328, 335, 353, 355, 356, 360, 387

Keşkül (dergi) 226, 227, 230, 244

Kırgızistan 1, 6, 11, 15, 17, 28, 40, 41, 46, 50, 52, 64, 72, 73, 84, 88, 90, 130, 132, 143, 166, 169, 170, 172, 174, 180, 194, 214, 218, 291, 329, 331, 332, 334–37, 345, 347, 352, 374, 385, 388, 393, 394

Kırım Hanlığı 27, 267, 355, 358

Kırım Savaşı 58, 81, 224

Kırım Tatarları 70, 71, 119, 357, 361

kilise 34, 35, 110, 150, 303

kimlik inşası 116, 182, 201, 211, 250, 332–34, 390

kimlik politikaları 129, 165, 186, 187, 214

Kokand (Hokand) 76, 77, 79, 128

komünist 1, 2, 29, 31, 33, 63, 87, 89, 108, 121, 127, 129, 133, 138, 139, 142, 143, 146, 150, 164, 167, 169, 172, 173, 176, 186, 190, 205, 279, 280, 291, 361, 362, 365, 366, 372

komünizm 169, 171, 175, 320, 362, 365

köktendinci 16, 280, 281

Kur'an 4–8, 10, 19, 20, 25, 26, 77, 111, 113, 136, 308, 357, 360, 368

Kuzey Kafkasya 108, 114, 115, 120, 126, 143, 269–74, 276, 277, 279, 282, 285

Kuzey Kıbrıs 218, 335, 344

kültürel birlik 72, 169, 208, 241

küresel 20, 28, 43, 48, 72, 79, 98, 100, 153, 164, 256, 330, 346, 349, 383, 384, 397

küreselleşme 10, 162, 212, 389

L

laik 2, 10, 12, 16, 21, 29, 30, 34, 38, 40, 41, 43, 46, 48, 87, 92, 126, 200, 379

laiklik 1, 6, 30, 34, 37, 38, 41, 46–48

latin (alfabe) 64, 65, 85, 129, 195, 196, 213, 254, 370

liberal 11, 28, 41, 115, 117, 120, 125, 136, 166, 200, 219, 221–23, 225, 227–33, 235–37, 239, 241–53, 255, 257–59, 261, 263

liberal milli 219, 221–23, 225, 227, 229, 231, 233, 235, 237, 239, 241, 243, 245, 247, 249–51, 253, 255, 257–59, 261, 263

M

Macaristan 180, 218, 337, 345, 347

manevi 3, 7, 25, 38, 44, 45, 53, 64, 76, 92, 109, 133, 135, 139–42, 149, 150, 181, 200, 292, 309, 310, 313, 316, 341, 350, 355, 373

mankurt 315, 316, 318

mankurtlaşma 317, 322

mankurtluk 315–17

mantık 78, 380, 381

Marksist 234, 376

Marksizm 136, 159, 166

Marxist-Leninist 30, 31, 33, 45

materyalizm 31, 332

Maturidilik 77, 106

Maveraünnehir 76, 92

medeniyet 28, 55–59, 67–69, 100, 208, 222, 233, 235, 242, 247, 257, 310, 352, 360

medrese 5, 8, 24, 41–43, 75, 78, 82, 87, 88, 95, 96, 113, 118, 141, 142, 156, 187, 223, 225, 232

Memmed Emin Resulzade 116, 117, 177, 185, 222, 229, 231, 250, 258, 262

merkeziyetçi 108, 220

meşruiyet 9, 31, 95, 161, 171, 173, 176, 249, 293

metafizik 294, 310

Mihail Gorbaçov 24, 164, 166, 278

milli kimlik 44, 45, 67, 181, 182, 188, 190, 196–98, 208, 211, 222, 231, 232, 258

milliyetçi 61, 63, 124, 126, 158, 167, 171, 173, 174, 377, 386, 389, 393

milliyetçilik 56, 61, 158, 160, 163, 164, 166, 168, 170, 174, 182, 183, 239, 242, 258, 392

Mirza Alekber Sabir 229, 237, 238

Mirza Fethali Ahundzâde 222, 225, 232–34, 243, 252

Mirza Kazım Bey 221, 224

misyonerlik 28, 38, 58, 354

modern İslam 106, 357

modernite 300, 308

modernleşme 29, 35, 48, 70, 71, 116, 117, 120, 130, 149

Moğolistan 180, 378, 386

Molla Nasreddin 229, 230, 234–40, 258, 350

Moskova 25, 80, 136, 137, 163, 170, 265, 280, 387

muhafazakâr 61, 114, 119, 120, 128, 161, 232, 246–48, 252, 257

Muhammed Bâkuvî 246, 248

Muhtar Auezov 264, 265

N

Nahçıvan Anlaşması 65, 67, 336, 337

Nakşibendi 19, 91, 143, 267, 272–74, 282, 285

Necef Vezirov 229, 238

Neriman Nerimanov 116, 227

Nikita Kruşçev 33, 66

Nursultan Nazarbayev 38, 64, 65, 172, 338

O

Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Din İdaresi (SADUM) 3, 24, 25, 33, 39, 88

Ortodoks 30, 33, 38–40, 42, 44, 111, 131, 247, 354, 356, 357, 396

Osmanlı 58, 67, 68, 81, 124, 203, 208, 219, 221–23, 234, 235, 250, 251, 276, 353–55, 358, 360, 362, 367, 371, 373, 374, 378

Osmanlı Türkçesi 71, 237, 359

Ö

Ömer Faik Numanzâde 229, 235, 237, 239, 240

Özbek 6, 9, 10, 12, 18, 26, 54, 63, 65, 73, 78, 80, 84, 88–92, 94–100, 104, 105, 154, 155, 164, 165, 169, 172, 333, 335

Özbekistan İslami Hareketi 12, 15–17, 94, 96, 99

Özbekistan Müslümanları 7, 8, 24

özerklik 33, 71, 124, 125, 161, 168, 250, 283, 358, 388

özgürlük 49, 62, 100, 227, 231, 237, 256, 273–75, 297, 313

P

pagan 269, 271, 355

Pakistan 17, 20, 93, 155, 386

Pan-İslamizm 359, 362

Pan-Türkizm 226, 326, 359, 362

Petro 79, 111, 354

petrol 118, 227, 386

post-Sovyet 32

propaganda 32, 89, 205, 285, 368

R

radikalleşme 18, 20, 21

reform 83, 117, 225, 293, 358, 392

reformist 120, 122, 128, 243, 361

Rusça 7, 26, 67, 70, 111, 130, 156, 188, 189, 225, 227, 232, 234, 237, 240, 241, 254, 289, 321, 352, 354, 360, 361, 365, 374, 382

Rus Çarlığı 56, 57, 59–62, 78, 80, 102

Rus istilası 208, 269, 273, 275

Rus Ortodoks Kilisesi 39, 40, 44, 111

Rusya Müslümanları 117, 124, 130, 135, 137, 142, 152, 277, 358, 359, 361

S

Said Halim Paşa 253
 Said Ünsizâde 226, 229, 237
 sanat 67, 70, 72, 78, 180, 205, 232, 233, 264, 293, 295-97, 350, 351
 seküler 2, 10, 18, 21, 29-31, 34, 40-44, 46-48, 70
 sekülerizm 34, 35, 46, 48, 49
 sekülerleşme 29, 34-36, 48, 49
 selefi 93, 281, 282, 284
 Selefilik 13, 93, 99
 Semerkant 73, 76, 77, 83, 112, 175, 344, 363
 Sibirya 78, 125, 135, 137, 354, 360, 361
 Singapur 384, 389
 siyasal İslam 20, 94, 268, 279-83
 sosyal adalet 3, 25, 230
 sosyal inşacılık 330-32
 sosyalist 1, 29, 31, 62-64, 73, 75, 83, 84, 121, 127, 129-31, 186, 200, 205, 227, 230, 247, 250, 334, 351, 362, 372
 sosyalizm 62, 63, 85, 86, 116, 125, 140, 159, 164, 321
 sosyo-ekonomik 18, 55, 167, 180, 339, 388
 Sovyet ateizmi 2, 11, 30, 48
 Sovyet dönemi 1, 8, 39, 104, 108, 136, 146, 161, 164, 194, 216, 290, 326, 327
 Sovyetleştirme 108, 130, 138
 sufi 81, 126, 144, 156, 284, 377
 Suriye 18, 137, 145
 Suudi Arabistan 17, 24, 45, 93, 95, 96, 283
 Süleyman Demirel 156, 336
 Sünni 37, 76, 88, 135, 145, 243, 272

Ş

Şafi 267, 268, 281-83, 285
 Şehabeddin Mercani 57, 82, 117
 şeriat 79, 82, 86, 96, 125, 126, 220, 277

Şeyh Şamil 273-75

Şii 135, 145, 243, 269

T

Tacikistan 1, 3, 12, 14, 21, 88, 90, 95, 99, 130, 170, 172, 178, 179, 388
 Talas Savaşı 75, 76
 Taliban 16, 96
 tarikat 81, 82, 93, 108, 113, 119, 143-45, 150, 273, 274, 283
 tasavvuf 27, 28, 75, 77, 87, 89, 92, 93, 98, 99, 144, 145, 267, 268, 272-74, 281-83
 Taşkent 6, 8, 14, 22, 24-26, 54, 79, 92, 93, 98, 104-6, 112, 135, 140, 155, 179, 387
 Tatar 59, 60, 70, 71, 81, 117, 126, 132, 225, 353-57, 359-63, 365, 367-71, 373, 375-77, 379
 Tataristan 335, 351
 Tebriz 188, 207, 238
 tefsir 7, 25, 75, 77, 246
 Tekâmül (gazete) 116, 228, 229
 teokratik 16, 99
 teritoryal 168, 181, 202
 terörizm 5, 14, 16, 17, 37, 337
 Tiflis 221, 224-26, 229, 238
 Tokyo 368, 372-74, 377-79
 totalitarizm 317, 320
 totaliter 140, 158, 166, 281, 307
 Turancılık 61, 177
 Turgut Özal 336
 Türkçe 60, 71, 174, 206, 211, 218, 224-26, 234, 235, 241, 242, 254, 331, 333, 344, 345, 370, 375, 384
 Türkdildeş 330, 333, 334, 341-48
 Türkistan 4, 27, 54-59, 61-69, 74, 77, 79, 81-84, 86, 87, 98, 102, 103, 105, 112, 128, 130, 152, 156, 179, 336, 345, 359, 361-64, 367, 368, 375, 376, 396

Türkiye 12, 52, 64, 65, 68, 72, 100, 130, 156, 180, 192, 194–96, 206, 208–10, 217, 249, 289, 329, 331, 333–37, 345–47, 365, 378, 387

Türkmen 37, 44, 45, 79, 84, 164, 165, 169, 216, 217, 333, 335, 382

Türkmenistan 1, 37, 44, 46, 88, 90, 130, 170, 172, 173, 194, 216, 331, 332, 334, 336, 337, 345, 382, 388

Türkoloji 180

U

Ukrayna 137, 167, 374

ulema 115, 135, 188, 220, 225, 226, 236, 243, 247–49, 251, 275, 372

ulus-devlet 74, 158–61, 170, 183

Uluslararası Türk Akademisi 67, 180, 338

UNESCO 52, 72, 92

V

vahdet 255–57, 288, 289

vahhabi 17, 96, 283

Vladimir Ilyic Lenin 30, 61, 85, 186, 197, 361, 365

Volga 108, 110, 112, 118, 122, 125, 127, 128, 353, 361

Z

Zakafkasya Müslümanları 112, 135, 141

